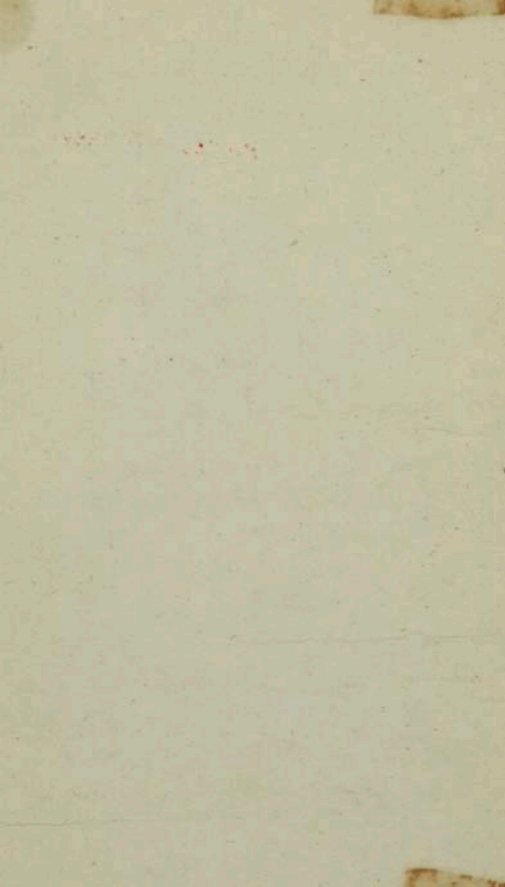

The image shows the front cover of an old book. The cover is decorated with a marbled paper pattern, featuring a complex, organic design of dark green, brown, and cream-colored spots and veins. The spine of the book is visible on the left side, appearing dark and possibly made of leather or cloth. A small, irregular red mark is present on the upper portion of the marbled cover. In the bottom-left corner, there is a small, rectangular, off-white paper label with a thin red border, containing the handwritten number '2400' in black ink.

2400

809

May 2400

Printed in Turkey

2004

Printed in Turkey

ՄԱՏԵՆԱԳԻՐԸՆ
ԵՐԵՄԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

Բ.

ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆՅ

Ե. Տ Ո Մ Ե Ր

Printed in Turkey

U.S. GOVERNMENT PRINTING OFFICE
WASHINGTON, D. C. 20540

1964 O - 348-000-000-000

1964 O - 348-000-000-000

45/

964-44

Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Տ Է Բ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Յ

Ե Ի Բ Ո Պ Ա Ն Յ

ԱՅՍ ԻՆՔՆ Ե

ՆԿԱՐԱԳԻՐ ԱՐԳԻ ՀԱՆԳԱՄԱՆԱՅ ԵՒ ԲՈՊԱԿԱՆ
ՏԷՐՈՒԹԵԱՆՅ

ՋՈՐ ՅՕՐԻՆԵԱԼ Ե

Հ Գ Ե Ի Ո Ւ Ն Գ Ե Ա Ն Յ Յ Ո Վ Ն Ա Ն Ն Ե Ա Ն Յ

Ի Մ Ի Թ Թ Թ Ո Ւ Ե Տ Է Ն

ՏՈՄԱՐ Ա

ԵՐԿԻՐ ԵՒ ՄԱՐԳԻԿ, ԵՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱՆ ՊԷՏԲ

Ի Վ Ի Է Ն Ն Ա

Ի ՎԷՆՍ ՊԱՇՏՊԱՆ Ս ԵՍՏՈՒՆԵԱՆՆԵՐԻ

1847 ՌՄՂԶ

5068-57
1075
75-8905

91(4) + 9(4)

du

8 0 9 1 0 9 1 8

8 0 9 1 0 9 1 8

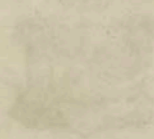
THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

2000-2-1

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

ԼՊԱՔԷՆ մշտնջենաւոր օրէնք են ի բնածին բարս մարդոյն անկեալ՝ խիղճ մտացն եւ իրաւունք. նա՛ զի զանձին ոք կարգս ուղղիցէ, եւ սա՛ զի մի ան- իրաւ ինչ առ ընկերն գտանիցի: Բայց որպէս թէ չիցեն երկոքին այն բաւական առ առաջնորդութիւն մարդկան՝ մեւս եւս օրէնք գեղեցիկ անկեալ են ի յօժարութեան մարդոյն, այն է գամ քան զգամ ազնուագոյն լինելոյ. որպէս զի զոր օրինակ տունկք ի բնէ յաճումն գան հանապաղ եւ անասունք ի բնածին բարուցն յիւրեանց բնութեանն չտի դիմեն, նոյնպէս եւ մարդն ոչ միայն մարմնովն եւ վարուք հանապաղ զարգանայցէ, այլ եւ ընկերութեամբ եւ քաղաքային կենօք միշտ յազնուականութիւն ելանիցէ: Օպայտիսի կարեւոր պէտս ազնուագոյն լինելոյ մարդկան ի միտ առին որ միանգամ իմաստութեամբ առաջնորդ եւ իշխան կացին ազգաց մարդկան. ուստի եւ փոյթ յանձին կալան ոչ միայն օրինօք եւ հրամանօք զմիտսն եւ զիրաւունս պնդել, այլ եւ կրթութեամբ ուսման եւ հանգստեամբ մարմնաւոր կենաց զիւրեանց հնազանդեալսն դիւրաւ եւ ի դէպ յազնուականութիւն անդր մատուցանել: Եյս իսկ է իմաստութիւնն այն, իմաստութիւն ցանկալի եւ արուեստ կարեւոր, այս ինքն իմաստութիւն առաջնորդութեան, որոյ որպէս խելամտութիւն յօգուտ եւ յերջանկութիւն մարդկան է, նոյնպէս եւ անգիտութիւնն ի վնաս եւ ի չուառութիւն:

Իսկայց գործ է այնպիսի ինչ վարդապետ ճշմարիտ եւ հաւատարիմ գտանել, որ զհանգամանս այնր ամենայնիցուցանիցէ որ յիմաստութիւն առաջնորդութեան պատշաճ են: Եւ հաւաստիկ Գիտութիւն տէրութեանց (statistique, Staatenkunde) ճշմարիտ եւ հաւատարիմ վարդապետ այնր հոյակապ իմաստութեան զանձն ընծայեցուցանէ: Ար ոչ միայն զամենայն հնարս՝ զորս արք աւագք տեղեակք իմաստութեան առաջնորդութեան իմացան, բովանդակէ, այլ եւ զազգս որչոյն արդեամբք յայնպիսի աղնուականութիւն յառաջ եկեալս յանդիման կացուցանէ, եւ այս աւաստիկ ճշմարտութիւն Գիտութեան տէրութեանց է: Իսկ հաւատարմութիւն քան զնոյն կարեւոր, այն է զի եւ զնոցին հակառակսն կշտամբէ թէ որ զայնչափ իմաստութեան զհայթայթանս իմացան, զհարդ եւ իւ իւիք վրիպեցան, որով եւ ի կատարեալն աղնուականութենէ անձամբ զանձինս զրկեցին: Եւ յսպէս Գիտութիւնս այս տէրութեանց պատկեր եւ նկարագիր եւ օրինակ եւ հայելի պէսպէս չափոց եւ աստիճանաց աղնուականութեան, եւ խրատ եւ վարդապետութիւն զգուշութեան միանգամայն գտանի, եթէ խնամով որ միտ զնիցէ:

Իսկայց եթէ ի մօտոյ նայեսցուք ընդ Գիտութիւն տէրութեանց, գտանեմք այնպիսի ինչ՝ որ յարդիւնս կենաց իւրաքանչիւր մարդոյ կարեւոր է, եթէ իշխան որ իցէ, եթէ պաշտօնեայ տէրութեան եւ եթէ չափ եւ գոյն որ: Եւ զայս վճարէ իբրեւ ցուցանիցէ մեզ զկերպարանս աշխարհի եւ մարդկան որպէս սյժմ իսկ են, այս ինքն է

Հաղարս Հաղարաց եւ բիւրս բիւրուց մարդկան,
իւրեանց Համեմատութեամբ եւ Հաղորդութեամբ
առ միմեանս եւ ամենայն կարողութեամբքն եւ
օգտիւք: Ամ յորժամ զբարութիւնսն՝ որ ի ձեռն
իմաստուն առաջնորդութեան ի սակաւ ամս սքան-
չելապէս Հեղան ի վերայ աշխարհի միօջ մեծի,
կամ զթշուառութիւնսն՝ որ յերեսաց անդադար
պատերազմաց կամ ի ձեռն չարաչար առաջնոր-
դութեան Հասին ի վերայ, ընդ մեծութեանն եւ
փառաւորութեանն՝ որ ամօք ինչ յառաջ էր, Համե-
մատել ուսուցանիցէ: Այլ եթէ այս չիցէ բաւական
յորդորելոյ զմտաւարժս յայսպիսի ուսումն, թող
ուսուցեն մեղ արիւն եւ կոտորած ազգաց, ամոռք
եւ գաւաղանք թագաւորութեանց ցրուեալք վայ-
րաւատիք, որ Հանապազ գոչեն եւ ոչ դադարեն
առ ամենայն մարդիկ թէ Խելամուտ լերուք ժա-
մանակի: Ասն այսորիկ եւ ոմն յիմաստնոց Հան-
ճարեղ խորհրդական եւ իմաստուն ատենակալ
ասէր, թէ Խ ժամանակի աստ յայսմիկ իմաստու-
թիւն մեծ եւ կարեւոր առ առաջնորդութիւն
այն է զկարօտութիւն եւ զհարկ յառաջագոյն
ճանաչել եւ զպէտս արդի ժամանակի առնուլ ի
միտ, առ ի զստահակութիւն ապստամբութեանց
մինչ չեւ բուսեալ՝ Հեղձուցանելոյ: — Արդարեւ օգ-
նականութիւն մեծ մատուցանէ իշխանաց Գիտու-
թիւն տէրութեանց, յորժամ զընտանիսն եւ զօ-
տարս միանգամայն ցուցանիցէ, զպէսպէս օրինաց
եւ զսովորութեանց զխտիր, եւ զնոցին զանցնիւր
վնաս եւ զօգուտ, զախտս ժողովրդեան եւ զփո-
փոխել զիպաց, զի որ առաջնորդքն են եւ օրէնս-
գիրք՝ ըստ նոցին զկարգսն եւ զօրէնս գնիցեն եւ

չրջիցեն. եւ որ բան կամ խորհուրդ կատարել
եւ ի գլուխ ելանել կարիցէ, եւ որ ոչ ի միտ
առնուցուն:

Աթէ իշխանաց այսպէս, պաշտօնէից նոցա
եւ խորհրդականաց այլազգ թելադիր լինի, մինչ
զներբինսն եւ զարտաքինս, զպատերազմի եւ զվա-
ճառականութեան հանգամանս ցուցանիցէ: Արպէս
զի ուր Գիտութիւն տէրութեանց չիցէ, ի զուր
իցեն պաշտօննայք, վայրապար թոշակք նոցա,
տարապարտ եւ պատիւ եւ իշխանութիւն նոցա.
խօսիցին եւ գործիցեն իբրեւ զկոյրս՝ որ զգունոց
եւ զերանգաց ճառիցեն, կամ նստեալ նկարի-
ցեն նկարս:

Այց եւ այլում ում եւ պէտ մարդոյ եւս
վարդապետ լինի. քանզի նախ ուսուցանէ թէ զինչ
միաբանութիւն կամ որպիսի ինչ խտիր իցէ ի
մէջ իւրոցն համազգեացն եւ այլոց օտարազեաց,
զի մի յաւանդութիւնս իւրոց հաւուցն ապաստան
լինիցի, եւ ըստ իրաց՝ որ հարեւր ամօք յառաջ
էին, առնիցէ դատաստան: Աշխարհ հանապազ
ընդ փոփոխմամբ է. եւ զոր օրինակ ի տան իրս
հարկ է ըստ պիտոյից ժամանակին գնալ, նոյն-
պէս եւ ի հասարակաց գործս ըստ դիպաց եւ
ըստ փոփոխմանց ժամանակին պարտ եւ պատշաճ
է զանձն յարդարել: Անթի թէ ոք առ նախ-
նեօք ուրուք բարեկամ լեալ իցէ եւ դրացի հաւա-
տարիմ, եւ այժմ թշնամի եւ նենգաւոր. եւ
նմին հակառակ որ յայնմ ժամանակի հակա-
ռակորդն էր եւ դաւաճան, այժմ մտերիմ իցէ
եւ սիրելի: Այլ արդ չիցէ անհանձարութիւն ընդ
հինն նայեցեալ, զայժմու թշնամին եւ զնենգա-

ւոր՝ բարեկամ եւ հաւատարիմ հաշուել, եւ զայր բարեկամ եւ զսիրելի՝ ատելի եւ հակառակորդ. ոչ ապաքէն որ այնպէս անմիտն է՝ արհամարհի եւ խոտի ի թշնամւոյ անտի, եւ առն բարեկամի սիրելի լինել չէ կարօղ: Այլ դարձեալ եթէ լաւութիւն եւ յոռութիւն, երջանկութիւն եւ չուսուութիւն մարդոյ բազում անգամ յայնցանէ՝ ընդ որս կեայ ոք, ի բնակութենէն՝ յորում գտանի, դիպել սովոր իցեն, ապա զհանգամանս մարդկանն եւ բնակութեան ճանաչել չիցէ սակաւ բարութիւն, առ ի զհնարս լաւութեանն եւ երջանկութեան եւ զխորշումն եւ զմեթումն յոռութեան եւ չուսուութեան գտանելոյ: Այլ արդ՝ զինչ այն ինչ իցէ որ զայս ամենայն մեզ ուսուցանիցէ. ոչ այլ ինչ բայց Գիտութիւն տէրութեանց:

Այլ զայն եւս չէ պարտ առանց յիշատակելոյ թողուլ, թէ որ չիցէ հմուտ Գիտութեան տէրութեանց, չէ ձեռնհաս իմանալ զիրս եւ զզրոյցս՝ որ ի հասարակաց քարտէսս կամ ի լրագիրս օր ըստ օրէ պատմին, եւ որոց վասն հանապաղ այնչափ անթիւ եւ անհամար տոմսք ծախին առ ի զիրս եւ զգործս աշխարհի համաշխարհի յայտ առնելոյ: Չիցէ ամօթ յայնչափ անչափ մարդկան միջի ուսելոց եւ խրատելոց անուսումն եւ անխրատ մնալ, եւ իբրեւ զի ծնէ համերս չիմանալ զբարբառն՝ որ զամենայն մարդիկ բանիւք եւ արդեամբք ի քաջութիւն եւ ի պիտանի լինել յորդորէ:

Օայս ամենայն օգուտ եւ զկարեւոր պէտս Գիտութեան տէրութեանց զմտաւ ածեալ մեր,

և և մանաւանդ տեսեալ եթէ որ ըստ օրէ յաճախսն յազգի անդ մերում լրագիրք, և փոյթ և յօժարութիւն յընթեռնուլ զնոսին, և թէ հանապազ առաւելուն որք յայլեայլ սպասաւորութիւնս տէրութեան մտաննն, յօժարեցաք գրել զմատեանս զայս: Օ՞ր եթէ, ոչ ի նուազութիւնն, կամ եթէ թերի ինչ ի նմին կայցէ, յայն հայեցեալ՝ այլ օգտին և զխաւորութեանն ուշ եղեալ, ընկալցի Ընկերութիւնս նովին սիրով որով մատուցանի, ոչ միայն զօգտել ուսումնասիրաց՝ որ յօժարութիւն և ակնկալութիւն իւր է, սիրով տեսանիցէ, այլ և աշխատելեացս վաստակ պսակեցի:

Թէ զորպիսի ինչ իրաց և որով կարգաւ ճառիցեմք ի գիրս յայս, զայն ամենայն եղեալ է մեր ի պատրաստութեան անդ: Արդ ի տումարի աստ յայսմիկ բովանդակեալ գտցին երկոքին առաջին մասունքն, որ են Ա. Երկիր և մարդիկ, և Բ. Հասարակաց պէտք:

Օչայս ինչ եւեթ ի դէպ համարիմք ազգաունել աստէն, եթէ թէպէտ և զամենայն տէրութեանց Եւրոպայ ճառեցաք ի մատենիս, բայց մանաւանդ միտ եղաք թագաւորութեանց և առաւելապէս նշանաւորացն ի նոցանէ, և զնոցանէ յաճախագոյնս և ընդարձակագոյնս ճառարկեալ խօսեցաք. զի բազում ուրեք զփոքունց տէրութեանց և համառօտիւք իսկ խօսել աւելորդ համարեցաք, զի մի ձանձրութիւն ընթերցանելեացն լինիցի: Ղարձեալ և կարի սակաւ և համառօտս ճառեցաք զթագաւորութենէ Ռամանեանց. մի զի ոչ կարի իմն վստահէաք ի մատենագիրս

Եւրոպացւոց, որոց զհետ գնացաք յիրս այլոց տէ-
րութեանց, եւ երկրորդ անգամ զի իրք տէրու-
թեանն այնորիկ գրեթէ ամենեցուն՝ վասն որոց
գրեմք զմատենսն, յայտնի եւ ծանօթ են. մա-
նաւանդ իսկ զի առաւել Ասիացւոց աշխարհին անկ
է տէրութիւնն քան թէ Եւրոպայ:

Ղկամիմք այլ եւս յերկարել զխօսս, այլ
աստ զսկզբան բանս հանգուցեալ, թողումք ըն-
թերցանելեացն ինքնին դատաստան առնել զգրոցս,
յորում եթէ թերակատարութիւնս ինչ գտանիցեն,
ակն ունիմք եթէ ընդ դժուարութիւն գործոյն՝ զոր-
մէ յանդգնեցաք բունն հարկանել, հայեցեալ, ոչ
ինչ ստգտեալ պարսաւիցեն զմեզ: Ապա թէ օգ-
տիցին ինչ եւ գործ շահաւէտ յառաջագիմութեան
ազգիս համարիցին, ոչ մեզ ինչ այլ ՄԻԱՅՆՈՅՆ
ԱՍՏՈՒԾՈՅ տացեն փառս, որով եւ մեք բիւրա-
պատիկ պսակեալ զմեր գոյզն աշխատութիւնս հա-
մարիցիմք:

Ս Իէննա յՅ1 Դեկ. 1846:

Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is mirrored and difficult to decipher due to its orientation and fading.

1881 10 16

Տ Է Բ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Յ

Ե Ի Բ Ո Պ Ա Ա Յ

Պ Ա Տ Բ Ա Ս Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Թ Է Զ Ի Ն 2 Ի Յ Է Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Տ Է Բ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Յ

Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն *տէրութեանց* (statistique) է նկարագրի աւելումը եւ իրաց եւ գործոց՝ որ դիպին ի նոսա ի ձեռն իշխանութեան: — Բայց զի յայնապէս իմասցի որ թէ զինչ իցէ նկարագրի աւելումը եւ իրաց եւ գործոց դիպելոց ի նմա ի ձեռն իշխանութեան, պարտի գիտել թէ զինչ տէրութիւնն (état) իցէ, կամ զինչ այն ինչ իցէ որով յորինի եւ կազմի տէրութիւն: Արդ նախ զայն քննեսցուք:

Յորժամ միտ եղեալ նայիցիմք ընդ այլ եւ այլ ազգս՝ որ ի վերայ երեսաց երկրի սփռեալ կան, բարձր ինչ այլակերպութիւն գտանեմք ի նոսա, եւ ոչ միայն արտաքին ինչ այլակերպութիւն սպիտակ կամ կարմիր կամ խարտեաչ կամ թուխ գունոց, եւ կամ զորաւոր կամ տկար կազմուածոյ մարմնոց, այլ եւ գրեթէ յայնապէս իսկ ազգի ազգի միտս, առաւել կամ սակաւ կարողութիւն յառաջադիմութեան, որով կէսք երանելի կեանս կեան, այլք հէք եւ թշուառականք: Աշմարեմք ժողովս ժողովս մարդկան միաբանեալս՝ որք ունին ի բնէ ձիրս եւ ազնուականութիւն, որովք յաճախեն անձանց ուրախութիւն եւ մեծութիւն. այր իւրաքանչիւր օգնէ բնկերի իւրում մին փոխանակ միւսոյն գործէ, որով եւ թեթեւա-

զոյն գործին ծանրատաղաուկ կեանք աշխարհի: Ի
 ժողովն յայնստիկ իւրաքանչիւր ոք անկասկած վայ-
 ելէ յինչս եւ ի սասցուածս իւր, եւ զիտէ հաստա-
 տութեամբ եթէ զոր այժմն ջանիւք իւրովք ստա-
 նայ, եւ յետ մահուն իւրոյ կարող է իւրոց որդւոց եւ
 զաւակի նոցա յետ նոցա թողուլ: Աւ որ ուսմանն
 ցանկացող է՝ զաանէ անդէն ուսումն ի հասարակաց
 դպրոցս, եւ իւրաքանչիւր զիտութեան եւ արուեստի
 զոյ խնամածութիւն մեծ, ամենայն վշտաց եւ տրտա-
 մութեան՝ հոգեւոր միտթարութիւն եւ թելադրու-
 թիւն, իւրաքանչիւր իրաւանց զրկելոց՝ փութանակի
 եւ անաշառ օգնականութիւն: Աւ համառօտ իսկ
 ասել, այնպիսի իսկ ժողովք եւ ընկերութիւնք են,
 յորս զամենեւին՝ որ ի ձեռացն արուեստէ կեան, հայ-
 եցեալ ի բազմապատիկ ուրախութիւնս՝ յորս վայե-
 լեն նորա, արդարեւ թաղաւորս համարել արժան է
 ոչ միայն առ համեմատութեամբ վայրենեացն՝ որ
 ընդ գազանս իցեն, այլ եւ առ համեմատութեամբ
 այլոց ազգաց՝ որ յայլ կողմանս աշխարհի բնակիցեն:

Քանզի ուր այս ժողովք մարդկան՝ զորոց վերա-
 զոյն ճառեցաք, յառաջագէժ զազգ մարդկութեանս
 մատուցանեն, տեսանեմք այլ եւս ժողովս մարդ-
 կան՝ որք թուին իմն թէ վասն այնորիկ կան ժողո-
 վեալ, զի զամենայն յառաջագիմութիւն խափանեա-
 ցեն եւ զմի մի ի մարդկանէ ընդ բռնութեամբ ար-
 կանիցեն եւ զմիտս մարդկանն թողուցուն զատարի,
 նա մանուանդ ջնջիցեն եւս եւ պատժիցեն զեռանդն
 եւ զպայծառութիւն մտացն: Անդ ոչ օրէնք բարուց
 գոն եւ ոչ իրաւունք. աղնուականութիւն սրտի, բա-
 բեկամութիւն եւ սէր, գութ ազգատոհմի, պատիւ,
 հասատութեամբ վայելել յինչս, արուեստք եւ վայ-
 ելութիւնք նոցա ամենեւին իսկ անձանօթ են. եւ
 մարդն կոյ մնայ հանապազ իբրեւ զանասունս: Այն՝
 որով սիրելի մարդն լինի, եւ որ նմանութիւն Աստու-
 ծոյ եւ բնութեան նորա է, շինի յառաջագէժ, նա

մանաւանդ աղնուական սերմանք՝ որ ի նմա են, ապականեալ եղծանին ի բուսանելն իւրեանց: Աբու-
թիւնն լինի արիւնարբու անագործութիւն՝ որ զգե-
րին ուտէ կամ զկաւառակ գլխոյն հանէ. կեանք
մարդոյն խոտան իմն է անդ, եւ վասն անասնոյ միոյ
մատուցանէ որ զազականս իւր. փոխանակ վաճա-
ռանոցաց եւ բազմամբոխ նաւահանգստաց՝ գերեաց
վաճառանոցս եւեթ ճանաչեն բնակիչք տեղեացն
այնոցիկ, յոր առեալ տանին ի վաճառ ի վերայ նա-
ւակաց զջերմ որդեական իւրեանց կամ զհագատակս
փոխանակել ընդ ջքւոյ:

Եթէ որ ընդ այնպիսի ժողովոց մարդկան հա-
մեմատիցէ զկարգեալ եւ զյարգարեալ, զօգտակար եւ
զխաղաղական գործս զնդի մեղուաց կամ ժողովոյ
մըջմանց, գտանէ այնուհետեւ եթէ այնպիսի ժո-
ղովք մարդկան ի վայր քան զանասնոց բնութիւն
են: Աւ գարծեալ յորժամ զմտաւ որ ածիցէ, զինչ
եւ որպիսի ինչ մեծամեծս ի միջի մերում միտք մարդ-
կեղէնք գործեցին, որպէս զչքնաղ գիւտս՝ որ ի ձեռն
բնական գիտութեան լինին, զզարմանալի գիրսն Հո-
մերի եւ զհոյակապ նկարսն Ռափայելի, եւ զճարտա-
բութիւն խօսողութեան՝ որ զկարիս բիւրուց բիւրուց
մարդկան ի միում ժամու առանց բանութեան ընդ
տէրութեամբ օրինաց ինչ արկանէ, զգիւտ օրինաց
աստեղագիտութեան մինչեւ զգնացս եւ զշրջանս
աստեղաց անհնարին անթիւ ասպարիսօք հեռացելոց
ճշգիւ գտակաւ թուել. արդ եթէ զայս ամենայն
ընդ միմեանս հարեալ համեմատիցէ որ, որչափ եղուկ
եւ թշուառական ոչ գտանիցէ զԵթուփայցիս եւ
զվայրենի բնակիչս Ամերիկեայ՝ որ իբրեւ զմեզ մար-
դիկ են. արդարեւ արժանի զթութեան էին նորա,
եթէ ի բնէ հարկ ի վերայ եղեալ էր նոցա կալ մնալ
այնպէս սակաւ ինչ ընդհատ յանասնոց:

Այլ չէ այն այնպէս. զի որք միանգամ ի վայրե-
նասուն բնակչաց անտի եկեալ բնակեցան յԷւրոպա,

ցուցին եւ յայտ արարին միտս մեծամեծս եւ զնոյն լայնութիւն հանձարոյ՝ որ ի մեզն երեւի. կէսք ի նոցանէ եղեն զօրավարք, այլք ուսողք. կան յարեւմտեան Հնդկիս եւ յԱփրիկէ թագաւորութիւնք՝ որոց բնակիչք ըստ Եւրոպացւոց օրինի կրթեալք եւ վարժեալք են: Բազում ժողովուրդք աշխարհին Ամերիկեայ ամենեւին զգաստացեալ քաղաքային կարգօք պայծառանան, եւ յայտնի իսկ է կատարեալ կրթութիւն արեւելեան Հնդկաց յառաջին ժամանակն: Սանաւանդ իսկ զի Եթովպացիք եւս երեւին յառաջին ի հին ժամանակն ժողովուրդ կրթեալ յոյժ քան զբազում ազգս եւ վարդապետք Եգիպտացւոց լեալ: Վասն այսօրիկ պատիւ մարդկութեանս ոչ ոմանց ոմանց միայն շնորհեալ է, այլ ամենեցուն իսկ. եւ ամենայն իսկ Եւրոպա համարի յանցանս՝ զմարդ բիրտ, վասն զի տակաւին բիրտ է, իրբււ զանասուն վարել ի գործ դերութեան:

Ըստ ծանօթութիւն պատուոյ մարդկութեան յայտ առնէ զհետիրն՝ որ կայ ի մէջ տէրութեան եւ այլոց ընկերութեանց մարդկան: Բանդի Խերոնթիւն այն է, որ զբազմութիւն մարդկան իրբււ զմի տոհմ ոչոր է-ինչիւն ի մի միաբանէ, եւ ի միաբանութեան անդ՝ որ ընդ քաղաքային փոխոր իշխանութեմի է-կայ, կարող է իւրաքանչիւր զք հանապաղ ոչնչոյն է-ոչնչոյն լինել: Ի բանս յայտասիկ երկից իրաց մանաւանդ ի դէպ է միտ գնել: Ասիս թէ Ինչօրին իշխանութիւն կայցէ յընկերութեան մարդկան՝ ուստի տէրութիւն ինչ գումարի. քանզի մեծամեծ եւ մանր ժողովք մարդկան որոց չիք ինքնօրէն իշխանութիւն կամ ազիկամութիւն (autonomie) այլ օտար իշխանութեանց հնազանդեալ են, նահանգք կամ ժողովուրդք անուանեալ կոչին եւ ոչ տէրութիւն ինչ. որպիսի ինչ Իրլանդիա՝ նահանգ մի եւեթ է, ուր ընկերհաշտութիւն Ս. Մարինոսի եւ իշխանութիւն Աիքսենշտայնի երկու տէրութիւնք

են: Արդարո՞ղ զի իցէ անդ Իսլամի Իսլամի
 Իսլամի Իսլամ, այս ինքն է հաստատուն ինչ զլուստր
 իշխանութիւն օրինաց, եւ ոչ եթէ միայն առ վշտին
 կարօտութեան մտաւոր ժամանակին միարանու
 թիւն ինչ, որպէս հնոց Չերմանացւոցն ցեղից եւ
 այժմու Հնդկացն Ամերիկեաց; Մարիտանացւոց եւ
 Արարացւոց եւ ապա Սկիւթացւոց կամ Թաթարաց,
 որք ընտրեն անձանց իւրեանց իշխան զլուստր՝ միայն
 վասն զիսաց արշաւանի իրիք կամ զգէմ ունելոյ պա
 տերազմաց. եւ իրբեւ ի բաց վասնզն մեկնի, շճանա
 շեն զնա այնուհետեւ, այլ յառաջին ազատութիւնն
 դառնան: Անանք տերութեան պահանջեն տեւական
 ինչ քաղաքային կարգ եւ մշանջնաւոր իշխան զլուս
 տր. եւ ոչ եթէ անձն ինչ իշխանին, (թէպէտ եւ
 կարի զնմանէ կախեալ կողցէ բախտաւորութիւն ազ
 դին,) այլ օրէնք պայազատութեան զլուստր իշխա
 նութեան՝ որ փոփոխմամբ անձին անխախտ մնան,
 կարեւոր հարկ է տերութեան*: Արդարո՞ղ քաղաքայ
 ին կարգք եւ յօրինուածութիւնք՝ որ յինքնօրէն
 ընկերութեան իրիք մարդկան կան, այնպիսի իսկ
 պարտին լինել զի մարդիկ աշխարհին ընդ կարգօքն
 այնուքիւք եւ ընդ յօրինուածութեամբք կարիցեն
 յառաջագոյն ընկաւալ, եւ ի վեր անոր՝ որ անձն
 նոցա, հասանել: Այս իսկ է խտիր օրինօք տիրելոյ
 եւ տիրարար բռնութեամբ տիրելոյ (despotiser).
 նմին իրի եւ առ հասարակ իսկ ի կողմանս ուր դերիք
 կան, միայն զազատ մարդիկ՝ քաղաքացիս կոչել սո
 վոր եմք, եւ հակառակ իմն է սովորութեան լեզուաց
 զաշխարհ ինչ կամ զգաւառ՝ որոյ բնակիչք ամենե
 ւին ընդ գերութեամբ դրաւեալ են կամ իրբեւ զգա
 զանս կեան, տերութիւն անուանել: Որպէս եւ աշ

* Ընկերհաստատութիւնք ընտրեն իւրեանց միայն վասն սակաւ
 ինչ ժամանակի գաւակաւար իւրեանց, որպէս Հոմայեցիք.
 հարաւային Ամերիկեցիք, այլուքն հանգերձ. բայց սա
 կայն ունին ինչ զլուստր իշխանութիւն մշանջնաւոր:

խարհ՝ որ յանիշխանութիւն անկանի, չէ արժանի տէրութեանն անուան. քանզի, որպէս ասի ի բանից կարգի, Տասն ամբ առն բռնաւորի ոչ այնպէս մնաս զորձեն, որպէս մի գիշեր անիշխանութեան: Աստուտին յայտ է թէ միայն այն բնկերութիւնք մարդկան՝ որ յօրինեալ եւ կարգեալ են ի քաղաք եւ ի միաբանութիւն, բուն տէրութիւնք են. այնքիկ՝ յորս օրէնք եւ կարգք իրաւանց գոն, եւ ոչ եթէ յորս բռնութիւն եւ անձնակամութիւն շահեալ տիրեն:

Այլ վասն զերեսին պայմանն զայնոսիկ բարւոք առնելոյ ի միտ, հարկ է յառաջ քան զամենայն զգլխաւոր պիտոյս մարդկեղէն ազգի ճանաչել, զորոց հոգաբարձութենէ կախեալ կայ յառաջադիմութիւն մարդկան, եւ նովին իսկ լինի նոցա մտել ի կէտ անդր իւրեանց՝ որ սահմանեալ է նոցա ի տեսչութենէն Աստուծոյ: — Առաջին եւ կարեւոր պէտք են յապահովութիւն: Իսկզբան անդ բաւական համարին բնկերութիւնք մարդկան հոգ յանձին ունել վասն յապահովութեան, եւ գլխաւորաց նոցա զորձ՝ միայն հոգաբարձութիւն պահպանութեանն է, որպէս թագաւորացն առաջին Վերմանացոց եւ թագաւորութեանցն Սեւոյ: — Արկրորդ պէտքն՝ որ վաղվազակի ի մէջ գան, յորժամ յապահովութիւնն եւ արտաքին կարգն յօրինի յբնկերութեան անդ, է բարեկեաց եւ վայելուչ կեանք. վասն այնորիկ ստացուածք զերեաց եւ տուրեւտիկ փոփոխումն իրաց կարեւորաց՝ առ ազգս բիրտս, իսկ մշակութիւն երկրի եւ արուեստանոցք եւ վաճառականութիւն առ ազգս կրթեալս, հնարք են ընդ զպէտան զայնոսիկ՝ որ կարեւոր են ազնուացուցանելոյ զվիճակ մարդկանն: Օրօրինակ առանձինն դք մարդ առ տառապանաց անհնարին անանկութեան չկարէ ինչ առնել վասն զանձն ազնուացուցանելոյ, նոյնպէս եւ ազգք ոչ այնպէս յառաջադէմ բնթանան առանց ազգային մեծութեան եւ բնչաւէտութեան: Միայն մեծութեամբք գտանի

մտաւոր եւ քաղաքային առաւելութիւն եւ բարձրութիւն, ուր բրտութիւն եւ ազիտութիւն եւ զեղծումն կրօնից եւ սճիրք, եւ միտք իսկ բանիւ՝ կատարեալ կործանումն տէրութեան՝ զազքատութեան նորա զան զՏեա: — Արրորդ զլիաւոր պէտք՝ զոր պարտ եւ պատշաճ է ընուլ, եթէ մարդիկ ի կատարումն անգր կամիցին դիմել, են մտաւոր եւ կրօնական կրթութիւն: Առանց լուսաւորութեան մտաց իւրաքանչիւր մարդ եւ ազգ մի համօրէն կապեալ կաշկանդի կանխակալ կարծեօք եւ շմարթի վերանալ ոչ յազնուազոյն ինչ կատարելութիւն անձին, եւ ոչ ի քաղաքային կարողութիւն եւ զօրութիւն, եւ ոչ ի բարձրագոյն ինչ աստիճան բարեկեաց կենաց: Առանց կրթութեան կրօնից եւ բարոյից ոչ առանձին օք մարդ եւ ոչ ազգ մի համօրէն կարող է իւրոց շարաշար կարեացն եւ ախտից իշխել. եւ թէ քանի՛օն ահագին եւ սրչափ սոսկալի են կարիք՝ յորժամ ոչ ի ձեռն կրօնից սանձք դնին նոցա, զայն՝ նկարագիր ապստամբութեանց որ ընդ ժամանակս ժամանակս եղեն, առնէ յայտ:

Արդ եթէ զայս երեսին զլիաւոր պէտս մարդկեղէն ազգի ի մի վայր գումարիցեմք, զյապահոյութիւն կամ զպահպանութիւն իրաւանց, զընական վայելութիւն կենաց կամ զազգային մեծութիւն կամ զընչաւէտութիւն, եւ զբարոյական ազնուականութիւն կամ զկրթութիւն մտաց եւ բարուց, առնումք այնուհետեւ ի միտ զզլիաւոր պէտս տէրութեանց: Արդ գործ գիտութեան տէրութեանց այն է յանդիման կացուցանել թէ իւրաքանչիւր տէրութիւնք որպիսի ինչ հոգ արդեամբք զայնպիսի պիտոյից յանձին ունին եւ ընուն զնոսա: Պարտ է այնմ գիտութեան, վասն յայն ինչ՝ զոր առաջին եղ, հասանելոյ, օրինակս ի գործոց դիպելոց ի պատմութենէ եւ ի փորձոյ մտաւոր ժամանակին ժողովել ի մի վայր. եւ յայտմ իսկ կայ նկարագիր տէրութեան իրիք, եւ

իրաց եւ գործոց զխպելոց ի նմա ի ձեռն իշխանութեան:

Եւ այլ քանզի ազգք կամ ժողովուրդք ի բազում յաճախութեան անդ բազմախուռն զօրութեան իւրեանց եւ յառանձին վախճանաց եւ կարեաց իւրեանց, նա մանաւանդ եւ վասն վայրօք ի միմեանց բաժանելոյ, շմարթեն երբեք զիւրեանց իրս եւ զգործս ինքնին հոգալ եւ ի վերայ յապահովութեան իւրեանց սկել այնպէս որպէս պիտոյ է, վասն այնորիկ հարկ է իւրաքանչիւր տէրութեան միշտ ունել ինչ առաջնորդութիւն եւ կամ վարչութիւն՝ որ իրրեւ հոգաբարձու ամենեցուն յապահովութեան կամ հասարակաց պիտոյից, մերթ առանց գործակցութեան ազգին կամ ժողովրդեանն եւ մերթ նորին գործակցութեամբ, խորհի փոխանակ նորա, վճիռ տայ եւ գործէ: Այսպէս այնմ՝ որ զգիտութենէ տէրութեանցն ճառէ, պարս եւ պաաշաճ է նկարել եւ զայս եւս քաղաքային հաստատութիւն, զոր անուանեալ կոչեմք Առաջնորդութիւն (gouvernement), որ ամենեւին իսկ կարեւոր է ի յառաջադիմութիւն մարդկութեան, եւ ի բազում տէրութիւնս սրոշեալ ինչ առձմից կամ հարստութեանց (dynastie) աւանդեալ է յաստուածեղէն տեսչութենէ: Քննել զօրինակ եւ զպայման եւ զյաջողութիւն՝ որով առաջնորդութիւնն վարէ զազգն, ոչ միայն յորժամ ընդ արտաքինսն իցէ գործ, այլ եւ ի ներքին իրս աշխարհին. կըռել զազատութիւն իշխանութեան եւ զգօրութիւն առաջնորդութեանն ի վերայ ժողովրդեանն, եւ զընթացս նորա՝ որ միաբան կամ հակառակ իցեն ճշմարիտ օգտի ժողովրդեանն: Արդ յայտմ ամենայնի նոյնպէս կայ նկարագիր տէրութեան իրիւր, եւ իրաց եւ գործոց՝ որ զիպին ի նմա ի ձեռն իշխանութեան:

Չայս ամենայն՝ զոր զգլխաւոր պիտոյից մարդկեղէն ազգի ստացաք, յերիս մասունս ամփոփեալ բովանդակեսցուք, եղեալ յառաջագոյն եւ մասն մի

զերկրէ եւ զմարդկանէ, որով եւ ի շորս մասունս բովանդակ մատեանն բաժանեցի. այս ինքն

Ը. Սնան. Երկիր եւ մարդիկ:

Բ. Սնան. Հասարակաց պէտք.

Հանգամանք առաջնորդութեան կամ սահմանադրութիւն:

Տեսչութիւն կամ զործակալութիւն

Ը. Մտից եւ ելից:

Բ. Զինուորութեան:

Գ. Քաղաքային տնտեսութեան:

Դ. Ըրդարութեան:

Գ. Սնան. Բարոյական պէտք.

Կրօնք եւ եկեղեցի:

Լուսաւորութիւն եւ ուսումն:

Դ. Սնան. Նիւթական պէտք.

Մշակութիւն:

Չեւազիտութիւն:

Վաճառականութիւն:

Ազգային մեծութիւն եւ ազգատութիւն:

Որ որ զտէրութիւնս Եւրոպացւոց բոս ամենայն հանգամանայն՝ զոր ի շորեսին մասունսն յայտոսիկ ի մէջ բերաք, ծանիցէ, եհաս այնպիսին վախճանին՝ որ առաջի կայ գիտութեան տէրութեանց: Վրանդի գրեթէ չէր ինչ քաղաքային պէտք՝ որ ոչ ի միում ի շորեցունց մասանց անտի գտանիցի: Ակիղն արասցուք այսուհետեւ զշորեցունց մասանցս զայսցանէ ճառել:

Մ Ը Ս Ն Ը

ԵՐԿԻՐ ԵՒ ՄԸՐԳԻԻԿ

ԻՍԿԶԻԸՆ անդ զրոյս պարտ եւ պատշաճ է նախ զերկրէ բնակութեան ճառել, իբրեւ զտեղւոյ իմեքէ որոշելոյ իւրաքանչիւր ազգի վասն զընթացս կենաց բնկերութեան կատարելոյ. քանզի եւ երկիրն իսկ գլխովին կարօղ է խափանիչ կամ օգտակար յառաջագիմութեան ազգին լինել: Պարտ եւ պատշաճ է միտ դնել զրից, մեծութեան, սահմանաց, հանդամանաց օդոյն, լերանցն եւ ջրոցն աշխարհին, այնչափ որչափ կարեւոր է այն ամենայն ի յառաջագիմութիւն ազգի մարդկան, կամ ի հասարակաց, ի բարոյական եւ ի նիւթական պէտս:

Օ ի ոչ միայն մեծ ինչ եւ բնդարձակ տէրութիւն առաւել երևւելի եւ նշանաւոր է քան զփոքր ինչ տէրութիւն. այլ եւ դաւառ ինչ ի միջավայրս Եւրոպական տէրութեանցն առաւել նշանաւոր է քան զայլ ինչ դաւառ յեզերս սահմանաց հիւսիսակողմանն, Վանդի թէպէտ եւ իշխանք քաջք եւ իմաստունք վարիցեն զաշխարհն Լապլանդացոց, այնու թանձրամիտ մարդիկն շինին իմաստունք իբրեւ զԼթեանացիս. այլ պարտ էր ցրտաշունչ երկրին զքաղցրախառն օդ Լթենացոց աշխարհին ունել, եւ յուսթի եւ պտղաբեր լինել իբրեւ զայն երկիր: Վարձեալ եւ մեծապէս յօգուտ է ազգի եւ աշխարհի եթէ ազգք սահմանակիցք ճարտարք իցեն եւ մտավարժք յուսմանս եւ ի ճարտարութիւնս. եւ փնաս մեծ՝ եթէ մին ի զբացի ազգաց յաղթօղ եւ պատերազմօղ է, եւ հանազազ կասկած եւ երկիւղ է զնմանէ թէ թերեւս յապտտամբութիւն զբողոքից զբնակիչս աշխարհին, կամ թէ արշաւեալ յարձակիցի աւերել եւ զերկիւղ եւ ընդ ձեռամբ նուաճել զերկիրն՝ որ ոչ իւր է:

Սա եւ լերինք եւս վասն բազում իրաց նշանաւորք են. զի պաշտպանեն նոքա աշխարհին յերեսաց Տինից, իբրեւ պարխոպ իմն եւ պատնէշ ի բնէ յարուցեալ: Աինել նոցա ի հիւսիսց կամ ի հարաւոյ աշխարհի իրիք՝ բազում իրօք ազդէ օդոց եւ բերոց աշխարհին. զի երպարանաց անտի լերանցն կախեալ կայ խառնուած հողոյ երկրին եւ ըստ նմին առատութիւն եւ նուազութիւն հնձոց: Պասհեալ ունին նոքա յինքեանս դանձս, այս ինքն զքրեական նիւթս մետաղաց, մանաւանդ զազնիւ քրեական նիւթսն, եւ զեւս ազնուագոյնսն, զերկաթ, զաղ եւ զածուղ: Աւթէ որչափ ինչ ազդումն ի վերայ մարմնոց եւ մտոց եւ կենաց եւ վարուց բնակչաց ունին լերինք՝ զայն չէ հարկ ճշդիւ ցուցանել: Բայց եւ բազում անգամ լերինք արդել եւ խափան լինին յառաջադիմութեան տէրութեան եւ լուսաւորութեան եւ բնչաւէտութեան աշխարհին. քանզի տուրեւտիկ փոփոխումն եւ հաղորդութիւն ազգացն ընդ միմեանս, յորմէ այն ամենայն բարութիւնք ծնանին, իբրեւ զհեղեղս ջուրց զհարթ տեղիս սիրեն:

Զյոցն եւս ճառք կարի կարեւոր են, զի յաճախութիւն յորդութեան ջուրց գետոց եւ առուակաց, եւ բաշխումն նոցա նպաստաւոր պաղարերութեան երկրին եւ հաղորդութեան վաճառականութեան լինի. իսկ ծովք՝ ճանապարհ հարթ ի բնէ առաջի մարդկան պատրաստեն, եւ ի շինութիւն բնակչաց բազում իւրք նպաստ լինին: Այլ ինչ մարթ արդելք Տիւրացւոց, Աարքեդոնացւոց . . . Վենետացւոց, Հոլանդացւոց, եւ Բրիտանացւոց առանց ծովու մեծանալ եւ անուանի լինել:

Յետ զերկրէ բնակութեան խօսելոյ, հարկ է եւ զմարդկանէ ճառել. քանզի ուսումն տէրութեան առաւել զժողովրդենէ է եւ զնսվիմբ դայ. վասն ժողովրդեան վաստակէ անդադար հոգարարծութիւն թագաւորաց եւ իշխանաց՝ որք զամենայն կարգս եւ զօ-

բէնս յօրինեն յօգուտ մարդկան, զի լիցին իմաստունք եւ բարեբարք, եւ ընդ ակնուազոյնս ի մարդկանէ համարեացին: Թիւ համարոյ ժողովրդեան եւ բաժանումն նոցա, եւ առաւելուլ նոցա եւ նուազել յօգուտ մեծ կամ յանհնարին փնաս մարթեն լինել աշխարհին. մանաւանդ թէ բազում անգամ յայնմ ամենայնէ լինի յառաջագէժ լինել կամ վատթարանալ եւ յանպիտանութիւն հասանել աշխարհին. եւ միշտ յայտ արարեալ ցուցանեն թէ սրչափ ինչ իցէ զօրութիւն եւ հաստատութիւն ազգին: Արկիր՝ ուր խիտ առ խիտ բազմութիւն մարդկան է, անդ արուեստք եւ դիտութիւնք դիւբաւ եւ վաղվազակի պայծառանան, եւ դիւբին լինի նոցա ի հասարակաց ինչ օգուտ վաղվազակի միաբանել: Բայց չէ այնպէս յորժամ երկիրն մեծ իցէ եւ ընդարձակ, եւ ժողովուրդն ի նմասակաւ եւ ցան եւ ցիր:

Արի կարեւոր է գիտել եւ զայն թէ ուստի սերեալ իցեն այլեւայլ ազգք, զինչ անցնիւր բարք նոցա, եւ որպիսի ինչ կարողութիւն մտաց նոցա. եւ զայն՝ որ այժմն է, ընդ անցեալ ժամանակին համեմատել: Մի թէ արդի Հռոմայեցիքս իցեն նմանք այնց Հռոմայեցւոց՝ որք ի ժամանակս Պունիկական պատերազմոցն էին. կամ թէ այր Առօխտանացի իցէ հաւասար առն Բրիտանացւոյ . . . կամ Վաղմուկն իցէ իբրեւ զԱթենացի: — Ազգք՝ որ հազարդ են միմեանց տահմաւ, կրօնիք, լեզուաւ եւ կրթութեամբ, կամ որ զնոյն անցս կրեցին, եւ յօժարութիւն մտաց նոցա եւ օգուտ միմեանց նման են, այնպիտեացն միաբանութիւն բուռն եւ անքակ է. վասն այնորիկ եւ հնազանդութիւննոցա եւ ծառայութիւն՝ մշանջենաւոր եւ հաւասարիմ է: Ապա թէ ուրեք անմիաբանք միմեանց եւ հակառակ իսկ իցեն, անդ չկարէ միաբանութիւնն ժամանակս բազումս տեսել եւ անստատութիւնն եւ դժկամակութիւն՝ անհնարին եւ սաստիկ եւ հանապազորդ լինի:

Արդ զայսմ ամենայնէ՝ զոր զերկրէ եւ զմարդկանէ ասացաք, յառաջնում մասին ասա խօսեսցուք, յերիս հատածս զամենայն բաժանեալ. յորոյ յառաջնումն ձառ արկեալ խօսեսցուք զերկրէ առ հասարակ, յերկրորդումն՝ զմարդկանէ առ հասարակ եւ յերրորդումն՝ զերկրէ եւ զմարդկանէ միոյ միոյ ի տէրութեանց Եւրոպացւոց աշխարհին, յոր յաւելցուք եւ զհամառօտ կարճառօտ պատմութիւն իւրաքանչիւր տէրութեան:

Հ Ա Տ Ա Ն Ե

ԵՐԿԻՐ ԱՌ ՀԱՍԱՐԱԿ

Ա

ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ ԱՇԽԱՐՀԻՆ. ԹԻՒ ԵՒ ԱՆՈՒՆԵՔ

ՏԷՐՈՒԹԵՆՆՅ ՈՐ Ի ՆՄԱ

ՅԱՆԴԱՐՁԱԳՈՒԹԵՆ Եւրոպայ* ոչ միայն մեծատարած ցամաքն ձանաչի որոյ սահմանք են շուրջանակի սառնասառոյց ծովն, ծովն Արեւելից եւ Հիւսիսոյ, ծովն Ատլանտեան եւ Միջերկրական եւ Սեաւ ծով եւ աշխարհն Ասիայ, այլ եւ բազում կղզիք մեծամեծք եւ մանուկք: Չափ մեծութեան ցամաք երկրին, առանց զկղզիսն խառն ի միասին հաշուելոյ, գտանի իրրեւ 145,000 շրեքկուսի մղոն** . իսկ եթէ զկղզիսն

* Անուն Եւրոպայ թուի իմն թէ յանուանէ դստեր միոյ ուրուք ի թագաւորաց Փիւնիկեցւոց կոչեցեալ է. որոյ անուն նոյնպէս Եւրոպա կոչեր, զոր ոմն ի հինից կրեաացւոց Տարսոս անուն, գողացաւ, ասեն, եւ ամ ի Յոյնս. եւ անտի եղև մուտ Փիւնիկեցւոց յաշխարհն Յունաց. եւ բազում գաղթականք գոյին բնակելն այնուհետեւ:

** Երկրագիւղք եւ հմուտք իրաց տէրութեանց սլլազունակ հաշուին զչափ ընդարձակութեան Եւրոպայ. եւ անմիաբանութիւն համարոյն է ի 147,048 մղոնից մինչեւ:

եւս միաճաղոյն որ համարել կամիցի, լինին համարէն ի միասին իբրեւ 155,000 շորեքիւօփ մընք:

Երեսք ընդարձակութեան երկրին Եւրոպայ յանդիման կայուցանէ մեզ բազում սահմանս տէրութեանց խիտ առ խիտ առ միմեանս կարգելոց: Չիք եւ ոչ սակաւ ինչ երկիր՝ որ չիցէ ընդ իշխանութեամբ միոյ ի տէրութեանց՝ որ անդէն դասնին, դարձեալ եւ ոչ մի տուն դոյ, որ չիցէ հաղորդ միաբանութեան տէրութեան իրիք: — Ի տէրութեանց աստի կէսք ի վերայ հնոց դաշանց եւ ուխտից տէրութեանց եւ կէսք ի վերայ նորոց դաշանց հաստատեալ կան, եւ մանաւանդ ի վերայ դաշանց միաբանութեան՝ որ յամի 1815 թ Եռնիս ամսոյ ի Վիէննա քաղաքի Աւստրիացոց կռեցան: Այս դաշինք միաբանութեան՝ զոր յորինեցին պատգամաւորք ութ տէրութեանց, այս ինքն Աւստրիայ, Բրիտանիայ մեծի, Գաղիայ, Պրուսիայ, Ռուսիայ, Սպանիայ, Սուեդիայ եւ Նուսիտանիայ, բովանդակեալ ունին կանանս կարգաւորութեան վասն ամենայն եւրոպէական տէրութեանց որ կային ի ժամանակի անդ, բայց միայն ի Տաճկաստանէ, եւ յիրս սահմանաց տէրութեան նոցա եւ վասն այլոց եւս հաղորդութեանց ընդ արտաքին տէրութեանց: Այսն այսր ամենայնի, եւ դարձեալ զի այն դաշինք բազում կարգաւորութիւնս վասն բուն իսկ ներքին կարգաց եւրոպական տէրութեանց ունին, յիրաւի է կոչել զայն դաշինս՝ հիմն այժմու օրինաց յորինուածոյ Եւրոպայ:

Իաց յայնմանէ նշանաւոր են մուրհակք խորհրդոցն որոց պատգամաւորք Գաղիացոց, Անգղիա-

Ի 181632 շորեքիւօփ մըն: Այսր պլանիերպութեան պատճառք այն են, զի շէն յայտնի ինչ եւ հաստատուն սահմանք աշխարհին առ Ասիաւ, դարձեալ զի զկղզիս ինչ՝ որ հեռագոյն կան, կէսք Եւրոպայ համարին, այլք այլում իմիք յայլոց մասանց աշխարհի. եւ երրորդ անգամ զի են տէրութիւնք ինչ՝ որոց թէ սրչափ ինչ երկիր իշխանութեանն իցէ չէ սակաւին յայս:

յւոյ եւ Ռուսաց ի Լոնդոն, յամի 1830 ի 4 եւ ի 20 փետր. ամսոյ արկին ձեռնագիր հաստատութեան վասն իրաց աշխարհին Յունաց. զոր եւ ընկալաւ տէրութիւն Տաճկաց յամի 1832 յ7 Մայիսի: Պարթեալ երեւելի են մուրհակք խորհրդոցն զոր յորինեալ կարգեցին պատգամաւորք հնգեցունց աւագ պետութեանցն Եւրոպայ, Աւստրիացւոցն, Անգղիացւոց, Գաղիացւոց, Ռուսաց, Պրուսիացւոց ի Լոնդոն, յամի 1831 ի 20 Յունու. եւ ի 15 Հոկտ. ամսոյ, վասն բաժանելոյ աշխարհին Բեղղիացւոց իշխանութենէ Հոլանդացւոց. որում հաւանեցան Հոլանդացիք յամի 1839 յ19 Ապրիլ ամսեան:

Ըստ այսոց հասարակաց դաշանց կան այժմիկ յԵւրոպա ութսուն եւ մի ուրոյն տէրութիւնք՝ յորոց կիսոցն երկիր եւ ոյժ զօրութեան մեծ եւ նշանաւոր է, այլոց՝ սակաւ եւ ոչ անուանի ինչ: Ասան այնորիկ եւ ըստ առաւելութեան երկրին եւ իշխանութեանն պէտքէս անուամբք եւս յորջորջին. եւ են

- 3 կայսերութիւնք.
- 17 Թագաւորութիւնք.
- 1 Տէրութիւն եկեղեցւոյ.
- 8 Մեծ դքսութիւնք.
- 11 Դքսութիւնք.
- 11 Իշխանութիւնք.
- 1 Ընտրող իշխանութիւն (électorat).
- 1 Աշխարհատէր կոմսութիւն (landgraviat).
- 23 Ազատ տէրութիւնք կամ ընկերհաշտութիւնք (հասարակապետութիւնք).
- 5 Քաղաքք ազատք.

որ են 81 Տէրութիւնք:
Երեքին կայսերութիւնք են

1 Աւստրիա 1804*

* Թիւք ամաց՝ որ առ երի իւրաքանչիւր տէրութեանց կան, զժամանակն յոյս առնեն, յորմէ հետէ մի մի ի

2	Ռուսիա	1721
3	Տաճկաստան	1453
	Եւթնեւտասաներին թագաւորութիւնք են	
1	Բաւարիա	1805
2	Բեղգիա	1831
3	Բրիտանիա մեծ	827
4	Պաղիա	843
5	Պանիա	920
6	Լուսիտանիա	1139
7	Հանովեր	1815
8	Հոլանդիա	1831
9	Յունաց աշխարհ	1832
10	Նորուեղիա	875
11	Պրուսիա	1701
12	Սարգինիա	1720
13	Սաքսոնիա	1806
14	Երկուքին աշխարհք Սիկիլիացւոց, (Սիկիլիա եւ Նէապոլիս)	1130
15	Սուեղիա	1250
16	Սպանիա	1469
17	Վիւրսեմբերգ	1805
	Տէրութիւն եկեղեցւոց է	
	Տէրութիւն Հռոմեական քահանայապետին	754
	Ութ մեծ դքսութիւնք են	
1	Բաղեն	1805
2	Լիւքսենբուրգ *	1816
3	Հեսեն - Պարմշտադ	1806
4	Մեկլեմբուրգ - Շուերին	1815
5	Մեկլեմբուրգ - Շաքելից	1815
6	Ուլդենբուրգ	1815

տէրութեանց անտի ընդ նոցին քաղաքային կարգաւ՝ յորում այժմն կան, գտանին :

* Ոմանք զԼիւքսենբուրգ չհամարին յառանձինն տէրութիւն, զի ընդ Հոլանդացւոց եւ Բեղգիացւոց տէրութեամբք է, եւ մասն աշխարհին նոցա համարի :

7	Սաքսոնիա - Վայմար	1815
8	Տոսկանա	1569
	Մեռասան գրքութիւնք են	
1	Անհալտ - Բեռնբուրգ	1806
2	Անհալտ - Գեռաու	1806
3	Անհալտ - Կեթեն	1806
4	Բրաւնշուայդ	1815
5	Լուկկա	1815
6	Մոդենա	1829
7	Նասաւ	1815
8	Պարմա	1545
9	Սաքսոնիա - Ալտեմբուրգ	1826
10	Սաքսոնիա - Կորբուրգ - Գոթա	1826
11	Սաքսոնիա - Մայնինդեն	1826
	Մեռասան իշխանութիւնք են	
1	Լիպպէ - Գեամնդ	1815
2	Լիպպէ - Շաւենբուրգ	1815
3	Լիքսենշուայն	1815
4	Հոհենցոլեան - Հեքինդեն	1815
5	Հոհենցոլեան - Սիգմարինդեն	1815
6	Նեւշատել կամ Նայենբուրգ	1806
7	Շուարցբուրգ - Ռուդոլֆտադ	1815
8	Շուարցբուրգ - Սոնդերսհաւեն	1815
9	Ռայն, տոհմին երիցու, (Գրայց)	1815
10	Ռայն, տոհմին կրտսերոյ, (Շլայց)	1815
11	Վալդեկ	1815
	Ընտրող իշխանութիւն է	
	Հեսեն - Կասել	1803
	Աշխարհատէր կամութիւն է	
	Հեսեն - Հոմբուրգ	1815
	Քսան եւ երեք ազատ տէրութիւնք են	
1	Ապպենցել	1513
2	Արդաւ	1803
3	Բասել	1501
4	Բեռն	1353

75.8905

1025

5 Ս. Գաղղոս	1803
6 Գենի	1815
7 Գղարոս	1352
8 Գրաւթիւնդեն	1803
9 Թուրղաւ	1803
10 Լուցեան	1352
11 Ս. Մարինոս	570
12 Յոնիական կղզիք *	1815
13 Շաֆհաւսեն	1501
14 Շուից	1308
15 Ունտերդալդեն	1308
16 Ուրի	1308
17 Սոլթմուռն	1481
18 Վաադ	1803
19 Վաղիս	1815
20 Տեսին	1803
21 Յիւրիք	1351
22 Յուգ	1352
23 Փրայբուրգ	1481

Հնդեքին քաղաքք աղաաք են

1 Բրեմն	1815
2 Լիւբեկ	1815
3 Կրակաւ	1815
4 Համբուրգ	1815
5 Փրանկփուրա	1813

Սնրթ է զտէրութիւնն՝ զորս յիշատակեցաք,
 ըստ երկրազրական գրիցն յերիս բաժինս հասանել
 յարեւմտեանս, ի միջինս եւ յարեւելեանս:

Արեւմտեան տէրութիւնք են

1 Բրիտանիա մեծ		3 Գաղիա
2 Բեզգիա		4 Սպանիա

* Կէսք զՅոնիական կղզիս շահմարին յառանձին տէրութիւն, զի իբրեւ կէս տէրութիւն եւեթ է ընդ պաշտպանութեամբ Բրիտանացւոց:

5 Լուսիսանիա .	10 Պարմա .
6 Սիկիլիա եւ Նէապոլիս .	11 Տոսկանա .
7 Սարդինիա .	12 Լուկկա .
8 Տերուժիւն եկեղեցւոյ .	13 Մոդենա .
9 Ս. Մարինոս .	
Միջին տերուժիւնք են	
1 Տեօին .	28 Սաքսոնիա - Ալանժ-բուրգ .
2 Վաղիս .	29 Ռայս տոհմին երիցու .
3 Գեննի .	30 Ռայս տոհմին կրասերոյ .
4 Վաադ .	31 Շուարցբուրգ - Ռու-գոլշտադ .
5 Փրայբուրգ .	32 Շուարցբուրգ - Սոն-դերսհաւսեն .
6 Նայնբուրգ .	33 Բաւարիա .
7 Բեռն .	34 Վիւրտեմբերգ .
8 Սոլթուոն .	35 Հոհենցոլեռն - Հեքին-գենն .
9 Բասել .	36 Հոհենցոլեռն - Սիգ-մարինգենն .
10 Արդաւ .	37 Լիքսենշտայն .
11 Լուցերն .	38 Բադեն .
12 Յուգ .	39 Լիւքսենբուրգ .
13 Յիւրիք .	40 Հեսեն - Գարմշտադ .
14 Շափհաւսենն .	41 Փրանկփուրա .
15 Թուրգաւ .	42 Հեսեն - Համբուրգ .
16 Ս. Գաղղոս .	43 Նասաւ .
17 Ապպենցել .	44 Վալդեկ .
18 Գլարոս .	45 Հեսեն - Կասել .
19 Շուից .	46 Բրաւնշուայդ .
20 Ունտերվալդենն .	47 Լիպպե - Գեամնլդ .
21 Ուրի .	48 Լիպպե - Շաւենբուրգ .
22 Գրաւբիւնդէն .	49 Հանովեր .
23 Աւսարիա .	50 Ոլդենբուրգ .
24 Սաքսոնիա թագաւ .	51 Բրեմն .
25 Սաքսոնիա - Վայմար .	
26 Սաքսոնիա - Կորբուրգ - Գոթա .	
27 Սաքսոնիա - Մայնին-գենն .	

52 Համբուրգ .	57 Անհալտ - Բեռնբուրգ .
53 Լիբեկ .	58 Անհալտ - Կեթեն .
54 Մեկլեմբուրգ - Շուե-
րին .	59 Պրուսիա .
55 Մեկլեմբուրգ - Շարե-
լից .	60 Հոլանդիա .
56 Անհալտ - Գեսալ .	61 Դանիա .
	62 Սուեդիա .
	63 Նորուեգիա .

Արևելեկան տերութիւնք են

1 Ռուսիա Հանդերձ Պո-
դոնիա (Լեհաստան) .	3 Տաճկաստան .
2 Արախաւ .	4 Յունաց աշխարհ .
	5 Յոնիական կղզիք .

Լին բազում տերութիւնք որք, ըստ երկրագրա-
կան կամ ըստ քաղաքային հանգամանաց զմտաւ ա-
ծեալ, դարձեալ այլ ինչ մեծազոյն մարմին կազմեն:

Ա. Ըստ երկրագրական հանգամանաց զմտաւ
ածեալ մի մարմին կազմեն 1. Սուեդիա եւ Նորուեգիա,
որ անուանեալ կոչին Սկանդինաւեան ցամաք կղզի*.
2. Սպանիա եւ Լուսիտանիա, որ Պիրենեական կամ
Սպանիական կամ Հեապերեան ցամաք կղզի կոչին.
3. Տոսկանա, Տերութիւն Եկեղեցւոյ, Նեապոլիս, Ս.
Մարինոս, Լուկիա, Մոզենա եւ Պարմա, որ կոչին
Իտալական կամ Ալպենինեան ցամաք կղզի**:

Բ. Ըստ քաղաքային հանգամանաց զմտաւ
ածեալ մի մարմին կազմեն. 1—Ամենայն ազատ տե-
րութիւնք, բաց ի Յոնիական կղզեաց եւ ի Ս. Մա-
րինոսէ, կազմեն, Նեւշատելի իշխանութեամբ հան-
դերձ, զՀեղուեալիական դաշնաւորութիւնն. եւ են 22
նահանգքս 1 Ապպենցել, 2 Արգաւ. 3 Ասսել, 4 Բեռն,

* Յորժամ Սկանդինաւիա կամ Սկանդինաւեան տերու-
թիւնք ասիցի, բաց յերկոցունց թագաւորութեանց, ի
նէրքս փակի եւ Դանիա:

** Բաց ի տերութեանց անտի զոր յիշատակեցաք, Իտա-
լիա կոչին եւ Լոմբարդեան Վենետացւոց թագաւորու-
թիւն, Սարդինիա, Սիկիլիա եւ Մալտա կղզիք, եւ
Յոնիա:

5 Ս. Գաղղոս, 6 Գենի, 7 Գղարոս, 8 Գրաւբինդեն,
 9 Թուրգաւ, 10 Լուցեան, 11 Նեւչատել, 12 Շաֆ-
 Տաւսեն, 13 Շուից, 14 Ունտերվալդեն, 15 Ուրի,
 16 Սոլթթուան, 17 Վաադ, 18 Վազիս, 19 Տեօֆն,
 20 Տիւրիք, 21 Յուդ, 22 Փրայբուրգ : 2 — Տերու-
 թիւնք Գերմանացւոց, որք 38 են թուով եւ յորի-
 նեալ յարդարեն զԳերմանական զաշնաւորութիւն.
 այս ինքն են 1 Անհալա - Բեանբուրգ, 2 Անհալա -
 Գեսաւ, 3 Անհալա - Կեթեն, 4 Բադեն, 5 Բաւարիա,
 6 Բրաւնշուայգ, 7 Բրեմն, 8 Լիպպե - Դեամոլդ, 9
 Լիպպե - Շաւենբուրգ, 10 Լիւբեկ, 11 Լիւբսենբուրգ,
 12 Լեքսենշտայն, 13 Համբուրգ, 14 Հանովեր, 15 Հե-
 սեն - Գարմշտադ, 16 Հեսեն - Կասել, 17 Հեսեն - Համ-
 բուրգ, 18 Հոլշտայն - Լաւենբուրգ *, 19 Հոհենցո-
 լեան - Հեքինդեն, 20 Հոհենցոլեան - Սիլմարինդեն,
 21 Մեկլեմբուրգ - Շուերին, 22 Մեկլեմբուրգ - Շարե-
 լից, 23 Նասաւ, 24 Շուարցբուրգ - Ռուդոլֆաադ,
 25 Շուարցբուրգ - Սնդերսհաւսեն, 26 Ուլմենբուրգ,
 27 Ռայս տոհմին երիցու, 28 Ռայս տոհմին կրտսե-
 րոյ, 29 Սաքսոնիա, 30 Սաքսոնիա - Ալտեմբուրգ,
 31 Սաքսոնիա - Կորբուրգ - Գոթա, 32 Սաքսոնիա -
 Մայնինդեն, 33 Սաքսոնիա - Վայմար, 34 Վալդեկ,
 35 Վիւրտեմբերգ, 36 Փրանկիուրա, 37 Սաացուածք
 Աւստրիացւոց տանն, 38 Սաացուածք Պրուսիացւոց
 տանն :

Գարձեալ ըստ քաղաքային կարգաց մի իմն են
 Սուեդիա եւ Նորուեգիա, Պրուսիա եւ Նեւչատել,
 Հոլանդիա կամ Բելգիա եւ Լիւքսենբուրգ, Դանիա
 եւ Հոլշտայն - Լաւենբուրգ. այս ինքն թէ Սուեդիա-
 ցւոց թագաւոր է միանգամայն թագաւոր Նորուե-

* Չայս զքսութիւն Համարին հմուտք իրաց տերութեանց
 յառանձինն տերութիւն, զի մասն է Դանիացւոց աշ-
 խարհին, ըստ սրինակի սաացուածոց Աւստրիացւոց եւ
 Պրուսիացւոց տանն, որ ի նմին գերմանական զաշնա-
 ւորութեան են :

դիացւոց, Պրուսիացւոց թագաւոր է իշխան Նելչա-
տել նահանգի Հեղուեաիացւոց, Հոլանդացւոց եւ
Բեղգիացւոց թագաւորք են իշխան՝ Լիւքսենբուր-
գացւոց իշխանութեանն, եւ Գանիացւոց թագաւոր
է դուքս՝ Հոլտայն-Լաւենբուրգացւոց դքսութեանն:

Բ

ԼԵՐԻՆՔ, ԾՈՎՔ, ՆԵՂՈՒՑՔ, ԼԻՃՔ, ԳԵՑՔ

Չորք զլիաւոր լերինք են Եւրոպայ: Ա. Ալպից
լերինք՝ որ կան ի մէջ Իտալիայ, Գաղիայ, Հեղուե-
տիայ եւ Գերմանիայ: Բ. Պիւրենեան լերինք ի մէջ
Սպանիայ եւ Գաղիայ: Գ. Կարպաթեան լերինք ի
մէջ Հունգարացւոց, Գաղիաիացւոց (Վալիցիացւոց) եւ
Սիլեզիացւոց աշխարհաց: Դ. Ալեզք կամ Սկանդի-
նաւեան լերինք ի մէջ Նորուեգիայ եւ Սուեդիայ:
Ան եւ երեք նշանաւոր եփեստեան կամ հրաշունչ
լերինք՝ որ են Եանա, Աեսուվ եւ Հեկլա:

Այս են ծովք՝ որ շուրջ պատեալ ունին զԵւրո-
պացւոց աշխարհ կամ անդէն ի նմին դաանին: Ա.
Սառնասառոյց կամ սառուցեալ ծով հիւսիսոյ, առ
Ռուսաց եւ Նորուեգիացւոց աշխարհաւ, Սպիտակ
ծովու հանդերձ որ ի ներքս ի Ռուսաց աշխարհն
մտանէ: Բ. Ատլանտեան ծով՝ որ քերեալ անցանէ
առ Անգղիաւ, Գաղիաւ, Սպանիաւ եւ Լուսիտա-
նիաւ: Այսր ծովու մասունք են Հիւսիսային կամ
Գերմանական ծով՝ որ ի մէջ Անգղիացւոց, Գերմա-
նացւոց, Գանիացւոց եւ Նորուեգիացւոց աշխարհաց
կայ. Կատակամա՝ որ ի մէջ Գանիացւոց եւ Սուեդիա-
ցւոց աշխարհին կայ. Արեւելեան կամ Բալտիկեան
ծով՝ որ ի մէջ Գերմանիայ եւ Ռուսիայ եւ Սուե-
դիայ է. Փինլանդեան ծոց ի Ռուսիա. Բոսնիկեան
ծոց ի մէջ Ռուսաց եւ Սուեդիացւոց աշխարհին.
Եւ Բրիտանացւոց ծով կամ ջրադարձ (canal) ի մէջ

Անդղիայ եւ Գաղիայ: Գ. Միջերկրական կամ Ներքին ծով՝ որ քերէ առ Սպանիացւոց, Գաղիացւոց, Իտալացւոց, Յունաց եւ Տաճկաց աշխարհօք: Սորին ծովու մասունք են Ազրիական ծով կամ Հանդրին անդունդք՝ որ ի մէջ Իտալիայ, Գաղմատիայ եւ Տաճկաստանի կայ. Յունաց արքիպեղազոս եւ Մարմարա ծով որ ի Տաճկաց աշխարհին են. Սեաւ ծով որ ի մէջ Ռուսաց եւ Տաճկաց աշխարհին կայ. եւ ծով Ազախու ի Ռուսաց աշխարհին:

Բազում նեղուցք զծովսն զայսոսիկ յօդեալ խառնեն ընդ միմեանս. այս ինքն են Ա. Մեծն եւ փոքր Բելա ի Գանիա, որ զԿաստեղառ ընդ Բալտիկեան ծովու յօդեն: Բ. Ընցք Կալէի, ի մէջ Գաղիայ եւ Անդղիայ որ զհիւսիսային ծով ընդ Բրիտանացւոց ծովու խառնէ: Գ. Գիբրալտարայ կամ Գաղիտանացւոց կամ Հերակղեայ նեղուց՝ որ զԱփրիկեցւոց աշխարհ ի Սպանիացւոց աշխարհէ անտի զատանէ, եւ լինի անցք ճանապարհի յԱտլանտեան ծովէ անտի ի Միջերկրականն ծով: Դ. Մեօինայ նեղուց՝ որ զՍիկիլիա ի Նէապոլսեցւոց աշխարհէ անտի բաժանէ: Ե. Հեղեալանտոս եւ Կոստանդինուպոլսի նեղուցք, ի Տաճկաց աշխարհին, որ զԵւրոպէ յԱսիայ անտի զատանեն. առաջինն ի սոցանէ յօդեալ խառնէ զԱրքիպեղազոս ընդ Մարմարայ ծովուն, եւ երկրորդն՝ զՄարմարա ծով ընդ Սեաւ ծովու:

Մեծագոյն լիճք աշխարհիս ի հիւսիսային կողմանս են. յորոց նշանաւորք են ի Ռուսաց աշխարհին Լադոգա՝ որ քան զամենայն լիճս Եւրոպայ մեծ է, Ոնեզա եւ Պայպոս: Ի Սուեդիացւոց աշխարհին՝ Մեղար, Վենեք եւ Վեատեք: Ի Հեղուեաիա Բոդենի եւ Գենեփացւոց լիճք: Եւրասիայ՝ Մեծ անուանեալ լիճ, եւ Գարդայ եւ Գամոյի:

Թէպէտ եւ զեայք Եւրոպացւոց աշխարհին չեն ինչ այնչափ մեծ եւ յորդաջուր իբրեւ զգեառ Ամերիկեայ, բայց սակայն բազում յոյժ են թուով, եւ մին-

չեւ ի 600 հասանէ թիւ համարոյ այնոցիկ՝ որ դնացք նաւուց են, որք եւ բազում դիւրութիւն վաճառականութեան մատուցանեն: Աւ այս խոյ են նշանաւորք ի գետոցս:

Ա. Ս յոգա՝ որ մեծագոյն քան զամենայն գետս եւրոպէացւոց է, ի Ռուսաց աշխարհէն բղխէ եւ յետ զմեծ մասն եւրոպէական Ռուսիայ սուղեւոյ, երթայ մասնէ ի Կասպից ծով: Բ. Վանուբ՝ որ միայն քան զՍոգա խոնարհագոյն գտանի, բղխեալ յարեւմտից կողմանէ Գերմանիայ եւ սուղեալ զկողմանս հարաւոյ այնր աշխարհի եւ մանաւանդ զԱւստրիա, անցանէ ընդ Հունգարիա եւ ընդ եւրոպէական Տաճկաստան եւ թափի ի Սեաւ ծով: Գ. Վնիեպեր՝ որ ի Ռուսաց աշխարհէն բղխէ, եւ յետ զհարաւոյ կողմանս սուղեւոյ, երթայ մասնէ ի Սեաւ ծով: Գ. Վոն՝ որ ելեալ ի Ռուսիայ շրջի ընդ արեւելից կողմն աշխարհին եւ հոսէ ի ծովն Ազախս: Ե. Հակոսո՝ որ ի Հեղուեախայ բղխէ, եւ հասեալ անցեալ զմեծ մասն հիւսիսոյ Գերմանիայ երթայ անկանի ի Հիւսիսային ծով: Զ. Ալբա, ելեալ ի Բոհեմիայ, գնայ ընդ հիւսիս եւ հասեալ անցեալ ընդ բովանդակ աշխարհն Գերմանացւոց, թափի ի ծովն Հիւսիսոյ: Է. Աւար բղխեալ ի միջոյ աշխարհին Գաղիացւոց, ընդ արեւմուտս կոյս ընթանայ, եւ երթայ խառնի ի ծովն Ատլանտեան: Ը. Տայոյ բղխեալ ի Սպանիայ եւ հասեալ անցեալ ընդ մեծ մասն աշխարհին եւ ընդ երկուս զԱւստրալացւոց աշխարհն բաժանեալ թափի ի նոյն Ատլանտեան ծով: Թ. Ալպրսեւ ելեալ ի Սիլեսիայ Աւստրիացւոց եւ մտեալ ի Պոլոնիա դառնայ ի հիւսիս եւ հասեալ մինչեւ ի Պրուսիա, մասնէ ի Բալտիկեան ծովն: Ժ. Սէն, բղխեալ ի Գաղիայ եւ արբուցեալ զհիւսիսակողմն նորա հոսի ի Բրիտանացւոց ծովն: ԺԱ. Սուգանոս բղխէ ի Հեղուեախայ, եւ յետ զհարաւային կողմամբ աշխարհին անցանելոյ մասնէ ի Գաղիա, սուղանէ զարեւելեան կողմանս

այնք թագաւորութեան, եւ ապա թափի ի Միջերկրական ծով: ԺԲ. Արրոյ, ելեալ ի Հիւսիսային կողմանց Սպանիայ եւ ընդ արեւելս կոյս խաղաղեալ Հոսի ի նոյն Միջերկրական ծով: ԺԳ. Պաղոս, բրդխեալ յարեւմտից կողմանէ Իտալիայ եւ հասեալ անցեալ ընդ բովանդակ Հիւսիսայ կողմանս աշխարհին երթայ մասնէ յԱդրիական ծով:

Գ.

ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ ՕԳՈՅ

ԹԻԷՊԵՏ եւ Էւրոպիա ըստ մեծի մասին ընդ քաղցրախառն դօտւով կայ, բայց սակայն մարթ է յայլեւայլ բաժինս զաշխարհն հասանել, որ բազում իւրիք ի միմեանց այլակերպք են, եւ բազում ինչ ազգումն ի բերս երկրին եւ ի բարոյս բնակչաց եւ ի վաճառականութիւն եւ յայլ եւս իրս ինչ գործեն:

Առաջին՝ Հարաւային կամ Զերմբաժինն, գրեթէ մինչեւ ց46 աստիճան լայնութեան ձգեալ կայ. սապ ամարան հասանէ անդէն մինչեւ ց33 աստիճան, եւ միջին իմն ջերմութիւն տարւոյն 11 աստիճան է. իսկ ձմեռն կարճ է եւ խոնաւական: Գրեթէ 27,000 շորեքիուսի մզոն երկիր յայս բաժին անկանի. այս ինքն են Սպանիա Լուսիտանիաւ հանդերձ, Իտալացոց, Տաճկաց եւ Յունաց աշխարհ. դարձեալ եւ հարաւային կողմանք Գաղիայ, Աւստրիայ եւ տերութեան Ռուսաց:

Արկրորդ՝ Միջին բաժինն մինչեւ ի 56 աստիճան լայնութեան հասանէ. ջերմութիւն ամարայնի անդէն 26 աստիճանաւ չափ է, եւ միջին ջերմութիւն տարւոյն 6 աստիճան է. որոշմունք դարնայնուոյ եւ աշնայնուոյ յայտնի եւ ազդելի են, եւ ձմերանի ջուրք պաղին: Գրեթէ 63,000 շորեքիուսի մզոնք աշխարհին ի սմին բաժնի բովանդակին. այս ինքն են մեծ

մասն Գաղիացւոց եւ Աւսարիացւոց աշխարհին, Հեղուեաիա եւ Բեղդիա եւ Գերմանիա եւ Հոլանդիա եւ Պրուսիա, ի Բրիտանացւոց թագաւորութենէ անտի Անգղիա եւ Իրլանդիա, մասն մի Գանիացւոց աշխարհին եւ միջնաշխարհն Ռուսոց :

Արքորդ՝ Յրտագոյն բաժինն հասանէ մինչեւ ի հուսկ վերջին եղբ սահմանաց քաղցրախառն գօտւոյն, այս ինքն մինչեւ ի 67 աստիճան լայնութեան : Անդ ջերմութիւն ամառան ոչ տակաւ տակաւ աճէ, այլ անդէն վաղվաղակի սաստկանայ եւ նոյնպէս ըստ նմին օրինակի նուազէ : չիք անդ դարուն եւ ոչ աշուն, եւ ձմեռն զամիսս ինն տեւեալ բաւէ : Միջին ջերմութիւն տարւոյն է 2 աստիճան : Այս բաժնի են 45,000 շորեքիուսի մղոնք, որ են հիւսիսային կողմանք Բրիտանացւոց թագաւորութեան, այս ինքն Սկոտիա, մասն մի աշխարհին Գանիացւոց եւ աշխարհն Սուեդիացւոց եւ Նորուեգիացւոց, եւ հիւսիսային կողմանք Ռուսոց աշխարհին :

Իսկ ի 67 աստիճանէ եւ ի վեր ձմեռն մշանջե նաւոր ունի զերկիրն, որ արդեւ եւ խաւան լինի բովանդակ աճելոյ եւ զարգանալոյ մարդկանն եւ բնութեան : Առաւել քան զ15,000 շորեքիուսի մղոն աշխարհին Ռուսոց եւ Նորուեգիացւոց եւ Սուեդիացւոց սովին օրինակաւ երթան ի կորուստ եւ չեն ինչ իմիք պիտանացու :

Ինչպէս եւ ճշմարիտ է թէ բնդեւական փոփոխմունք օդոց իւրաքանչիւր կողմանց Եւրոպայ, որպէս ասացաքն այնպէս են, սակայն չէ պարտ կարծել թէ հանապաղ փոփոխմունք օդոց իւրաքանչիւր աշխարհաց ըստ աստիճանաց լայնութեանն անվրէպ սահմանեցին, որպէս զի այնու միայն զի գաւառ ինչ առաւել մօտ ի հասարակած անդր է, ջերմագոյն եւս քան զայլ գաւառսն գտանիցի, որ հեռի իցեն Վանզի բազում անգամ մտաւորութիւն կամ հեռաւորութիւն ծովու կամ լերին, եւ կամ առաւելն կամ պա-

կաս մշակեալ լինել երկրի, բազում իմն ազգումն ի ջերմութիւն կամ ի ցրտութիւն գաւառին գործէ:

Թէ ուր բազմութիւնք լերանց իցեն, անդ եւ խառնուած օդոյ երկրին փոփոխի՝ յայտ ի Հեղուեախայ է, ուր օգրբազում գաւառաց՝ որ բնդ նովին աստիճանաւ լայնութեան կան, պէսպէս իմն են, մինչեւ թուի թէ ամենայն փոփոխմունք աստիճանաց աշխարհացն Եւրոպոյ անդէն միանգամայն ի միում վայրի գտանիցին. կէսք ջերմք, այլք քաղցրախառն եւ կէսք եւս ցրտաշունչ: Արպէս ի գաշտավայրս Գենփեայ, Վաադեայ, Վաղխի եւ Տեսինի նարինջն կատարեալ հասանէ եւ խաղողն բովանդակ խայծի. իսկ ի լերինսն՝ որ անդր կից են, ի 1700 — 2800 սան բարձրութեան յերեսաց ծովուն հազիւ թէ ցորեանն յօճ հասանէ: Ընտի եւս ի վեր մասուցեալ մինչեւ ի 4000 սան եւ ոչ մի ինչ ի մրգոց խայծի, այլ միայն հաճար եւ կանեփ եւ դեանախնձոր հասանեն ի շափ. եւ ապա այնուհետեւ յեւս իմն բարձունս վերացեալ, եւ ճարակ անգամ անասնոց ի թերահատար կերպարանս գայ: Բնդ այսմ ամենայնի մեծ իմն կցորդութիւն հաղորդութեան ունի բարձրութիւնն՝ յորմէ սկիզբն առնէ ձիւնն զլերինսն ծածկել: Ի Պիւրենեան լերինսն յ8700 — 8500 սան բարձրութենէ ձիւն ծածկեալ ունի զգագաթնն, վասն այնորիկ եւ անդր քան զայն բարձրութիւն շէք ինչ ամենեւին բոյս բանջարոյ, ի հարաւակողմանս Ալպից լերանց Հեղուեախացոց եւ Խաալացոց՝ սկսեալ յ7200 ստից, ի հիւսիսային կողմանս Ալպից եւ ի Աարպատեան լերինս՝ ի 6000 — 4200 սան բարձրութենէ, իսկ ի Սկանդինաւեան կամ ի Աիւեղից լերինսն ի 4000 — 3600 սան բարձրութենէ:

Իսկ թէ եւ առաւելն կամ պակաս մշակութիւն երկրի լինի պատճառք փոփոխման օդոյ՝ այնմ մարթի լինել առակ օրինակի Գերմանացոց աշխարհ: Ընդ այժմ, քանզի վարեալ եւ մշակեալ է երկիրն, օգրն մեղմաշունչ են եւ ամբախառն խառնուածով քան

յայնժամ երբեմն յառաջ քան զ1500 ամս, յորժամ անտառախիտ թանձրամայրի էր երկիրն, եւ գետինն՝ մամուլից եւ լռուակա:

Բայց եւ երիս եւս այլ բնական պատճառս վասն փոփոխման օգոյն յաւելու մնն երկրագէտ երեւելի, որ են Ա. Յրատութիւն՝ որ ի մերձաւորութենէ անտի Հիւսիսային Ասիայ գոյ ի դաւառս Եւրոպայ՝ որ նշաւակ են ցրտաշունչ հողմոց շնչելոց ի լեքանց եւ ի սառնապատ ձիւնախաղաղ դաշտաց անտի այնր աշխարհին: Բ. Տերմութիւն՝ զոր մերձաւորութիւն Ափրիկեցոց աշխարհին ծնուցանէ յայն ամենայն դաւառս Եւրոպայ՝ որք վասն պէտքէս իրաց առաւել քան զայլ կողմանս աշխարհին առնուն զտապ խորշակին՝ որ յարեղահնակեղ յանապատ երկրէ անտի շնչէ: Գ. Վաղվաղակի փոփոխումն խառնուածոյ օգոյն ծովեղերեաց դաւառաց Ատլանտեան օվկիանու, որ լինի ի հողմոց՝ որք անդադար ծփեալ կոծեն զերեսս այնր ահագին ծովու եւ մարտ եղեալ կռուին ընդ միմեանս:

Յերիս յայտոսիկ յաւելեալ եւ զմերձաւորութիւն եւ զգիրս լեքանց եւ զնիստ բարձրութեան գեանոյն, մարթ է զԵւրոպա, բաց յերկց այլեւայլ բաժնից անտի՝ զոր վերագոյնն եզարք, յայլ եւս երիս բաժանմունս որոշել, զորս եւ հնար է երեքումբք կողմամբք երեքանկեան միջ յանդիման կացուցանել, որոյ երեքին ծայրք իցեն՝ գլուխ Ս. Վինկենտիոսի ի Լուսիտանիա, Հիւսիսային գլուխ ի Նորուեգիա, եւ հիւսիսային կողմն Կասպից ծովուն: Օ. կողմն որ ի գլխոյ Ս. Վինկենտիոսի ցՀիւսիսային գլուխն ձգի, անուանեալ կոչեմք Ռփկիանեան կողմն. կողմն Ասիական յորջորջեմք զայն՝ որ ի Հիւսիսային գլխոյ անտի երկայնեալ ձգի մինչեւ ի հիւսիսային ծագ Կասպից ծովուն. իսկ զկողմն՝ որ ի Կասպից ծովէ անտի երթեալ հասանէ մինչեւ ի գլուխ Ս. Վինկենտիոսի, Հարաւային կողմն անուանեմք: — Աթէ է ի ձմերան զկողմամբ Ռփկիանու զնայցեմք, գտանեմք զի որչափ ի հարաւային կուսէ կշիռ

ի հիւսիս անդր երթայցեմք, աճէ ցուրտն: Աթէ
զհարաւային կողմամբ երթիցեմք, գտանեմք զի սաս-
տկանայ իմն ցուրտն եւ առանց կանոնեալ կարգի ստեպ
փոփոխի, որչափ յարեւելս կոյս յառաջ խաղայցեմք:
Իսկ յԱսիական կողման ցուրտն հարուստ մի տեղի
գրեթէ կայ մնայ ի նմին աստիճանի յորժամ ի հարա-
ւոյ դեպ ի հիւսիս յառաջ մատչիցիմք: — Այլ տապ
ամարան այլոց հասարակաց օրինաց զհետ երթայ: Ի
հիւսիսային գաւառս սաստկացեալ զօրանայ տապա-
խառն ջերմութիւն վասն աւուրցն երկայնութեան.
Իսկ յԱփիանեան կողման երեքանկեանն՝ զոր վերա-
գոյն յիշատակեցաք, հաստատուն եւ միազդի զնաղք
ամբքախառն ծովուն զայս սաստիկ ջերմութիւն ամբքե-
իմն: ՅԱսիական կողման բազում անգամ սաստիկ
տապն լինի, որ այնու մանաւանդ տազնապեցուցիչ
է, զի ի ձմերան անհնարին ցրտութիւն շահեալ տի-
րեր ի կողմանն յայնստիկ: Իսկ յայնմ կողման՝ որոյ
նայեացն ի Միջերկրական ծովն է, ջերմութիւնն
ստեպ ստեպ փոփոխի, ըստ հողմոցն փոփոխելոյ եւ
ըստ պեւոպէս դրից վայրացն. բայց յաճախագոյն նուա-
զէ զկողմամբ արեւելից: Յայս վայր արդի ճառեալ
այրս երկրագէտ:

Յայսմ ամենայնէ ինքնին յայտ է, եթէ ոչ
ամենայն այրակերպութիւն խառնուածոյ օդոյն
զգրից արեգականն կախեալ կայ. զնոյն մանաւանդ
զընական փոփոխմանց օդոյ տեւ մարթ է: Արդա-
րեւ պարտ է խոստովան լինել, որպէս եւ փորձ իսկ
իրացն ցուցանէ, եթէ երեւոյթք ինչ օդոց, որպէս
մատախուղ, անձրեւ, ձիւն ի համեմատութենէ տե-
ղեացն բնդ արեգական են: Այլ զանեայ այն ճմարիտ
է թէ ի հիւսիսային կողմանս՝ ուր ճառագայթք արե-
գական, քանզի նուազագոյնք են, չկարեն զթանձր
մատախուղ օդոյն փարատել, չէ մարթ պայծառ եւ
ջինջ զերկինս տեսանել, զոր ի Յունաց աշխարհին, ի
հարաւային կողմանս Խաալիայ եւ Սպանիայ բնդ ժա-

մանակս բազումս է տեսանել. եւ վասն այնորիկ իսկ ի հարաւային կողմանս դուն ուրեք եւ անօր երեւին ձիւն եւ մէդ եւ մառախուղ, այլովքն հանգերձ: Բայց ոչ միայն անձրեւ եւ ձիւն եւ այլ ինչ եւս՝ որ սոցին նման իցեն, այլ եւ երեւոյթք՝ որ յեղեկարիտնական զօրութենէ օգոյն լինին, որպէս փոթորիկ, կարկուտ, նոյնպէս եւ հողմք, առաւել զհանգամանաց իւրաքանչիւր տեղեաց կախին քան զգրից արեգական, որպէս զխոնաւութենէ կամ զցամաքութենէ երեսաց երկրին, զւերանց եւ զաւելի կամ զսակաւ մշակութենէ: Արպէս ի վայրսն՝ որ շուրջ զՎենետիք քաղաքաւ են, առ համեմատութեամբ գրից արեգական, կարի խոնաւ է երկիրն. նոյնպէս եւ երկիրն Բրիտանացոց, Հոլանդացոց եւ Գանիացոց, այնու զի ծովուց եւ ի գետոց ոռոգեալ են, խոնաւագոյն են քան զՎիլերկրոյս Ռուսաց աշխարհին, որք ընդ նովին լայնութեամբ դասնին: Վարձեալ եւ լեռնային վայրք Սպանիայ, եւ արեւելեան կողմանք Հունգարական դաւառաց, որ ի բազում լեռանց պաշարեալ են, եւ լեռնակողմանքն Գերմանիայ կարի խոնաւ են առ համեմատութեամբ հայեցուածոյ արեգական:

Բայտ նմին նմանութեան եւ երեւոյթքն՝ որ ընդ եղեկարիտնական զօրութեան օգոց կապեալ են, այս ինքն փոթորիկ, կարկուտ, եւ այլ եւս նոցին նմանք, օրէնս ինչ եւ կարգս յիւրաքանչիւր մասունս երկրիս մերոյ պահեն: Եւլ օրէնքս այսորիկ ոչ եթէ ի գրից անտի արեգական սահմանին, այլ յայլոց ինչ հանգամանաց տեղեացն:

Իսկ հողմոց ընթացք, թէպէտ եւ բազում անգամ յօգոյ եւ յերեւութից անտի նորա սահմանին, սակայն յԵւրոպա այնպէս իմն ընդ փոփոխմամբ են, որպէս զի չէ իսկ մարթ օրէնս ինչ հաստատել: Բայց սակայն այն ճշմարիտ թուի թէ հողմք առաւել զփոփոխմանց տարւոյ քան զվայրաց ինչ կախիցին, որպէս զի ի ժամանակս ամսոց աշնայնոյ յամենայն կող-

մանս Եւրոպայ հողմք ուժղին շնչեն քան յայլ ժամանակս: Նա եւ տեղիք ինչ են ուր սակալ շնչեն հողմք եւ մրրիկք, որպէս փորձ իրացն ցուցանէ: Լու սյոր պատճառք երեսք երկրին են. քանզի այնպէս են տեղիքն, զի ի միում կողման լերինք մեծամեծք են եւ ի միւսումն մեծատարած դաշաք: — Հողմքն որ ոչ մրրկածին յուզմունք օդոց իցեն, ի միջերկրայսն առաւելապէս ի մերձաւոր լեռանցն շնչեն: — Յեզերս Միջերկրական ծովուն շնչէ տապախառն խորշակ ծովու (որ scirocco կոչի) եկեալ յամիսս ամարայնոյ յաշխարհէն Ափրիկեցոց: — Ընկ երեւոյթք օդոց եւ այլ եւս արհաւիրք բնութեան՝ որ յեղեկարիտնական զօրութենէ օդոյ լինին եւ յայլ մասունս աշխարհի յաճախ դիպին, դուն ուրեք պատահեն Եւրոպա: Միայն ի Նէապոլիս եւ ի Սիկիլիա եւ ի կղզիս ինչ Միջերկրական ծովուն եւ յալանդիս են նշանաւոր հրաշունչ լերինք: Սասաիկ եւ սակալ սասանութիւնք երկրի միայն ի Սպանիա, ի Լուսիտանիա եւ յառաւիա լինին: Յայլ կողմանս փոթորիկք միայն են, ընդ որ է երբեք զի եւ կարկուտ խառն է. իսկ օդաքար (aérolithe) կարի սակաւ տեղոյ:

Հ Ա Տ Ա Ն Օ Ի

Մ Ա Ր Դ Ի Կ Ա Ռ Հ Ա Ս Ա Ր Ա Կ

Այլսն համարոյ բնակչացն Եւրոպայ երկրանութիւն է ի մէջ երկրադրաց, զի տակաւին թիւ համարոյ մարդկանն ի կողմանս ինչ ստուգիւ չէ յայտ, եւ բազում փոփոխմունք եւս գործին: Աարծի այնպէս թէ բովանդակ բազմամբոխ բազմութեան թիւ հասանիցէ յ210 մինչեւ յ240 հազարս հազարաց (միլիոնս), որ կարի բազում է առ համեմատութեամբ այլոց մասանց երկրի, եթէ ընդ ընդարձակութիւն երկրին ոք

նայիցի: Մանաւանդ զի յԵւրոպայ հանապազ ածէ բազմութիւնն, եւ թուի իմն թէ գիւրաւ եւ վազվազակի լինելոց է ց300 հազարս հազարաց հասանել: Եւ ընդ այն զարմանք են, զի թէպէտ եւ այնչափ յաճախ է բազմութիւն մարդկան յԵւրոպայ, սակայն տակաւին բազում խոպան եւ անշէն երկիր գտանի:— Ըսուել արժանի հաւատարմութեան են որք տսենն թէ 230 հազարք հազարաց ողւոց բնակեալ են յԵւրոպայ. եւ թէպէտ եւ ընդարձակութիւնն իբրեւ մի առ վեշտասան ($\frac{1}{10}$) է համեմատութեամբ մեծութեան բովանդակ երկրի, սակայն բազմութիւն մարդկանն է իբրեւ մի առ հինգ ($\frac{1}{5}$) առ համեմատութեամբ ողջոյն բազմութեան մարդկան՝ որ սփռեալ են ի վերայ երեսաց ամենայն երկրի, եւ 1100 հազարք հազարաց կարծին: Ըսա թէ 700 հազարս հազարաց զամենայն մարդիկ՝ որ բնակեն ընդ ամենայն երեսս երկրի համարել ոք ախորժիցէ, որպէս եւ առնենն ոմանք, յայնժամ բազմամբոխ բազմութիւնն Եւրոպայ լինիցի իբրեւ մի առ երիս ($\frac{1}{3}$) առ ողջոյն բազմութեամբն:

Լ

ԸՅԼ ԵՒ ԸՅԼ ՏՈՒՐԳ ԱԶԳԱՅ ԵՒՐՈՊԱՅ

ԸՌԱՋԻՆ բնակիչք Եւրոպայ են եկք ոմանք ի փոքր Ասիայ, որք զառաջինն Յոյն անուանեալք ի ծովեզերս եւ ի կղզիս Արքիպելագոսի գաղարեցին, այլ տակաւ զամենայն զոյժմաւ Յունաց աշխարհն, զմեծ մասն այժման Տաճկաստանի եւ զՅոնիական կղզիս շահեալ կալան: Սեւս եւս երկրորդ բնակիչք Եւրոպայ եղեն գաղթականք ոմանք եկեալք յայլ ինչ կուսէ Ասիայ, որք ի միջին վայրի Խաալիայ պանգրխտեալ, առ սակաւ սակաւ ոչ միայն զառաջին բնակիչան Եւրոպայ վանեալ մերժեցին եւ կամ ընդ ձե-

առաք նուաճեցին, այլ առաւել եւս ընդ այլ մասունս
Խապիայ մինչեւ ցլերինս Այպից, եւ անդր եւս մինչ
էւ ի Գաղիա, ի Սպանիա, ի Լուսիտանիա, ի մասն
ինչ Բրիտանիայ եւ ի Հարաւային Հունգարիա լայնա-
զոյնս տարածեցան: Սորա են Լատինացիք կամ
Հռոմայեցիք, որք յետոյ յարեւմտեան եւ յարեւելեան
Հռոմայեցիս բաժանեցան, կամ ի բնակիչս բուն Հռո-
մեական տերութեան եւ ի բնակիչս յունական տե-
րութեան:

Բայց սակայն պարս եւ պառչաճ է համարել
այնպէս եթէ մինչ դեռ Յոյնք եւ մանուանդ մինչ
դեռ Հռոմայեցիք ընդ Եւրոպիա տարածանէին, ի
նմին ժամանակի եւ այլ ազգք մեծամեծք եւ մանունք
եկեալ յԱսիայ ընդ ցամաք ի հիւսիսային կողմանս
աշխարհին բնակեալ իցեն, թէպէտ եւ ցայժմ չէ
ինչ այն յոյս ի պատմութեանց: Վանդի յորժամ
յետոյ ուրեմն սկսան ընդարձակել Հռոմայեցիք, այն-
պէս իմն անհնարին քաջութեամբ ընդդէմ դառնայ-
ին նոցա ազգք՝ որ ի միջին դաւառան Եւրոպայ բնա-
կէին, այս ինքն են Աելտք (Celts) եւ Գերմանացիք,
որպէս զի բնաւ իսկ անհնարին եղև Հռոմայեցւոց
սպառսպուռ ընդ իւրեամբք նուաճել զնոսա, մանա-
ւանդ զԳերմանացիսն: Սա աւանիկ եւ այն գերմա-
նական ազգքն էին, որ յետոյ յայլոց ազգաց եկելոց
յԱսիայ, զԱլաւոնաց ասեմ, նեղեալ, զբնաւ արեւ-
մտեան տերութիւն Հռոմայեցւոց ողորկեալ հարստա-
հարէին: Սոյն անցք եւ ընդ արեւելեան հռոմեական
տերութիւնն անցին յազգաց թաթարաց՝ որոց եկեալ
էր յԱսիայ, ի ժամանակի մինչ դեռ Արաբացիք եկեալ
յԱփրիկեցւոց աշխարհէն ունէին զհարաւային կող-
մանս Եւրոպայ: Սա եւ ի վերին կողմանս հիւսիսոյ
հարկ էր յառաջագոյն բնակչաց լինել. քանզի ի մեծի
կարգեական դաղժականութեանն՝ որ եղև ընդ
արեւմուտս կոյս, նորմանք եւս մեծամեծ հատուածս
ի Սկանդինաւիայ ընդ արեւմուտս եւ ընդ հարաւ իսկ

առաքեցին: Մանաւանդ իսկ զի ի նմին ժամանակի ի կողմանն յայնստիկ հիւսիսոյ Փինլանդացիք ոչ սակաւ իմաստութեամբ եւ կարգօք սկսանէին պայծառանալ: Ապա ուրեմն յայտ է թէ անգուստ ի վերուստ սկիզբն լեալ էր անդ բնակելոյ ազգաց բազմաց:

Բայց որպիսի եւ իցէ լեալ սկիզբն բնակչաց Եւրոպայ, արդ յերիս զլիսաւոր տոհմս մարթ է բաժանել զնոսա. այս ինքն են Գերմանացիք՝ որ ի միջոցի աշխարհին եւ յարեւմտեան կողմանս հիւսիսոյ բնակեն. արեւմտեան Հռոմայեցիք՝ որ կան յարեւմտեան կողմանս հարաւոյ, եւ Սլաւոնք՝ որ յարեւելս Եւրոպայ ունին զկայան բնակութեան:

Յարեւմտեան կողմանս աշխարհին իբրեւ 100 հազարք հազարաց մարդկան խօսին բարբառ մի՝ որ մերձաւոր կցորդութիւն ընդ հռոմէական բարբառոյ ունի եւ զտիրելոյ Հռոմայեցւոց յայն դաւառս առնէ յայտ: Ի նոսա 25 հազարք հազարաց զանգղիական լեզու բարբառին, 37 հազարք հազարաց՝ զգաղիականն, 16 հազարք հազարաց՝ զսպանիականն եւ 21 հազարք հազարաց՝ զիտալականն: — Այս ամենայն ազգք շունին ինչ ամենեւին կցորդութիւն կամ մերձաւորութիւն ընդ միմեանս ըստ ծագմանն. զի Աիմբրացիք եւ Սաքսոնիացիք որ ի Բրիտանացւոց աշխարհին կան, հին Գաղիացիք (Gaulois) եւ Փրանցք՝ որ ի Գաղիա, Բասկացիք եւ Մալթիտանացիք եւ Գուիթք որ ի Պիւրենեան ցամաք կղզւոջն, եւ հին բնակիչք Իտալիայ շեն միազգիք եւ համատոհմք: Բայց սակայն յառաջ քան զ2000 ամս Հռոմայեցիք զամենեւին զնոսա հազորդս միմեանց արարին. դարս բազումս զնոսա ընդ նովին միով առաջնորդութեամբ արկեալ պահէին, ազգի ազգի գաղթականութեամբք զազգ եւ զտոհմ նոցա խառնեցին, եւ իբրեւ ինքեանք բարձան ի միջոյ, նոցա իբրեւ ժառանգութիւն եւ անբակ կապանս թողին զմնացորդս իւրեանց բարբառոյն: Ի Բրիտանացւոց թագաւորութեան՝ Հռոմայեցիք զայս ամե-

նայն ի ծովեզերեայս Անդղիացւոց միայն ձեռնհաս ընէին գործել. բայց եւ այն ազգեցութիւն նոցա յետոյ երկայնժամանակեան ազգեցութեամբ դերմանական ազգացն ամենեւին իսկ ջնջեալ եղծաւ : Այլ թէպէտ յետ 800 ամաց, իբրեւ Նորմանք զաշխարհն նոցա ընդ ձեռամբ նուաճեցին, իւրեանց լեզուին՝ որ մերձաւոր էր Հռոմայեցւոց բարբառոյ, ընդելացուցին զնոսա. սակայն շէր ինչ Նորմանաց եւ Հռոմայեցւոց մերձաւորութիւն ինչ ազգաւորութեան, այլ մանաւանդ ազգակիցք եւ համացեղք էին Գերմանացւոց : Նմին հակառակ Գաղիացիք եւ Իտալացիք եւ Սպանիացիք եւ Ղուսիտանացիք իսկ այնպէս իմն ընդելեալ յար ընդ միմեանս էին, զի պատմութիւն նոցա հանապազ կից է ընդ իրեարս. մինչ զի թէպէտ եւ այլ տոհմ սոցա եւ նոցա էր, սակայն եւ այնպէս յորինէին ամենեքին իբրեւ մի մարմին եւ գումարութիւն ազգաց ընդ միմեանս կցորդելոց փոփոխ հաղորդութեամբ, ուրոյն եւ զատ յայլոց ազգաց Եւրոպայ :

Ի միջին դաւառս Եւրոպայ ի կարի հին ժամանակս նախնի ցեղք Գերմանացւոց առանց այլոց ազգաց խառնութեան զիւրեանց կայանս բնակութեան հաստատեցին, եւ մինչեւ ցայժմ կան մնան անդէն. իբրեւ 50 հազարք հազարաց Գերմանացւոց բնակեալ են ի հիւսիսային ծագաց Սկանդինաւացւոց մինչեւ ի սահմանս Ադրիական ծովու : Անդստին ի նոցունց ծննդոց Անդեղք եւ Սարսանիացիք անցին ի Ֆրիտանացւոց աշխարհն, Փրանդք եւ Նորմանք՝ ի Գաղիա, արեւմտեան Գուլթք եւ Աւանդալք՝ ի Սպանիա, Անդորարգացիք, արեւելեան Գուլթք եւ Նորմանք՝ Իտալիա, եւ խառնեցան ի բուն բնակիչս աշխարհացն այնոցիկ. իսկ ինքեանք ի բուն սեպհական դաւառս անդ իւրեանց անխառն կացին մնացին եւ ցանդ եւ միշտ հաստատուն զճայրենի դաւառն, զբարբառ եւ զբարոյս պահեցին. բայց եւ փոյթ յանձին ունէին հանապազ զանձինս եւ զաշխարհ իւրեանց յառաջադէմ զար-

դացուցանել: Ի մէջ նոցա 6 հազարք հազարաց Սկանդինաւացւոց եւ 2¹/₂ հազարք հազարաց Հոլանդացւոց են, որոց լեզուք այլադունակ են եւ պատմութիւնք ուրոյնք:

Յարեւելեան կողմանս Եւրոպայ առ երի Գերմանացւոց կան Փինլանդացիք եւ Լետտացիք, Սլաւոնք՝ որ ի բազում ազգս եւ ի տոհմս բաժանին, եւ Հունգարիացիք. եւ առ նորօք խոնարհադոյն եւս բնակեն Տաճիկք, Վալաքք, Բուլղարք, Բոսնիացիք եւ Ալբանացիք, եւ ի ներքոյ քան զամենեւին զնոսա Յոյնք: Ի մէջ այս ամենայն ազգաց մի ազգ միայն է Սլաւոնաց, որոյ է իշխանութիւն տերութեան, որ են Ռուսք, յետնոցա, բնդ Աւստրիացւոց իշխանութեամբ, Հունգարիացիք, եւ ի հարաւային կողմանս Տաճիկք ունին տերութիւն. ի յետին ամս յայտոսիկ Յոյնք եւս սկիզբն արարին ունել իւրեանց առանձինն թագաւորութիւն: — Վան զամենայն ազգսն՝ որ յայտմ մասին աշխարհին Եւրոպացւոց դասնին բազում են Սլաւոնք, որոց թիւ համարոյ իբրեւ 60 հազարս հազարաց հաշուի, Տաճիկք եւ Թաթարք համարին 5 հազարք հազարաց, Յոյնք՝ իբրեւ 4 հազարս հազարաց, Հունգարացիք՝ 4¹/₂ հազարք հազարաց, Փինլանդացիք՝ 3 հազարք հազարաց, Լետտացիք՝ 2 հազարք հազարաց, Վալաքք եւ Մոլդաւացիք՝ 3 հազարք հազարաց, Ալբանացիք՝ 800,000, Բուլղարք՝ 500,000, Բոսնիացիք՝ 450,000, Հայք՝ իբրեւ 250,000:

Իսոց ի զարմից աստի գոն գրեթէ յամենայն աշխարհս եւ ի կողմանս Եւրոպայ սիսեալ Հրեայք իբրեւ 1,500,000 եւ Թափառականք (Գնչուք, 2ինկեանէք) իբրեւ 500,000:

ԲԵՐԷ ԳԼԻԵՒՈՐ ԱԶԳԵՑ ԵՒՐՈՊԵՑ

ՅԱՐԲԵՆԵՑՆ աւերութիւնս գանձ իմն մեծութեան է ժողովուրդն . բայց ոչ իւրաքանչիւր ազգ նովին չափով եւ նովին օրինակաւ մեծարոյ եւ պատուական է : Ի տիեզերական պատմութենէ, իրբեւ յարգարակութեամբ գատաւորէ, ուսանիմք թէ զինչ կարծիս պարտիցէ իրաւամբք զիւրաքանչիւր ազգաց կարծել : Տեսանեմք զի իւրաքանչիւր ազգի է ժամանակ փառաւորութեան . սրպիսի ինչ Հրէիցն յաւուրս Սողամնի եւ Արաբացւոց առ ժամանակօք Պայաղատացն (Califes) : Արեւելի եւ անուանի էին Խոտայցիք առ ժամանակօք Ազոտակայ, Տզօր էր երբեմն եւ Սպանիացւոց աշխարհ, էր երբեք զի ուժգնագոյնք էին Բոհեմիացիք, նոյնպէս եւ Սուեդիացիք նշանաւոր էին առ անուանի թագաւորօք իւրեանց, նոյնպէս եւ այլ եւս ազգք ըստ նմին օրինակի : Բայց այն զօրութիւն եւ փառաւորութիւն ոչ հանապազ անդտաին յազգէ անտի է . այլ բազում անգամ ի գիպաց իմն կամ քաջութեամբ եւ իմաստութեամբ զօրավարին կամ գլխաւորի ուրուք յաջողին իրք, որ զազգն յարգօրեալ յօժարեցուցանէ եւ վառէ ի նահատակութիւն յաղթութեանցն : Այն այնորիկ եթէ զառաւելութիւն արժանաւորութեան ազգի իրիք ճանաչել որ կամիցի, պարտ է նմա ընդ բնաւ պատմութիւն ազգին անցանել, զի ամենայն գործք արդեանց եւ ամենայն արութիւն քաջութեան ի նմա համբարեալ կան, եւ յանցիցն անցելոց զիւրին է զառժամայն եւ զհանդերձեանն ճշդիւ ճանաչել : Մեծարոյ եւ պատուական է ազգ՝ որոյ պատմութիւն հզօր եւ մեծատուն է, թէպէտ եւ ոյժ զօրութեանն տկար եւ գոյզն իմն իցէ . եւ կամ թէպէտ եւ թշուառացեալ եւ եղուկ իցէ, սակայն ի թշուառութեան չիցէ վատանուն լեալ, եւ ոչ վասն շարեաց գործոց բամբասիցի : Այն-

պէս պատուական է ազգ՝ որ յաղթութեամբ շիցէ զեղծեալ եւ յանպիտանութիւն հատեալ: Այլ նոցին հակառակ բիւրապատիկ արժանի արհամարհանաց է ազգ՝ որոյ իւրովի ի մեծութենէ անկեալ, ոչ զքաջութիւն ինչ եւ զաշխատասեր բարս, այլ զհպարտութիւն ամբարտաւանութեան նախնեաց իւրոց ժառանգեալ իցէ. եւ մինչ դեռ աշխարհ ամենայն եւ բնաւ արեգեքք իբրեւ հսկայ յառաջագէժ ընթանան, ինքն նստեալ դանդաղիցի, նա աւանիկ եւ յետս ընդդէմ գնայցէ: Ազգ՝ որ այնպիսի է, մի բնաւ իշխիցէ բողոք ունել զթագաւորէ եւ զտէրութենէ. զի եւ տէրութիւնն յազգէ անտի կայ եւ նովաւ գործէ զոր գործէն: Թէպէտ եւ ճարտար ոք իցէ անդրիանազորձն, չէ կարող յանպիտան վիմէ առնել պատկեր զեղեցիկ. եւ նմին հակառակ եթէ բարուք վէճն իցէ եւ ճարտարն խակ եւ անտեղեակ, զվերին երեսն միայն կարող է ապականել, այլ զներքինն եղծանել չէ ձեռնհաս:

Իւրաքանչիւր ազգ ընտարոյս իմն սովորութիւն անդատին ի նախնեաց ժառանգեալ ունի. Գաղիացիք խորամանդ են եւ սիրեն ի վերայ այլոց արեւ. Գերմանացւոց անկեղծաւոր բարք են. Բրիտանացիք զայնք զհետ ընթանան որ ի մտոյ օգտակարն թուի. Սլաք ի հարկի կան եւ ծառայեն. եւ այսպէս է ինչ՝ յոր ազգ իւրաքանչիւր ըստ անյնիւր յօժարութեան ի բնէ մէտ իմն է: Ազգ յորժամ յայնպիսի ինչ իրս ոք ձեռն արկանէ որ հակառակ ընդարոյս բարուց ժողովրդեան իրիք են, չկարէ գործ ինչ վճարել. ապա թէ հնարս ոք որ պատշաճական եւ հաճոյ մտաց նորա են, ի կիր արկանիցէ, մարթի մեծամեծս ի գլուխ հանել: Իսպայ թէ կամիցի ոք հաւատաւաւ ի վերայ հասանել պէսպէս բարուց ժողովրդեան իրիք, պարտ է նմա եւ ընդ միտս եւ ընդ ցանկութիւն իւրաքանչիւր ժամանակի մարդկան նայել. զի մարթ է բարուց մարդկան ըստ ժամանակի փոփոխել:

Այսուհետեւ միտ եղեալ բննեցուք զբարս այլ եւ այլ ազգաց, եւ սկիզբն արասցուք ի բնակչաց անտի ԲՐԻՏԱՆԵՆՅՈՅ թագաւորութեանն: — Արդ ի վերայ երկուց կղզեաց հիւսիսոյ առ քաղցրախառն գօտւով զառեալ եւ մեկնեալ յայլոց ազգաց Եւրոպայ գտանեմք զազգն զայն՝ որոյ պատմութիւնք համակ զկատորածէ եւ զդժնդակ պատերազմաց յուշ առնեն, որ յաշխարհին զիպեցան բազում ժամանակս՝ Բայց սակայն յետ ժամանակաց ի վերայ անցանելոյ գտանեմք զաշխարհն նորոգեալ եւ պայծառացեալ եւ զազգն յարգարեալ եւ մեծատուն եւ հնարագէտ, որ ոչ միայն յԵւրոպա, այլ եւ ընդ բնաւ ամեղերս փառաւոր եւ հօր է արտաքոյ եւ ամենայն ուրեք մտ, եւ ներքոյ հանճարեղ, կորովամիտ, ճարտար եւ փոյթ, որ յարուեստս եւ ի վաճառականութիւն զբազի: Բրիտանացիք ի զիւտս իրաց հանճարեղք են, եւ երկայնամիտք՝ ի կատարել եւ ի զլուխ հանել, զամենայն հնարս հնարին ի գործսն՝ որ զազգ մարդկան յառաջագէմ մատուցանեն: Գաղիացիք հասանել հարկանել միայն զիտեն, եւ զոսկերս եւ զանդամս յառաջամարտիկ նահատակաց իւրեանց ընդ բնաւ ամեղերս սփռեալ տարածանեն. Գերմանացիք ամենայն ուրեք ուր եւ բնակիցեն, գուն եղեալ ջանան միշտ զերկիր գործել եւ զժողովուրդն բազմացուցանել. Բայց հնարագէտ միտք Բրիտանացւոց ընդ հանուր արշաւէ, եւ ընդ ամենայն գաւառս սլանայ, գտանէ ճանապարհ ի ծովու, եւ ի ցամաքի՝ աշխարհս անձանօթս, առանց խոնջելոյ երկայնամիտ համբերութեամբ զթանձրախիտ մացառս բազմաժամանակեաց մայրեաց հնացելոց հատանէ, եւ ամեալ զաղթականս բնակեցուցանէ, եւ առնէ շէն եւ պտղաբեր զերկիրն ամայի եւ զկորգ, եւ ձեռագէտս, վաճառականս եւ միանգամայն իսկ ասել՝ ազգի ազգի կարգս ի շինութիւն քաղաքի եւ աշխարհի բազմացուցանէ: Չեն Բրիտանացիք անագորոյն իբրեւ զՍպանիացիս. եւ ի

մէջ ամենայն ազգաց, թերեւս սոքա միայն են, որ բազում ինչ գործեն ևւ յօրինեն, ևւ սակաւ ինչ եղծեալ ապականեն: Ի բազում պատերազմունս՝ որ յառաջագոյն երբեմն ևւ ի յեափն ժամանակս գրգռեցան ի մէջ Վաղիացւոց ևւ Բրիտանացւոց, Բրիտանացիք բազում անգամ զպսակն յաղթութեանն առին. ևւ և՛թէ ոք բովանդակ կարգի իրացն միա զնիցէ, գտանէ զի Բրիտանացիք արդարութեամբ ևւ սիրովն հայրենի աշխարհին, ևւ համեստութեամբ՝ զոր ի հասարակաց ժողովն ցուցանեն, վերագոյն են քան զամենայն ազգս. բայց այն համեստութիւն ի ժամանակի աստ յայտնիկ կարի եղծեալ ևւ անհետ իմն լեալ թուի: Բրիտանացիք ոչ միայն զՀռոմացեցւոց միտս գեղեցիկս ունին, այլ ևւ զՍինեացւոցն զփոյթ, ևւ զհաստատութիւն բարուց Սպանիացւոց, ևւ են խորաբնինք իբրև զԳերմանացիս, աներկիւղք ևւ իրահամարձակք իբրև զՎաղիացիս: «Աոցա են ամենայն տիեզերք. իսկ այլոց ազգաց՝ միայն գաւառք իւրեանց:

Ապա թէ ոք ընդ հպարտութիւն ամբարտաւանութեան նոցա նայիցի, ևւ ընդ մարդատեցիկ բարսն՝ զոր ընդ իւրեանց ընտանիս իսկ ունին, ևւ կամ ընդ յանդդնութիւնն՝ զոր ընդ օտարս ցուցանեն. ևւ դարձեալ ընդ անժութկալութիւնն, ընդ բրտութիւն, ընդ ախուրն լուութիւն. ևւ կամ իբրև տեսանիցէ ոք զհանապազորդ կազս ևւ զբաժինսն ի մէջ նոցա, զախոս շարս՝ որ լինին վասն առաւել մեծութեան կիսոցն ևւ այլոցն յեափն աղքատութեան, վաղվազակի ի վերայ հասանիցէ, թէ աղօտ իմն են վառք նոցա վասն ամբարտաւանութեանն, ևւ ընդ մեծամեծ գործս նոցա անկարգ իմն ևւ անհեղեղ զազանութիւն տեսանիցէ. ևւ ոչ այլում իմիք նմանեցուցանել կարիցէ զժողովուրդն մեծ ևւ հոյակապ, բայց Վարքեզոնացւոց շամէլոց ևւ մուլեոց ի ժամանակս Ամիշկարայ:

ԳԱՂԱՅԻՔ՝ որ քան զայլ ազգան մերձաւոր են Բրիտանացւոց, ամենեւին նոցին հակառակ բարս ի բնութեան իւրեանց տնկեալ սենին. հանձարեղ եւ կորովի են մտօք, բայց եւ թեթեւամիտ եւս են. աջողակք յամենայնի, այլ առանց հաստատութեան. մերթ անհաւատ եւ մերթ աստուածապաշտ կատարեալ. դիւրաւ արգահատեն, այլ զթութիւն նոցա առ ժամանակ մի է: Տարապարտ պարձանօքն եւ կարի իմն զիւրեանց ազգաւ եւ զաշխարհաւ խորովելով, բազում անգամ զհպարտութեամբ Բրիտանացւոց անցուցանեն: Սակայն ի մեծամեծաց մինչեւ ցփոքունս ամենեքեան վառեալ բորբոքեալ են ի դործել գործս քաջութեան եւ անձանց պատիւ ժառանգել. միանգամայն իսկ զօրականք առաքինիք են ամենեքեան, որ համակ յաղթել եւ նուաճել սիրեն: Աքազնութանայ արիւն յերակս նոցա, եւ չէ մարթ ժխտել, թէ տոհմ դիւցազանց եւ պատերազմողաց է ազգն այն: Օջրական դազխացի ոչ ինչ զանգիտէ կամ խռովի, յորժամ զկոտորածէ պատերազմի կամ զսաստկութենէ ասթոյ Ափրիկեցւոց աշխարհին պատմիցէ ոք, քանզի դիտէ եթէ ի փառաւորութիւն երթայ, եւ թէ ազգք որ դալոց են, հռչակելոց են զարութիւն քաջութեան նորա: Չիցէ եւ այն նշանակ եռանդուն մտաց նոցա, զի մարթացան զիւրեանց բարբառն բնդ բնաւ տարածանել, մինչեւ տիրել իմն յարքունիս թագաւորաց եւ ի սունս մեծամեծաց, եւ նովին իշխեցին ի հեռաւոր աշխարհս հաստատել զկարգս աշխարհին իւրեանց: Արդարեւ ազնուազոյն մասն ազգին քաջ եւ առաքինի է, արագ, հանձարեղ եւ հնարագէտ, ջերմաջերմ եւ աշխատասէր, եւ իբրեւ թէ զօրութիւն իմն ծածուկ թարուցեալ կայ ի բնութեան ազգին. բայց առաքինի ոք եւ ճարտար պիտոյ է, որ զնոսս վարիցէ, որպիսի ոք Ս. Լուդովիկոսն էր եւ Հենրիկոս Գ. կամ Լուդովիկոս Ժ. Գ. եւ Նապոլէոն: Այլ ոք իբրեւ զսոսա հզօր եւ իմաստուն բաւական

է նորօք մեծամեծս ի դուռն հանել. եւ յորժամ այր այսպիսի առաջնորդ կայ նոցա, յուզին իմն եւ դրդոնն նորա, որպէս պատմութիւնն իսկ ցուցանէ, եւ անդէն համաշխարհական իմն թաղաւորութեան ուշ առնեն հասանել. ապա եթէ շարունակ դր այր այնպիսի, առջորին իմն ներքուստ ի ներքս ապստամբութեանն բոցով: Օչոյս եւ ինքնակալ նոցա ասաց երբեմն ուրեմն. Երկաթի ձեռք պատեալ փափուկ ձորձով, ասէ, պիտոյ են ի վարել զազգն Գաղիացւոց: Ապաբէն յամենայն կողմանս աշխարհի գոն նշանակք քաջութեան եւ փառաց Գաղիացւոց. բայց դուցէ ինչ արդեւք, որ կարիցէ զամօթոյ եւ զճանականաց մանաւանդ թէ զսարսափման արժանի գործս նոցա ծածկել զոր ի ժամանակի անդ ապստամբութեանն գործեցին: Արդարեւ այն ամենայն իրք յառանձինն ինչ տեղիս միայն դիպեցան, եւ չէ արժան զամանց ոմանց ծանականս ողջոյն իսկ աղդին համարել. բայց քանզի մօտ են իրքն ժամանակաւ, դժուարաւ ելանէ յիշատակ ամօթոյն ի մտաց մարդկան ժամանակիս:

ՍԳԼՆԻՆՑԻՔ ըստ նմանութեան Հրէից ունին սեպհական բարս՝ զոր պահեն հանապազ: Սուր մտօք եւ հանձարով են, այլ ոչ ընդ վայրախոյզ եւ ոչ արագ ի գործել. յանդգունք են յոյժ եւ ամբարտաւանք: Ժամանակս բազումս կոտորելով զմարդիկ եւ զանասունս, եւ այրելով զսակերս մարդկան ի տեսիլ նշաւակի, անագորոյնք եղեն, անողորմք եւ դժնդակք. այնպէս սասակութեամբ խնդրեն վրէժս ի հակառակորդացն, մինչեւ ցանկալ սպառսպուռ ջնջել զնոսա. եւ չէ մարթ նոցա յաղթել անագորոնութեանն՝ զոր իբրեւ բոյս բարուց զգեցան: Յիշատակ աղետիցն՝ զորս ընդ Ամբրիկեցիս եւ մանաւանդ ընդ Պերուացիս անցուցին, կան մնան անեղծ եւ անջինջ ի մշտնջենաւոր նախատինս նոցա:

Այլ սպանիացի ցանկայ յաղթող եւ փառաւոր երեւել, բայց չկամի յայտ կուուել յարձակ վոյրի.

այլ երթեալ ամրանայ ի դժուարս լերանցն, եւ ուշ եղեալ դիտէ զԹննամին, եւ իբրեւ զասպատակս հինից ի վերայ յարձակեալ բնդ ավափայս եւ բնդ անձուկ տեղիս տայ պատերազմ եւ սպանանէ: Շատանայ աշտուճ հացիւ եւ սոխով եւ թուխ կաւաով որով զմարմին ծածկիցէ. եւ իբրեւ այնմ՝ աշխատութեամբ չկարիցէ հասանել, այնուհետեւ առեալ զգէնն երթեալ նստի առ ճանապարհաւ ուրեք աւազակել եւ ասպատակել: Չիք երկիր ուր այնպէս համարձակ իցէ գողոց եւ աւազակաց տեռաղերժ առնել եւ գողանալ որպէս ի Սպանիա. նմին իբի բազումք՝ ճարտարութիւն իմն զգողութիւն համարին եւ բնդ այն կրթենն զանձինս. եւ վասն այնորիկ իսկ շէն ինչ զարմանք եթէ դիւրաւ եւ վաղվազակի գունդ կազմիցեն եւ առնիցեն զգումարտակսն՝ որ Գուերիլայքն կոչին, եւ մտադեր միարանութեամբ ազգն սղջնն ի պատերազմ գումարիցի: Ապա եթէ չիցէ մարթ զաւազակութեամբ դալ, յայնժամ երթան մտանեն ի գունդս Տորեատորայն, այս ինքն ցուլամարտիկ սղորելեացն, եւ ազատագունդ որեարն իսկ շամաշեն ի կրկիսի բնդ ցուլս սղորել:

Սպանիացիք ժուժկալ են եւ շէն անձնդիւրք, վասն այնորիկ եւ զօրականք նոցա շէն վատթարք եւ անպիտանք իբրեւ զգօրս այնց ազգաց՝ որոց շինականք իսկ յաւուրն շորիցս ուտեն ճաշ: Աթէ եւ զսական զայն՝ որում պէտս ունիցի, չգասնիցէ այր սպանիացի, առաւել ակորժէ սովալուկ մեռանել, քան տանէ ի տուն շրջել եւ մուրանալ: Օչայս եւ Սարաբոն բազում ժամանակօք յառաջ ի միտ առեալ ասաց. «Կրեբիացիք (որ են հին Սպանիացիք,) հպարտք են, ասէ, անարտունջ տանին սովոյ, եւ աշխատութեան համբերեն»:

Խաւար իմն մթին ազխութեան եւ սնտոի պաշտամանց դարս բազումս պատեալ պաշարեաց զազգն զայն. այլ այնու շեղեն նորս ծառայարարոյք

Եւ մտանիչք, որ զիրաւունս ընդ արծաթոյ վաճառիցեն իբրեւ զայլ ազգս, եւ շեղեւ մարթ բարուց ժողովրդեանն այնորիկ եղծանել: Սաստիկ ջերմաջերմն լինել ի կրօնս՝ ընտարոյս իմն առաքինութիւն է ազգին. այլ եռանդն այն յամանս մտութեան էր մանաւանդ քան նախանձու աստուածպաշտութեան. զի ոչ որպէս պարան էր, վասն կրօնից վառէին ի նախանձ, այլ առ ցանկութեան ի զայրազին մտաց:

ՕՂՈՒՍԻՏԵՆԵՆՅԻՈՅ՝ որ յարեւմուտս կոյս Սպանիացուց բնակեն, զնոյն մարթ է ասել զոր զՍպանիացուց ասացար. վասն որոյ չէ պարտ հաւատալ առակին՝ զոր Սպանիացիք հնարեցին, եթէ «Որ կարի անպիտանքն են ի մէջ Սպանիացուց, նոքա քան զլաւ Լուսիտանացուց պիտանիք են»,¹ Նա մանաւանդ եթէ գուցէ ինչ այլակերպութիւն ի մէջ բարուց երկոցունց ազգաց, Լուսիտանացուց բարք ազնուագոյն են քան զՍպանիացուցն:

ԻՏԱԼԵՆԻՔ կարի զօրաւորք են հանձարով, այլ եթէ ի բարս անգր նոցա նայիցի զք, ազքաաս եւ տկարս զնոսա գտանէ: Ի իւրոն (Պայրեն), այր անուանի անգղիացի, զարմացեալ էր ընդ կօրովութիւն մտաց նոցա, եւ ընդ երազն խորհել, ընդ ջերմաջերմն եռանդն ողւոցն, ընդ սէր վայելութեան, ընդ ապատամբել նոցա ստեպ յեա այնչափ անցս կրելոյ, եւ ընդ ցանկալ նոցա անեղծութեան յեա յաւեր եւ յապականութիւն դառնալոյ աշխարհին յերեսաց այնչափ պատերազմաց եւ արիւնհեղութեանց: — Արգարեւ ճարտարք են յարուեստս. են նոցա փոպտանք եւ զօրավարք առաքինիք, եւ այլ եւս մարդիկ հմուտք յառաջնորդութիւն աշխարհի. այլ ազգն կնատագոյն է եւ վասթարագոյն: Արք կացեալ ի ասն զգործս կանանց կատարեն, եփեն եւ սրբեն եւ զպէտս աւուրն հողան. իսկ կանայք նոցա թողուն անխնամ զմանկունսն՝ որ անխրատ եւ ընդվայրասուն ուսանին: Այս բարք եթէ զվաղիացիս՝

որ պնդազօյնք են, եղծին, սրչափ եւս առաւել նպաստ յեղծումն եւ յազականութիւն խտարացոց եղեալ իցեն, որ ի բնէ տկարազօյն են: Յետ պատերազմաց միջին ժամանակաց զոր ցեղք ընդ ցեղս մղեալ ազականեցին զաշխարհն, տակաւին շեղեւ հնար աշխարհին ոգի առնուլ եւ նորոգել: Ամին իրի բաց ի գեղեցիկ արուեստից չէք այլ ինչ՝ ընդ որ կարիցեն պարծել խտարացիք: Օչ աւակք են Հռոմայեցոց եւ Գոթաց՝ որոց յաղթութիւն եւ իշխանութիւն երբեմն ընդ ամենայն աշխարհ տարածեալ հնչէք. այլ զամենայն արութիւն քաջութեան մտացան:

Միոյ միոյ ի ժողովրդոց աշխարհին առանձինն ինչ բարք են. մանաւանդ որ ի հիւսիսային կողմանս աշխարհին բնակեն, քանզի մնացորդք են Լոնգորարգացոց՝ որ ի բնէ Գերմանացիք էին, ազնուազօյն են քան զբնակիչս միջին կողման եւ հարաւային սահմանաց աշխարհին: Այսան այնորիկ չէ ճշգրիտ զոր Մանցեղ ոմն ճանապարհորդեալ ընդ խտարիս յամի 1835 գրեաց զբնակչաց Մեդիոլանան քաղաքի թէ «Ըբք Մեդիոլանու բիրաք են, խիստք, անհամբոյրք, վէռք, զազանամիտք, այպանօղք, խաբեբայք, վրէժ-ինդիրք. ցուցանել ցուցանեն սէր, այլ ազու են իբրեւ զեժ, ջերմաջերմք միանդամայն եւ ցուրտք իբրեւ զերկաթ... չէք քաղաք՝ որոյ բնակիչք իբրեւ զսոսա սխակալք իցեն եւ շարայուշք եւ անհաշտ թշնամիք»: Օչ արմանք են, թէ զխարդ այրն անպիտանութիւն միայն կտես ի բնակիչս մեծի քաղաքին, եւ ոչ մարթաց հայել ընդ ազնուականութիւն նոցա թէ սրչափ պատուական է միաբանութիւն քաղաքին, մեծութիւն նոցա, փոյթ ճարտարութեան եւ խնամք ազգի ազգի արուեստից եւ թէ սրչափ կրթութիւն եւ յօրինուած է ի միջի նոցա: Այլ թէ արդարեւ այնպիսի անպիտանութիւնք էին նոցա, ապա ոչ այնպէս ընդերկար դուն գործեալ ջանային Գաղիացիք տիրել դաւառին եւ քաղաքի նոցա, եւ ոչ այնչափ աքս անուա-

նիս վասն նոցա մատնել ի մահ առնուին յանձն: Նոյն պր եւ զբնակիչս թագաւորութեանն Նէապոլսի անչափ իմն պարսաւէ. Չաօնս եւեթ, ասէ, եւ զկացուրդս սիրեն, դատարկապորտք են, թախանձեցուցանեն եւ նեղեն զօտարս եւ մուրանան սակալ ի նոցանէ, պատիրք եւ խարերպք, մեղկք, եւ թուլամորթք: Աթէ արդարոք կամիցի խօսել, այս ամենայն բանք չեն անխառն ի ստութենէ. չէ օրէն վասն սակաւուց զողջոյն իսկ զազոն բամբասել, եւ յայնչափ ուազութիւն եւ յանպիտանութիւն իջուցանել զժողովուրդն մեծ՝ որ այնպէս հզօր եւ ջերմաջերմ են մտօք, որոց նախնիքն Հոսմայեցիք են եւ Յոյնք եւ Նորմանք եւ Արաբացիք, ամենեքին քաջք եւ առաքինիք: — Սիկիլիացւոց բարք օտար եւ այլակերպ են ի բարուց բնակչաց այլոց կողմանց Խաալիոյ. բունն են որպէս ի սիրել նոյնպէս եւ յասել. առաւել ամբարտաւանք եւ ջերմաջերմք յախաս. ամենեւին իսկ նման են Խաալացւոց միջին դարուց. այլ անցուցանեն զնորօք բնակիչք Սարդինիոյ կղզւոյ:

ՊԵՐՄԱՆԱՅԻՔ յերկուս գլխաւոր մասունս բաժանին. ի բուն Գերմանացիս՝ որ ի Գերմանիա բնակեն, եւ ի Նորմանս՝ որ են ի Սկանդինաւիա: Նախ զառաջնոցն ճառեսցուք, որ հզօրագոյն են եւ անդատին իսկզբանէ անուանի ի պատմութիւնս:

Ս ան (բուն) Գերմանացւոց ասէ ոմն մատենագիր Երեւելի. «Յարեւելեան կողմանս աշխարհինոցա բնակեն Ալաունք խառն ընդ Գերմանացիս, իսկ յարեւմտեան կողմանս առ Ռենոս գետով բնութիւն եւ սովորութիւն Գաղիացւոց զօրացաւ յարգիս. սակայն եւ այնպէս եւ աստ եւ անդ բնդարդոս բնութիւն եւ բարք նախնեաց ազգին կան մնան առանց փոփոխելոյ, եւ նոքիմբք ընտրեալ որոշին ի բարուց եւ ի սովորութենէ այլոց ազգաց: Գերմանացիք չեն իբրեւ զԳաղիացիս թեթեւամիտք եւ կայտառք, որ զընտանութիւն կենաց առնեն քաղցր եւ ախորժելի. բայց

եւ ոչ իբրեւ զԱլաւոնս բիրտք են եւ ժանտք. ոչ իբրեւ զիւրեանց ազգակիցս զՆորուեզիացիս լնէք եւ հիւրամեծարք եւ միամիտք, բայց ազատ եւ ի վեր են ի նենդութենէ, յոխակալութենէ եւ ի խարդախ մտաց, որ են բարք ազգացն՝ որ բնակեն յայնկոյս Ալպից լեռանց, Թէպէտ եւ խորագէտ եւ խորամանկք եղեն մարդիկ առ հասարակ, այլ նոքա տակաւին անխարդախք են եւ հաւատարիմք: Օր օրինակ Գերմանիա միջավայր է Եւրոպացւոց աշխարհին, զարեւելս եւ զարեւմուտս, զհիւսիս եւ զհարաւ միաբանեալ եւ բաժանէ, նոյնպէս եւ բարք Գերմանացւոց կշիռ հասարակ է ի մէջ պէսպէս բարոյից ազգաց Եւրոպայս:

Բայց մանաւանդ այնու առաւել են Գերմանացիք քան զայլս, զի իմաստութիւն եւ հասուն միտք սեպհական իմն են նոցա: Ընդզիցիցիք մեծամտեալ մեծատարած իշխանութեամբն՝ զոր ունէին ի վերայ ամենայն աշխարհի, ընդ Եւրոպացիս այնպէս արհամարհանօք հայէին, որպէս Եւրոպացիք՝ ընդ խուժագուժս. նոյնպէս եւ Գաղիացիք զիւրեանց յաղթութեամբքն զբաղեալ՝ ոչ ինչ միտ զնէին թէ զխարդանհարին արագ աճեն եւ զօրանան մտօք եւ իմաստութեամբ՝ Գերմանացիք իւրեանց զբացիք: Այժմ այնչափ պատկառելիք եւ մեծարոյք են Գերմանացիք յաշս Եւրոպացւոց, որչափ Եւրոպացիք յաշս Ամերիկեցւոց վասն իմաստութեան եւ գիտութեան: Պարիս քաղաք եւ Լոնդոն ի միտ առին զառաւելութիւն նոցա. այժմ ուսանին Գաղիացիք եւ Անգլիացիք զգպրութիւն Գերմանացւոց, աճեն ի նոցանէ կանայս դաստիարակս մանկանց իւրեանց, եւ ըստ օրինակի Գերմանացւոց զազգ եւ զժողովուրդ իւրեանց կրթեն: Հունգարիացիք անգուստ ի վերուստ զիւրեանց ուսումն ի դպրոցս նոցա ուսանին. իսկ Ռուսք ոչ միայն վասն տոհմի կայսերաց իւրեանց պարտին Գերմանացւոց շնորհակալ լինել, այլ եւ ճանաչել թէ զիւրեանց բովանդակ կրթութիւն՝ որ անդասին ի Պե-

տրուէ ՄԼԾԷ, ի կատարինեայ եւ յԱղէքսանդրէ
 Հետէ հնարիւք իմն պատուատեցաւ ի նստա, ի ձեռն
 իմաստնոց եւ ճարտարաց Գերմանացւոց ընկալան։
 Աս եւ Ամբրիկեցիք զառաւելութիւն Գերմանացւոց
 ծանեան եւ ի միտ առին. զի յամենայն նշանաւոր
 գպրոցս գոն վարդապետք Գերմանացիք, յամենայն
 վարդապետանոցս ուսուցանեն զբարբառ նոցա, եւ
 իմաստութիւն նոցա ընտիր եւ մեծարոյ համարեալ է
 առ ամենեօին։

Այս ամենայն յայտնի է ի ժամանակի աստ
 յայսմիկ. բայց եւ այնպէս են ոմանք՝ որ մեղադիր
 լինին Գերմանացւոց, թէ չունին ինչ փոյթ անուանի
 եւ երեւելի լինել ի մեջ այլոց ազգաց, եւ խոտան եւ
 արհամարհ են, ասեն, զի փոքր է աշխարհ իշխա-
 նութեան իւրեանց, եւ շառնեն ինչ փոյթ նուաճե-
 լոյ աշխարհս եւ առնելոյ իւրեանց անուն, որպէս այլ
 մեծամեծ ազգք Եւրոպայ։ Աւ որ մեծն է, ծառայ-
 արարոյք են, ասեն, եւ վատթարք։ — Բայց զհարդ
 կարիցէ ոք ստրուկ եւ անպիտան կոչել զազգն մեծ՝
 որ զԲրիտանացիս, զԳաղիացիս եւ զԿաթալացիս երկիցս
 բնդ իւրեւ հնազանդեցոյց, որ այժմ իսկ ի վերայ
 Ալաոնաց եւ Հունգարիացւոց տիրէ, եւ զրեթէ ամե-
 նայն թագաւորք Եւրոպացւոց անդասին ի նոցանէ են.
 եւ ոչ ոք կարաց զնոսա նուաճել իսկզբանէ մինչեւ
 ցայժմ անդէն յերկրին ծննդեան նոցա. եւ ինքնա-
 կան Գաղիացւոց ոչ կարաց զմի օր ժուժալ տակալ,
 իբրեւ միաբանեալ համօրէն ի միասին զգէմ կալան
 նոքա նորա մեծազօրն զօրութեան։ Բազում անգամ
 բազմաց յաղթեցին Գերմանացիք, բայց չյաղթահա-
 րեցին եւ ոչ զոք, եւ ոչ յուրուք վերայ բռնացան
 երբեք։ Աւ իբրեւ յաղթէին ազգի կամ ժողովրդեան,
 ոչ ինչ բռնադատեին զնոսա փոխել զիւրեանց բարս
 եւ զսովորութիւնս առ ի շլինելոյ ազգ ուրոյն եւ ժո-
 ղովորդ սեպհական. այլ մանաւանդ ինքեանք զնո-
 ցին բարբառս ուսանէին, բարս ազնուականս եւ փոյթ

իմն անձանձրոյթ մեղմով ուսուցանէին նոցա. ոչ ուրեք իբրև յաղթող ճոխանան, այլ զամենեսին իբրև զքաղաքացիս մեծարեն:

Գիւրաւ կարիցէ ամենայն ոք ի միտ առնուլ զզօնամիտ բարս Գերմանացւոց, զՏլութիւն նոցա եւ զանաստեւ Հրամանաց թագաւորաց եւ ամենայն իսկ մարդոյ՝ որոյ սակաւիկ ինչ իշխանութիւն իցէ, յորժամ ամիցէ զմտաւ թէ սրչափ ստահակութիւն եւ կռիւ եւ կոտորածք եղեն յԱնգղիս, ի Գաղիս, ի Սպանիս, ի Հունգարիս եւ ի դաւառս Սլաւոնաց ի խակութենէ բնակչացն՝ որ հակառակ կային իշխանութեան, մանաւանդ ի մէջ Իտալացւոց՝ որ անզօրք եւ անձեռնհաս են ի գլուխ հանել զապստամբութիւնն, որպէս փորձ իրացն բազում անգամ եցոյց: Յաշխարհին Ռուսաց զառաջինն յայն դաւառս բարձաւ բռնութիւն եւ հարստահարութիւն, ուր աչնուականք յազգէ Գերմանացւոց սկսան լինել իշխանս Տասանորդ կամ հաս կամ մարդահարկ՝ որ յայլ աշխարհս ակամայ հատուցանին, այն ամենայն ի Գերմանիս սիրով եւ խաղաղութեամբ վճարի: Մի ինչ միայն կարեւոր է ամենայն շափոյ եւ հասակի Գերմանացւոց, այս ինքն է միաբանութիւն: Իսկզբան իսկ 1800 ամբ յառաջ ի պատերազմունս Հռոմայեցւոց, զօրականք Գերմանացիք, վարձկանք Հռոմայեցւոց, սկսան կռուել հակառակ իւրեանց եղբարց եւ ազգականաց: Այն այնոցիկ՝ որք յայտհետէ ի հասանել բռնութեան ի վերայ հայրենի աշխարհին, մատնիչ եւ դաւաճան հայրենեաց գտանիցին, եւ անէծս կուտիցեն ի գլուխ իւրեանց:

ՍԿԵՆԻՆԵՆԵՆՏԻՔ ծնեալք եւ սնեալք ի ցրտաշունչ աշխարհս՝ չեն ազգ աննշան: Ի նոցանէ էր տոհմն Ռուրիկոյ՝ որ յերկրին Ռուսաց տիրեաց, ուր այժմ Հոլտայն է տիրող տունն. ի նոցանէ են եւ իշխանութիւնք Սլաւոնաց առ Գնիսկեր գետով. նոքա գտին զՈրկնեան կղզիս. յերկրէն Նորլանդիս եկեալ

ի Նորմանդիա գաւառ Գաղիացւոց զանուն եւ զիշխանութիւն իւրեանց անդ հաստատեցին. նոյնպէս եւ ի հարաւային կողմանս Խաւաղացւոց շինեցին քաղաքս :
Ի ԺԱ. դարու կանուա զանիացի տիրեաց ի վերայ Անդղիացւոց, Գանիացւոց եւ Նորուեգիացւոց, եւ ի վերայ հարաւային կողման Սուեգիացւոց. **ԵԺԲ.** դարու իշխանութիւն անբութեան նոցա եւ հաս մինչեւ ի Նեւա. ի **ԺԳ.** դարու զկազմարեան միարանութիւն հաստատեցին : **Յետ** Երեսնամեայ պատերազմացն մեկուսացան նոքա եւ շինին միջամուխ յիրս Եւրոպացւոց աշխարհին. բայց ոգիք նոցա զօրաւորք են եւ հաստատուն իբրեւ զվէմ, եւ յաչս իսկ նոցա պայծառութիւն եւ արութիւն յայտանդիման երեւի :

Յարեւելեան կողմանս Եւրոպայ բնակեալ են ազգք ՍԱՆԻՌԱՆՑ՝ որոց առանձինն բարք են : Իւրաքանչիւր սոհմ եւ ժողովուրդ զօրաւոր է, արագ բազմանան, երկայնամիտ են, առողջ եւ յամենայն արուեստս յաջողակք. բայց իսկզբանէ եւ այսր նշմարանս իմն ծառայական բարուց առեալ բարձեալ բերեն յանձինս իւրեանց. որք տիրենն նոցա՝ խիստ եւ դժնդակք են, իսկ որք հնազանդինն եւ ի ծառայութեան կան՝ նենդաւորք եւ մտախարք :

ԻՌՀԵՄԻՆԵՏԻՔ՝ որք ի բազում դարուց հետէ բնակեն ի մէջ Գերմանացւոց, ազատ են յայսպիսի շարեաց, վասն այնորիկ իսկ քան զամենայն ազգս Սլաւոնաց մեծարդ եւ պատուական են : Աչ միայն այրուձի նոցա, այլ եւ հետեւակն պիտանի է ի պատերազմանս. հզօրք են ի դիմի հարկանել եւ եւս հզօրադոյնք ի պաշտպանել : Աչ են իբրեւ զԳաղիացիս՝ որ իբրեւ մի անգամ ի փախուստ դառնայցեն, իբրեւ զհեղեղ առնուն տանին զամենայն. սոքա ոչ միայն չվհատին ինչ եւ ի կոր կործանին եթէ յաղթեցոյին, այլ մանաւանդ դառնացեալ սաստիկ եւս ի վերայ յարձակին, եւ իբրեւ զպարիսպ կան առաջի, մինչեւ իսպառ կոտորեցոյին : Այս ազգ զօրաւոր՝ ի խաղա-

զութեանն ժամանակի կեայ հանդարտութեամբ հնազանդեալ օրինաց եւ բնակ տերանց, անուանի եւ ճարտար յարուեստս եւ տեղեակ հանգամանաց արուեստական երգոց: Ազնուականք ազգին կիրթք են եւ աշխատասէրք, սիրեն զաշխարհ իւրեանց, եւ յառաջագէտ են ի դիտութիւնս:

ՊՈՂՄՆԻԱՅԻՔ կամին զի Գաղիացիք արեւելից կուէացին. եւ են իսկ նոցա նման զուարթութեամբն եւ շքեղութեամբ՝ որ ի մեծամեծս նոցա երևի, եւ են կազմք եւ պատրաստք ի գործել արութիւնս քաջութեանց: Բայց այս ամենայն՝ որ ասացան, ազնուականաց նոցա միայն է. քանզի ռամիկն տմարդի է եւ բիրտ եւ աղտեղի, տռանց ինչ ճարտարութեան, եւ ի բազում ամաց հետէ չարալլաւի նեղեալ: Բնորոշում վիշտս վտանգաց անցեալ, ուսան թէ չէ բարւոյր կարի ի կողմն ուրուք միտել. եւ զի ուսան զիւրեանց հայրենի աշխարհն սիրել եւ մեծարել իրրեւ զսուրբ եւ զնուիրական, մարթ է ակն ունել թէ այսուհետեւ նովին ազնուական սիրով սիրիցեն եւ զօրինաւոր տեսարս իւրեանց:

ՌՈՒՍՔ խստամբերք են եւ հզօրք մարմնով, անեալք ըստ բնութեան եւ ըստ բարուց թաթարաց. տակաւին առժամայք են, բայց գոյ ակն թէ առյապայ առաւել նշանաւորք լինիցին: Շճմարտագոյն ինչ ասել վասն բարուց ազգին չէ մարթ. զի մօտ է ժամանակ երկերիւր ամաց ծառայութեանն բնդ լծով թաթարաց (մինչեւ ցամն 1480), դէպք եւ պատմութիւնք աշխարհին դառն են, եւ ի միջ նոցին իսկ Ռուսաց դեռ եւս կան անհնարին վիշտք եւ դերութիւն, զի տակաւին բազում բերս բիւրուց ի նոցանէ է տեսանել ծիւրեալս եւ ծնդեալս ի դերութեան. եւ ազգք վրանարնակչաց եւ որ ի ձկնորսութենէ կեան, եւ ազգք թաթարաց՝ որ բնդ նոցա իշխանութեամբ են, տակաւին վայրասունք եւ անբնակք են: Բայց մեծ եւ հզօր տոհմ թագաւորաց նոցա, կարի վայե-

լեալ ի խրատու վարդապետութեան Գերմանացւոյ, ուսեալ արուեստ պատերազմի ի Գաղիացւոյ, եւ զհանգամանս վաճառականութեան յԱնգլիացւոյ, հանդերձ նրբութեամբ նախնեացն Յունաց, յարքունիս եւ ի խորհրդեան ազնուականութիւն բազում ցուցանէ: Աւ քանզի դպրոցս բազումս իմաստութեան Գերմանացւոյ կանգնեաց Աղեքսանդրոս Ա. ինքնակալ Ռուսաց յամենայն դաւառս, եւ զնոյն փոյթ հոգաբարձութեան Նիկոզայոս Ա. զնոցունց իրաց ունի, զոյ ակն թէ այն ազնուական սերմն թերեւս ի սակաւամս իսկ տացէ արգիւնս մեծամեծս, եւ բազում ազգեցութիւն եւ ի ռամիկն իսկ առնիցէ. մանաւանդ զի ի բնէ յօժար ի կրթութիւն եւ մտաւարժ է ազգն այն: Ո՞ ոչ խոստովան լիցի թէ Պետրոս Ա. Մեծ, մի ի մեծամեծ եւ ի նշանաւոր թագաւորաց է. կամ օ՞ իշխիցէ ուրանալ զմեծութիւն եւ զքաջութիւն Սուարովայ՝ որոյ անունն ահեղ եւ զարմանալի է:

Գ.

ԲԱԺԸՆՈՒՄՆ ԲՆԱԿՉԸՑ

Աթլ գր միանգամ բազմութեան մարդկան՝ որ ընդ ամենայն երեսս երկրի սփռեալ են, միտ զնիցէ, գտանէ զի կղզիք եւ ծովեղերք քան զայլ կողմանսն բազմամարդ եւ շէն են, մանաւանդ ուր բազում խորշք եւ գողք եւ ծոցք իցնն ի ծովուն: Օ՞ որ օրինակ են յԱսիացւոյ աշխարհին Յադոնացւոյ թագաւորութիւնն՝ որ ի բազում խորշս եւ ի գողս եւ յանձուկս բաժանի, դարձեալ ըսյն եւ անդորր ծովեղերք յաղթաւորութեանն Սինեացւոյ, եւ զետեղերք՝ որ իբրև զխորշս են, նոյնպէս ցամաք կղզին յայնկոյս Գանգէս գետոյ երկայնանիստ ի մէջ ծովուն, եւ ի մէջ ծովեղերաց Ասիայ՝ ցամաք կղզի Միջերկրական ծովուն, որ է փոքր Ասիա: ՅԱփրիկեցւոյ աշխարհին ցայսօր

խակ Եգիպտոս՝ որ յերկոցունց կողմանց պաշարեալ կայ ծովուք, հո՞՞՞՞ բազմութեամբ մարդկան է. եւ յեա այնր այնք ի գաւառաց առաւել մարդաշատք են, յորս են բազում խորշք Միջերկրական ծովուն: ՅԱմերիկեցւոց աշխարհին ծովեզերեաց տէրութիւնք նահանգաց միաբանելոց ի հիւսիսային կողման աշխարհին, կղզիք ծոցոյն Մեքսիկայ եւ այլ եւս գաւառք՝ որ առ ծոցոյն այնուիկ կան, լի են բազմութեամբ մարդկան: Ապա ուրեմն անդ բազում յաճախութիւն է մարդկան, ուր ծով եւ ցամաք գիրկս արկեալ զմիմեամբք շաղեալ պատին ընդ իրեարս. զի անդ գոլշի ջրոյն ի վեր ցոլացեալ ի ձեռն ճառագայթից արեգականն, զոդ զէ՛՛՛ խոնաւայլից առնէ, որ ի պողաբերութիւն կարեւոր է, եւ օդ երկրին վասն դրիցն առ ծովեզերքն ամառախառն է. դարձեալ եւ վաճառականութիւն՝ որ յայնպիսի տեղիս երեւելի է, անդք զբազմութիւն մարդկան ի կողմանց կողմանց ժողովեալ ած է:

Արդ քանզի այս ամենայն միանգամայն գտանի ի բազում կողմանս Եւրոպացւոց աշխարհին, զի բազում ուրեք ընդ ծովու կից է Եւրոպա, եւ անբաւ խորշիք եւ ծոցովք լի է. նմին իրի իսկ դրեթէ յամենայն կողմանս աշխարհին բազմակոյտ ժողովք մարդկան բնակեն: Այլ բազմամբոս բազմութիւնն յայնմ կողման առաւել է, որ ի Ռուսաց աշխարհէ անտի ձգի ընդ արեւմուտս կոյս ուրեմն իբրեւ զցամաք կղզի յազթ մեծանիստ լայնատարած, եւ ընդ բազում տեղիս յԱրեւելեան եւ ի Հիւսիսային, յԱտլանտեան եւ ի Միջերկրական ծով անդք բազուկս իմն արձակէ:

Վարձեալ եւ այն եւս յայնի է որոց միտ գնեն, եթէ ոչ այն կողմն՝ որ ի բնէ բերրի է եւ առատ, առաւել շէն է. այլ թէ մանաւանդ գաւառք ինչ յուսթիք դրեթէ խոպանացեալ եւ ամոյի կան, եւ այլք ի բնէ անպտուղք՝ խնամով մարդկան եւ շինութեամբ եւ հոգաբարձութեամբ իշխանաց անթիւ

անհամար բնակիչս սնուցանեն: Աւ ոչ զայն մարթ է ասել և թէ արեւմտեան կողմանք, այնու զի վաղադոյն եղեն շէն, քան զարեւելեան կողմանսն բազմամարդ իցեն, կամ թէ հարաւային կողմանք, այնու զի կանխաւ գոյր անդ շինութիւն, քան զհիւսիսային կողմանս մարդաշատ իցեն. քանզի շուրջ զԱղզա գետով երկիրն առաւել շինանիտ է եւ խուռն բազմութեամբ մարդկան, քան զափունս Տայոյ գետոյ. եւ Գանխացոց եւ Սկովտիացոց կողմանք բազմամբոխ քան զՅունաց աշխարհ են: Ապա ուրեմն յայտ է թէ շինութիւն եւ մարդաշատութիւն ի հոգարարձութենէ մարդկան զիպի եւ ոչ ի լաւութենէ երկրի. եւ Յունաց աշխարհ՝ որ յառաջ քան զհազար ամ շէն էր, յանհոգութենէ բնակչաց էջ յայնպիսի նուազութիւն, եւ սառնասառոյց լեռնային կողմանք Սկովտացոց, ի խնամն տանելոյ շինեցան եւ զուարթացան:

Յորժամ զ230 հազարս հազարաց մարդկան՝ որ բնակեն յԵւրոպիա, ի վերայ 155,000 շորեքհուսի մղոնաց աշխարհին հաւասար բաժանիցեմք, ի միում միում ի շորեքհուսի մղոնաց իբրեւ 1480 սոխք գտանին: Արդ բազմամարդ կոշին դաւառք՝ որոց բնակչացն թիւ աւելի է քան զայս թիւ, ապա եթէ ընդ իւրաքանչիւր շորեքհուսի մղոնաց 4000 մարդկան կշռեսցին, յայնժամ հոժ բազմամբոխ բազմութեամբ է դաւառն. որպէս եւ նոցին հակառակ, դաւառք՝ որոց բնակիչք նուազագոյն քան զ1480 են, ասին լոկ մարդաթափ թափուր ի մարդկանէ:

Ա. Հոժ բազմամբոխ բազմութեամբ է ի մէջ զլիաւոր աշխարհաց Եւրոպոյ Բրիտանիա մեծ. ի հաստատուն ցամաք երկրին բազմամարդագոյն աշխարհք են աշխարհն Բեզգիացոց եւ աշխարհն Հոլանդացոց. յառաջացոց աշխարհին Լուկկա, Լոմբարտեան Վենետիք, Պարմա եւ Ս. Մարինոս. ի Հեղուեախացոց աշխարհին դաւառքն Գեննի, Յիւրիք, Բասեղ, Ս. Գաղ-

զոս, Արզաւ, Թուրզաւ, Սոյլթուռն եւ Ապպենցեղ, յորս պայծառացեալ է հնարադէտ ճարտարութիւն. ի Գերմանացւոց աշխարհին Սաքսոնիացւոց թագաւորութիւն եւ Սաքսոնիա-Ալթեմբուրգ, Բադեն եւ Ղիւրտեմբերգ, ապա Նասաւ եւ Բրանչուայց եւ մասնաւոր Բահեմիացւոց թագաւորութիւն. դարձեալ եւ առաւել քան զամենայն տէրութիւնս հո՞ մարդաշատ են բազմութեամբ հնգեքին ազատ քաղաքք:

Բ. Բազմամարդ է Գաղիա, որոյ 3250 բնակիչք ի մի մի շորեքիուսի մզոնս համարին, ապա ամենայն դաւառք Իտալացւոց աշխարհին զորոց զանաւանս վերագոյն ոչ յիշեցաք, յորս են 3000—3900 ոգիք ի միում միում ի շորեքիուսի մզոնաց, եւ յամենեսին ի սոսա Մոզենա եւ Նեապոլիս առաւել շէն են: Հետ սոցա զայ Հեզուեաթիացւոց աշխարհ, եթէ համօրէն ի միասին իբրեւ զմի տէրութիւն առնուցումք, 2500 բնակչօք. եւ Գերմանիա իբրեւ զմի ինչ բովանդակ, որոյ աւելի քան զ3100 բնակիչք են առ մի մի շորեքիուսի մզոն: ՀԱւստրիացւոց աշխարհին, իբրեւ մի ինչ բովանդակութիւն, 2880 ոգիք զան առ մի մի շորեքիուսի մզոն, ի Պրուսիա՝ 2600, ի Բաւարիա՝ 2796: Եւ Սպանիա եւ Լուսիտանիա յայս կարգ պատշաճին, զի յառաջնումն են 1900 եւ յերկրորդումն 1600 ոգիք ի միում միում իւրաքանչիւր ի շորեքիուսի մզոնաց:

Գ. Լոկ եւ սովաւաւոր են այն դաւառք արեւելեան եւ հարաւային կողմանց Հեզուեաթիացւոց աշխարհին, որ բարձրաբերձ լեռամբք ծածկեալ են, ապա Սկանդինաւեան թագաւորութիւնք Սուեդիացւոց եւ Նորուեգիացւոց, եւ (եթէ զԻսլանդիա խառն առնուցումք,) Գանիացւոցն եւս. դարձեալ եւ աշխարհն Յունաց եւ Տաճկաց, յորս են 1200—1100 ոգիք առ մի մի շորեքիուսի մզոն. եւ յետ այնորիկ ապա եւ Ռուսիա համօրէն ի միասին առեալ՝ 200—800 բնակչօք:

ԱՃԵԼ ԵՒ ՆՈՒԱԶԵԼ ԲՆԵԿՉԵՑ

ԲՆԵԿՉԵՑԵԼ Ժողովրդեանն՝ է մարմնաւոր աճումն ազգի. եւ զոր օրինակ որչափ որ զարգանայ մարմնով, նոյնչափ յառաջագէժ մտօք լինի եւ բարուքն ազնուագոյն, նոյնպէս եւ ըստ աճել ժողովրդեանն եւ ոգիքն զան յաճել եւ ի կատարել: Արկրի եւ ամենայն համակերան արարածոց այլ այն ժամանակ է ծնանելոյ, այլ այն՝ աճելոյ, եւ այլ այն՝ նուազելոյ, եւ այս համաշխարհական ինչ օրէնք են աշխարհի. բայց ցորչափ ազնուագոյնն յարարածոց երկրի, որ մարդն իսկ է, յաճել եւ ի զարգանալ իցէ, նոյնչափ եւ երկիր աճեցուն եւ ծննդական է, եւ կայ տեւէ յառողութեան: Այլ չէ հնար մարդկան անչափ եւ անհնարին աճել ի վերայ երկրի, բայց եթէ ուրեք երբեք թերեւս. եւ չէ իսկ պիտոյ թէ մարդկեղէն հնարիւք որ ջանայցէ արգելուլ զանչափն բազմանալ ժողովրդեանն. Աստուծոյ իմաստութեանն միայն է զկարին յորդութիւն նահանջել:

Այնպէս իմն համարեալ է եթէ թիւ բնակչաց Եւրոպայ ամի ամի աւելի քան զ1,000,000 աճէ. արդ պարտ եւ պատշաճ է մեզ մանր միտ դնել թէ զինչ ինչ այնր պատճառք իցեն: — Ամուսնութիւնք եւ ծնունդք եւ մահք երեք կարեւոր ժամանակք են մարդկեղէն կենաց, յորոց բնդ միմեանս կըռեալ համեմատութենէ ամենայն փոփոխմունք ի բնակիչս լինին:

Ա. ԱՄՈՒՆՆՆԻՆԷՒ Է ԶՆՈՒՆՐ:

Այս ինչ ի փորձոյ յայտ է, զի ի տեղիս՝ յորս յառաջագոյն ի մէջ 120 բնակչաց ամի ամի մի ամուսնութիւն դիպէր, արդ ի մէջ 150 բնակչաց դիպի. յորմէ յայտ է թէ կամ ապականութիւն բարուց հա-

նապազ աճէ եւ զօրանայ, եւ կամ թէ յառաւել նեղութիւն վասն պահպանութեան կենաց անկանին ժողովուրդք, եւ երկոքին եւս նշանակ նուազելոյ զօրութեան ազգի իրիք են: Վրանդի մեծ իմն նուազութիւն ամուսնութեանց յաշխարհի ուրեք տկարացուցանէ իմն զզօրութիւն բնակչաց, յետ ամաց ինչ ոչ այնչափ պատանիք սրպէս յառաջն դասնին, եւ ցանգ եւ միշտ ի վատթարութիւն եւ ի տկարութիւն աշխարհն անկանի:

Եւ արդ այս ինչ է համեմատութիւն ամուսնութեանց առ բնակիչս ի գլխաւոր տէրութիւնս:

Ի Բրիտանիա մեծ	1 ամուսն. առ	95 ոգիս
Ի Ռուսիա եւ ի Պրուսիա	"	110 "
Ի Սուեդիա	"	113 "
Ի Գանիա	"	118 "
ՅԵւստրիա	"	122 "
Ի Հոլանդիա	"	124 "
Ի Նորուեգիա	"	130 "
Ի Գաղիա	"	133 "
Ի Բեզգիա	"	134 "
Ի Նեապոլիս եւ ի Սիկիլիա	"	138 "
Ի Սպանիա եւ ի Լուսիտանիա	"	141 "

Իստ այլեւայլ ազգաց եւ ծննդականութեան յաճախութիւն այլեւայլ է. քանզի յայտ է թէ ուր Գերմանացիք եւ Սլաւոնք եւ Հունգարացիք ի միասին ի միում վայրի բնակիցեն, յետ ամաց ինչ Գերմանացիք անցուցանեն բազմութեամբ զՀունգարացւոյք, իսկ Սլաւոնք՝ զՀունգարացւոյք եւ զԳերմանացւոյք: Ի մէջ գերմանական զարմից Հուսարիացիք առաւել բազմութիւն սրղւոց ունին, ի մէջ Բրիտանացւոց՝ Իրլանդացիք: Ի Ռուսաց աշխարհին առ մի մի ամուսնութիւն $5\frac{1}{4}$ ծնունդք հաշուին, եւ ի Սուեդիա՝ $3\frac{3}{5}$. իսկ առ հասարակ չորք ծնունդք առ իւրաքանչիւր ամուսնութիւն համարին:

Իսկ ծննդոցն համեմատութիւն առ բնակիչս, է իրրել 1 առ 27. այս ինքն եթէ հանապազ առ 27 մարդ առ հասարակ մի ծնունդ պարս է համարել ամի ամի :

Յայլ եւ այլ աշխարհս Եւրոպացւոց այսպիսի ինչ համեմատութիւն ի մէջ բնակչացն եւ ծննդոց գտանի :
 Ի Պրուսիա եւ ի Ռուսիա. ծնունդ մի առ 24 մարդ
 Ի Նէապոլիս եւ ի Սիկիլիա. " 25 "
 Ի Բրիտան. մեծ, ի Հոլանդ.
 յԱւստրիա, ի Սպանիա
 եւ ի Լուսիտանիա . . . " 27 "
 Ի Բեզգիա. " 28 "
 Ի Սուեզիա. " 29 "
 Ի Գանիա. " 30 "
 Ի Գաղիա. " 32 "

Այլ զի որ ծնանինն՝ արու եւ էգ խառն լինիցին, այնմ բնութիւն ինքնին խնամ տանի. եւ թիւ համարոյ արանց եւ կանանց ազգի հանապազ գրեթէ կշիռ հասարակ գտանի : Թէպէտ եւ առաւել արուք ծնանին քան էգք, որպէս զի եթէ էգք 20 ծնանիցին, արուք 21 լինին. սակայն յետոյ ոչ միայն երկոքին կողմանք զոյգ հասարակ լինին թուով, այլ եւ աճէ իսկ թիւ համարոյ կանանց ազգի քան զարանց : Որպէս յԱւստրիացւոց աշխարհի 1,000,000 իւշափ առաւել են կանայք քան զարս :

Իւր այնմ եւս արժան է միտ գնել, զի ի գաւառս՝ յորս զգատտ եւ պարկեշտ մարդիկն իցեն, առաւել լինին ծնունդք եւ բազմութիւն բնակչաց՝ որ անգէն ծննդեամբ աճին, քան ի մէջ պղծագործ մարդկան՝ որոց ծնունդք սակաւ եւ ինքեանք սակաւաւոր են : Սանաւանդ զի բազումք ի մանկաւոյ՝ զորս, վասն շլինելոյ յայտ հարց եւ մարց նոցա, այլք յորդեգիրս առնուն կամ լսկ սնուցանեն, գիւրաւ մեռանին, զի ոչ բարւոք ի սնուցչաց դարմանին : Ի Մոսկաւ 37,000 մանկանց տղայոց որ ընդ 20 ամս տուան այլոց ի սնու-

ցանկել՝ 36,000 մեռան. ուստի եւ ի մէջ 37 մանկանց մի ոմն եւեթ կաց մնաց կենդանի, ուր որպէս յետոյ տեսցուք, կէս մանկանց՝ որ յիւրաքանչիւր տունս սնանին, հասանեն ի 20 ամ հասակի: Ի Գուպլին յ12,000 յայսպիսի մանկանց՝ որ ի մէջ 7 ամաց տուան դայեկաց սնուցչաց, միայն $\frac{1}{24}$ եհաս ի հասակ հինգ ամաց, այս ինքն 127 ոգիք եւեթ:

Պարձեալ եւ զայն եւս պարտ է զմտաւ ածել, եթէ որչափ ի գիւրի եւ ի հանգստեան ժողովուրդն իցէ, նոյնչափ եւ թիւ ծննդոցն ածէ, եւ այնչափ առաւել նուազէ, որչափ հարստահարիցին եւ նեղեցին: Ամին իրի որք տառապեցուցանենն եւ լիկն զժողովուրդն, ոչ միայն պատճառք վշտաց այնոցիկ են, որք արդեամբքն շարչարին եւ նեղին, այլ եւ խափան սերելոյ եւ բազմանալոյ մարդկան ընին:

Բ. Ս՝ 4 :

Մահ, թեպէտ եւ յորժամ բոս առանձինն ինչ գիտաց որ նայիցի, յանկարծադէպ ինչ երեւի, սակայն յորժամ համեմատութեամբ որ եւ երկայնածիզ ժամանակաւ միտ գնիցէ, գտանէ զի ընդ բնութեան ինչ օրինօք անկեալ կայ: Օդ, գետին գաւառաց եւ այլակերպութիւն զօրութեան այլեւայլ ազգաց՝ այսպիսի ինչ համեմատութիւն յայլեւայլ տէրութիւնս ի մէջ բերեն:

ՅԱւտ. բաց ի Հունդ. գիպի մի մահ ի մէջ $32\frac{7}{16}$ ողւոյ

Ի Նեապոլիս եւ ի Սիկիլիա	33	»
Ի Սպանիա եւ ի Պրուսիա	35	»
Ի Հոլանդիա	37	»
Ի Ռուսիա եւ ի Գանիա	38	»
Ի Լուսիտանիա	39	»
Ի Բրիտա. մեծ եւ ի Գաղիա	40	»
Ի Բեզգիա	41	»
Ի Սուեզիա	43	»

Վասն զպատճառս մահացի ի միտ առնելոյ հարկ է գիտել

Ա. Օգտակէս չափ հասակաց: Բազումք ի մատաղ հասակի մեռանին, զի փոքր ինչ աւելի քան զերկուս մասունս յերկր մասանց անտի մանկանց հասանեն ցառաջին ամ հասակի, այս ինքն $\frac{14}{20}$, յետ շորից ամաց փոքր մի աւելի քան զկէսն մնան կենդանի, այս ինքն է $\frac{11}{20}$, յետ քսան ամաց սակաւք քան զկէսն կան մնան, այս ինքն $\frac{9}{20}$, յետ քառասուն ամաց երրորդ մասն եւեթ, յետ վաթսուն ամաց հազիւ հինգերորդ մասն, յետ ութսուն ամաց իբրեւ երեսներորդ մասն, եւ հազիւ մի ոք ի 1200 ոգւոց զհարիւրամենիւք անցանէ: Այսպէս ի մէջ 20 հազարաց հազարաց (20 միլիոնից) բնակչաց՝ որ յԱւստրիացոց տէրութեան, արտաքոյ քան զՀունդարացոց դաւառան են, ի 100,000 ոգւոց՝ որ ի նմին ժամանակի ծնեալ էին, մեռան

Ի ծննդենէ մինչեւ ց 1 ամն	32,398
Յառաջին ամէ մինչեւ ի 4	12,918
Ի շորրորդէ մինչեւ ի 20	9,778
Ի քսաներորդէ մինչեւ ի 40	11,463
Ի քառասներորդէ մինչեւ ի 60	14,183
Ի վաթսներորդէ մինչեւ յ80	15,867
Յութսներորդէ մինչեւ ի 100	3,310
Առաւել քան հարիւր ամաց	82

Ի Գաղիացոց աշխարհին ի 1,000,000 մարդկանէ որ ի նմին ժամանակի ծնեալ իցեն, կան մնան ի վախճան

Առաջնոյ ամին	767,525
Տասներորդի ամին	551,122
Քսաներորդի ամին	502,216
Երեսներորդի ամին	438,183
Քառասներորդի ամին	369,404
Յիսներորդի ամին	297,070
Վաթսներորդի ամին	213,567

Եւթանաներորդի ամին	117,656
Ութաներորդի ամին	34,705
Իննաներորդի ամին	3,830
Հարիւրորդի ամին	207
Հարիւրորդի հինգերորդի ամին	16
Հարիւրորդի քսաներորդի ամին	ոչ ոք :

Բ . Օչոզդ արանց եւ կանանց : Թէպէտ եւ կանայք քան զարս փափկագոյն եւ տկարագոյն են մարմնով , սակայն ի նոյն տիս հասակի եւ ի նոյն ժամանակս առաւել արք մեռանին քան կանայք : Մինչեւ ցշորեքասան ամ հասակի այնչափ առաւել լինի թիւ համարոյ արու մանկանց վախճանելոց , զի առաւելու թիւն թուոյ նոցա ոչ եւս գտանի ի միջի . իսկ ի շորեքասան ամաց մինչեւ ի 59 ամ ի մէջ հարիւրաւոր մարդկան կանայք երկոքումք առաւել քան զարս են : Այնպէս զի ի Սարսոնիացոց աշխարհի համեմատութիւն արանց առ կանայս է իբրեւ 12 առ 13 : Այսր պատճառս զայն մանուանդ մարթ է ասել , զի արք առաւել անառակութեամբ եւ անխառնութեամբ կեան քան զկանայս . զարս սպառեն անհնարին ախտք եւ կարիք , որ կանանց ոչ հանապազ դիպի . արք բազում դժնդակ աշխատութիւնս ի մետաղս եւ ի ծովեզերս եւ ի ծովու իսկ կրեն . եւ այլ եւս բազում վիշտք եւ աշխատութիւնք են արանց , յորոց ազատ է կանանց ազգ :

Գ . Օհիւանդութիւնս : Համենայն տէրութիւնս կարգեալս եւ յարգարեալս օրինակ մահու իւրաքանչիւր մարդոյ ճշգիւ նշանակի , զի ի սպանութեանց՝ որ բանութեամբ յարգարութենէ եւ յիշխանաց լեալ իցեն , զգուշանայցեն , եւ այնց՝ որ ի սաստկանալոյ հիւանդութեանց ինչ դիպիցին , ի ձեռն բժշկական ճարտարութեան հնարս ինչ մարթացեն գտանել : Բայտ այսմ օրինակի յայտ գայք , եթէ ի մէջ բնակչաց Աւստրիական տէրութեան արտաքոյ գաւառացն Հունգարիայ , որ աւելի քան զ20 հազարս հազարաց են ,

ամի ամի իբրև 650,000 ողիք մեռանին: Ըրդ ի սո-
ցանէ յամի 1834 մեռան

614,946	ողիք սովորական հիւանդութեամբք.
11,581	„ հիւանդութեամբք աշխարհին .
8,012	„ ժանտ կամ ապականիչ ախտիւ .
4,414	„ ի ծաղիկ ախտէ .
707	„ անձնասպանութեամբք .
78	„ ի շանց կատաղութենէ .
5,514	„ վերպակաւ յանկարծ .
482	„ ի սպանողաց .
34	„ ի ձեռն դահճաց .

Ըյո՛ յամենայն ժամանակս բոտ սովորութեան .
բայց մարթ է գիւղաց ինչ արտաքոյ քան զհասարա-
կաց կարդ իրաց գիւղէ , որով եւ մահուց պատճառք
եւ թիւ համարոյ փոփոխին : Որպէս յամի 1831 այն-
չափ բազմութիւն մարդկան մեռաւ ի գաւառսն՝ զու-
րոց վերագոյն յիշատակեցաք , յախտէ անտի զոր
Մաղձայոյզս (Collera) կոչեն , զի փոխանակ 140,000աւ
չափ բազմանալոյ բնակչացն , որ ամի ամի գիւղի ,
նուազեցան ողիք 70,779 :

Ի նշանակելոյ խնամով զգէպս մահու եւ այն
եւս յայտ գայ , թէ հանապազ յամիսս ինչ տարւոյ
կարի սաստիկ է թիւ համարոյ մեռելոց եւ յայլ ա-
միսս ինչ կարի նուազագոյն : Ի ցուրտ գաւառս՝ գար-
նայնի բազում յաճախութիւն է մեռելոց , եւ ի ջերմ
գաւառս՝ աշնայնի . այսպէս ի Սուեգիա ի Մարտի ամ-
սեան կարի յաճախ է թիւ համարոյ մեռելոց , եւ ի
Սեպտեմբ . ամսեան կարի իմն նուազագոյն :

Գ . Օչակղիս բնակութեան : Ըաղում ժամա-
նակաց փորձիւ յայտ է , եթէ ի մեծամեծ քաղաքս
Եւրոպայ ամի ամի մի ոք ի 24 ողւոց մեռանի , եւ ի
փոքունս՝ մի յ32 ուց , իսկ ի գեւղս մի ոք ի 40 — 48 ից-
զորոյ զհետ գայ եթէ թիւ համարոյ մեռելոց ի մե-
ծամեծ քաղաքս կրկին քան ի գեւղս է , եւ քան զթիւ
ծննդոյ՝ յաճախագոյն :

Ե. Օգործս՝ յորս պարագիցէ ոք: Հասարակաց ամենեցուն կարծիք այն են, թէ ի տեղիս՝ յորս յաճախութիւն արուեստանոցաց է, բազում յաճախութիւն է մեռելոց քան յորս մշակութիւն է: Վրանդի անդ հանապազ կորացեալ եւ կծկեալ նստին, եւ ծծեն զող՝ որ ի պարարտութենէ իւղոյն, ի ծխոյ, ի փոշոյ տանց, եւ ի շնչոյ մարդկանն առ միմեամբք կուտելոց, նեխեալ ապականեալ է. ուր այնքիկ՝ որոց զբազումն մշակութիւն է, ի մարդս եւ ի յստակ օդս ցանդ վայելեալ առողջագոյնք լինին եւ առաւել պնդակազմ. եւ ստէպ ստէպն ձայթել որոտմանց ի դղրդիւն իւրոց եղեկարբինական շարժմանն ոչ միայն անդոց եւ ազարակաց, այլ եւ մարդկանն իսկ գլխովին տայ քստմնել եւ սարսել, եւ պատճառք առողջութեան մարմնոց լինի նոցա: Աւ արդարեւ յՆնդղիացւոց աշխարհին ի մեծի կոմսութեանն Եսրկայ, յայնմ կողման՝ ուր համակ մշակք եւ արդիւնարարք բնակեալ են, կէս ի բնակչացն յ38երորդ ամ հասակի հասաննն, ուր ի հարաւային կողման՝ յորում բազում յաճախութիւն արուեստանոցաց է, կէս բնակչացն մինչ շեւ 18 ամաց լեալ՝ մեռանին: Մանաւանդ զի ի կոմսութեան Լանկաստերի ուր բազում անհնարին յաճախութիւն է ձեռագործաց, եւ ոչ իսկ յ12 ամ հասակի ժամաննն հասանել կէս ի բնակչաց: Վայց սակայն ճշդիւ եւս միտ եղեալ ասացին դիտունք, զի յայնպիսի տեղիս յերկեմնից եւ ի խոնարհ յաճախ մեռանին. զի անդ երիբ մասն, եւ ուր մշակութիւնն է՝ շորիբ մասն մանկանց, մինչ շեւ երկուց ամաց լեալ՝ մեռանին: Իսկ յայլ եւս ամս երիտասարդութեան պայպիսի ինչ խտիր ոչ եւս գտանի. մանաւանդ իսկ զի ի հասանել նոցա ի հասուն հասակ, նորին հակառակն դիպի: Աւ այնք պատճառք կարի դիւրինն առ իմանալ են. զի ձեռագէտք ազնուագոյն զգենուն եւ ազնուագոյն սնանին քան զշինականս. եւ այն՝ բազում յաճախութեան ծննդոց պատճառք լինի նոցա. վասն այնորիկ եւ թիւ

բնակչաց գաւառաց՝ յորս բազում արուեստանոցք ի-
ցեն, արագ արագ փութանակի աճէ քան զայնսոսիկ՝
յորս առաւել ի մշակութիւն պարսպեն մարդիկ:

Սակայն եւ այնպէս այնմ իմն աստուածեղէն
տեսչութիւնն սկէ բազում իմաստութեամբ, զի հա-
նապազ ամենայն ուրեք թիւ համարոյ վախճանելոցն
համեմատ թուոյ ծննդոց լինիցի. վասն այնորիկ ուր
յաճախագոյն է թիւ մեռելոց, անդ եւ ամուսնու-
թեանցն եւ ծննդոցն թիւ առատ է, իսկ ուր նուա-
զունք մեռանիցին, եւ նուազունք եւս ծնանին: Որ-
պէս ի 22 քաղաքս Հոլանդիայ գաւառի Հոլանդացւոց
աշխարհին մի դք ի 22 ույ մեռանի, զի շէ առողջ եր-
կիրն, այլ խոնար եւ ճախճախուտ, այլ եւ մի ոմն ի
108 բնակչաց յամուսնութիւն գայ: Ի վաազ գաւառի
Հեղուեախացւոց մի ոմն ի 45 բնակչաց մեռանէր եր-
բեմն, այլ եւ մի ոմն ի 140ից եւեթ ամուսնանայր,
եւ մի ոմն առ 36 բնակիչ ծնանէր: Արբեք երբեք
եւ այլազո գիպի, բայց այդ կարի սակաւ եւ անօր է:

Վարի իմն երկայնակեաց լինել կենաց ոչ դուն
ուրեք եւ անօր լինի, որ արգարեւ բնդ թուլամորթ
բարս մեղկութեան մերոյ գարուն հայեցեալ, ի վեր
է քան զակնկալութիւն: Յամի 1825 ի Սուեդիացւոց
աշխարհին 276 ոգիք մեռան, որ զիննսնամենիք ու-
րեմն անցեալ էին: Ի Ռուսաց աշխարհին յամի 1834,
ի բուն Ռուսաց անախ՝ որոց թիւ աւելի քան զ30 հա-
զարս հազարաց էր, առաւել քան 3000 մեռան, որոց
նոյնպէս զիննսուն ամառ անցեալ էր, տասն ի նոցանէ
էին 130 ամաց եւ մի ոմն՝ 150 ամաց: Ի գաւառս ինչ
Աւստրիացւոց ի մէջ 670 վախճանելոց, հանապազ
մին զհարիւրամենիք անցեալ գտանի, ուր զի յառա-
ւացւոց աշխարհին հազիւ ի մէջ 3340ից մի դք գիպի
անցեալ զհարիւրորդ ամառ հասակի: Ի Սուեդիացւոց
աշխարհին յամի 1729 մեռանէր ոմն, Յովհաննէս Ան-
դերսան անուն, ամաց աւելի քան 147անց, որոյ առ-
տասն թագաւորօք կեցեալ էր: Ի Հունդարացւոց

աշխարհին այր ոմն՝ որոյ անունն Պետրոս Չորրորդն ճանաչէր, յամի 1724 մեռաւ, կեցեալ ամս 185, եւ յերիս այլեւայլ դարս եւ առ տասն կայսերօք *:

Գրեթէ կէս մարդկան աշխարհի միջ կ'ն ի քսանամենից մինչեւ ցլաթանամեանս, այս ինքն է յայնպիսի աստիճան հասակի՝ յորում մարմինն յաստիս եւ յուժի կայցէ. ոգիք 15 ի մէջ 100 արանց, կամ վեցերորդ մասն արանց ի 21երորդ ամէ մինչեւ ց30երորդ ամ կեան վասն այնորիկ պատերազմօղք կ'ն. 29 ոգիք ի մէջ 100 արանց, կամ երիբ մասն արանց ի 20 ամէ ց40 ամ կեան, եւ սուքս կ'ն որ բաւական կ'ն զէն առնուլ եւ պատերազմ հարկանել: ՅԱւստրիացւոց աշխարհին 2½ հազարք հազարաց արք կ'ն բոս առաջնոց կարգին, այս ինքն ի 21երորդ ամէ մինչեւ ց30երորդ ամ, եւ աւելի քան զ5 հազարս հազարաց բոս երկուց կարգաց, որ ձեռնհաս կ'ն ի ճակատ մտանել, թող զարս հզօրս որ անցեալ զ40 ամաւ իցեն:

Գ. Աճառք:

Քանզի յայնցանէ՝ զոր մինչեւ ցայս վայր ասացաք, յայտ է եթէ հանապաղ որք ծնանինն առաւել կ'ն քան զայնոսիկ՝ որ մեռանիցին, ապա զայնք զճեաղայ թէ բնակիչք աշխարհի ամ բոս ամէ աճեն: Այս աճումն յայնպիսի աշխարհս՝ որ գրեթէ ի միջոցի կան, լինի իբրեւ միոյ մարդոյ առ հարիւր. որպէս զի յԱւստրիացւոց աշխարհին յամս՝ յորս շուրջեցեալս արեւելք պատերազմ կամ սրածուժիւն կամ սով, հարկ է բնակչացն 300,000աւ շափ յաւելուլ: Բայց սակայն

* Պատմի ինն եթէ ի կարսամարկա գաւառի Պերուացւոց յամի 1763 մեռաւ ոմն սպանիացի ամաց աւելի քան 144ից, որոյ 800 մանկուք, թոռուք, այլոճքն հանդերձ, առնն, էին: Գարնեալ թէ ի նմին գաւառի՝ որոյ իբրեւ 70,000 բնակիչք էին, յամի 1792 ոգիք ութ 114 — 147 ամաց մեռեալ իցեն:

բազում տէրութիւնք յայտ առնեն թէ եւ յամս եւս՝ յորս վիշտս ինչ ի բնութենէ կամ արտաբուստ ուստեք ոչ կրիցեն, նա մանաւանդ յաճել եւ յառաւելուլ իցէ ազգն, նուազագոյն է աճումն. զոր օրինակ ի Գաղիացոց աշխարհին միայն իբրեւ 1 առ 200 է աճումնն: Այլ բնակիչք Ռուսաց աշխարհին ամի ամի 3 առ 200 աճեն. նմին հակառակ բնակիչք Սպանիայ եւ Լուսիտանիայ կամ նուազեն կամ կարի սակաւ աճեն:

Օ կարին սաստիկ եւ զկարի նուազ աճումն բնակչաց Եւրոպայ դասնեմք յամէ 1815 մինչեւ ցամն 1830 ի Ռուսիա եւ ի Լուսիտանիա. յառաջնում տէրութեան ի 16 ամն յայնոսիկ յիւրաքանչիւր 100,000 բնակիչս՝ ոգիք աւելի քան զ28,300 յաւելան, իսկ յերկրորդումն՝ հազիւ 7500: Արդ եթէ նովին օրինակաւ յառաջ խաղայցեն իբրն, յայտ է թէ, թէպէտ եւ արդ բնակիչք Գաղիայ առ համեմատութեամբ Ռուսիայ են իբրեւ 4 առ 7, կամ թէ Գաղիացոց աշխարհ ունի զ $\frac{1}{7}$ մասն բնակչաց Ռուսիայ, այս ինքն է փոքր ինչ առաւել քան զկէսն. սակայն յեա 50 ամաց թերեւս իցէ համեմատութիւնն իբրեւ 1 առ 3, կամ թէ Գաղիա ունիցի զ $\frac{1}{3}$ մասն բնակչաց Ռուսաց աշխարհին, այն է զերիբ մասն նոցա:

Այս ամենայն զոր սասցաքս յայտնի եւ երեւելի է. բայց քանզի երբեք երբեք մահք ժանտամահք ի կողմանս կողմանս զբազում մարդիկ կոտորեն, եւ բազում անգամ պատերազմունք լինին, եւ մարդիկ ի սուր սուսերի կոտորին, վասն այնորիկ ոչ միայն նուազէ նովին թիւ բնակչաց աշխարհին, այլ եւ ծնունդք առ յայտ նահանջին: Ամին իրի առաւել պատշաճ է ասել եթէ առ հասարակ միայն $\frac{1}{2}$ առ 100 կամ 1 առ 200 աճէ թիւ համարոյ բնակչաց Եւրոպայ, եւ թէ ամի ամի փոքր ինչ աւելի քան զ1,000,000 մարդկան ի բովանդակ Եւրոպացոց աշխարհին բազմանան: Ի սոյն բազում իւրք պատճառք լինին եւ զազթա-

կանութիւնք . քանզի անդստին յերկից դարուց հետե
 բազում բերք բխուց մարդկան ի Սպանիացոց ,
 յԱնգղիացոց , ի Գաղիացոց եւ ի Գերմանացոց աշ-
 խարհէ տարագէմ գնան յայլ եւ այլ կողմանս երկրի,
 մանաւանդ յԱմերիկեցոց աշխարհն : ՅԱնգղիացոց
 տէրութենէ յամէ 1828 մինչեւ զամն 1831 ամի ամի
 41,000 մարդիկ երթային վտարանդի . իսկ յամի 1833՝
 ոգիք 103,000 : Ի Գերմանացոց աշխարհէ ի ժամա-
 նակի երկուց ամաց 117,000 ոգիք՝ միայն ի Նահանգս
 միաբանեալս Ամերիկեայ երթային գաղթականու-
 թեամբ : Յամին 1836 յամսեանն Մայիսի ի Նոր
 Եորկ եւեթ 16,000 գաղթականք շոքան յայլեւայլ
 դաւառաց Եւրոպայ . նմին իրի արդելին իշխանք տե-
 ղոյն զի մի ոք իշխեսցէ ելանել ի նաւէն , որ շունիցի
 արծաթ հատուցանելոյ զսակ հարկին՝ զոր արկին եկե-
 լոց յօտար աշխարհաց . զի մի լնուցու երկիրն բազ-
 մութեամբ մարդկան՝ որոց շքուցէ ռոճիկ :

Հ Ա Տ Ա Ն Թ Գ

ՈՒՐՈՅՆ ՈՒՐՈՅՆ ՏԷՐՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒՐՈՊԱՅ ԸՍՏ
ԵՐԿՐԻՆ ԵՒ ԸՍՏ ԲՆԱԿԶԱՅՆ

Ա

ԲՐԻՏԱՆԻԱ ՄԵԾ

ԱՐԿԻՐ. ՅԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ծագած աշխարհիսն շաբաթ քաղաքացուց զԲրիտանացուց պետութիւնն՝ որ յերկուց մեծամեծ կղզեաց եւ յերկից հին թագաւորութեանցն Անգղիայ, Իրլանդիայ եւ Սկոտիայ կայ: Արկիքին թագաւորութիւնքն՝ Անգղիացուցն (հանգերձ Ալալիսի իշխանութեամբ,) եւ Սկոտիացուց ի միում ի կղզեացն են, որ անուանեալ կոչի Բրիտանիա մեծ: Անգղիացուց աշխարհ ի հարաւակողմանն կայ եւ Սկոտիա ի հիւսիսակողմանն. իսկ Իրլանդիա անուանեալ կոչի մեւս եւս երկրորդ կղզի՝ որ կայ յարեւմտից կողմանէ Բրիտանիայ մեծի: Արեքին թագաւորութիւնք ի միասին միանգամայն կոչին Բրիտանիա, Բրիտանացուց պետութիւն, եւ է բազում անգամ զի Անգղիա եւս յորջորջին, զի որ արեւնն՝ բուն Անգղիացիք են: Յարեւմտեան եւ ի հիւսիսային կողմանս այսց կղզեաց են բազում մանր մանր կղզիք՝ որք են թուով իբրեւ 600: Այս են գլխաւոր մասունք Բրիտանացուց տէրութեանն, որ յամենայն կողմանց շուրջ պաշարեալ են յԱտլանտեան օվկիանոսէ անտի եւ ի նորին մասանցն՝ ի Հիւսիսային եւ ի Բրիտանացուց ծովէ:

Իսկ մանրամանր մասունքն՝ որ յայլեւայլ կողմանս Եւրոպայ գտանին, են Ա. Նորմանեան կղզիք առ ծովեզերքն Գաղիայ: Բ. Սարաւանդ մի քարուա ի միում ի հարաւային ծագաց Սպանիայ յորոյ վերայ կայ անտաիկ եւ անմատոյց ամբոցն Գիբրալտար կոչեցեալ: Գ. Չորք մանր կղզիք ի Միջերկրական ծո-

վուն, որ են Մելիտինէ (Մալթա), Գոցցոյ, Կովինոյ եւ Կովինոտոյ: Գ. Ազգի մի փոքր Հելլոլանդ անուանեալ, որ յամի 1808 ի Գանիացոց յԱնգլիացիս անդր էանց, ի Գերմանական կամ ի Հիւսիսային ծովուն, անդ ուր ելլա գեա ի ծով հասէ:

Սեծութիւն համօրէն տէրութեանն է իբրեւ

5543 շորեքիուսի մղն . այս ինքն	
Անգղիա եւ Աաղիս	2725
Սկովտիա	1474
Իրլանդիա	1321
Նորմանեան կղզիք	12
Մելիտինէ այլովքն հանդերձ	10
Հելլոլանդ	— 1/4
Գիբրալտար	— 1/4
	5542 1/2

Վանդի զհամօրէն Բրիտանիա ծով պատէ, նմին իրի եւ օգ աշխարհին ամարայնի քաղցրախառն է եւ խոնաւական. եւ ձմերանի չէ ինչ ցուրան սաստկագոյն, որպէս յայլ կողմանս աշխարհի, որ ի նմին սասիճանի լայնութեան կան: — Սկովտիա լեռնային է, սակայն լեբինքն չեն ինչ բարձունք քան զ5000 ոտն. յԱնգլիա բազում բլուրք եւ զառիվերակք գտանին. իսկ Իրլանդիա՝ երկիր դաշտական է, եւ ի հարաւակողմանն եւեթ սակաւ լեբինք գտանին: — Գետք աշխարհին բազում են յոյժ, այլ կարի մանունք են: Տամիս մին ի յաղթաջուր գետոց տէրութեանն է, յորում նաք մեծամեծք աղետաղխեալք բեռամբք կարեն մինչեւ ի Լոնդոն քաղաք նաւարկել. եւ մեւս եւս գեա՝ որ Սեւեան անուանի, քան զամենայն գետս այնք աշխարհի մեծագոյն է: Իսկ այլ եւս գետք կարի փոքունք են. սակայն փոխանակ ընդ գետոցն կան բազում ջրագարձք յօրինեալք գեղեցիկ յօրինուածովք եւ բազում ճարտարութեամբ, որ բազում գիբրութիւն եւ օգնականութիւն վաճառականութեանն մատուցանեն:

Արեւելիս գլխաւոր մասունք տէրութեանն յայլ-
 եւայլ կոմսութիւնս (shires) բաժանին. Անգղիա բա-
 ժանի ի 52 կոմսութիւնս, յորոց 12 իբրեւ զառ իմն
 իշխանութիւն համարին, որ կոչի Աաղիս. Սկոտիա
 յ31 (կամ 33) կոմսութիւնս հասանի, իսկ Իրլան-
 դիա՝ յ32:

ԻՆՆԿԻՉՔ տէրութեանն են իբրեւ 25 հազարս
 հազարաց, այս ինքն

ՅԱնգղիա	13,897,000
Ի Սկոտիա	2,365,800
ՅԻրլանդիա	7,767,400
Յայլեւայլ ստացուածս	201,800
	<hr/>
	24,232,000

Յորժամ զհամօրէն բնակիչս տէրութեան ընդ
 մեծութեան երկրին՝ յարում բնակեն, համեմատի-
 ցեմք, գտանեմք զի Անգղիա եւ մանաւանդ Իրլանդիա
 հոժ բազմամբոխ է մարդկութեամբ. ի միում չորեք-
 կուսի մղ. գտանին առ հասարակ աւելի քան զ5000
 մարդիկ, իսկ Իրլանդիա՝ առաւել քան զ6000:

Այս 24 հազարք հազարաց մարդկանն՝ որ ի պե-
 տութեանն Բրիտանացւոց բնակեն, թէպէտ եւ ամե-
 նեւին բաժանեալ եւ որոշեալ են յայլոց մասանց Եւ-
 բոպայ իբրեւ բնակիչք կղզեաց. սակայն չեն բնաւին
 անխառն եւ բովանդակ ի միջէ ազգէ սերեալ. մինչ
 զի ոմն յաւագաց նոցա ի տան խորհրդեան իշխեաց
 զերիբ մասն նոցա, այս ինքն զԻրլանդացիս, բնա-
 իսկ օտարս ազգաւ, լեզուաւ եւ կրօնիք անուանել:
 Պերմանական տոհմն յաճախագոյն է, որ 15 հազարք
 հազարաց համարին, եւ սերեալ են յազգէ Անգեղաց,
 Սաքսոնիացւոց, Պանիացւոց, Նորուեգիացւոց եւ
 Նորմանաց՝ ընդ որս սակաւ Պաղիացիք խառն գտա-
 նին, որք վանեցին մերձեցին զառաջին բնակիչս ի
 Աաղիս եւ ի վերին կողմանս Սկոտիացւոց: Իսկ մեծ
 մասն բնակչացն Իրլանդիայ, Աաղիսի եւ Սկոտիայ
 սերեալ են ի հնոց Պաղիացւոց, եւ են թուով

իրրեւ 9 հազարս հազարաց : Բայց քանզի ամենայն աշխարհակալաց բարբ այն են փութալ զիւրեանց օգնուական տոհմն մեծանել խառնել յաշխարհս՝ որոց տիրեն , վասն այնորիկ հաւանութեան է թէ մեծ մասն աւագ ազգատոհմից ի Աւղիս , ի Սկովաիա եւ մանաւանդ յԻրլանդիա , Գերմանացիք են ի ցեղէ Նորմանաց : — Ի մէջ բնակչաց Նորմանեան կղզեաց զոն 50,000 Գաղիացիք , նոյնպէս եւ ի Գիրբալտար են 12,000 Սպանիացիք , ի Մելիտինէ՝ 110,000 Իտալացիք . իսկ 2300 բնակիչք Հելլոլանդ կղզւոյ լիկ Գերմանացիք են :

ՊԱՏԻՄՈՒԹԻՒՆ . Մասն ինչ Բրիտանիայ , որ է այժմու Անգղիա , որոյ բնակիչք Բրիտանացիք կամ Ալբիոնք կոչէին , մինչեւ ցամն 409 կայր ընդ իշխանութեամբ Հռոմայեցւոց : Օչոսա բազում անգամ նեղէին Սկովաիացիք կամ Պիկտք՝ նոցուն դրացիք , որք առ իւրեանց պատերազմոյ , անագորոյն եւ անվաստակ բարոյիցն , ոչ միայն ընդ հնազանդութեամբ Հռոմայեցւոց ոչ մտին , այլ եւ ստէպ ստէպ ի վերայ յարձակէին բնակչաց Անգղիայ , եւ բազում չարիս յաշխարհի անդ նոցա գործէին : Բրիտանացիք յետ բազում անգամ Հռոմայեցւոցն օգնականութեամբ ընդդէմ բախելոյ նոցա , իրրեւ սորա շմարթէին այլ եւս լինել նոցա զօրաւիզն , թիկունս օգնականութեան խնդրէին իւրեանց ի Սաքսոնիացւոց , յԱնգեղաց եւ յայլոց ինչ ազգաց որք ի բերան Ելլա գետոյ բնակէին : Սորա զային վազվազակի ապրեցուցանէին զնոսա ի թշնամեաց անտի իւրեանց . բայց աւելագոյն եւս չարիս ինքեանք ընդ նոսա անցուցանէին , եւ յետ քսան ամ ընդ նոսա ի մարտ պատերազմի բախելոյ , տիրէին բովանդակ երկրին մինչեւ ի սահմանս Սկովաիացւոց աշխարհին , ստիպէին զնոսա տարադէմ երթալ յաշխարհէն , եւ եւթն թագաւորութիւնս անդէն հաստատէին : Սմանք յայնցանէ՝ որք յաշխարհէն մազապուր երթային , եկեալ բնակէին ի

գաւառի ուրեք Գաղղիացւոց, որ ցայժմ իսկ ի նոցա անուն կից, Բրիտանիա կոչի. կէսք եւս յիշխանութեան Աաղիսի մտեալ ամրանային, ուր եւ տիրէին ցամն 1281. բայց ի նմին ժամանակի մտին ընդ իշխանութեամբ Անդղիացւոց, եւ յայնմ հետէ անդրանիկ որդի թագաւորին անուանեալ կոչի իշխան Աաղիսի:

Աւթն թագաւորութիւնքն՝ զորոց խօսեցաք, կացին մնացին մինչեւ ցսկիզբն Թ. գարու: Ի նմին ժամանակի Եգբերտոս ոմն ի թագաւորաց անտի զբովանդակ աշխարհն ընդ իւրեւ նուաճեաց եւ այնուհետեւ անուն համօրէն աշխարհին կոչէր Անդղիա*:

Նորին պայազատք կացին ի թագաւորութեանն մինչեւ ցամն 1017, յորում ժամանակի Գանխացիք՝ որք ի բազում ժամանակաց հետէ նեղէին զնոսա, ընդ զօրավարութեամբ Աանուտայ իւրեանց թագաւորի, եկին մտին յաշխարհն, եւ յետ սպանանելոյ Եղմոնգոսի յետին թագաւորի ի տանէ Եգբերտոսի, բովանդակ տիրեցին նորա աշխարհին: Բայց ոչ եթէ երկայն ինչ ժամանակս տեւեալ բաւէր իշխանութիւն նոցա. քանզի Եգուարդ՝ որ անուանեալ կոչի Խոստովանօղ, անդստին ի տանէ Եգբերտեայ, զԳանխացիս արկանէր յիշխանութենէ, եւ տիրէր աշխարհին. եւ զի չունէր նա որդիս, ի մեռանել իւրում (յամի 1066) թողոյր զթագաւորութիւնն՝ Գուլիելմայ Նորմանաց զքսի, որ Աշխարհակախն անուանեցաւ: Անդստին ի նմանէ սկիզբն եղև առաջնոյ Հարստութեան (dynastie) Նորմանաց, յորմէ երեք թագաւորք յետ Գուլիելմայ կացին: Այս Հարստութիւն վախճանէր յամի 1154. զի Հենրիկոս Ա. որ երկրորդն էր յետ Գուլիելմայ աշխարհակալի, իրրեւ վտանգեցաւ նաւարեկութեամբ իւր որդի, զկանանց եւս ազգի ամթուակալութիւն

* Ոմանք այնպէս իմն համարին եթէ յառաջագոյն իսկ յորում եւ թն թագաւորութիւնքն յաշխարհին հաստատեցան՝ այն անուն եղաւ:

մուծեալ կացոյց զդուտար իւր Մաթիլտէ իւր պոյ-
ազատ, եւ ամուսնացոյց զնա ընդ Գոափրիդեայ Պլան-
տագենեակայ, որ էր դուքս Անժուի եւ Մենեայ: Որ-
դի նոցա Հենրիկոս Բ. եղև նահապեա Պլանտագե-
նեական հարստութեան. սա ունէր բազում ստա-
ցուածս ի Գաղիացոյ աշխարհին (որ են Նորմանդիա,
Բրիտանիա, Անժու, Տիւուէն, Մեն, Գիէն, Պաստու)
եւ յամի 1172 նուաճեաց ընդ իւրեւ եւ զԻրլանդիա՝
որ յոյնժամ առանձինն իւր թագաւորս ունէր. բայց
ոչ եթէ նովին ինչ բարձաւ Իրլանդացոյ թագա-
ւորութիւն, այլ հանապազ կոյ մնայ, բայց այնչափ
ինչ միայն, զի Անգղիացոյ թագաւորն է եւ Իրլան-
դիայ թագաւոր: Հենրիկոսի Բ. որդի, Ռիքարդ Ա.
Առիւծասիրտ, բազում ժամանակս հեռանալով ի
տերութենէն, քանզի յարշաւանս Խաչակրացն եր-
թեալ էր, դարձոյց զաշխարհն ի խռովութիւն եւ ի
պատերազմ ընդ Գաղիացոյ՝ որք առ Յովհաննու
նորին պայտաթի, որ Աներկիրն կոչեցաւ, առին զամե-
նայն զաւառս՝ զոր Անգղիացիք ունէին ի Գաղիա: Առ
պայտի տկար թագաւորաւ ի բուռն արկին (1215)
կարգքն (états) կամ աւագ որեար զառաջին զլիտ-
ւոր օրէնս սահմանադրութեանն Անգղիացոյ, որ
Մեծ թուղթն (great charter) կոչի. եւ առ նորին
որդւով Հենրիկոսի Գ. սկիզբն եղև խոնարհագոյն
տան խորհրդոց, յոր կոչեցան զառաջինն պատգամա-
ւորք քաղաքաց (1265): Նորին որդի Եդուարդ Ա. վա-
նեալ վկանդեալ աւնոյր զՎաղիս: Առ նորին պայտ-
դատաւ Եդուարդաւ Բ. վասն ամուսնանալոյ նորա ընդ
Եղիսարեթի դստեր Գաղիացոյ թագաւորի, նորու-
ղեցան միւսանդամ իրաւունք պահանջելոյ երկիր
յաշխարհէ անտի Գաղիացոյ, մինչեւ անհնարին իսկ
պատերազմունք վասն նոցին իրաց լինէին: Եդուարդ
Գ. ի ձեռն քաջ եւ պատերազմող որդւոյ իւրոյ, որ
Թուի իշխանն կոչեցաւ, առ զմեծ մասն Գաղիացոյ
աշխարհին, եւ եղ իւր անուն թագաւոր Գաղիայ.

իսկ ի ԺԵ. դարու միւսանգամ թափեցաւ նոյն երկիր յԱնդղիացւոց ի լինել պատերազմաց առ Հենրիկոսի Գիւ եւ Եիւ եւ Զիւ, որ էին ի տանէ Լանկաստերեանց: Երեսնամեայ ներքին պատերազմն վասն աթոռոյն ժառանգութեան ի մէջ տան Լանկաստերեանց եւ Եորկեանց (կամ պատերազմն կարմիր եւ սպիտակ վարդին*) եղծ խանդարեաց զաշխարհն. Հենրիկոս Ե. որ անուանեալ կոչեցաւ Տուգոր, ի տանէ անախ Լանկաստերեանց, արար զբաւ պատերազմին, առեալ կին Ղեղիսարէթ ի տանէ Եորկեանց:

Սան անառակ բարոյից եւ բաժանելոյ յեկեղեցւոյ Հենրիկոսի Ը. բազում խռովութիւնք եւ շարիք յաշխարհին լինէին, որք տեւեալ բաւէին եւ առ նորին յաջորդօք, Եղուարդաւ Զ. Մարեմաւ եւ Եղիսարէթիւ: Սա, թէպէտ եւ յաջողակ էր ի քաղաքային իրս եւ իմաստուն յընարել զպաշտօնեայս տէրութեանն, եւ բազում իրօք ձեռնասու եղել ի յառաջադիմութիւն եւ ի պայծառութիւն տէրութեան. այլ էր ընդունայնասեր եւ խարերոյ, եւ առ նախանձու սպան զՄարիամ Ստուարտս դշտոյ Սկոտիայ (1587) որում անկանէր իսկ թագաւորութիւնն: Առ նովա յամի 1600 հաստատեցաւ ընկերութիւն արեւելեան Հնդկաց:

Յակոբ Զ. որդի Մարեմայ Ստուարտայ, որ յԱնդղիա Յակոբ Ա. անուանեցաւ, յետ Եղիսարէթի կալաւ զաթոռն: Երկոքին տէրութիւնքն, Անդղիա եւ Սկոտիա՝ (որ անդուստ ի վերուստ յառաջ քան զՔրիստոս ունէր իւր առանձինն իշխանս, եւ ջայնժամ զիւր ազատութիւն եւ զթագաւորութիւն պահէր,) զորս միարանեալ ընդ ձեռամբ ունէր, անուանեալ կոչեցան Բրիտանիա մեծ: Առ տոհմաւս այսուիկ Ստուարտեանց (1603—1714) բազում խռովութիւնք

* Այսպէս անուն կոչի պատերազմն. քանզի տունն Լանկաստերեանց վարդ կարմիր ունէր ի կնիքսն, եւ տունն Եորկեանց՝ սպիտակ:

վասն կրօնից յարեան. առ կարողասիւ Ա. յարեաւ քաղաքային պատերազմն, եւ ի խորհրդականաց անտի խորհրդանոցին (parliament) որոյ գլուխ կայր Ոլիւիէ կրօմուել, ի մահ զառապարտեցաւ թագաւորն: Արօմուել առաջնորդէր մինչեւ ցամն 1658 իբրեւ պաշտպան տէրութեանն: *Նորին որդի հրաժարեաց ի պաշտամանէ պատուոյն, եւ Ստուարտեանն կարօրս Բ. նստաւ յաթոս թագաւորութեան (1660): Խորհրդականք խորհրդանոցին նեղեալ ստիպեալ զնա՝ զմուրհակ հանդիսի կամ քննութեան ետուն հաստատել (1673) որով ամենայն իսկ ուղղափառք ի հասարակաց պաշտամանոց արտաքս ելանէին: Խռովութիւնք՝ որ առ նորին թագաւորութեամբ եղևն, տեւէին եւ առ եղբարբն նորա Յակորաւ Բ. մինչեւ ժողովարդն զԳուլիելմոս Գ. ի տանէ Նասաւ-Որանիացւոց հան յաթոսն, եւ նա ել նստաւ յետ Յակորայ առ Գաւղիացիս փախստեաց զնարչի:

Առ Գուլիելմու սահմանագրութիւն կամ հանգամանք առաջնորդութեան տէրութեանն Անգղիացւոց այնպիսի իմն կերպարանս բնկալաւ, որպէս ինչ եւ այժմ կայ. քանզի տուաւ նմա թագն ամփոփմամբ արքունական իշխանութեան (bill of rights). նա եւ այն եւս հաստատեցաւ թէ միայն որ ի բողոքական (protestant) կրօնից է, կարող է լինել թագաւոր: Առ թագաւորութեամբն նորա Անգղիա եւ Սկոտիա ընդ միով խորհրդանոցիւ միաւորեցան (1706): Հետ վախճանելոյ Աննայի՝ որ անորդի մեռաւ, առ զաթոսն տունն Բրաւնչուայդ-Վիւնբուրգեան, որ ի դստերէ միջէ Յակորայ Ա. սերեալ զայր, եւ այժմ իսկ նոյն տուն է որ կայ ի թագաւորութեանն:

Առ Գէորգաւ Աով եւ Բաւ եւ Գաւ ստացաւ Բրիտանիա մեծ զբազում զաւառս զաղթականաց իւրոց, եւ նովին ծաղկեաց ծովակալութիւն նորա եւ յառաջագէժ զարգացաւ վաճառականութիւնն: Առ

Գէորգաւ Գ. եւ խորհրդանոց Իրլանդիայ միաբանեցաւ ընդ խորհրդանոցի Անգղիայ: Յամէ 1811 էր Գէորգ Գ. խնամակալ եւ վարիչ տէրութեան, եւ բազում ինչ նպաստ եղել ի պատերազմ ընդդէմ Նապոլէոնի եւ կործանման նորա: Յամի 1830 յաջորդեաց զնա Գուլիելմոս Գ. որ յետ եւթնամեայ թագաւորութեան վախճանեցաւ: Յետ նորա եկաց զշիւղ Ալիստորիա, դուստր եղբոր նորա Եդուարդայ դքսի Կենտեայ, որ յամի 1840 եղել առն Ալբերտայ երկրորդ որդւոյ դքսին Կորուրդայ-Գոթայ Սաքսոնիացւոց, եւ կայ իսկ ցայժմ ի թագաւորութեան:

Այս իսկ է կարգ թագաւորացն Անգղիացւոց:

	Թագաւ. Մեռաւ.	
Եդրերտոս	827	837
Եսուդիոս	837	857
Եթեղբաղդ	857	860
Եթեղբերա	857	866
Եթեղբեդ Ա.	866	871
Ալբերեդ Մեծ.	871	900
Եդուարդ Երէց Ա.	900	924
Աղգեստան	924	940
Եդմոնդոս Ա.	940	946
Եդրեդ	946	955
Եդուի	955	959
Եդգարդ	959	975
Ս. Եդուարդ Բ. Մարտիրոս	975	978
Եթեղբեդ Բ.	978	մերժ. 1014
Սուենոն թագաւոր Գանիացւոց	1014	1015
Եթեղբեա Բ. երկրորդ անգամ.	1015	1016
Եդմոնդոս Բ.	1016	1017
Կանուտ Ա. թագաւոր Գանիաց.	1017	1036
Հարոզդոս Ա.	1036	1040
Կանուտ Բ. Յանդուզն.	1040	1042
Եդուարդ Գ. Խաստովանօղ	1042	1066
Հարոզդոս Բ.	1066	1066

	Թագաւ .	Մեռաւ .
Գուլիելմոս Աշխարհակալ	1066	1087
Գուլիելմոս Բ. Խարտեաշ	1087	1100
Հենրիկոս Ա	1100	1135
Ստեփանոս	1135	1154
Հենրիկոս Բ. Պղանապենեա	1154	1189
Ռիքարդ Ա. Առիւծասիրտ	1189	1199
Յովհաննէս Անկելիր	1199	1216
Հենրիկոս Գ.	1216	1272
Եդուարդ Ա.	1272	1307
Եդուարդ Բ.	1307	1327
Եդուարդ Գ.	1327	1377
Ռիքարդ Բ.	1377	1399
Հենրիկոս Գ.	1399	1413
Հենրիկոս Ե.	1413	1422
Հենրիկոս Ջ.	1422	1461
Եդուարդ Գ.	1461	1483
Եդուարդ Ե.	1483	1483
Ռիքարդ Գ.	1483	1485
Հենրիկոս Է.	1485	1509
Հենրիկոս Ը.	1509	1547
Եդուարդ Ջ.	1547	1553
Մարիամ	1553	1558
Եղիսաբեթ	1558	1602
Յակոբ Ա.	1602	1625
Կարոլոս Ա.	1625 գլխատ.	1649
Անտերընչութիւն 1649—1653		
Ուլիլիէ Կրամուել պաշտպան 1653		1658
Ռիքարդ Կրամուել պաշտպ. 1658	Հրածար .	1660
Կարոլոս Բ.	1660	1685
Յակոբ Բ.	1685 փախշ.	1688
Գուլիելմոս Գ.	1689	1702
Մենա	1702	1714
Գէորգ Ա.	1714	1727
Գէորգ Բ.	1727	1760

	Թաղաւ. Մեռաւ.
Գ.էորդ Գ.	1760 1820
Գ.էորդ Գ.	1820 1830
Գուլիէլմոս Գ.	1830 1837
Վիկտորիա, նստի ի 28 Յունիսի 1838	

Պ.Ա.ՂԹԱԿԸՆՔ. Իբրև տիկինն՝ որ այժմ թաղաւորէ ի վերայ Բրիտանացւոց, ի շափ հասանէր, եղևն ասոնք ուրախութեան ընդ ամենայն աշխարհն. յայնժամ Շիլ, անուանի ճարտարախօս խորհրդանօցին, յայտ արարեալ ցուցանէր զմեծ իշխանութիւն՝ յոր ամբառնալոց էր երբեմն տիկինն եւ զպարտ խղճի մտայն առ Աստուած. եւ ի բանսն իւրում այսպէս զսոյն ձեւ խօսէր զգաղթականութեանցն աշխարհին: Աթէ նա (տիկինն) միանգամ նայեսցի ընդ արեւելս, անդէն տեսանիցէ զՀնդկիս, ուր 100 հազարք հազարաց բնակչաց են, եւ շինութիւն եւ մշակութիւն եւ աստուածապաշտութիւն հանապաղ յառաջագէմ լինին. թէպէտ եւ մինչեւ ցայժմ գրեթէ ցանդ վիշտս եւ լկանս կրեն նօքա ի Բրիտանացւոց: Աթէ ընդ հարաւ հայիցի, յանդիման լինիցի նմա Աւստրալիա, ուր թէպէտ եւ գաղթականք Բրիտանացւոց տակաւ տկարացոյն եւ մատաղագոյն են, սակայն եւ այնպէս քաջ յառաջագէմ լինին եւ զօրանան: Ի ծագս Ափրիկեայ նշմարեսցէ զօտրաւանդ, որ վասն յուսոյ բարեացն՝ որք անդն ծածկեալ կան, գեղեցիկս զՔարւոյ յուսոյ անուն կրէ:

Աւ արդ օն առեալ խնամով քննեսցուք զաշխարհն՝ յորս առեալ ած զմեզ ճարտարախօսն ի թախս հայրենատէր ոգւոյն:

Ա. Ասիական գաղթականք: Բրիտանիա ունի յաշխարհին Հնդկաց երկիր բազում եւ աշխարհս մեծամեծս՝ որք կան ընդ իշխանութեամբ ընկերութեան վաճառականաց Անգլիացւոց՝ որ կոչի Ընկերութիւն արեւելեան Հնդկաց. ունի եւ տերութիւնս հնազանգեալս, եւ զԱլեյլն կղզի՝ որ Բրիտանացւոց է, զՊենանգ

կամ զկղզի իշխանին Վաղեսի, զՄարտիկա եւ զՏոյակապն Սինգապոր՝ որոյ այժմ նաւահանգիստն ազատ է. նա եւ զկղզին Սոկոտորա՝ որ ի մուտս է ծովուն Արաբացւոց, շահեալ կալան Բրիտանացիք յամի 1834, յառաջահայեաց լեալ ի նաւարկութիւնն շոգենաւու, որ ընդ Սուէզ յարեւելեան Հնդիկս լինելոց էր: Իսկ յամին 1838 զնեցին նորա զծովեզրն Ադէն հանդերձ նաւահանգստին եւ վաճառականութեամբ եթէ ի ներքին կողմանս երկրին եւ եթէ յԱրիսինիա: Յամի 1842 առին նորա ի Սինգապուց զփոքրիկ կղզին՝ որ կոչի Հանկ-Անդ, յեղերս Կանտոնի, ուր եւ շինելին քաղաք մի՝ յորում են աւելի քան զ8000 ոգիս:

Բ. Ամերիկեան դաղժականք: Այս դաղժականք բաժանին ի Բրիտանական ստացուածս արեւմտեան Հնդկաց եւ ի ստացուածս հիւսիսային Ամերիկեայ, — Յարեւմտեան Հնդկաց դաղժականս համարի Բրիտանական մասն մեծատարած երկրին Գուիանայ ի հարաւային Ամերիկէ. բազումք ի կղզեաց՝ որ Անտիղեանքն կոչին, յորս նշանաւոր են Յամայիկա եւ Երրորդութիւն, եւ կղզիք Կուսանաց, զարձեալ կղզիք Բահամայ եւ Բերմուդայ եւ սահմանք Հոնդուրայ յանձուկ ցամաքին միջին Ամերիկեայ: — Ի դաղժականս հիւսիսային Ամերիկեայ համարին Կանադա ներքին եւ Կանադա վերին, զարձեալ նոր Բրաւնշուայզ, նոր Սկոտլանդ, կղզի Կապրետոն, կղզի Եդուարդայ իշխանի, նոր Փունալանդիա, եւ այլ եւս վիճակք ինչ:

Գ. Ափրիկեցի դաղժականք: Ափրիկէ ունին Բրիտանացիք զսարաւանդ Բարուց յուսոյ, որ է հարաւային ծագ աշխարհին այնորիկ, որոյ մեծութիւն է 6000 շորեքիուսի մղոն. ուստի եւ մեծագոյն քան զՀունդարիա հանդերձ մերձաւոր աշխարհքն, այլ թիւ բնակչացն է միայն 126,800: Գարձեալ անտի յարեւելս կոյս ի ճանապարհին արեւելեան Հնդկաց զկղզին Մալթիտոս կամ զԱլզին Գաղիայ, որոյ նաւահանգիստ քան զամենայն նաւահանգիստս հարա-

ւային ծովուն զեղէցիկ է: զՍէյքեղեան եւ զԱմիրան-տեան կղզիս. յարեւմուտս կոյս Բարւոյ յուսոյ զՍ. Հեղինէ, ուր մեռաւ եւ թաղեցաւ Նսադդէոն, եւ զՀամբարձումն, զարձեալ բազում կղզիս եւ ամուր վայրս ի Գուինէա եւ ի Սենեգամբիա:

Գ. Աւստրալեան գաղթականք: Վարս բազումս բնակէին Սինէացիք մօտ յԱւստրալիա, եւ շէին ինչ տեղեակ այնմ աշխարհի. Բրիտանացիք բազում վայրս հասեալ անցեալ ամին յայտ զաշխարհն եւ արարին շէն եւ մուծին օրէնս կարգաց: Հիւսիսային կողմն (որ է երկիր Վանդիէմնի), նոյնպէս եւ կողմն արեւելեան (այս ինքն նոր հարաւային Վաղիս), զարձեալ հարաւային եւ արեւմտեան կողմանք Աւստրալեան մեծի կղզւոյն Նոր Հոլանդիայ ունին անուանս Բրիտանացւոց, որ իբրեւ բարբառով պատմելոց են զյիշատակս իրացն եղելոց. նոյնպիսի անուանք են եւ հարաւային կողմանց Վանդիէմէն կղզւոյ եւ նոր Սէէլանդիայ:

Ամենայն համօրէն երկիր՝ յորս բնակեն գաղթականք Բրիտանացւոց, է 176,790 շորեքիուսի մղոն. այս ինքն.

ՅԱսիա . . .	53,397	շորեքի . մղ .	124,241,500	բն .
ՅԱփրիկէ . . .	6,723	„	275,600	„
ՅԱմերիկա . . .	104,225	„	2,016,800	„
ՅԱւստրալիա	12,445	„	72,000	„
	<u>176,790</u>	„	<u>126,605,900</u>	„
ՅԵւրոպիա . . .	5,542	„	24,232,000	„
Համօր. տէրու.	<u>182,332</u>	„	<u>150,837,900</u>	„

Ինչ պաշտպանութեամբ Բրիտանիայ մեծի են եւ Յոնիական կղզիք, այս ինքն Ընկերհաշտութիւն եւթն Յոնիական կղզեաց, որ ի մէջ Յունաց աշխարհին, Իտալիայ եւ Տաճկաստանի են: Մեծութիւն այսց կղզեաց 47 շորեքիուսի մղոն է, իսկ բնակիչք՝

205,000: Այս ընկերհաշտութիւն եղեւ ընդ պաշտպանութեամբ Բրիտանացւոց, հաւանութեամբ դաշանցն խաղաղութեան՝ որ երկիցս ի Պարիս կռեցան, եւ ժողովոյն Վիէնայ. եւ իբրեւ կէս իշխանական տէրութիւն համարեալ է:

Բ

Բ Ե Ղ Գ Ի Ն

ԵՐԿԻՐ. ԱՅՍՐ տէրութեան սահմանք են ի Հիւսիսոյ՝ Հարանդիա, յարեւելից՝ Հռենական դաւառ Պրուսիացւոց տէրութեան, ի հարաւակողմն կուսէ՝ Պաղիա եւ յարեւմտից՝ Հիւսիսային ծով:

Մեծութիւն բովանդակ երկրին է իբրեւ 550 շուրեքկուսի մղոն: — Յարեւելեան հարաւային կողմանս են լեռինք եւ բլուրք. իսկ այլ կողմանք դիւր գաշտազեանն են մինչեւ ցծովն Հիւսիսային: Անուանի դեռք աշխարհին են Շելդ եւ ապա Մայաս: — Երկիրն վասն հանապազօրդ խոնաւութեան համատարած օդոյն եւ վասն յորդաբուղն ուղղմանցն կարի իմն պողաբեր գործի. քանզի զերեսս երկրին ունի հող թանձր եւ մած՝ որ յոյժ պիտանացու է ի հասուցանել զըոյս սերմանց: Օդ եւս դաւառին քաղցր եւ հովասուն է, զի մօտ առ ծովուն կայ եւ գետինն հարթ եւ տափարակ է:

ԲՆԱԿԻՉՔ. Թիւ բնակչաց աշխարհին առաւել քան զՎ հազարս հազարաց է: Չիք երկիր յԵւրոպա ուր մարդիկն այնպէս խիտ առ խիտ բաղմութեամբ իցեն որպէս ի Բեղգիա: — Թէպէտ եւ լեզու տէրութեանն՝ Պաղիացւոց բարբառն է, սակայն բարբ եւ նկարագիր ազգին եւ լեզու խառնազանձ ամբօխին ի բազում կողմանս դաւառացն յոյժ մօտաւոր եւ ազգակից է Գերմանացւոց, եւ ամենեւին օտար ի Պաղիացւոց:

ՊԼՏԻՆՈՒԹԻՒՆ. Այս ժամանակգր Յուլիոսի կայսեր աշխարհն Բեղդիացւոց մասն ինչ էր Գաղիայ (Gauls): Ի Ժ. եւ ԺԱ. դարու ի բազում դքսութիւնս եւ ի կոմսութիւնս եւ ի քաղաքս ազատս բաժանեցաւ աշխարհն: Օմի ի գլխաւոր կոմսութեանց նորա, զՓղանդրիա, ունէր տունն Բուրգունդացւոց, որ տակաւ զիւր կալուածս յերկրին յայնմիկ ընդարձակէր: Այլ յետ մեռանելոյ կարոլոսի՝ որ Յանդուզն յորջորջեցաւ, իրբւեւ արու ժառանգ հասանէր յազգէթագաւորութեանն, գուտար նորա՝ որ ընդ Մաքսիմիլիանու կայսեր ամուսնացաւ, զբազում դաւառս Բեղդիայ արկ ընդ իշխանութեամբ Աւարիացւոց, եւ կարոլոս Ե. զ17 դաւառսն միանգամայն (այս ինքն զայժմու Բեղդիա եւ զՀոլանդիա) հնազանդեցոյց ընդ իշխանութեամբ Հռոմէական - Գերմանացւոց տէրութեանն, Բուրգունդական նահանգս անուանեալ զգաւառսն: Այս Փիլիպպոսիւ նորին որդւով, Բեղդիա բաժանեցաւ ի Հոլանդիայ եւ եղև ընդ ձեռամբ իշխանացն՝ որ ի նմին տանէ էին, այլ ի տոհմէն՝ որ Սպանիացւոց թագաւորէր: Յետ այնորիկ երկիցս անց յիշխանութիւն Աւարիացւոց եւ երկիցս յիշխանութիւն Գաղիացւոց, մինչև յամի 1813 միացաւ զարձեալ միւսանգամ ընդ իշխանութեանն Հոլանդացւոց, եւ եղև հարաւային կէս մասն թագաւորութեանն Ստորին գաւառաց միաբանելոց: Այլ յետոյ ազատամբեալ Բեղդիացւոց յամի 1830 վասն անհնարին շարեացն՝ զոր ի Հոլանդացւոց կրէին, հաւանութեամբ հինգ աւագ տէրութեանցն բաժանեցաւ զատաւ Բեղդիա ի Հոլանդիայ, եւ յամի 1831 եղև առաջին թագաւոր Անտուան որդի իշխանին՝ որ իշխէր ի կորուրդ Սաքսոնիացւոց, որ եւ ցայժմ թագաւորէ անուանեալ Անտուան Ա:

Գ.

Գ Ա Ղ Ի Ա

ԵՐԿԻՐ. ԱՅՍ մեծադոր թագաւորութիւն ունի սահմանս ի հիւսիսոյ զԲրիտանացւոց ծովն եւ զԲեղզիա, յարեւելից կուսէ զԳերմանիա, զՀեղուեաիա եւ զԽաալիա, ի հարաւոյ զՄիջերկրական ծով եւ զՍպանիա եւ յարեւմտից զԱտլանտեան ծով: Օչտո ի բուն Գաղիացւոց աշխարհէն է Աորսիկա կղզի՝ որ ի հարաւային արեւելեան կողմանս տերութեանն կայ ի Միջերկրական ծովու. զարձեալ են եւ այլ եւս մանր կղզիք ինչ յեզերս անդ Ատլանտեան եւ Միջերկրական ծովուց:

Չափ մեծութեան բովանդակ տերութեանն Աորսիկա հանդերձ է իբրեւ 10,000 շարեքկուսի մղոն: — Յառաջին ժամանակս մինչեւ ցամն 1789 յ17 դաւառս բաժանէր աշխարհն. բայց յայնմ ժամանակէ հետէ խափանեցաւ այն բաժանումն, եւ արդ յ86 բաժինս (départements) հասանի, որոց իւրաքանչիւր անուանք ի մտաւոր լերանց կամ ի գետոց եւ կամ ի դրից երկրին յորջորջին: Այս 86 բաժինք զարձեալ ի ծիրս կամ ի շրջանակս (arrondissements) բաժանին, սորա՝ ի մարզս (cantons), եւ մարզքն՝ ի ժողովս (communes):

Բրիտանացւոց ծով ի հիւսիսոյ թանայ զսահմանս աշխարհին, Ատլանտեան ծով՝ յարեւմտից, եւ Միջերկրական ծով՝ ի հարաւոյ արեւելից: Պիւրենական լեռինք ի հարաւակողմն կուսէ բաժանեն զաշխարհն ի Սպանիայ. եւ մասն ինչ Ալպեան լեռանցն ի Սարդինիացւոց աշխարհէն: Շարք Ալպեան լեռանցն ընդ համօրէն արեւելեան եւ հարաւային կողմանս աշխարհին սիւսեալ տարածանին: Ան եւ այլ բազում լեռինք ի Գաղիա: Իսկ ի հիւսիսային եւ յարեւմտեան կողմանս ի մէջ Գարոն եւ Սէն գետոց զաշտ ինն մեծատարած է երկիրն մինչեւ ցԱտլանտեան ծով, ու

րով եւ մեծագոյն մասամբն դաշտավայր երկիրն համարի: ()դ աշխարհին առ հասարակ քաղցրահաւան եւ գեղեցիկ է, մանաւանդ ի միջոցի աշխարհին. բայց ի լեռնակողմանն ցուրտ սաստիկ է: Լազուժ գետք մեծամեծք եւ փոքունք են ի Գաղիա, յորոց գլխաւորքն են Լուար՝ որ 132 մղնս յարեւելից յարեւմուտ ընթանայ եւ անկանի յԱտլանտեան ծով. Գարոն որ 95 մղնս ընթանայ յարեւմուտս կոյս, եւ երթայ թափի նոյնպէս յԱտլանտեան ծով. Ռոդանոս (Rhone) որ ի Հեղուեախացոց աշխարհէն գայ եւ ընթացեալ 109 մղնս ի հիւսիսոյ բնդ հարաւ խառնի ի Միջերկրական ծով. Սէն՝ որ 96 մղնս ընթացեալ ի Բրիտանացոց ծովն անկանի. եւ Հոենոս՝ որ զարեւելեան սահմանօք աշխարհին միայն քերէ անցանէ:

Իննպիշք աշխարհին են իբրեւ 35 հազարս հազարաց: Առաւել շէն է հիւսիսային արեւելեան Գաղիա, զի ի կողմանն յայնստիկ առ մի չորեքկուսի մղն 4047 ոգիք անկանին. ուր ի հիւսիսային արեւմտեան կողմանս՝ 3276, ի հարաւային արեւմտեան կողմանս՝ միայն 2766 եւ ի հարաւային արեւելեան կողմանս՝ 2637 ոգիք առ մի չորեքկուսի մղն անկանին: Բայց սակայն առանձինն բաժինք ինչ աշխարհին սլաղգ իմն են, որպէս յերկուս Ելլասեան բաժինն առ մի չորեքկուսի մղն 7000 ոգիք անկանին. բաժինք ինչ ի Նորմանդիա եւ ի Բրիտանիա առաւել քան զ4000 եւ զ5000 ոգիս ունին ի միում միում իւրաքանչիւր չորեքկուսի մղնի. ուր նմին հակառակ Կորսիկա՝ 1098 ոգիս առ մի չորեքկուսի մղն ունի:

Այլեւայլ ազգ սերնդոց նուազագոյն է ի Գաղիա քան յայլ մեծամեծ տէրութիւնս Եւրոպայ: Ակիզըն բնակչաց Նորմանդիայ, որ իբրեւ 2 հազարք հազարաց են, պարզ գերմանական զարմն է. Նորմանք մինչեւ ցայսօր զնկարագիր Գերմանացոց յանձինս իւրեանց բարձեալ բերեն, անկեղծաւոր են եւ իրաւախորհ, զօրաւոր, ժիր, քաջ, վաստակեն լութեամբ, տուեն

յաշխատութիւնս, եւ զոր ինչ մի անդամ կամին՝
 Հատատութեամբ կան մեան յայնմ, սիրեն զհայրենի
 գաւառ իւրեանց: Վաղաքք իսկ նոցա ունին մինչեւ
 ցայսօր զարտաքին նկարագիրս Գերմանացոց քաղա-
 քաց, որպէս զի մարթ իցէ զՆիւռնբերգ կամ զԱ-
 զոնիա դնել փոխանակ ընդ Ռուան քաղաքի: Այս
 ամենայն՝ զոր ասացաք ճշմարիտ են, բայց սակայն չէ
 մարթ լեզուաւ եւ բազմապատիկ տոհմային զօրիւք
 խարել զնոսս ի Գաղիացոց: Այնպէս եւ բնակիչք
 Բրիտանիայ գաւառի՝ որ տեղի ապաստանի Բրիտա-
 նացոց եղև, յորժամ մերժեցան նոքա ի բուն հայրենի
 աշխարհէն իւրեանց, ցայժմ իսկ անուամբք եւ խօ-
 սիւք իւրեանց ցուցանեն զԲրիտանական նկարագիրս:
 Գարձեալ եւ Գասկոնիացիք (Վասիք) եւ Պրովեն-
 կիացիք շէն այնպէս լոկ Գաղիացիք, որպէս կարծի,
 այլ կէս Սպանիացիք են եւ կէս Իտալացիք:

Բայց սակայն ազնուութիւն եւ կենդանի նկա-
 րագիր գաղիական բարոյից, յաղթութիւնն՝ զոր վաղ
 ուրեմն տարաւ միապետութիւնն՝ ի վերայ գաւառա-
 կան ազնուացն, եւ օրինակն որով անդստին ի ժամա-
 նակաց լուդովիկոսի ԺԱ. հանապազ վարի առաջ-
 նօրդութիւն աշխարհին, այնպէս իմն հետախաղաղ
 արարեալ կորոյս զգաւառական խտիրսն, որպէս զի
 բովանդակ Գաղիա, թէպէտ եւ արեւելեան կողմն իւր
 գերմանական է, եւ հիւսիսայինն՝ ընկերհայտութեան
 եւ ազատութեան ցանկանայ, եւ արեւմտեան եւ
 հարաւային կողմն ուղղափառութեան եւ օրինաւոր
 թաղաւորի զհետ է, արտաքնոյն իրբեւ անթերի
 միութիւն անբաժին զօրութեամբ երևի:

Բրիտանացիք ի Գաղիա 1,050,000 համարին,
 Վասիք 120,000, Գերմանացիք յԵլսաս, ի Լոթա-
 բինդիա եւ յայլ կողմանս ինչ, 1,200,000, Իտալացիք
 ի Արօսիկա կղզւոջ եւ յայլ եւս հարաւային կողմանս
 ցրուեալ՝ իրբեւ 300,000. իսկ այլ ամենայն բնակիչք
 աշխարհին Գաղիացիք են:

ՊԼԱՏՐՈՒԹԻՒՆ. Վաղխացւոց (Gaulois) կամ Կելտաց (Celts) անուն, որ առաջին բնակիչքն են Վաղխացւոց աշխարհին, քաջ ի բաց հին է, եւ բազում զարուք յառաջ քան զՔրիստոս իբրեւ ազգ զօրաւոր ի բազմաց ի պատմագրաց Յունաց եւ Հռոմայեցւոց յիշատակին: Յետ բազում անգամ ընդ Հռոմայեցւոց ի ճակատ մտանելոյ, նա եւ անձամբ իսկ ի վերայ յարձակելոյ եւ յաղթելոյ նոցա եւ տիրելոյ քաղաքի նոցա, ապա սակաւ ամօք յառաջ քան զՔրիստոս ընդ նորօք նուաճէին: Օչամն առաւել քան զ400 Հռոմայեցիք տիրէին աշխարհին նոցա. բոցց իսկզբան Ե. զարուն, մինչ զեռ սոցա պետութիւն որ ըստ օրէ անկանէր կործանէր յարեւմուտս, Փրանկք՝ որ ջոկ իմն Վերմանացւոց են, եկեալ մտեալ անդէն ընդ զօրավարութեամբ թագաւորի իւրեանց Փարամանդեայ, Վաղխացւոց իշխանութեան հիմն արկանէին, որոյ առաջին թագաւոր ինքն Փարամոնդոս համարի: Յետ նորա ի նոյն բարձ իշխանութեան եւ նորին որդի Ալոդիոն՝ որ Հերաւորն կոչի, եւ զնա սրայազատեաց նորին որդի Մերովէ՝ որ կարի հոյակապ եւ երեւելի եղև, եւ ի նորա անուն կից՝ Մերովեան կոչին թագաւորք Վաղխացւոց, որ յետ նորա մինչեւ զամն 752 անդստին ի նորին ցեղէ կացին: Աորին թոռն Ալովիս անցոցց զանցոցց քաջութեամբ զամենեքումբք՝ որք յառաջ քան զնա էին, ամենեւին իսկ հար վանեաց զՀռոմայեցիս եւ զՎերմանացիս, զաշխարհն սպառսպուռ ընդ իբրեւ նուաճեաց եւ հաստատեաց, նա՝ ընդարձակեաց իսկ զիւր իշխանութիւնն. նմին իրի իրաւամբք մարթի ասել էթէ սա հիմն արկ բուն Վաղխացւոց իշխանութեան: Առ թագաւորօք այսր զարմի բազում անգամ յոյլ եւ այլ բաժինս աշխարհն հատանէր, յորս կային առանձինն թագաւորք՝ որք ստեպ ստեպ ի մարս պատերազմի ընդ միմեանս բախէին. մինչեւ ապա յամի 638 յերկուս գլխաւոր մասունս բաժանեցաւ աշխարհն, որք կոչէին Աւստրիասիա եւ

Նեւաորիա, եւ կայր մնայր այնպէս մինչեւ առ ան-
 Տնարին վատութեան եւ թուլամորթութեան եւ կանա-
 ցի, նա մանաւանդ զեղծ բարուց յետին թագաւոր-
 ացն յայլ զարմ անց թագաւորական իշխանութիւն,
 Վանդի ամենայն թագաւորք՝ որք անդստին յամէ
 628 կացին, իւրեանց ցանկութեանց եւեթ եւ հա-
 ճոյից սկէին, եւ յանՏնարին վատութիւն հատեալ
 թողութիւն զիշխանութիւն ի ձեռս հազարապետաց ար-
 քունի, որոց տեսչութիւն կամ գործակալութիւն
 գործոց տէրութեան յանձն էր: Պեպինոս Երիսաւ-
 զոս՝ որ առ ժամանակօք Շիզդերիկեայ Բ. (660—673)
 հազարապետ էր, զնոյն իշխանութիւն հաստատեաց
 ի տան իւրում. նորին որդի Աարոլոս Մարտեղոս մե-
 ծաց բարեաց պատճառք եղև տէրութեանն, եւ մե-
 ծամեծ յորինուածութիւնս եւ կարգս հաստատեաց,
 բազում անգամ կանգնեաց նշան յաղթութեան,
 եւ որպէս Բոսուէս ասէ. «Թագաւորեաց առ բա-
 զում թագաւորօք՝ զորս ինքն կացուցանէր ի թա-
 գաւորութեան եւ հանէր որպէս ինչ կամէր, այլ
 զթագաւորի անուն շիշխեր ասնուլ»: Լայց նորին
 որդի Պեպինոս՝ որ զհայրն պայազատեաց, այնմ եւս
 ձեռնեղեց եղև, եւ հաճեալ հաւանեցան ընդ նա
 ամենայն ժողովուրդք, եւ ի նմանէ սկիզբն առ եր-
 կրորդ ցեղ թագաւորացն Վաղիացւոց:

Ի մեռանել նորա երկրքին որդիք նորա Աարոլոս
 Մեծ եւ Աարլոմանոս բաժանեցան զթագաւորութիւն.
 եւ իբրև մեռաւ Աարլոմանոս, Աարոլոս Մեծ համօրէն
 կալաւ զթագաւորութիւնն. եւ վասն իւրոյ անՏնա-
 րին քաջութեանն եւ մեծամեծ առաւելութեանց ար-
 ժանի եղև տալ զիւր անուն երկրորդ ցեղի թագա-
 ւորացն Վաղիացւոց, որ Աարոլոսեանն յորջորջի: Ըր-
 գարև ըստ անուան յորջորջանայն մեծ եղև նա յա-
 մենայնի, բազում պատերազմունս եհար ոչ ընդ իւ-
 րոց թշնամեաց եւեթ, այլ եւ առ ապրեցուցանելոյ
 զիտալացւոց աշխարհ եւ զՀռոմ քաղաք, ուր անձամբ

ի թիկունս օգնականութեան երթայր, եւ զմեծ մասն
 եւրոպայ արկ ընդ իւրով իշխանութեամբ: Այս
 պայտիսի գործոց քաջութեան եւ բարերարութեանց
 հոյակապ թագաւորին, Լեւոն Գ. քահանայապետ
 հաւանութեամբ ժողովրդեանն պսակեաց զնա ի կայսր
 արեւմտեան (800):

Յետ նորա մեռանելոյ, թագաւորեաց ընդ նորա
 նորին որդի Լուդովիկոս՝ որոյ անուն յորջորջանաց
 Հեզ կոչի, որ թէպէտ եւ ըստ յորջորջանացն Հեզ
 եւ գթած, նա՛ արդար իսկ եւ գիտուն էր, բայց չէր
 ատակ զայնպիսի ընդարձակ տէրութիւն վարել: Առ
 կենդանութեամբ իւրով բաժանեաց նա զերկիր իշխա-
 նութեան իւրոյ ի մէջ որդւոց իւրոց, որով եղև պատ-
 ճառք ներքին խռովութեանց եւ ընտանի պատերազ-
 մաց, եւ ի մեռանել նորա սաստիկ մտրտ պատերազմի
 ընդ միմեանս տային երեքին եղբարք: Լուդովիկոս
 եւ Կարոլոս կրտսերազոյնք յեղբարցն միաբանեալ ընդ
 միմեանս տային ճակատ ընդ Լոթերի երիցու իւրեանց
 (841), յորում ճակատու, ըստ պատմելոյ ոմանց,
 սղիք 100,000 յերկոցունց կողմանց տապաստ անկան:
 Յետ այնորիկ դաշինս խաղաղութեան ընդ միմեանս
 երեքին եղբարք կռեցին, որով ընդարձակատարած
 տէրութիւն Կարոլոսի Մեծի միւսանգամ բաժանե-
 ցաւ. Լոթեր զկայսերական իշխանութիւն կալաւ,
 Խտալացւոց աշխարհան եւ այլովք ինչ գաւառօք
 հանդերձ. Լուդովիկոս՝ որ Գերմանականն անուանեալ
 կոչի, զԳերմանացւոց աշխարհաւ. եւ Կարոլոս Աունա՛
 զբուն Գաղիացւոց աշխարհ:

Յետ սորա ի կարգ անկեալ զան բազմութիւն
 թագաւորաց վառասրտաց, թուլամորթաց, կանա-
 ցեաց, որոց եւ անուանք իսկ յորջորջանաց փոխանակ
 զքաջութենէ, զմեծութենէ, զիմաստութենէ յայտ
 առնելոյ, զթերութեանց մարմնոյ կամ ողւոյ նոցա
 յայտ առնեն. զի ոմն անուանեալ կոչի Յոյր, այլ ոմն՝
 Պարզամիտ, մեւս ոմն երբորդ՝ Թոթով, եւ դարձեալ

այլ ոմն շորորդ՝ որ եւ յեփն թագաւոր այսր ցեղի է, Ծոյլ: Ի ժամանակի յորժամ սոքա տիրէին աշխարհին, մեծամեծք եւ գաւառատեարք տէրութեանն ողն ամբարձեալ արհամարհէին զնորօք, եւ սկսանէին արձակ իշխանութեամբ յիւրաքանչիւր գաւառս վարել: Վարձեալ եւ Նորմանք ի հիւսիսային կողմանց ի ներքս յաշխարհն արշաւէին, եւ յաւարի առնուին զբազումս ի գաւառաց տէրութեանն: Արով ի յեփն ժամանակս այսց թագաւորաց ստուեր իմն եւեթ արքունական իշխանութեանն կայր մնայր:

Իւ այս են անուանք հնդեասասն թագաւորաց կարողսեանց՝ որ յամէ 752 մինչեւ ցամն 987 կացին:

Թագաւ. Մեռաւ.

Պեպինոս կարճ	752	768
կարողս Մեծ	768	814
Լուդովիկոս Ա. Հեղ	814	840
կարողս Բ. կունտ	840	877
Լուդովիկոս Բ. Թոթով	877	879
Լուդովիկոս Գ.	879	882
կարդման	882	884
կարողս Յոյր	884	888
Էւտէս	888	898
կարողս Գ. Պարզամիտ	893	929

Հոսրերտոս յիւր վտարէր զթագաւորութիւնն յամի 922.

Ռասուլ	923	936
Լուդովիկոս Դ.	936	954
Լոթեր	954	986
Լուդովիկոս Ե. Ծոյլ	986	987

Ըստ սովաւ Հուգոն կապետոս՝ որ տիրէրն ի գաւառան որ ի մէջ Մայրաս կամ Մեւս եւ Սէն գեաղէին, իբրեւ երկրորդ ոմն կարողս Մարտեղոս երեւեալ, զթագաւորական իշխանութիւնն՝ որ հիւժեալն եւ նուազեալ էր, յինքն առ, եւ ի կենդանութեան իսկ իւրում զիւրուրոյն որդի իւր պայսազատ կարդեաց

եւ պոսակեաց իսկ զնա թագաւոր: Այսպէս Հիմն արկանէր նա երրորդ ցեղի թագաւորացն Վաղիացւոց, որ ի նորին անուն՝ Ապպետեան ցեղ կոչի: Օչորաօրինակին զհետ երթեալ եւ իւրոց պայսապատաց մինչեւ ցժամանակս Փիլիպպոսի՝ որ Ազոստոսն կոչեցաւ, ամենեքին առ իւրեանց կենդանեօք զիւրաքանչիւր որդիս ի բարձ թագաւորութեան մատուցանէին: Բայց սա քանզի կարի իմն զարքունական իշխանութիւնն հաստատեալ ամրացուցանէր, եւ զբազում գաւառս եւ զստացուածս՝ որք առ առաջին թագաւորօք կորուսեալ էին, միւսանգամ ընդ ձեռամբ արկանէր, աւելորդ այնուհետեւ զայնպիսի զգուշութիւն համարեցաւ:

Յամկ 1095 սկիզբն եղև Խաչակրացն արշաւանաց, յորս ինքնակամ զիմագրաւ եղնն բազումք յազնուականաց Վաղիացւոց եւ ոմանք ի թագաւորաց իսկ, որպիսի են Լուդովիկոս Ի. Փիլիպպոս Բ. որ Ազոստոսն անուանեալ կոչի եւ Ս. Լուդովիկոս Թ: Յամի 1066 Գուլիելմոս զուքս Նորմանաց առ զթագ զԱնդղիացւոց աշխարհին, եւ այնուհետեւ զիւր զընատերն զՎաղիացւոց թագաւորն նշկահեալ՝ չկամեր նմա հնազանդ իւիք լինել. նմին իրի բազում պատերազմանք ի մէջ երկոցունց թագաւորութեանց լինէին, մինչեւ Լուդովիկոս Թ. որ իմաստուն եւ արգար կարի էր, զիւր իշխանութիւն պնդեալ ամրացուցանէր, եւ յայն չափս զիրն հասուցանէր՝ զի Անդղիացիք ստիպէին թողուլ նմա եւ զՆորմանդիա եւ զայլ եւս գաւառս՝ զորս ցայնժամ ունէին ի Վաղիացւոց աշխարհին, որով եւ իշխանութիւն նոցա ի Վաղիագաղարեաց այնուհետեւ: Բայց յաւուրս թագաւորութեան Փիլիպպոսի Գ. որ Գեղեցիկն յորջորջեցաւ, միւսանգամ ճակատ տային Վաղիացիք ընդ Անդղիացւոց: Նորին որդւովքն հանդերձ եղև վախճան գրխաւոր զարմի Ապպետեան ցեղի թագաւորաց, որոց անուանք են այսոքիկ.

	Թագաւ. Մեռաւ.	
Հուզոնն Ասպետոս	987	996
Ռորերասոս	996	1031
Հենրիկոս Ա	1031	1060
Փիլիպպոս Ա	1060	1108
Լուդովիկոս Զ. Յոյր	1108	1137
Լուդովիկոս Է. Մանուկ	1137	1180
Փիլիպպոս Բ. Աւգոստոս	1180	1223
Լուդովիկոս Ը. Առիճասիրտ	1223	1226
Ս. Լուդովիկոս Թ.	1226	1270
Փիլիպպոս Գ. Յանգուզն	1270	1285
Փիլիպպոս Գ. Գեղեցիկ	1285	1314
Լուդովիկոս Ժ.	1314	1316
Անտերրնչութիւն ամիս 5.		
Յովհաննէս Ա. աւուրս ութ.		
Փիլիպպոս Ե. Երկայն	1316	1322
Կարոլոս Գ. Գեղեցիկ	1322	1328

Յետ այսորիկ ել ի բարձ թագաւորութեան կողմանական զարմ Ասպետեանն ցեղի, որ է տունն Աաղեսեաննց, եւ առաջին՝ որ ի նմին տանէ թագաւոր եկաց, Փիլիպպոս Աաղեսեաննց կոմս էր, եղբորորդի Փիլիպպոսի Գ. եւ անուանեցաւ Փիլիպպոս Զ. Բայց քանզի դուստր մի Փիլիպպոսի Գ. ընդ Եդուարդայ Բ. Անգղիացւոց թագաւորի ամուսնացեալ էր, նուցուն որդի Եդուարդ Գ. համարէր թէ իւր անկ իցէ Գաղիացւոց թագաւորութիւնն, որով եւ դարձեալ միւսանգամ անհնարին սաստիկ մարտք պատերազմաց ի մէջ երկուց թագաւորութեանց գրգռէին, որք զամս 100 տեւեալ բաւեցին: Ի պատերազմունսն յայնոսիկ բազում անգամ ձախողէին իրք Գաղիացւոց, եւ բազում մնաս Անգղիացիք՝ երկրի տերութեան նոցա հասուցանէին, եւ զբազումս ի դաւառաց նոցա առնուին: Եւ ոչ այսչափ միայն, այլ եւ զՅովհաննէս Բ. որ առնուանեալ կոչի Բարի, վարէին ի գերութիւն. եւ մինչ զեռ նա ի կալանս էր, Կարոլոս Բ. արքայ Նաւա-

աացւոց, անհնարին խռովութիւնս եւ մահունս գործէր ի Գաղիացւոց աշխարհին: Առ թագաւորութեամբ Կարողոսի Ե. որ իմաստունն կոչեցաւ, Գաղիացիք միւսանգամ գրեթէ զամենայն զաւառս իւրեանց թափեցին ի ձեռաց Անգղիացւոց: Բայց ոչ ընդ երկար ինչ ի խաղաղութեան եւ ի հանդարտութեան վայելէին, զի յաւուրս Կարողոսի Զ. Հենրիկոս Ե. Անգղիացւոց թագաւոր բազում նեղութիւնս աշխարհին հասուցանէր. եւ թերեւս ամենեւին իսկ կործանէր անկանէր Աղէսեանց զարմն, եթէ ոչ մահ Հենրիկոսի ապրեցուցանէր զնա ի մօտալուս վտանգէն: Կարողոս Է. վաղվազակի իբրեւ ի բարձ թագաւորութեան ամբարձաւ, եւ երկուս ճակատս ընդ Անգղիացւոց. եւ թէպէտ եւ նշան յաղթութեան կանգնեաց, բայց սակայն Անգղիացիք եկեալ պաշարէին զՈրլէան քաղաք, եւ մերձ իսկ էր թագաւորն փախստեայ երթալ այլուր, զի յանհնարին նեղ անկաւ քաղաքն: Յայնմ ժամանակի աղջիկ մի շինական, Յովհաննա Արկացի, որ անուանեալ կոչի Օրիորդ Որլէանեայ (Pucelle d'Orléans), բազում անհնարին արութիւնս քաջութեանց կատարէր, զքաղաքն ի պաշարմանէն ապրեցուցանէր եւ զԱնգղիացիս վանեալ վիանդէր: Յետ այնորիկ որ ըստ օրէ ձախողէին իբք Անգղիացւոց. եւ թէպէտ եւ Հենրիկոս Զ. թագաւոր նոցա առ ի զիւրան ի քաջութիւն գրգելոյ՝ անձամբ եկեալ ի Պարիս առ զթագ Գաղիացւոց աշխարհին, քանզի զայն քաղաք յայնժամ Անգղիացիք ունէին, բայց սակայն Կարողոս Է. զամենայն զաւառս տերութեան իւրոյ մի ըստ միջէ առեալ, վանէր մերժէր զԱնգղիացիս յաշխարհէն:

Եւ զովիկոս ԺԱ. զգորութիւն թագաւորական իշխանութեանն կարի իմն ամբացոյց. բայց ոչ հանապաղ արդարութեամբ եւ ուղղութեամբ էին զնացք նորս, եւ ոչ արժանի առն թագաւորի հնարք՝ զորս ի կիր արկանէր: Յետ նորս ի բարձ թագաւորու-

Թեան ել Կարողու Ը. եւ զի նա յարու մանկանէ ան-
 ժառանգ վախճանէր, եղևէ կատարած գլխաւոր շա-
 աաւիղի Վաղեսացոց տանն, եւ Թագաւորէր ընդ նորա
 Լուգովիկոս ԺԲ. որ էր ի զաւակէ Լուգովիկոսի, Որ-
 լէանեայ դքսի, եղբոր Կարողոսի Զ. եւ անուանեալ
 կոչեցաւ Հայր ժողովրդեան: Եւ այնուհետեւ սկիզբն
 եղևէ շառաւիղին՝ որ անուանեալ կոչի Վաղեսացի-
 Որլէանեան: Աւելց Թագաւորք տիրեցին աշխարհին ի
 սմին շառաւիղէ, յորոց միջի նշանաւոր կարի է Փրան-
 կիսկոս Ա. վասն անհնարին քաջութեանն եւ վասն
 Թիկունք եւ ծաղկեցուցիչ ուսմանց եւ ճարտարու-
 Թեանց արուեստից լինելոյ: Եւ սորք բազում ան-
 դամ խոռվութիւնք վասն կրօնից եղևն, մանաւանդ
 առ Թագաւորութեամբ Կարողոսի Թ. սրք եւ ան-
 հնարին Թշուառութեան պատճառք եղևն աշխարհին:
 Եւ Թէպէտ մեծարոյ էր զայնու ժամանակաւ Թա-
 գաւորութիւնն յաչս օտարաց, բայց սակայն ի ներ-
 քուստ տակաւ տկարանայր եւ աղքատանայր: Ի
 խոռվութիւնս իսկ՝ որ վասն կրօնից լինէին, սպանաւ
 Հենրիկոս Գ. որ էր յառաջագոյն լեալ Թագաւոր
 Պողոնիացոց, եւ ընդ նմա ջնջեցաւ ամենեւին տունն
 Վաղեսեանց:

Եւ Թագաւորացն անուանք որ յայսմ տանէ
 կացին, են այսպիսիք.

Ի գլխաւոր շառաւեղէ անտի Վաղեսեանց

Թագաւ. Մեռաւ.

Փիլիպպոս Զ. Վաղեսեան	1328	1350
Յովհաննէս Բ. Բարի	1350	1364
Կարողու Ե. Իմաստուն	1364	1380
Կարողու Զ. Սիրելի	1380	1422
Կարողու Է. Յաղթօղ	1422	1461
Լուգովիկոս ԺԱ	1461	1483
Կարողու Ը	1483	1498

Ի շառաւեղէ Վաղեսացի = Որլէանեայ

Լուգովիկոս ԺԲ. Հայր ժողովրդ.	1498	1515
------------------------------	------	------

Թագաւ . Մեռաւ .

Փրանկիսկոս Ա. Հայր դպրութեանց	1515	1547
Հենրիկոս Բ.	1547	1559
Փրանկիսկոս Բ.	1559	1560
Կարոլոս Թ.	1560	1574
Հենրիկոս Գ.	1574	1589

Յետ ջնջելոյ Ալաղեսեանց տանն, անկանէր Թագաւորութիւնն օրինօք՝ Հենրիկոսի Գ. Նաւառացոյ Թագաւորի, որ էր ի զաւակէ Հոսթերտոսի, տեառն Բուրբոնացոյ եւ Հինգերորդ օրդոյ Ս. Լուդովիկոսի Թ: Իւոյց քանզի նա կալուինական էր, մանաւանդ թէ զլուս իսկ այնց հերետիոփայցց, նմին իրի զայն բարուրս ի ձեռս առեալ որոց ոչ կամէին Թագաւորեցուցանել զնա, զայլ ոմն բնորեցին իւրեանց Թագաւոր: Այլ Հենրիկոս չգրէր ինչ զայն. անդէն վաղվաղակի խաղայր զնայր ի Գաղիա, եւ զբազում կողմանս աշխարհին ընդ իւրեւ նուաճեալ, եկեալ պաշարէր զՊարիս քաղաք: Յայնմ պաշարմանն ժամանակի անհնարին վիշտ վտանգի ի վերայ քաղաքացւոյն վասն սաստիկ սովուն հասանէր, մինչեւ բազմաց մարդկեղէն մտով կերակրել, նա՛ կնոջ իսկ ուրումն (կէսք ասեն թէ բազումք իսկ յայն շարիս եկին) յօշոտել զիւր աղեաց որդի եւ ուտել. սակայն եւ այնպէս շատին յանձն ձեռս տալ ի պաշարօղսն: Ապա ուրեմն յեա երկիցս զպաշարումն բառնալոյ, իրրեւ յերրորդում նուազի, դարձաւ Հենրիկոս յուղղափառ հաւատս (ի 25 Յուլիս ամսոյ 1593), այնուհետեւ հատան պատճառք հակառակօրդաց նորա, եւ թօթափեցան ի նոցանէ բազումք՝ որ ցայնժամ նախանձաւորութիւն կրօնից զիսն համարեալ, ի թերէ նոցա էին: Յայնմ հետէ զաւառք տէրութեանն մի բառ միոջէ ի հնազանդութիւն դառնային Թագաւորին, եւ Պարիս բանայր նմա զգրունսն (1594): Իւ միաբանեալ զԳաղիական եւ զՆաւառական Թագաւորութիւնսն՝ անուանեալ կոչեցաւ Թագաւոր Գա-

զիացւոց եւ Նաւառացւոց: Ի նմանէ սկիզբն եղև հոյակապ դարմի թագաւորացն Բուրբանեանց՝ որ մինչև յամն 1830 տևեալ բուեաց: Բագում բարեաց եւ յօրինուածութեանց եւ զեղեցիկ զեղեցիկ կարգաց պատճառք եղև այս հոյակապ թագաւոր, եւ արգեամբք իսկ արժանի եղև Մեծ անուն յորջորջանաց անուն: Բայց զամենայն՝ զոր ի մտին եղեալ էր, չկարաց կատարել, եւ ոչ բնդերկար ինչ տևեաց թագաւորութիւն նորա, զի սուր տիրանենդն տիրասպանուն Ռաւայդակայ արկ զնա ի կենաց:

Լուդովիկոս Ժ.Գ. թոռն նորա, որ կոչեցաւ Մեծ, ոչ միայն քան զամենայն թագաւորս այսր տան նշանաւոր եղև այլ եւ քան զամենայն թագաւորս Գաղիացւոց: Բագում մեծամեծ պատերազմունս մղեաց, եւ գրեթէ յամենեսին իսկ դեր ի վերոյ եղև թշնամեաց. արկ սանձ դաւառատերանց եւ իշխանաց կողմանց կողմանց տերութեանն, հաստատեալ ամբացոյց եւ աճեցոյց զիշխանութիւն թագաւորութեան, պայծառացոյց զուամունս եւ զճարտարութիւնս, եւ համառօտ իսկ ասել, եղև Մեծ յամենայնի: Բայց սակայն վասն անդադար պատերազմայն՝ զոր մղեաց, ոչ միայն զանձք աշխարհին սպառեցան, այլ եւ անհնարին պարտօք ծանրացաւ տերութիւնն:

Ըստ սորին յաջորդաւ Լուդովիկոս Ժ.Ե. որ որդի էր թոռին նորա*, անաւել եւս աճեին պարտիք, վասն բազում պատերազմաց իուռն ի վերայ հասանելոյ, որք եւ կարի վնասակար Գաղիացւոց լինեին, եւ բազում ստացուածս հանեին ի նոցանէ: Վարձեալ եւ հարկք անհնարին աճեին, եւ կարի իմն նե-

* Բանդի որդի Լուդովիկոսի Ժ.Գ. որ աշակերտն լինալ էր Բոսուէապ, մեռեալ էր յամի 1711. ամաց 50ից. եւ սորին որդի՝ որ էր աշակերտ Փենեղոնի, մեռեալ էր յամի 1712 ամաց 30ից. թողեալ որդի մի փոքրիկ, զոյն՝ որ պայտազատեաց իսկ զԼուդովիկոս Ժ.Ե. ի հասակի 5 ամաց:

ղէին զժողովուրդն: Աւդոյիկոս Ժ.Ձ. նորին պայազատ, թէպէտ եւ զամենայն հնարս հնարէր վասն զբեռնան՝ որ ի վերայ տէրութեանն ծանրացեալ էին, թեթեւացուցանելոյ. բայց չկարէր գործ ինչ վճարել: Օր ըստ օրէ երթային եւ աճէին շարիք եւ անկարգութիւնք, որք եւ սաստիկս ստուարանային վատթար գրովք հակառակ կրօնից եւ իշխանաց, զոր անօրէն եւ անասուած մատենադիրք ժամանակին չդադարէին սիռել ընդ աշխարհն: Ապա ուրեմն յամի 1789 սկիզբն եղև մեծի ապստամբութեանն՝ յորում աւակին վճռով ի ձեռաց դահճի սպանաւ թագաւորն (1790), բիւրուց բիւրուց Գաղիացւոց արիւնք հեղան, եւ շարիք անհնարինք՝ որք ի սկզբանէ աշխարհի շէւ էին ուրեք յականջալուրս եկեալ, գործեցան:

Ձ նջեցին բարձին յաշխարհէն ապստամբք զարբունական իշխանութիւն, եւ զտէրութիւն՝ յընկերհաշտութիւն շրջեցին: Ի ժամանակին յայնմիկ ընդ բազում ազգս պատերազմունս մղէին, յորս կարի նշանաւոր եղև Նապօլէօն, որ որդի էր առն ուրումն աննշանի ծնեալ (1769) ի Արթիկա կղզւոջ, եւ զբազում աշխարհս ընդ Գաղիացւոց իշխանութեամբ արկ: Ապա դարձաւ նա ի Գաղիա, եւ ասն ասն յառաջ մատուցեալ կարգեցաւ առաջին ի մէջ երից բղեշխից՝ որ զգլխաւորական իշխանութիւն ի տէրութեան ունէին (1799): Յետ այնորիկ ցկեանս զբղեշխութեան իշխանութիւն յանձն իւր առ (1803), եւ ապա ուրեմն պտակեցաւ ի կայսր Գաղիացւոց աշխարհին (1804) եւ ի թագաւոր Իտալիայ (1805): Ինչպէս պատերազմունս այնուհետեւ հար ընդ Աւստրիացւոց, ընդ Պրուսիացւոց եւ ընդ Ռուսաց, եւ ամենայն ուրեք նշան յաղթութեան կանգնէր: Ինչպէս ի պատերազմի ուրեք՝ զոր ի Ռուսաց աշխարհին տայր (1812), ձախողէին իրք նորա, եւ յայնմհետէ օրբաօրէ երթայր եւ վատթարէր նա, մինչև ապա միաբանեալ Աւստրիա-

ցւոյ եւ Ռուսաց եւ Պրուսիացւոյ զգորութիւնս իւրեանց, եւ թիկունս օգնականութեան յԱնգղիացւոց բնկալեալ վանէին մերժէին զնա ի Գերմանացւոց աշխարհէ, փախստեաց արկանէին ի Գաղիա, եւ զհետ մտեալ նորա անդէն, ի կայսերական իշխանութենէ ի բաց մերժէին, եւ թողուին նմա զկղզին Նլլա, զի իցէ անդ իշխան գլխաւոր:

Ընդէն ի բարձ թագաւորութեան երանէր Լուդովիկոս ԺԸ. եղբայր Լուդովիկոսի ԺԶ. (որոյ որդի Լուդովիկոս ԺԷ. յառաջագոյն մեռեալ էր,) եւ եկեալ մտանէր (յՅ Մայիսի 1814) ի Պարիս: Իւայց շեւ էր ամ մի ի վերայ անցեալ, դարձաւ միւսանդամ Նապոլէոն ի Գաղիա. եւ իբրեւ մերձենայր ի Պարիս, Լուդովիկոս փախստեաց երթայր իւրովք սեպհականօք հանդերձ: Յետ սակաւ աւուրց Նապոլէոն մեծաշուք փառաւորութեամբ եմուտ ի քաղաքն, եւ միւսանդամ ել ի բարձ իշխանութեան: Ըստ ոչ բազում ժամանակս կայր մնայր անդէն. քանզի թագաւորք՝ որ դաշնակից բնդ միմեանս էին, սպառնալու յաղթէին նմա առ Վասերլուա (յ18 Յունիսի 1815), եւ մերժեալ զնա երկրորդ անգամ ի տէրութենէ, դարձեալ ի բարձ թագաւորութեան հանէին զԼուդովիկոս ԺԸ. եւ զնա ինքն զՆապոլէոն ի Ս. Հեղինէ կղզի տարադիր առնէին, ուր եւ մեռաւ իսկ յամի 1821 ի 5 Մայիս ամսոյ:

Իւայց սակայն եւ ոչ յայնժամ կաց մնաց հանդարտեալ Գաղիացւոց աշխարհ. յամի 1830 ի 26 Յուլիսի միւսանդամ ապստամբութիւն եղև. կարոյս Ժպայազատ Լուդովիկոսի ԺԸ. ի բաց մերժեցաւ, եւ յԳ Աւգոստոս ամսեան Լուդովիկոս Փիլիպպոս Որլեանեաց դուքս, որ էր ի զաւակէ Փիլիպպոսի Ա. եղբոր Լուդովիկոսի ԺԳ. բնտրեցաւ թագաւոր Գաղիացւոց, որ եւ արեւ իսկ զայսօր:

Իսկ թագաւորացն՝ որ ի Բուրբոնեանց տանէ կացին, անուանք այսօրիկ են.

	Թագաւ.	Մեռաւ.
Հենրիկոս Գ. Մեծ.	1589	1610
Լուդովիկոս ԺԳ. Արդար. . . .	1610	1643
Լուդովիկոս ԺԳ. Մեծ.	1643	1715
Լուդովիկոս ԺԵ. Սիրելի.	1715	1774
Լուդովիկոս ԺԶ.	1774 սպան.	1793
Լուդովիկոս ԺԸ.	1814	1824
Կարոլոս Ժ.	1824 մերժ.	1830

Գ. Ա. Գ. Ա. Գ. Ա. Բ. ՄիաՏամուռ ամենայն երկիր դաղթականութեանց Գաղիացւոց հազիւ հաւասար Հեղուեախայ լինիցի, ուր Անգղիացւոցն մեծագոյն է քան զՏամորէն Եւրոպա. եւ ուր բնակիչք ստացուածոցն Անգղիացւոց արտաքոյ Եւրոպայ հասանեն ի 126 հազարս հազարաց, Գաղիացւոցն՝ եւ ի 600,000 իսկ շատանեն: Ապա ուրեմն գաղիական տէրութիւնն եւրոպական եւեթ է, որ յամենայն տեղիս՝ որ կարելոր վասն վաճառականութեան իցեն, փոքրիկ ինչ երկիր դաղթականութեան իբրեւ կռուանս ստից ստացեալ է: Թեւեւս միայն ի հիւսիսակողմանս Ափրիկեցւոց աշխարհին բազմաց ինչ նշանաւոր իրաց ակն ունին Գաղիացիք:

Ա. ՅԱմերիկեցւոց աշխարհին ունին նոքա, նախ ի հիւսիսային Ամերիկէ զկղզիսն՝ որ անուանեալ կոչին Ս. Պետրոս եւ Միկուելոն, որ կարելոր յոյժ են վասն որոց ձկանց, եւ մեծութիւն նոցա է 7 շրեքկուսի մղոն, եւ բնակիչք՝ իբրեւ 900: Արկորդ յարեւմտեան Հնդիկս ի փոքր Անտիղեան կղզեաց անախ զՄարտինիկ, զԳուադելուպ, զՍ. Մարտինոս, զՄարիամ Գաղանա, զԳեսիբադ, եւ զկղզիս՝ որ անուանեալ կոչին Սրբոց. որոց համօրէն ամենեցուն մեծութիւն է 63 շրեքկուսի մղոն, եւ բնակիչք՝ ոգիք իբրեւ 263,000: Արբորդ ի հարաւային Ամերիկէ զմասն ինչ Գուիանայ՝ որ մինչեւ ի ժամանակս ապստամբութեանն տեղի արտորանաց էր, եւ վասն ոչ առողջօգոյն գրեթէ ամենեքին՝ որ միանգամ գոյին անգր

բնակել, մեռանէին. եւ այսր մասին մեծութիւն է 518 շրեքիւսի մըն, եւ բնակչացն թիւ՝ իբրեւ 27,000:

Բ. ՅԱսիացւոց աշխարհին ունին դեռ եւս մասն ինչ զստացուածոց արեւելեան Հնդկաց՝ զորոց զմեծ մասն հանին ի նոցանէ Անդղիացիք. եւ ստացուածոցն անուանք՝ զորս ունի Գաղիա, եւն այս. սահմանք Պոնդիշերեայ, Կարիկաղ, Մահէ ի Մալարար, Հանդեռնագոր ի Բենդալիա, եւ այլ փոքր ինչ ստացուածք՝ որոց ամենեցուն չափ մեծութեան է 24 շրեքիւսի մըն, եւ բնակիչք իբրեւ 115,000 ողիք:

Գ. ՅԱփրիկեցւոց աշխարհին ունին ի հարաւային արեւելեան կողմանս ի ճանապարհին՝ որ տանի յարեւելեան Հնդկիս, զկղզին Բուրբոն, որ ի Մասկաբենեան կղզիս համարի, որոյ նուահանդիստ շէ բարւոք. գարձեալ զկղզին Ս. Մարիամ առ Մաղազասկարաւ, վայրս ինչ ի Սենեգալ, եւ այլ փոքր ինչ ստացուածս, որք եւն ընդ ամենայն 54 շրեքիւսի մըն եւ ունին բնակիչս իբրեւ 125,000: Ի հիւսիսային կողմանս Ափրիկեայ տիրեցին նոքա յամի 1830 Ալգիերայ (Ճեզայիր), որ է կարեւոր մասն ծովեզերաց միոյ յերկոց աշխարհաց Բարբարոսաց. եւ է մեծութիւն երկրին՝ զոր ունին անդէն Գաղիացիք իբրեւ 150 շրեքիւսի մըն, յորում եւն իբրեւ 25,000 եւրոպացիք, թող զգօրականն գաղիացի եւ զնակս զՄաւրիտանացիս եւ զԱրարացիս:

Արդ լինին համարէն ամենայն ստացուածք Գաղիացւոց արտաքոյ եւրոպայ իբրեւ 816 շրեքիւսի մըն երկիր, յորում եւն բնակիչք իբրեւ 556,000. այս ինքն եւն

ՅԱմբրիկէ . . .	588	շրեք. մը.	290,900	բնակիչք
ՅԱսիա	24	" "	115,000	"
ՅԱփրիկէ	204	" "	150,000	"
	<u>816</u>	" "	<u>555,900</u>	"

ԷՐԳԻՐ. ՍՊԱՆԵԼՏԻՈՅ Թագաւորութիւն՝ որ ի բազում հին Թագաւորութեանց եւ յիշխանութեանց կազմեալ է, ունի սահմանս ի հիւսիսոյ ՂԱտրանտեան ծով եւ զՊիւրենեան լեռինս՝ որ բաժանեն զաշխարհն ի Գաղիայ, յարեւելից ՂՄիջերկրական ծով, ի հարաւոյ ՂՄիջերկրական ծով, զԳիրրալտարոյ կիրճն եւ ՂԱտրանտեան ծով, յարեւմտից Ղուսիտանիա եւ ՂԱտրանտեան ծով: — Յարեւելեան եզերս աշխարհին են նորա կղզիք ինչ ի Միջերկրական ծովուն, եւ յԱտրանտեան ծովուն մերձ առ Ափրիկեցւոց աշխարհն Կանարեան կղզիք՝ որ վասն մտաւորութեանն ի բուն Թագաւորութիւնն, իրրեւ մասն ինչ նորա համարին եւ ոչ իրրեւ երկիր գաղթականութեան:

Ընդարձակութիւն երկրին, կղզեօքն հանդերձ զորս յիշատակեցաք, է 8597 շրեքհուսի մղոն: — Ի յետին ժամանակս Թողեալ զհին զառաջին բաժանումն ի 49 դաւառս զաշխարհն բաժանեցին:

Բազում լեռինք ի Սպանիացւոց աշխարհին դասնին, մանաւանդ ի սահմանսն: Ի հիւսիսային կողմանսն են Պիւրենական լեռինք բարձրաբերձք, իսկ ի հարաւային կողմանսն՝ Նեւադա լեռինք, որ քան զՊիւրենականսն բարձրագոյնք են: Բովանդակ աշխարհն կարի բարձրագոյն է քան զերեսս ծովու: — Օգ աշխարհին գեղեցիկ եւ քաղցրախառն է. այլ ի հիւսիսային կողմանս սակաւ մի ցրտագոյն վասն լեռանցն յաճախութեան. իսկ միջոց աշխարհին կարի ջերմագոյն է, մինչեւ ամառանի երբեք երբեք մարթի եփել ձու ի բոցաձածանչ ճառագայթս արեգական. այլ զցայտ կարի ցրտանայ: Ի հարաւային ծովեզերսն չէ առողջ օդն վասն տամուկ խոնաւութեան. եւ ջերմն՝ որ Քեղինն կոչի, բազում անդամ անհնարին մահունս գործէ: Վարձեալ դառնաշունչ հողմն հիւսիսոյ, եւ

մեւ եւ Տորմ գողտխաւն՝ որ ՂԱփրիկեցւոց աշխարհէն շնչէ, բազում մեաս կենաց մարդկանն գործեն : — Բազում գեաք գոն յաշխարհին . այլ մեծագոյն քան զամենեւեան են Տայոյ եւ Երբոյ :

ԲՆԵԱԿԻՉՔ. Թիւ համարոյ բնակչացն է իբրեւ 13 հազարս հազարաց : — Սիայն հարաւային արեւելեան կողմն եւ մասն մի ի հիւսիսոյ աշխարհին սակաւ ինչ բարեշէն է . քանզի միայն Գրանաղա եւ Վաղենախա գաւառք ունին բնակիչս առաւել քան զ2000 առ մի չորեքիւսի մզոն , եւ Նաւառա , Գաղիկիա եւ Սեւիլա իբրեւ 2000 ոգիս առ մի չորեքիւսի մզոն : — Այնպէս իմն համարեալ է եթէ մինչ դեռ Հռոմայեցիք տիրէին աշխարհին , նա եւ առ թաղաւորութեամբ Փերդինանդոսի եւ Եղիսարէթի իսկ իբրեւ 20 հազարք հազարաց էին բնակիչքն : Բայց սակայն ի մերժելոյ զՄարիտանացիս եւ զՀրեայս , յանհնարին բազմութենէ անտի ընչաքաղցիցն՝ որ թողեալ զՏայրենի աշխարհն , մեծութեանցն ցանկութեամբ տարագէմ ՂԱփա , ՂԱփրիկէ եւ ՂԱմերիկէ գնացին . յերկայնածիղ պատերազմաց՝ որ իսկզբան թԸ . դարուն վասն պայազատութեան եղեն , ի սովոյ , ի դեղին տենդէ , ի պատերազմաց ընդ Գաղիացիս , ի նոր ապրատամբութեանց եւ ի քաղաքային պատերազմաց , եւ ի մերժելոյ զբազումս յաշխարհէն կամ ի փախստեայ երթալոյ բազմաց , որք մինչեւ ի յետին ժամանակս տեւէին , այսչափ եւ այսպէս նուազեալ էջ ի խոնարհ Սպանիա :

Սպանիացիք , զոր օրինակ վասն Անդղիացւոց ասացաք , ոչ ի հին եւ ոչ յանխաւն սկզբանէ են . Հիբերիացիք , Հռոմայեցիք , արեւմտեան Գութք , Սուելիացիք , Վանդալք , եւ որք զամս 780 անդէն թագաւորեցին Մարիտանացիք , հարք եւ նախնիք են այժմուն Սպանիացւոց : Սիայն ի հիւսիսային կողմանս ՂԱսաուրիայ գաւառէ մինչեւ յարեւելեան սահմանս Նաւառայ , թերեւս հին Հիբերիացիք , պահպանեալ

լերամբք եւ իւրեանց իսկ քաջութեամբք, կացեալ մնացեալ իցեն անխառն արեամբ եւ լեզուաւ. եւ սոքա ջայփժ անուանեալ կոչին Բասկբ եւ Նաւառացիք: Աւ ուր սկիզբն բնակչացն Վաղենախայ՝ գաղիական է, բնակիչք Հուերտայ, այս ինքն արուարձանեայք Վաղենախայ, զանխառն տոհմ Մաւրիտանացոց բնծայեցուցանեն: — Արդի Սպանիացիք զնոսա մանաւանդ ազնուականս համարին, յորոց նախնին ոչ Մաւրիտանացի ոք եւ ոչ Հրեայ խառն գտանիցի:

ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ. Բազում ժամանակօք յառաջ քան զՔրիստոս՝ Սպանիացոց աշխարհ տեսիլ իմն թատերց երեւելի արիւնայից պատերազմաց ի մջ կարբեղանացոց եւ Հռոմայեցոց լեալ էր: Յետ ամաց բազմաց յաջողեցին իրքն ի ձեռս Հռոմայեցոց՝ որ զաշխարհն ընդ նահանգաւ արարին. եւ կայ մնաց այնպէս ամս իբրեւ վեցհարեւր, եւ առ յանձն զբնութիւն եւ զբարբառ այնոցիկ՝ որ տիրէինն նմա: Յամի 412 յետ Քրիստոսի, եկին արշաւեցին յերկիրն լի եւ լի ծաւալեցան Սոււեիացիք, Ալանք, Վանդալք եւ տիրեցին աշխարհին. բայց սպա ընդ իւրեամբք նուաճեցին զնոսա արեւմտեան Գութք (572), եւ ինքեանք յետ 140 ամս իշխելոյ մտին ընդ իշխանութեամբ Մաւրիտանացոց եւ Սարակինոսաց, որք սաստիկ պատերազմ տուեալ տիրեցին աշխարհին (712): Բայց ոչ բազում ժամանակս կացին մնացին եւ սոքա տեարք բովանդակ երկրին, քանզի բազում դաւառք մի ըստ միջէ յետս կացեալ զլուծ ծառայութեանն ի բաց թօթափէին եւ վանէին մերժէին զնոսա. մինչեւ սպա կարողս Մեծ անդր քան զգեան Երբոյ հալածական տարաւ զնոսա: Յայնմ հետեւ եկին երեւեցան արք քաջք պատերազմօղք Սպանիացիք, յորոց Տէր Հոսորիկոս Վիւարիայ դիւցաղն, որ կիզն անուանեալ կոչի (մեռ. յամի 1099), առաւել քան զամենեսին պայծառացաւ, որք բազում արութիւնս քաջու-

Թեանց կատարեին, եւ տակաւ յառաջ մատուցեալ զտահմանս տէրութեանն Մաւրիտանացւոց ի Գրանագացւոց դաւառն ամփոփեին իսկզբան ՃԳ. դարու:

Ի ժամանակի մինչ դեռ Մաւրիտանացւոց իշխանութիւնն նուազէր եւ ամփոփէր, բազում տէրութիւնք մի ըստ միջէ յաշխարհին հաստատեցան, յորոց միջի նշանաւոր են Նաւառացւոց, Լեւոնացւոց, Կաստիլիացւոց եւ Արագոնացւոց թագաւորութիւնք: Փերդինանդոս Ե. Արագոնացւոց թագաւոր յամի 1469 առեալ իւր կին զԵղիսաբէթ զքոյր Հենրիկոսի Գ. Կաստիլիացւոց արքայի, խառնեաց զերկուսին թագաւորութիւնս. եւ յետ ութամեայ պատերազմի ընդ իւրեւ նուաճեալ զԳրանագացւոց թագաւորութիւն՝ սպառնալով մերժեաց յաշխարհէն զՄաւրիտանացիս (1492). նոյնպէս եւ զՆաւառացւոց թագաւորութիւն ընդ իւրեւ նուաճեաց. որով եւ բովանդակ իսկ Սպանիա ընդ միով թագաւորաւ եղեւ: Առ նորին թագաւորութեամբ Քրիստոփոր Կոլոմբոս, սպանիական նաւուք եւ մարդկամբ զԱմերիկեցւոց աշխարհն եգիտ (1492), ուր Սպանիացիք մեծամեծ դաւառս եւ անհնարին ստատիկ մեծութիւն դասնէին:

Յովհաննա դուար Փերդինանդոսի եւ Եղիսաբէթի, յետ մահու ծնողացն կալաւ զթագաւորութիւնն եւ եղև առն Փիլիպպոսի Ա. որդւոյ Մաքսիմիլիանոսի Ա. Գերմանացւոց ինքնակալի, որ ի տանէ Աւստրիացւոց էր: Նոյնն որդի Կարոլոս Ա. որ եղև կայսր Գերմանացւոց (1519 — 1556) եւ կոչեցաւ Կարոլոս Ե. ինքնակալ, ի վերջին ծագ բարձրութեան զՍպանիացւոց տէրութիւն հասուցանէր: Ի այց անդէն առ նորին իսկ որդւով Փիլիպպոսի Բ. սկիզբն եղև անկանեցոյ թագաւորութեանն ի բարձրութենէ: Կարոլոս Բ. (1665 — 1700) քանզի շէրնորա որդի, եթող կտակաւ զթագաւորութիւնն՝ Փիլիպպեայ դքսի Անժուի, որ էր եղբորորդի Լուդովիկոսի ՃԳ. եւ ամուսնացեալ էր ընդ միում ի քերց անախի իւրոց (Կարոլո-

սի Բ.) քայքայ քանդիլ եւ մեւս եւս քոյր նորա լեալ էր առն Լեոպոլդոսի կայսեր, սա եւս շկամէր յետս կալ յիրաւանց իւրոց, մանաւանդ զի իւրում տանն անկ էր թաղաւորութիւնն. որով անհնարին պատերազմունք եղեն, որք աւելի քան զերկոտասան ամս տեւեցին: Ըպա ուրեմն յամի 1713 վախճան եղև պատերազմին, եւ այնուհետեւ Փիլիպպոս թաղաւորէր խաղաղութեամբ, եւ ցայժմ իսկ նորին զարմ կայ ի թաղաւորութեանն:

ՊԵՂՔԱԿԱՆՔ. ՊԵՆ եւս յանցելում դարու գաղթականս առաւել քան զամենայն եւրոպական տէրութիւնս ունէին Սպանիացիք: Միայն ի ցամաք երկրին Ամերիկեայ ունէին երիս աշխարհս անշափ մեծութեամբ, զՄեքսիկոյի, զՊերուայ եւ զՊլատա գետոյ (Rio de la Plata), որոց մեծութիւն առաւել քան 230,000 շորեքիուսի մղոն էր, եւ բնակիչք իբրև 15 — 16 հազարս հազարաց. ուստի ունէին երկիրս՝ որոց մեծութիւն կիսով չափ առաւել քան զմեծութիւն Եւրոպայ էր: Սակայն անհնարին տկարութիւն բուն աշխարհին՝ որ երթայր եւ ի վատթարութիւն անկանէր, եւ անագորունութիւնն՝ որով եւ ընդ գաղթականս իսկ վարէին Սպանիացիք, տակաւ թուղացուցանէր զզոզոն՝ որ ի մէջ հինն եւ նոր Սպանիայ էին, մինչև արշաւանն առ Նապոլէոնիւ տայր պատճառս բնաւին իսկ լուծանելոյ տկար զոզոյն: Եւ միանգամայն այնու զի այն արշաւան զամենայն կողմանս Սպանիայ եղծեալ խանդարեաց, անհնարին եղև այնուհետեւ Սպանիացւոց՝ աիրել միւսանգամ բովանդակ երկրին՝ զոր ունէին յԱմերիկէ:

Պաղթականք՝ զոր տակաւին ունին Սպանիացիք, այս են.

Ա. ՅԱմերիկէ ունին զկղզին Կուբա՝ որոյ մեծութիւն 2309 շորեքիուսի մղոն է եւ բնակիչք իբրև 733,000 ոգիք. զկղզին՝ որ անուանեալ կոչի Մեծատուն նաւահանգիստ (Puerto rico), որոյ մեծութիւն

188 շորեքիուսի մղան է եւ բնակիչք՝ իբրեւ 288,000 ոգիք. եւ զԿուսանաց կղզիս Սպանիացւոց, որոց մեծութիւն 7 շորեքիուսի մղան է, եւ բնակիչք իբրեւ 2600 են ի նոսա: Ապա միահամուռ յարեւմտեան Հնդիկս՝ որ վասն դրիցն եւեթ այնպէս կարեւոր են, ունին Սպանիացիք 2504 շորեքիուսի մղան երկիր եւ բնակիչս աւելի քան զ1,000,000:

Բ. Հնդկիանիա ունին նորա մասն ինչ զՄանիլայ կղզւոյ, որոյ մեծութիւն է 1450 շորեքիուսի մղան, եւ ոգիք իբրեւ 1,822,000 բնակէն ի նմա. դարձեալ զԲիսայեան կղզիս՝ որոց մեծութիւն է 879 շորեքիուսի մղան եւ բնակիչք՝ իբրեւ 803,000 ոգի. զԲարուխանեան եւ զԲադրեան կղզիս որոց մեծութիւն է 60 շորեքիուսի մղան եւ բնակիչք ոգիք իբրեւ 5000. եւ այլ եւս ստացուածս ինչ յայն կողմանս, որոց մեծութիւն է իբրեւ 118 շորեքիուսի մղան, եւ բնակիչք իբրեւ 49,300: Ապա միահամուռ ընդ մջ Սինէացւոց աշխարհին, Հնդկաց, Նոր Հոլանդիոյ եւ Ամերիկեաց ունին Սպանիացիք իբրեւ 2400 շորեքիուսի մղան գետին իբրեւ 2,679,000 բնակչք:

ՀԱՓՐԻԿԵՆՈՅ աշխարհին բաց ի Կանարեան կղզեաց՝ որք, որպէս վերագոյնն ազդարարաք, վասն մերձաւորութեանն՝ մասն բուն Սպանիացւոց աշխարհին համարին, ունին Սպանիացիք ամառս ինչ ի հիւսիսային կողմանս Ափրիկեաց ի տերութեանն Մաւրիտանիայ կամ Մարոսիկայ եւ ի Գուինէա 23 շորեքիուսի մղան երկիր 5600 բնակչք:

Ե

ԼՈՒՍԻՏԱՆԻԱ

ԼԵՐԳԻՐ. ԼՈՒՍԻՏԱՆԵՏԻՈՅ (Փորթուգալ) թագաւորութեան սահմանք են ի հիւսիսոյ եւ յարեւելից՝ Սպանիա, եւ ի հարաւոյ եւ յարեւմտից՝ Ատլան-

տեան ծով: — Բուն մասունք տերութեան համարին Ազորեան կղզիք՝ որ յարեւմտեան կողմնս աշխարհին Պալանտեան ծովու կան, կղզիք Գալար սաբաւանդակի (Cap verd), որ առ Ափրիկեցւոց աշխարհաւ կան, եւ այլ եւս կղզիք ինչ:

Յամաք երկիր Լուսիտանացւոց է 1722 շորեքկուսի մղնն. իսկ կղզիքն՝ որ բուն մասունք տերութեան համարին, 220 շորեքկուսի մղննք:

Այս աշխարհըստ դրիցն իբրեւ մասն Սպանիացւոց աշխարհին համարի. նմին իրի եւ օգոցն հանգամանք այնպէս է որպէս ի Սպանիա: Ի լեռնակողմանն ցրտագոյն է եւ ի ծովեզերեայս՝ ջերին: — Ի երկնք եւ գետքն մեծամեծք ի Սպանիայ դան յաշխարհ այսր. նշանաւորք ի գետոց են Տայոյ եւ Գուերոյ:

ԲՆԱԿԻՉՔ առաւել քան զ՛ հազարս հազարաց են յաշխարհին. այս ինքն են առաւել քան զ3,700,000 ի բուն ցամաք երկրին եւ իբրեւ 300,000 ի կղզին՝ որ բուն մասն աշխարհին համարեալ են. ուստի առաւել բարեշէն մարդաշատ է այս թագաւորութիւն քան զՍպանիա: Սկիզբն ծագման բնակչացն նոյն ընդ Սպանիացւոցն է, զի մինչեւ ի ժ.Ա. դար հանապազ ընդ նորումք փոփոխմամք անկեալ էր աշխարհն ընդ Սպանիայ:

ՊԵՏՐՈՒԹԻՒՆ. Ի ժամանակի իբրեւ Սպանիացիք զՄարիտանացիս վանէին մերժէին յաշխարհէ, անդէն Հենրիկոս ոմն անուն, թոռն Հոսթերտոսի Ա. Բուրգունդացւոց դքսի, եւ թոռնորդի Հոսթերտոսի Գաղիացւոց թագաւորի, դայր ի Սպանիա զօրօք հանդերձ ի թիկունս օգնականութեան Ալփոնսոսի Ջ. Կաստիլիացւոց եւ Լեոնացւոց թագաւորի, եւ ի բազում պատերազմունս մտեալ, մեծ արութիւնս քաջութեանց կասարէր: Յայնժամ Ալփոնսոս տայր նմա դունդ առանձինն, զոր խառնեալ Հենրիկոսի ընդ իւրոց սեպհական զօրաց՝ երթեալ նորօք հանդերձ հարկանէր վանէր զՄարիտանացիս, եւ թափէր

ի ձեռաց նոցա զՏիւսիսակողմանս Լուսիսանացւոց աշխարհին մինչեւ ի Տայոյ գետ: Եւ յնուճեալեւ Եւփոնսոս անուանէր զնա կոմս, տայր նմա զդուար իւր կնութեան եւ կարգէր թելակալ պահապան աշխարհին՝ զոր սրով սուսերի իւրոյ ստացեալ էր (1094): Յայնմճեալէ տակաւ զառճմանս երկրին իւրոյ ընդարձակէր Հենրիկոս, եւ ապա զիշխանութիւնն ի տան իւրում ժառանգութեամբ հաստատէր (1109): Եւ որին որդի Ելփոնսոս Հենրիկուեզ զՄաւրիսանացիս ի հարաւակողմն մղէր, եւ յեա նշանաւոր իրիք պատեւազմի ի զօրաց անտի միտրան բարբառով կոչեցաւ թագաւոր (1139): Եւ ժողովէր զհամօրէն զօրսն ի Ղամեզոն քաղաքի, եւ անդ տայր զօրէնսն, որ յանուն նորին Ղամեզոնացւոց քաղաքի, Ղամեզոնացի օրէնք կոչին, սրովք օտարք մերժէին ի թագաւորելոյ, այլ ոչ արքայորդիք՝ որ ի զողացիկ ամուսնութենէ ծնեալ էին: Եւ փոնսոս Գ. աւնոյր ի Մաւրիսանացւոց զԱլգարրիս զաւառ (1253). սրով զնոյն շար ընդարձակութեան՝ զոր եւ արդ ունի, ստանայր թագաւորութիւնն:

Եւ յս զարմ թագաւորաց բուն Բուրգունդացւոց տեւեալ բաւէր մինչեւ զամն 1383. յորում ամի աւանց որդւոց մեռաւ ֆերդինանդոս որդի Պետրոսի Խաթի, եւ յեա տակաւ ժամանակի անտէրընչութեան՝ ի բարձ թագաւորութեան եւ Յովհաննէս Ա. Մեծ, որ էր որդի Պետրոսի ի զողացիկ ամուսնութենէ, եւ հիմն արկ պիտակ զարմի Բուրգունդացւոց թագաւորաց, որ յամէ 1383 մինչեւ զամն 1580 եկաց ի թագաւորութեան, եւ ի նմին զարմէ եղեն մեծամեծ թագաւորքն աշխարհին: Եւ սոքօք բազում նշանաւոր դէպք զիպեցան, որք ոչ միայն այնմ աշխարհի, այլ եւ համօրէն իսկ Եւրոպայ փոփոխումն մեծ գործեցին: Յամի 1486 Բարթուղիմէոս Գիազ եզիս զգլուխ Բարւոց յուսոյ: Յամի 1497 Ղասկոյ կամա ընդ ծով ճանապարհ յարեւելեան Հնդիկս գտանէր.

եւ յեա ամաց ինչ Հաստատէին անդէն Լուսիտանացիք թագաւորութիւն մեծ՝ որ մինչեւ ի Սինէացոց աշխարհ տարածանէր եւ զՄոզուկեան կղզիսն յինքն բովանդակէր: Յամի 1500 Պետրոս Ալուարէզ կարող գտանէր զԲրասիլիա: Օլամն հարեւր Լուսիտանացիք ունէին զառաջին ծովակալութիւն Եւրոպացոց աշխարհին:

Յամի 1580 այս զարմ թագաւորացն Լուսիտանացոց բառնայր ի միջոյ. քանզի յետին թագաւորն առանց որդւոց մեռանէր: Փիլիպպոս Բ. թագաւոր Սպանիացոց առեալ պատճառս ի զիպաց անտի՝ զաշխարհն ընդ իւրեւ նուաճէր, յորում կացին եւ երկուք ի նորին յաջորդաց մինչեւ ցամն 1640: Այնուհետեւ Լուսիտանացիք զայրացեալ ընդ անհնարին բանութիւն Սպանիացոց, յետս կային յապատամբութիւն, մերժէին զնոսա յաշխարհէ, եւ թագաւոր իւրեանց կացուցանէին զՅովհաննէս Գ. ի տանէ Բրազանտացոց, որ էր անդստին ի զաւակէ ուրումն ի հին թագաւորաց իւրեանց, բայց ի գողացիկ ամուսնութենէ. եւ յեա 28 ամաց պատերազմաց՝ Անգլիացոց եւ Գաղիացոց օգնականութեամբ ինքնօրէն իշխանութիւն Լուսիտանացոց հաստատէր: Թեպէտ եւ ի ժամանակի մինչ զեւ խոսվութիւնքն լինէին, Հոլանդացիք հանին ի նոցանէ զյետին ստացուածս նոցա ի Հնդկաց աշխարհին. բայց առ Ալփոնսոսի Զ. որ յաջորդն էր Յովհաննէս Գ. միւսանգամ առին Լուսիտանացիք զԲրասիլիա: — Բրազանտացոց տունն թագաւորէ մինչեւ ցայժմ:

ԳՆԱՂՔԱԿԱՆՔ. Լըրէքհարեւրամբ են յորմէ հետէ մեծութիւն եւ վայելութիւն Լուսիտանացոց հանապաղ նուազէ, եւ առ սակաւ սակաւ բառնայ իշխանութիւն նոցա՝ զոր ի ձեռն գաղթականաց յայլելայլ կողմանս ունէին: Ի ժամանակին յորժամ կայր Լուսիտանիա ընդ հնազանդութեամբ Սպանիացոց, թշնամացան ընդ նմա Բրիտանացիք եւ Հոլանդացիք,

և մեծ մասն գաղթականաց նորա նուաճեցան ընդ ձեռամբ նոցա յայնմ հետէ ևւ առյապայ * : Պակասեցին անցին աւուրք փառաւորութեանն, յորժամ Աբուկերկ, Աստիոյ կամա, կարբաղ ևւ այլք ևւս արքա նուանիք ի միջի նոցա պայծառաղոյնք լինէին. յորժամ յարեւելս ևւ յարեւմուտա աշխարհին Ափրիկեցոց ամս տասն գաղթականս առաքէին. յորժամ ընդ գեան մեծ Լաւրենտեան՝ որ կայ ի վերին հիւսիսակողման աշխարհին Ամերիկեցոց, նաւարկեալ յայն կոյս անցանէին, զԲրասիլիան թագաւորութիւն հաստատէին, ևւ յԱսիա զիշխանութիւն իւրեանց ընդարձակէին առ ծովեզերք Արաբացոց. ևւ ի Հնդկաց՝ որ յայտկոյս Գանգէս գետոյ են, մինչև ի Կանաան երթային, նուաճեալ երկիր բազում ևւ ի Մալակկա ևւ ի մեծամեծ Սունդեան կղզիս : Արպիսի փառաւորութիւն էր այն նոցա, յորժամ յամի 1493 Աղէքսանդր Չ. քահանայապետ, 370 մղնաւ հեռի յԱզորեան կղզեաց ետ զնշանաւոր միջօրեայն, ևւ հրաման ետ զերկիրն որ յայնկոյս՝ տալ Սպանիացոց, ևւ զերկիրն որ յայտկոյս՝ Լուսիտանացոց. զայն ամենայն պիժմ այլք ժառանգեցին : ՕԲրասիլիա միայն կորուսանելով, ուր կարի ընդարձակ էր երկիր նոցա, կորուսին այնչափ վայրս՝ որոց մեծութիւն 129,000 շորեքհուսի մղն է :

Երկիր գաղթականութեանց Լուսիտանացոց է արդ այսչափ ինչ .

Ա. ՀԱփրիկեցոց աշխարհին . 1. Ստացուածք առ ծովեզերքն Գուինէայ, որոց ընդարձակութիւն է 19 շորեքհուսի մղն, ևւ բնակիչք իբրև 20,000 :

* Անճարին սաստիկ մարտ պատերազմի ի միջի կայր յայնժամ ընդ Հոլանդացիս ևւ ընդ Սպանիացիս . Բրիտանացիք՝ որ մերձաւորք էին Հոլանդացոց կրանիք, եղեն նոցա թիկունք սղնականութեան, ևւ Լուսիտանացիք Քասս մեծամեծս կրեցին : Եւ թեպէտ ևւ յետոյ զերժան ի լծոց Սպանիացոց, սակայն ոչ կարացին զերկիր գաղթականութեանց իւրեանց մուսանգամ ստանալ :

2. ԼՆԳՈՂԱ, ի հարաւային կողմանս Ափրիկեայ ընդ արեւմուտս, որոյ մեծութիւն է 14,750 շորեք. մղ. եւ բնակիչք 376,000, յորոց միջի 12,000 միայն սպիտակք են, այլքն թուիք. այս ինքն է մի այր սպիտակ առ երեսուն եթւովպացի թուի: 3. ՍՆՂԱՄԲԻԿ զէմբանդիման Մադագասկար կղզւոյ առ եթւովպացւոց ծովուն, որոյ մեծութիւն է 13,500 շորեքկուսի մղոն, եւ բնակիչք իբրեւ 286,000: Լճոց չափ ընդարձակութեան զաղթականութեանց սոցա յԱփրիկեցւոց աշխարհին միահամուռ լինին 28,269 շորեքկուսի մղոնք, յորս բնակեն ոգիք իբրեւ 682,000. այս ինքն երկիրն մեծ եւ ընդարձակ է քան զբոլանդակ երկիր աւելութեան Աւստրալացւոց եւ Գաղիացւոց եւ Բրիտանացւոց յԵւրոպա, այլ բնակիչք այնչափ են որչափ ի միում ի մեծամեծ մայրաքաղաքացն Եւրոպայ:

Բ. Յարեւելեան Հնդիկս եւ յաշխարհին Սինէացւոց. 1. ՂՍԱ ի Հնդիկս՝ որ յայսկոյս Գանգէս գետոյ, որոյ ընդարձակութիւն է 223 շորեքկուսի մղոն եւ բնակիչք իբրեւ 417,900: 2. ՂԻՂԷ ի Տիմոր կղզւոջ ի Հնդիկս՝ որ յայնկոյս Գանգէս գետոյ, որ ունի չափ մեծութեան 85 շորեքկուսի մղոն եւ բնակիչք իբրեւ 120,000: 3. ՍԿԱՊՅ, որ կղզի է ի հարաւակողման Սինէացւոց առ ծովեզերքն, եւ ունի ընդարձակութիւն 4 մղոնաց, եւ բնակիչք իբրեւ 38,000 են ի նմա: Որ են ընդ ամենայն 312 շորեքկուսի մղոն երկիր, եւ բնակիչք իբրեւ 575,900:

Ի Տ Ա Լ Ի Ա

ԼՐԳԻՐ. ԻՏԱԼԱՅԻՈՅ աշխարհ է ցամաք կղզի մի մեծանիստ երկայնատարած, որ Ալպեան լեռամբք բաժանեալ է յայլոց կողմանց Եւրոպայ: Ըստ լեզինք ձգեալ տարածանին ընդ համօրէն հիւսիսային կողմանս աշխարհին. իսկ այլ շարք լեռանց՝ որ յԱլպեան

լերանց անտի ելանեն, եւ ընդ երկայնութիւն երկրին երկայնեալ ձգին, անուանեալ կոչին լերինք Ապենինեանք: — Վանդի կերպարանք երկրին նեղ եւ երկայն է, նմին իրի եւ գետք աշխարհին առ հասարակ փոքունք են. Պադոս գետ մեծագոյն քան զամենեսին է, որ ընդ ամենայն երկայնութիւն հիւսիսոյ Իտալիայ ընթացեալ անկանի յԱդրիական ծով. իսկ Տիրերիս գետ՝ որ անուանի յառաջին ժամանակն էր, ի Տոսկանացւոց աշխարհէն ելանէ եւ անցեալ ընդ Հռոմ թափի ի Տիւրենական ծով: — Օգն առ հասարակ քաղցր եւ հեշտական եւ առողջագոյն է. սլլ յամարան կարի ջերմ է, մանաւանդ ի Նեապոլսեցւոց աշխարհին՝ ուր երբեք երբեք սաստիկ անհնարին տապն լինի: Ի հիւսիսային կողմանս մանաւանդ ի Սաւոյս ի ձմերան կարի իմն սաստկանայ ցուրան վասն բողմութեան Ալպեան լերանց: — Բովանդակ մեծութիւն երկրին է իբրեւ 5600 չորեքկուսի մղոն:

ԲՆԱԿԻՏԷ աշխարհին են իբրեւ 21 հազարք հազարաց:

ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆ. Սինչեւ ի ժամանակս ազատամբութեանն Պաղիացւոց, բաց յայնց տէրութեանց՝ որոց իշխեն այժմ առհմն Աւստրիայ եւ ցեղն Բուրբոնեանց, եւ բաց ի Սաւոյս եւ յիշխանութենէ քահանայապետին Հռոմայ, էին անդ եւ ընկերհաշտութիւնք երեք երեւելիք, այս ինքն են Աննետիք, առ Ադրիական ծովու Գենուա եւ Լուկիա առ Տիւրենական կամ Լիգուրեան ծովու. Աննետիք եւ Գենուա ունէին եւ պատիւս թագաւորութեան: Հայնմ դառնութեան ժամանակի յարձակեալ Պաղիացւոց իբրեւ զհեղեղ Ռոտալիս, բարձին յաշխարհէ անտի զտէրութիւնն Աւստրիայ եւ Բուրբոնեանց եւ զՍաւոյս եւ զարքունական իշխանութիւն քահանայապետին: Թագաւորն Սարդինիայ հանգերձ տամբն փախուցեալ ամբանայր ի Սարդինիա կղզի. Բուրբոնեանք սպանիացիք՝ որ ի Պարմա իշխէին, զառաջինն չորան ի

Տոսկանա՝ ուստի մերժեալ էր Գաղիացւոց զերկրորդ ցեղ ասնն Աւստրիացւոց որ անդ իշխէր, բայց յետ այնորիկ անտի եւս հալածեալ շոքան յերկիրն Լուսիտանացւոց . իսկ մեւս եւս Բուրբոնեանք սպանիացիք՝ որ ի Նէապոլիս եւ ի Սիկիլիա թագաւորէին, այնուհետեւ անցին ի Սիկիլիա կղզի եւ ի վերայ Սիկիլիացւոց միայն սկսան թագաւորել, եւ Նէապոլսեցւոց աշխարհ բարձաւ ի նոցանէ: Ի հիւսիսային կողմանս երեւեցաւ նոր իմն իշխանութիւն ընկերհաշտութեան, որ կոչեցաւ Ընկերհաշտութիւն՝ որ յայս կոչս Ալպից (Cisalpine). ընկերհաշտութիւնն Գենուացւոց՝ Լիգուրեան կոչեցաւ . ի միջնաշխարհին Իտալիայ նոր իմն Հռոմէական ընկերհաշտութիւն երեւեցաւ, որ սակաւ ինչ ժամանակ տեսեաց . եւ ի Նէապոլիս կանգնեցաւ եկաց Պարթենոպեան ընկերհաշտութիւն՝ որ վաղվաղակի բարձաւ ի միջոյ: Այլ զմեծ եւ զհզօր ընկերհաշտութիւն Անեաիք քաղաքի, որ ի բազում դարուց հետէ հաստատեալ կայր, բարձին ի միջոյ Գաղիացիք, եւ յետ սակաւ ժամանակի եղև երկիրն այն ընդ իշխանութեամբ կայսերացն Աւստրիայ. զայլ ամենայն դաւառս արեւմտից հիւսիսոյ Գաղիացիք ընդ իւրեանց իշխանութեամբ նուաճեցին: Իբրև եղև Ապսոն՝ Նապոլէոն, ամենայն ընկերհաշտութիւնք՝ զորոց ասացաք, բարձան ի միջոյ եւ փոխանակ նոցա եղևն թագաւորութիւնք: Փոխանակ ընկերհաշտութեանն՝ որ յայսկոյս Ալպից, եւ նոր թագաւորութիւն Իտալացւոց յամի 1805, որ բովանդակէր զՄեդիոլանոն, զՄանդուա, յետոյ յամի 1806 զԱնեաիք, զհարաւակողմն Տիրոլի, զԱլպիսն յերկիրն Հեղուեախացւոց, զՄոզենա եւ զհիւսիսային մարզս իշխանութեան քահանայապետին Հռոմայ: Ի միջնաշխարհին հաստատեցաւ թագաւորութիւն Հռոմայ, եւ ի հարաւային կողման՝ թագաւորութիւն Նէապոլի: Պիեմանդ, Սաւոյա, Նիցցա, Գենուա, Պարմա եւ Տոսկանա՝ որ առ ժամանակ մի Եւրոպրիական թագաւորութիւն հա-

մարեալ էր, նուաճեցան ընդ ձեռամբ Վաղիացւոց : Ի Լուկիա իշխան եղև Բակիրքի քեռայր Նապոլեանի : Միայն ընկերհաշտութիւն Ս. Մարինոսի ի համբրէն ցամաք երկրի Խաալացւոց ինչ ոչ կրեաց եւ եկաց մնաց որպէս էրն :

Ի կղզեաց՝ որ շուրջ զԽաալիաւ են, միայն պահեցան Սարգինիա եւ Սիկիլիա, եւ եղևն տեղի ապաստանի թագաւորաց երկոցունց թագաւորութեանց : Ելլա կղզի, որ յառաջագոյն իսկ բաժանեալ էր ի Տոսկանայ եւ ի Նեապոլսոյ, յամի 1802 եղև ընդ ձեռամբ Վաղիացւոց : ՕՄելիտինէ (Մալթա) առին դաւով Վաղիացիք յամի 1798. այլ յամի 1800 առաւ կղզին այն յԼնդղիացւոց, եւ է ընդ իշխանութեամբ նոցա մինչեւ ցայժմ :

Յետ միւսանդամ հաստատելոյ խաղաղութեան յԵւրոպիա, եղև Խաալիա գրեթէ այնպէս որպէս էրն յառաջագոյն. միայն մեծամեծ ընկերհաշտութիւնք բարձան ի միջոյ : — Ինն տերութիւնք են այժմ յաշխարհին. այս ինքն են երեքին թագաւորութիւնք Սիկիլիացւոց, Սարգինիացւոց եւ (ընդ Աւստրիացւոց իշխանութեամբ) Լոմբարդեան Վենետացւոցն. չորրորդ տերութիւն՝ վիճակ իշխանութեան քահանայապետին Հռոմայ. հինգերորդ՝ մեծ դքսութիւն Տոսկանայ. վեցերորդ, եւ թներորդ եւ ութերորդ տերութիւն՝ դքսութիւնք Պարմայ, Մոզենայ եւ Լուկիայ, եւ իններորդ տերութիւն՝ ընկերհաշտութիւնն Ս. Մարինոսի :

Օ.

ՆԷ ԱՊՈԼԻՍ ԵՒ ՍԻԿԻԼԻԱ

ԻՐԿԻՐ. ՆԷ ԱՊՈԼՍՈՅ եւ Սիկիլիայ թագաւորութիւն, որ եւ թագաւորութիւն Երկուց աշխարհաց Սիկիլիացւոց (Due Sicilie) անուանեալ կոչի, յերկուց այլեւայլ մասանց կայ, ի Նեապոլսեցւոց թա-

գաւորութենէ եւ ի Սիկիլիայ կղզւոյ: Նէապոլիս է ի ստորին կողման Իտալացւոց աշխարհին, ի հիւսիսային արեւելեան կողմանց եւեթ կցի ընդ վիճակի կալուածոց եկեղեցւոյ, իսկ յայլոց կողմանց շուրջ պատեալ է յԱզրիական, ի Յոնիական եւ ի Միջերկրական ծովոց: Սիկիլիա կղզին՝ Մեսինայ կրճիւն եւեթ զատուցեալ է ի ցամաք երկրէ անտի, եւ յամենայն կողմանց շուրջ պաշարեալ է ի Միջերկրական ծովէ:

Չափ մեծութեան բովանդակ տէրութեանն է 1987 շորեքիւսի մղոն. այս ինքն Նէապոլիս՝ 1492 շորեքիւսի մղոն է, իսկ Սիկիլիա կղզին՝ 495: — Համօրէն աշխարհն ի 22 դաւառս բաժանի, յորոց 15 ի Նէապոլիս են եւ 7 ի Սիկիլիա:

ԻՆԵՎԻԶԷ Թագաւորութեանն են իբրեւ 8 հազարք հազարաց. այս ինքն փոքր ինչ աւելի քան զ6 հազարս հազարաց ի ցամաք երկրին, եւ փոքր ինչ պակաս քան զ2 հազարս հազարաց ի կղզւոջն Սիկիլիայ:

ՊԵՏՐՈՒԹԻՒՆ. Ինչ այս երկիր՝ որ ի բնէ ընտարոյս ունի զգեղեցկութիւն եւ զպողարերութիւն, ցանկ նախանձ բերէին անդուստ ի վերուստ ազգք բազումք, եւ բազում ցեղք մի ըստ միոջէ առնուին զիշխանութիւն տէրութեանն: Յառաջին ժամանակս Հռոմայ, ի բազում փոքր Թագաւորութիւնս բաժանեալ էր. մեծ մասն բնակչացն Յոյնք էին, որք անդր եկին հատուածի պատճառաւ, նա եւ իշխանութիւն երկրին ի ձեռս Յունաց էր. վասն այնորիկ իսկ եւ աշխարհն եւս Մեծ Յոյնք կոչեցաւ: Այլ պողարերութիւն երկրին եւ ընչաւետութիւն, զոր օրինակ վերագոյն ստացաք, ի նախանձ յորդորէր. վասն այնորիկ զԱթենացիս, զՊիւսոս արքայ, զԿարբեղոնացիս եւ ապա ուրեմն զՀռոմայեցիս յօժարեցոյց ի յափշտակութիւն եւ յաւար երկրին: Այկեալ նոցա զամենայն աշխարհն ընդ ձեռամբ նուաճեցին, մանաւանդ զկղզին Սիկիլիայ՝ որ իբրեւ շտեմարան իմն լեալ էր ցորենոյ: Յետ այնորիկ Գթացիք արեւելեայք, կայսերք Յունաց եւ

Տաճիկք եւ կայսերք Գերմանացւոց տիրեցին Երկրին մի ըստ միտջէ. բայց միւսանդամ կորուսին, մինչեւ ի գալ անդր Նորմանացն ի ԺԱ. դարու, յորոց Հոսթերտոս Գուիսկարդ՝ զԱպուլիա ի մեծէ քահանայապետէն էառ ի կալուածս, եւ յամին 1060 կոչեցաւ դուքս Ապուլիայ եւ Աալաբրիայ: Յամին 1072 Հոսթեր Ա. նորին եղբայր առ եւ զկղզին Սիկիլիայ. Հոսթեր Բ. որդի Հոսթերի Ա. եւ եղբորորդի Հոսթերտոսի, յամի 1101 զստորին Իտալիա համօրէն կալաւ, եւ յամի 1130 ընկալաւ ի մեծէ քահանայապետէ զպատիւ Թագաւորութեան ի վերայ Աալաբրիայ եւ Սիկիլիայ: Անդստին յայնց ժամանակաց սկիզբն եղև հատուցանելոյ ամի ամի առ քահանայապետան Հոսմոյ մեծաշուք փառաւորութեամբ հարկս, զոր եւ մինչեւ ի վերջին ամս դարուն անցելոյ հարկանէին:

Այլ իբրեւ Նորմանաց Թագաւորաց զարմ (1189) բարձաւ ի միջոյ, բազում ժամանակս Գերմանացւոց կայսերք տային պատերազմ ընդ այնսսիկ՝ որ ինքնակամ կամէին Թագաւորել ի վերայ Սիկիլիացւոց, եւ ընդ Աարոլոսի Ամսի Անժուի, որ էր եղբայր Ս. Լուդովիկոսի Գաղիացւոց Թագաւորի: Բազում խոսովութիւնք եւ արիւնհեղութիւնք ի նմին ժամանակի եղեն, մինչեւ յամի 1282 յերկրորդում աւուր զատկի ի հնչել զանգակաց վասն երեկոյին պաշտաման, Սիկիլիացիք զամենայն Գաղիացիս սպանին, եւ զնոցա տէրութիւն ի Սիկիլիայ մերժեցին*: Ապա Պետրոս Գ. Արագոնացւոց Թագաւոր էառ զՍիկիլիացւոց Թագաւորութիւնն (1282). բայց ի Նէապոլիս եկաց մնաց ազգն Աարոլոսի, որ յամի 1382 սկսաւ եւ ի վերայ Հունգարացւոց Թագաւորել: Յամի 1442 Ալփոնսոս Է. Արագոնացի, միւսանդամ զԵրկոսին Թագաւորու-

* Այս կոտորած կարի նշանաւոր է ի պատմութեան, եւ անուանեալ կոչի Երեկոյեան պաշտան Սիկիլիայ (Vèpres Siciliennes):

Թիւնս Սիկիլիացւոց եւ Նէապոլտեցւոց ընդ իւրեւ ի մի միաբանութիւն ած. եւ մինչեւ ի ժամանակս կր-
 աւուոյն՝ որ ի մէջ Սպանիացւոց վասն յաջորդութեան
 Թաղաւորաց յուղեցան, կաց մնաց Թաղաւորութիւնն
 այն ընդ տէրութեամբ նոցա: Ի նմին ժամանակի
 (1713) Աւստրիացւոց տունն ունէր զՆէապոլիս եւ Սա-
 ւոյացւոց տունն զՍիկիլիա. բայց եւթն ամօք յետոյ
 Աւստրիա միւսանդամ զերկոսին ընդ միմեանս միա-
 ցոյց (1720) ընդ իւրով իշխանութեամբ, փոխանակ
 ընդ Սիկիլիայ տուեալ Սաւոյացւոց զՎարդինիա կղզի:
 Յամի 1755 զերկոսինն միանգամայն էառ Վարոլոս
 սրգի արքային Սպանիացւոց, եւ իբրեւ եհաս նա յամի
 1759 ի բարձ Թաղաւորութեան Սպանիացւոց, ետ
 զայն Թաղաւորութիւն որդւոյ իւրում Փերդինանդոսի:

Ի ժամանակս ապստամբութեան Գաղիացւոց՝
 Փերդինանդոս մերժեցաւ ի Թաղաւորութենէ Նէա-
 պոլի, որպէս վերագոյն յիշատակեցաք, եւ կալաւ
 զայն նախ Յովսէփ եղբայր Նապոլէոնի եւ ապա Մու-
 բատ քեռայր նորա: Իայց ի Սիկիլիա հանապազ
 մնաց Փերդինանդոս Գ. եւ յամի 1816 առ նա միւս-
 անգամ զողջոյն իսկ զԹաղաւորութիւնն, եւ անուա-
 նեալ կոչեցաւ Փերդինանդոս Ա. Թաղաւոր երկուց
 աշխարհաց Սիկիլիացւոց, եւ ցարդ իսկ կայ նորին
 տուն ի Թաղաւորութեանն:

Է

Ս Ա Ր Գ Ի Ն Ի Ա

ԷՐԳԻՐ. ԱՅՍ Թաղաւորութիւն եւս յերկուս
 մասունս բաժանի, ի ցամաք երկիրն եւ ի Վարդինիա
 կղզին՝ ուստի բովանդակ տէրութիւնն զանունն առնու:
 Սահմանք ցամաք երկրին են ի հիւսիսոյ՝ Հեղուեախա,
 յարեւելից՝ Լամբարդիա, Պարմա եւ Մոզենա, ի հա-
 բաւոյ՝ Միջերկրական ծով եւ յարեւմտից՝ Գաղիա:

Իսկ Սարգիսիա կղզի կայ ի հարաւոյ կուսէ ցամաք երկրին ի Միջերկրական ծովուն, եւ ունի շուրջանակի կղզիս ինչ մանունս : Ընդ մէջ երկուց մասանց աէրութեանն մտանէ Կորսիկա կղզի :

Սեծութիւն համօրէն աէրութեանն է 1330 շուրջկուսի մղոն, 930 է ցամաք երկիրն, եւ 400՝ Սարգիսիա կղզի : Գլխաւոր մասունք ցամաք երկրին են Սաւոյա, Պիեմոնդ, Գենուա եւ Նիցցա :

ԲՆԱԿԻՉՔ աէրութեանն են իբրեւ 4¹/₂ հազարք հազարաց յորոց, իբրեւ 4 հազարք հազարաց են ի ցամաք երկրին, եւ 600,000 ի Սարգիսիա կղզւոջ :

ՊԵՏՐՈՒԹԻՒՆ. Հայրենի աշխարհ այս թագաւորութեան՝ է Սաւոյա, որ էր երբեմն մասն Նարբոնեան Գաղիայ . յետ այնորիկ նուաճեցաւ ընդ իշխանութեամբ Հռոմայեցւոց՝ որք տիրեցին անդէն մինչեւ ցրաւնալ աէրութեան իւրեանց . եւ յետոյ եղև աւար եւ յափշտակութիւն բարբարոսաց : Ըպաւ արեմն մօտ ի վախճան Ճ. դարուն անց ի ձեռս իշխանացն՝ որ եւ ցայժմ տիրեն յաշխարհին : Նահապետ ասնս այսորիկ է Բերթոլա՝ որ սերէր յիշխանաց անախ Սաքսոնիացւոց, որք բազում անգամ մեծամեծ սպասաւորութիւնս ինքնակալաց Գերմանացւոց հարեալ էին . վասն այնորիկ Ոթոն Գ. յամի 998 զնոյն ինքն զԲերթոլա անուանէր կոմս Ս. Մաւրինեայ : Ըմադէոս Բ. անգլտին ի նորին զաւակէ յամի 1108 անուանեալ կոչեցաւ կոմս Սաւոյայ, եւ առ ժամանակօք Ըմադէոսի Ը. Սիգիսմոնդոս ինքնակալ պատիւ դքսութեան շնորհեաց աշխարհին (1416) :

Գուրգը եւ կոմք Սաւոյացւոց առ սակաւ սակաւ ընդարձակէին զասհմանս աէրութեան իւրեանց, նիզակակից եւ զաշնուոր լինելով, եւ յաջորդելով իշխանաց այլոց կողմանց կամ նուաճելով աշխարհս, մինչեւ զանուն եւս թագաւորի ընկալան յաւուրս Վիկտորի Ըմադէոսի Բ. (1713) : Փիլիպպոս Է. Սպանիացւոց արքայ ետ նմին Վիկտորի Ըմադէոսի զՍիկիլիա

կղզի (1713), զոր յետ ամաց ինչ թողեալ սորա, առնոյր փոխանակ ընդ այնր զՍարգինիա կղզի, որպէս վերագոյն ասացաք:

Հարկ է աստ եւ զայլոց տէրութեանց Խաալիայ ճառել Համառօտիւք:

Ա. ԼՐԿԻՐ ԻՇԽԷՆՈՒԹԵԸՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ. Այս երկիր՝ որ շուրջ պատեալ է ի Լամբարդեան վենեացոց թագաւորութենէ, ի Մոզենայ, ի Տոսկանայ, ի Նեապոլոյ եւ յԱդրիական եւ ի Տիրենական ծովէ, ունի շտի մեծութեան 812 շրեքիւտի մղոն, եւ բնակիչք երկրին են իբրեւ 3 հազարք հազարաց: Քահանայապետք Հռոմայ ունին միահեծան իշխանութիւն ի վերոյ աշխարհին:

Բ. ՏՈՍԿԱՆԵՑԻՈՑ ՄԵԾ ԴՔՍՈՒԹԻՒՆ. Սահմանք նորա են Լուկիա, երկիր իշխանութեան եկեղեցոց եւ Տիրենական ծով: Ընդարձակութիւն երկրին է 395 շրեքիւտի մղոն, եւ բնակիչք իբրեւ 1,300,000: Տեր երկրին է անդառին ի զարմէ Փրանկիսկոսի Լութարինգացոց, որ արար կին՝ զՄարիամ Թերեոիա գլխոյ Աւստրիացոց, եւ փոխանակ իւրոց սեպհական աշխարհին՝ որ հանաւ ի նմանէ, առ զերկիրն զայն ի ժառանգութիւն. ուստի եւ ունի զաշխարհն զայն երկրորդ տոհմ տանն Աւստրիացոց:

Գ. ԴՔՍՈՒԹԻՒՆ ՊԸՐՄԷՑ. Սայ ի մէջ Սարգինիայ, Լամբարդիայ եւ Մոզենայ: Մեծութիւն երկրին է 107 շրեքիւտի մղոն, եւ թիւ բնակչացն իբրեւ 445,000: Այժմ տիրէ երկրին Մարիամ Լուգովիկա, քոյր Փերդինանդոսի Աւստրիացոց կայսեր, որ կին էր Նապոլէոնի. այլ յետ մեռանելոյ տիկնոջն, դուքսն Լուկիայ ժառանգելոց է զերկիրն, զի ազգի նորա անկ է իշխանութիւնն այն:

Դ. ԴՔՍՈՒԹԻՒՆ ՄՈՂԵՆԷՑ. Շուրջ պատեալ է ի տէրութեանց Պարմայ, Լամբարդիայ, յերկրէ

Իշխանութեան եկեղեցւոյ եւ Լուկկայ եւ ի Գենուացւոց խորշէ: Ունի չափ մեծութեան 99 շրեքիուսի մղոն, եւ բնակիչս իբրեւ 400,000: Տէր երկրին է յազդէ իշխանութեան տանն Աւստրիացւոց, յերբորդտոհմէ անտի տանն:

Ե. ՎԻՍՍՈՒԹԻՒՆ ԼՈՒԿԿԱՅ. Ունի սահմանս զերկիր իշխանութեան Մոզենայ եւ զՏոսկանայ եւ զխորշն Գենուայ: Չափ մեծութեան երկրին է իբրեւ 20 շրեքիուսի մղոն, եւ ունի բնակիչս իբրեւ 155,000: Տիրէ անդէն ոմն յազդէ Բուրբոնեանց, ի ցեղէ թաղաւորացն Սպանիացւոց. այլ յեա մահուան Մարիամու Լուդովիկեայ, իբրեւ դուքսն Լուկկայ առցէ զիշխանութիւնն Պարմայ, այնուհետեւ Լուկկա լիցի մեծի դքսի Տոսկանացւոց:

Զ. Ս. ՄԱՐԲԵՆՈՍ. Եւս փոքրիկ ընկերհաշտութիւն կայ յերկրի տէրութեան եկեղեցւոյ, եւ է լեառն մի եւ աւան մի, որոյ ընդարձակութիւն է $1\frac{1}{4}$ շրեքիուսի մղոն. եւ բնակիչք իբրեւ 7800 են ի նմա:

Է. ԼՈՒՐԵՆՐ. ՎԵՆԵՏ. ԹԱԳԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ: Օչայտ տէրութենէ խօսեսցուք ի ճառել մեր զԱւստրիացւոց պետութենէ:

Ը

Հ Ե Ղ Ո Ւ Ե Տ Ի Ա

ԼՐԿԻՐ. ՀԵՂՈՒԵՏԻԱՅԻՈՑ աշխարհ, եթէ իբրեւ զմի ինչ բովանդակ առնուցումք զամենայն առանձինն տէրութիւնս՝ որք ի Հեղուեախական դաշնաւորութեանն են, ունի սահմանս ի հիւսիսոյ զՎաղիա եւ զԳերմանիա, յարեւելից՝ զԳերմանիա եւ զԻտալիա, ի հարաւոյ դարձեալ զԻտալիա, եւ յարեւմտից զՎաղիա:

Չափ ընդարձակութեան երկրին է 850 շրեքիուսի մղոն: Եւ բաժանի ի 22 նահանգս՝ որք, զոր

օրինակ իսկզբան գրոցս (17—21) տեսաք, սերոյն տե-
րութիւնք են:

Չիք յաշխարհի անդ դաշտ ինչ ընդարձակ, այլ
զամենայն կողմանս պատեն լերինք՝ յորոց բազումք
հանապազ ձեամբ ծածկեալ են: Ի լերանց անտի
բազում գետք բղխեալ ընթանան ի շորս կողմանս,
որոց նշանաւոր են Ռոզանոս եւ Հռենոս: — Օդ
աշխարհին մաքուր է եւ առողջ, այլ առ հասարակ
ցուրան շահեալ ատրէ վասն լերանցն յաճախութեան.
Իսկ ի հարթ տեղիս եւ ի ստորոտս լերանց ջերմ սաս-
տիկ է: — Են եւ բազում լիճք յաշխարհին. Բողեն՝
ընդ որ Հռենոս գետ անցանէ, Գենփայ լիճ՝ ընդ որ
անցանէ Ռոզանոս գետ, այլովք բազմք հանդերձ:

ԻՆՆԱԿԻՉՔ աշխարհին են առաւել քան զՉ հա-
զարս հազարաց:

ՊԵՏՐՈՒԹԻՒՆ. Յամէ 496 Հեղուեաթա ընդ Գա-
ղիացւոց իշխանութեամբ էր, մինչեւ յամի 888 ընդ
Բուրդունդացւոց իշխանութեամբ անց, եւ յամի 1032
ընդ Գերմանացւոցն: Տակաւ կանդնէին յաշխարհին
հզօր կոմսութիւնք, յորոց մի էր կոմսութիւն Հաբս-
բուրգի: Մի ոմն յայնց կոմսից, Ռուդոլփոս Հաբս-
բուրգացի առ զթագ զԳերմանացւոց կայսերութեան
(1273): Յայնմհետէ ի բազում ազատութիւնս վայե-
լէին քաղաքք եւ դաւառք աշխարհին ընդ Գերմա-
նացւոց իշխանութեամբ. այլ իբրեւ կամէր կայսր
Ալբրտոս Ա. զբովանդակ երկիրն ի մի ինչ իշխանա-
կան պետութիւն շրջել, եւ կողոպտէր զաշխարհն
յազատութեանց անտի իւրոց, այնուհետեւ երեքին
հին գաւառք՝ որք կոչին Շուից, Ուրի եւ Ունտեր-
վալդեն, յամի 1308 ապստամբեալ յետս կային, եւ
յայնժամ սկսաւ միաբանութիւն զաշխարհացն: Ա-
պա յամէ անտի 1332 մինչեւ ջամն 1353 եկեալ միա-
բանեցին ընդ նոսա եւ այլ եւս հինգ գաւառք՝ որ են
Լուչեոն, Յիւրիք, Յուդ, Գալարոս եւ Բեռն. եւ
այսպէս յութ գաւառաց անտի յօրինեալ եկաց աշ-

խորհրդի և զատ յայլոց մասանց Գերմանիայ: Յետ իբրև 130—160 ամաց յաւելան եւ այլ հնդեքին գաւառք որ կոչին Սոլթուան, Փրայբուրգ, Բասել, Շափհաւսեն եւ Ապենցել (1481—1513): Եւ այնպէս ամս 300 ազատ աշխարհն Հեղուեախայ 13 նահանգաց եւեթ կազմեալ կայր, մինչեւ նա եւս շողեցաւ ի շփոթութիւնս գաղիական ապստամբութեանն, եւ ի ձեռն Նապոլէոնի վեց եւս այլ գաւառք՝ որք ընդ ազատ գաւառացն իշխանութեամբ եւ կամ դաշնաւորք նոցա էին, այս ինքն Վաադ, Արզաւ, Թուրգաւ, Ս. Գաղղոս, Գրաւբիւնդեն, Տեսին, Իբրեւ ինքնօրէն գաւառք ի դաշնաւորութիւնն ընդունէին (1803): Յետ միասանգամ նորոգելոյ տէրութեանցն Եւրոպայ յամէ անտի 1814, յաւելան ի նոյն եւ Գենփ եւ Վաղիս, եւ իշխանութիւնն Նապլէոնուրդի կամ Նելչատելի՝ որ անգատին յամէ 1707 ընդ Պրուսիացոց տանն իշխանութեամբ էր. որով եւ Հեղուեախացոց դաշնաւորութիւն ի 22 գաւառաց յօգեալ կազմի այժմ:

Թ.

ԱՒՍՏՐԻԱ

ԵՐԿՒՐ. ՍԵՂԵՆՔ եւն այսր տէրութեան ի հիւսիսոյ՝ Սաքսոնիա, Պրուսիա եւ Ռուսիա, յարեւելից՝ Ռուսիա եւ Տաճկաստան, ի հարաւոյ՝ Տաճկաստան, Ադրիական ծով, վիճակ կալուածոց եկեղեցւոյ, Մոզենա եւ Պարմա, յարեւմտից կողմանէ՝ Սարդինիա, Հեղուեախա, Բաւարիա եւ Սաքսոնիացոց թագաւորութիւն:

Ի շորս դիտաւոր մասունս բաժանի բովանդակ ինքնակալութիւնն. Ա. ի Գերմանական գաւառս, Բ. ի Սլաւոնական գաւառս, Գ. Մաւրական գաւառս եւ Դ. ի Հունգարիական գաւառս:

Ա. Ի Գերմանական գաւառս Աւստրիացւոց
տէրութեանն են

1 Աւագ դքսութիւն Աւս-	
տրիացւոց որ է . . .	709 շորեք. մղ.
2 Դքսութիւն Ստիրիայ .	407 "
3 Դքսութիւն Կարինթիայ	188 "
4 Դքսութիւն Կրանիայ .	181 "
5 Լեւրիկէ կամ Տրիեստ	
եւ Գորիտիա	145 "
6 Իշխանական կոմսութիւն	
Տիրոլի եւ Վորարլբերգ .	516 "

2146

Բ. Ի Սլաւոնական գաւառս Համարին

7 Թագաւորութիւն Բոհեմիայ .	952 "
8 Սահմանակալ կոմսու-	
թիւն Մորաւիայ Սիլե-	
սիացւոց դքսութեամբ	
Հանդերձ	481 "
9 Թագաւորութիւն Գա-	
ղիտիայ եւ Բուկովինա .	1573 "

3006

Գ. Հիտալական գաւառս Համարին

10 Լոմբարդիա. } Ի միասին	394 "
11 Վենետիք. } Լոմբար-	430 "
դիական Վենետացւոց	
թագաւորութիւն .	
12 Թագաւորութիւն Գաղ-	
մասիայ	271 "

1095

Դ. Ի Հունգարիական գաւառս Համարին

13 Թագաւորութիւն Հուն-	
գարիայ, Հանդերձ Կրոս-	
սիացւոց եւ Սլաւոնաց	
թագաւորութեամբ . . .	4179 "

14 Մեծ իշխանութիւն	
Տրանսիլուանիայ . . .	1109 „
15 Հունգարիական զինուու- րական սահմանք . . .	609 „

5897

Որով եւ ընդարձակութիւն բովանդակ
տէրութեանն է շորեքիուսի մզան . . . 12,144

Յայս ամենայն դաւառաց միջի շէք երկիր՝ զոր
Աւստրիացիք բռնութեամբ յիւրեանս կորզեալ իցեն .
այլ մեծաւ խաղաղութեամբ եւ իրաւամբք ի ձեռն
ինամութեան ժառանգեալ են կամ հաւանութեամբ
տերանցն առեալ ի վիճակ . վասն այնորիկ ոմն ի ճար-
տարաց երգէ . «Թող տացեն այլք պատերազմ . դու,
Աւստրիացիդ երանելի եւ երջանիկ, արա հարսանիս եւ
ամուսնասցիր . այլոց Արէս տայ թագաւորութիւնս,
քեզ Աստղիկ շնորհէ» : Այլ արգ՝ զն առեալ քննեւ-
ցուք մի ըստ միջէ զամենայն դաւառս տէրութեանն :
Ստիրիա եղև ընդ իշխանութեամբ Աւստրիայ յամի
1192, զոր հուսկ վերջին իշխան աշխարհին, հաւա-
նութեամբ մեծամեծացն եթող նմա կտակաւ : —
Օկարինթիա յամի 1282, առ Ռուդոլփոսի Ա . կայ-
սերաւ խոստացան տալ ի վիճակ Աւստրիացւոց . այլ
պայման կայր ի միջի մինչեւ ցմեռանել հուսկ վեր-
ջնոյ դքսի Աարինթիացւոց, որ իրրև յամի 1335 վախ-
ճանեցաւ, առ Լուդովիկոսի կայսերաւ Բաւարացւով,
միւսանդամ հաստատեցաւ դաշնն եւ կատարեցաւ :
— Արանիա էր երկիր՝ որոյ մի մասն էր Աարինթիա-
ցւոց, մեւս մասն Ստիրիացւոց, կէսն Փրիւզացւոց եւ
մեւս կէսն Փրայսինգացւոց . այս ամենայն բաժինք առ-
տակաւ սակաւ յամէ 1245 մինչեւ ց1364 ամ եղեն
ընդ իշխանութեամբ Աւստրիացւոց, զոր կալան նորա
ղկէսն ի վիճակ, եւ զմեւս կէսն զնոց առին կամ ժա-
ռանդութեամբ ստացան : — Տրիեստ նեղեալ մերթ
ի Վենետացւոց եւ մերթ ի Հունգարիացւոց, ինքնա-
կամ եմուտ ընդ Աւստրիացւովք յամի 1382 : — Գւ-

րիտիա յամի 1500 միացաւ բովանդակ ընդ իշխանութեամբ Աւստրիայ, քանզի յառաջագոյն իսկ ի ձեռն դաշանց ժառանգութեան՝ նոցա անկ էր երկիրն. իսկ զմնացեալ ծովեզրն ի նմին ժամանակի առին Վենետացիք: — Տիրու յամի 1359 եղեւ Աւստրիացւոց, ըստ դաշանցն որ կռեցան ընդ Մարգարեթայ՝ որ ժառանգն էր իշխանութեան: — Ի Բոհեմիա, ի Մորաւիա եւ ի Սիլեզիա՝ որ յայնժամ մեծ եւ ընդարձակ էր, յառաջն գոյր դաշն փոխանակաւ լինելոյ իշխան երկրին մերթ յազգէ իշխանաց Լիքսեմբուրգայ եւ մերթ ի ցեղէ Աւստրիացւոց. յետ այնորիկ եղեւ ամուսնանալ Փերդինանդոսի Աւստրիացւոց ընդ քեռ Լուդովիկոսի արքայի Բոհեմիայ, մինչեւ ապա յամի 1526 ընտրութեամբ մեծամեծաց նոցա Աւստրիացիք բովանդակ տիրեցին կողմանցն այնոցիկ: — Ի նմին ժամանակի եւ Հունգարիա եղեւ ընդ տերութեամբ Աւստրիայ ի ձեռն ամուսնութեանցն՝ որ եղևն ընդ թոռունս Մաքսիմիլիանոսի Ա. եւ ընդ վերջին մնացորդս զաւակի թագաւորացն Հունգարիացւոց, բայց զմեծ մասն երկրին ունէին յայնժամ Տաճիկք, զորս հարին վանեցին Աւստրիացիք, եւ զաշխարհն զերծուցին ի լծոյ ծառայութեան նոցա: — Ղազիտիա էր ընդ ձեռամբ իշխանաց՝ յորոց ոմանք Բոհեմիացւոց հնազանդեալ էին, այլք՝ Հունգարիացւոց. իբրեւ Փրեդերիկոս Բ. արքայ Պրուսիացւոց եւ կատարինա Բ. գլխոյ Ռուսաց եզին բանս ընդ միմեանս բաժանել զաշխարհն Պողոնիացւոց, յայնժամ Աւստրիացիք սահանջեցին զՂազիտիա, եւ առին զօրութեամբ դաշանց ինչ կռելոց ընդ ազգին Պողոնիացւոց յամի 1773: — Իշխանութիւն Մեզիտանու, քանզի կամօք եւ հաւանութեամբ կայսերաց շնորհեալ էր ի վիճակ իշխանաց նոցա, իբրեւ գաղարեցին իշխանքն, եղեւ միւսանդամ ընդ ձեռամբ բնակ տերանց Աւստրիացւոց յամի 1535: — Ըստ նմին օրինակի եւ զՄանդուա յամի 1708 առին միւս-

անգամ Աւստրիացիք: — Օչլենեաացւոց ընկեր-
 Տաշտուժիւն բարձին ի միջոյ Գաղիացիք, եւ ապա
 ի խաղաղութեան՝ որ եղև յամի 1797 հանդերձ Իս-
 տրիա եւ Գաղմատիա տուաւ Աւստրիացւոց, փո-
 խանակ այլոց աշխարհաց՝ որք հանան ի նոցանէն:

Միոյ միոյ ի գլխաւոր դաւառաց աշխարհին պէս-
 պէս եւ այլեւայլ հանդամանք են: Իսկն Աւստրիա
 մեծաւ մասամբ լեւնային է աստի եւ անտի Գանուբ
 գետոյ՝ որ հասեալ անցանէ ընդ միջոց աշխարհին:
 Օգն ամարանի քաղցրախառն եւ առողջ է. այլ փո-
 փոխական: Ի Տիրոլ ցուրտ անհնարին է ի ձմերան,
 այլ ի հարաւային կողմանս ի դաշտավայրսն կարի
 սաստիկ է տապ ամարան, մինչև մեծատանց ելանել
 ի ջերմ աւուրս բնակել ի վերայ լեւանց՝ որ յաճախ
 են ի դաւառին: Ալիւրիկէ երկիր ծովեզերեայ է.
 ունի լեւինս անմատոյցս, զշղժայս Ալպեան լեւանց.
 են անգէն եւ դաշտք գեղեցիկք: Հունդարիա ի հիւ-
 սիսոյ կողմանէ պատեալ է ի Աարպաթեան լեւանց՝
 որ իբրև զպատուար շարեալ տողեալ կան ընդդէմ
 հիւսիսային հողմոց. միջին կողմանք աշխարհին դաշ-
 տային են. ջերմութիւն յամարան կարի սաստիկ է:
 Գաղիտիա դաշտային է, այլ բովանդակ հարաւային
 սահմանքն շուրջ պատեալ են ի Աարպաթեան լե-
 վանց: Օգն ամբքախառն է, այլ փոքր մի ցրտա-
 գոյն: Իսհեմիա յամենայն կողմանց լեւամբք պաշա-
 րեալ փակեալ է, եւ ի միջավայրսն են դաշտք մե-
 ծատարածք. ելլա եւ Մոլդաւ գետք ի լեւանց աշ-
 խարհին բղխեն: Օգն քաղցր է եւ հաստատուն:

ԻսկԱՎԻՉԻՔ աշխարհին են իբրև 36 հազարս հա-
 զարաց. այս ինքն են.

Ի Գերմանական դաւառան	5,000,000
Ի Սլաւոնական դաւառան	10,815,000
Յիտալական դաւառան	4,962,000
Ի Հունդարիական դաւառան	14,916,000
Որ են ընդ ամենայն	<u>35,693,000</u>

Այլ վասն բազմութեան բնակչացն համեմատութեամբ իւրաքանչիւր գաւառացն զայս ինչ պարտ է գիտել, զի յայլեւայլ գաւառս տէրութեանն բազում անհնարին մեծ այլակերպութիւն գտանի. ուստի ուր ի Հունգարիական զինուորական սահմանն հազիւ 500 ոգի առ մի մի մղոն գտանի, ի հիւսիսային կողմանս Բոսնիացաց մինչեւ ի 14,000 գիպի: Այլ ոչ այսչափ միայն, այլ եւ յայլեւայլ կողմանս միոյ գաւառի աշխարհին մեծ ինչ այլակերպութիւն գտանի. ուստի եւ Խտալական գաւառն, ի Մեդիոլանու կողմանն են ի միում միում ի շորեքիւսի մղոնացն 6686 ոգիք, եւ ի նոյն Խտալական գաւառն, ի Գաղմատիա՝ միայն 1612 ոգիք:

Աւարիա է իբրեւ փոքր ինչ Եւրոպէ, որ ազգս բազումս բովանդակեալ ունի յինքեան, եւ զիւրաքանչիւր ի նոցանէ զանցնիւր զազգաւորութիւնս հաստատուն եւ յասուոջ պահէ, եւ փութայ զի հասարակակիւն կշիռ գտանիցի ի մեջ նոցա: Յերկրի կայսերութեան գոն աւելի քան զ16 հազարս հազարաց Ալաւոնաց, 6½ հազարս հազարաց Գերմանացաց, 5 հազարք հազարաց Խտալացաց, առաւել քան զ4½ հազարս հազարաց Հունգարացաց, իբրեւ 2 հազարս հազարաց վալաքաց, առաւել քան զ600,000 Հրեայս, դարձեալ Հայք, Յոյնք, Ալբանացիք, այլովքն հանդերձ: — Այս ամենայն ազգք եւ ձեռք ոչ ինչ ճշդիւ բնդ սահմանաւ փակեալ գտանին. քանզի եւ ի Գերմանական գաւառն՝ Ալաւոնք կան, եւ ի Ալաւոնական գաւառն՝ Գերմանացիք, եւ ի Հունգարիական գաւառն՝ Գերմանացիք եւ Ալաւոնք. որպէս ի թագաւորութեան Հունգարացաց 4,500,000 Հունգարացիք, 5,800,000 Ալաւոնք, 900,000 վալաքք, 800,000 Գերմանացիք խառն բնդ միմեանս բնակեն. եւ ի մեծի իշխանութեան Տրանսիլուանիայ 250,000 Հունգարացիք, 1,000,000 վալաքք, 500,000 Գերմանացիք, եւ 20,000 Հայք բնակակից լինին:

Պարսկեալ յայն կողմանս Բոհեմիայ՝ որ սահմանակից արուարձական են աշխարհին Բաւարիայ, Սաքսոնիայ եւ Սիլեզիայ, սաստիկ տարածեալ են Գերմանացիք, որպէս զի գէթ 1,500,000 Գերմանացիք անդ բնակեն. եւ ի կողմանս Գերմանացւոց եւ Սլաւոնաց բազում Խաւրացիք գտանին, որպէս 250,000 ի Հարաւակողմանն Տիրոլի եւ 250,000 ի Լիւրիկէ:

ՊԵՏՐՈՒԹԻՒՆ. Առաջին եւ գլխաւոր մասն այսր մեծազօր տէրութեան, յոր այլ եւս բազում դաւառք մեծամեծք եւ փոքունք յարեցան մի ըստ միոջէ, Աւստրիացւոց սահմանակալ կոմսութիւնն (margraviat) է, որ յետ մեծանալոյ յաւելուածով այնր մասին Աւստրիայ՝ որ կոչի Աերնակոզմն Ենս գետոյ, յամբ 1156 եղև զքսութիւն: Յամբ 1282 անց իշխանութիւնն ի տոհմն Հաբսբուրգացւոց. եւ յայնմ հետէ սկսաւ աշխարհն որ ըստ օրէ մեծանալ եւ տարածանել, եւ անուանի եւ հոյակապ եղև, մինչև յամբ 1437 զպսակն Գերմանական կայսերութեան ընտրութեամբ ընկալան իշխանք նորա. եւ յետ սակաւ ինչ ամաց իշխանութիւն աւագ զքսութեան (archiduché) ամբարձաւ Աւստրիա (1453): — Թվէ զհարգ եւ սրով օրինակաւ ընդարձակեալ մեծացաւ երկիր իշխանութեան Աւստրիացւոց, զայն ի վեր անդր տեսաք. իսկ զհարգ իշխանաց նոցա եւ զնշանաւոր զէպս տեսցուք ի պատմութեան անդ Գերմանիայ:

ԳԵՐՄԱՆԻԱ

ԼԵՐԿԻՐ. ԼԵՐԲԵՄՆ երկիր պետութեանն Գերմանացւոց ձգեալ հասաներ ի Սէն գետոյ, զԼոթարինգիա եւ զԲուրգունդիա ի միասին առեալ, մինչև ցիսաղս Նեւայ՝ ուր այժմ Պետրոբուրգ քաղաք կայ, ի մէջ փակեալ զՀոլանդիա, զԲեզդիա, զՀեղուեաիա, եւ զբազում գաւառս Սարգինիացւոց, զՊարմայ եւ, զՓլորենիացւոց: Այժմն սահմանք աշխարհին են ի

Հիւսիսոյ՝ Հիւսիսային կամ Գերմանական ծով, Գանիա եւ Բալտիկեան կամ Արեւելեան ծով, յարեւելից՝ Պոսենգաւառ Պրուսիացւոց, Պոլոնիայ թագաւորութիւն, Արտիա եւ Հունգարիա. ի հարաւոյ՝ Արոտաիա, Ազրիական ծով, Լոմբարդեան - Վենետիք եւ Հեղուեաիա. յարեւմտից՝ Գաղիա, Բեղգիա, Հոլանդիա եւ Գերմանական ծով:

Այս աշխարհ բովանդակէ 38 տէրութիւնս, որք գաշնաւորք ընդ միմեանս են, բայց չկախին ինչ ամենեւին զմիմեանց, կամ թէ մին չէ ընդ այլով նուաճեալ: Օջնուանս իւրաքանչիւր տէրութեանց ի սկզբան գրոցս (էջ 21) տեսաք: — Ընդարձակութեան երկրի գաշնաւորացն է 11,600 շտրեքիուսի մղոն:

Հարաւային կողմանք աշխարհին շուրջ պատեալ են Ալպեան լեռամբք՝ որ բարձրագոյն քան զայլ լեռինս Գերմանացւոց են. այլ ի հիւսիսակողմանս երթան իմն եւ գաշտանան լեռինքն, որպէս ի հիւսիսային կողմանս Պրուսիայ գաշտագեալին վայրս միայն է տեսանել: — Գետք աշխարհին բազում են եւ մեծամեծք: Գանուբ գետ յարեւմտեան կողմանց աշխարհին ելեալ մտանէ ի Հունգարացւոց աշխարհն: Ուենոս եւ Ելբա ի Գերմանացւոց ծով հոսին. իսկ Ողեր եւ Վայքսել ի Բալտիկ ծով: — Օղք աշխարհին յստակ են եւ առողջագոյն. այլ ըստ ազգի ազգի հանգամանաց իւրաքանչիւր գաւառաց, ըստ վայրացն բարձրութեան եւ հարթութեան, պէսպէս փոփոխմունք եւ յօդս գտանին. զի տեղիք՝ որ մերձ առ Բալտիկեան ծովն կան, փնտսակար եւ ապականիչ վասն տամուկ խոնաւութեան եւ լճիցն յաճախութեան են: Ի ազում տեղիք Հանովերացւոց աշխարհին, Բաւարիա եւ Վիւրտեմբերգ լեռնային եւ անտառախիտ են, այլ օղքն յստակ եւ օգտակար կենաց մարդկան: Ի Սաքսոնիա ցրտութիւն ձմերան ձգի բազում ժամանակս վասն լեռանցն յաճախութեան:

ԻՆՆԿԻՉԷ Գերմանիայ են իբրեւ 37,000,000:

ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ ^{*} արեւը երեքասասան ամօք յառաջ քան զԿենարարին ծնունդն ցեղք ինչ խուժագուժ Գերմանացւոց ելեալ ի կողմանց Հիւսիսային ծովուն, եկին ի գաւառս՝ որ շուրջ զԳանուբաւ են, եւ անտի յանկարծ առ Ալպից լեռամբք երեւեին: Սորա էին Աիմբրացիք եւ Տեւտոնք: Բազում զօրք Հռոմայեցւոց՝ որ հարաննոցա ի դիմի, վանեցան ի նոցանէ, եւ հինգ յաճախողունդ բանակք՝ որոց բղեաշիք կային զօրավարք, հարեալ խորտակեցան. Հռոմ յահի եւ ի զողութեան կայր յերեսաց նոցա: Յեղք Գերմանացւոց յաղթականք Հռոմայեցւոց գնդիցն՝ որ մինչեւ զայնժամ անվկանդն հաշուէին, շվայելէին ի մեծապայծառ յաղթութիւնս իւրեանց, եւ փոխանակ ի ներքս յատալացւոց աշխարհն արշաւելոյ, խաղային գնային ի հարաւակողմն կոյս Գաղիացւոց աշխարհին: Հռոմ միւսանդամ կազդուրէր, եւ զՄարիոս զիւր զօրավար քաջ առաքէր ընտիր ընտիր գնդիք ի վերայ ահագին թշնամեացն: Մարիոս առ Հռոդանոս զետով բանակ հարկանէր եւ զզօրսն ի բարուք կարգի պահէր, եւ ահագին կերպարանաց օտարականացն՝ որ բազում եկեւղ ի միտս զօրացն արկանէին, զնոսս տակաւ ընդելացուցանէր. բայց զզուշնայր իմն խառնել ընդ նոսս ի ճակատ: Իսկ Գերմանացիք ծաղր արարեալ զյամուրդ նոցա, բաժանեալ մեկնեցան ի միմեանց. Աիմբրացիք յատալացւոց կողմանսն գնացին, եւ Տեւտոնք եւեթ մնացին անդէն: Այլ իբրեւ տեսին թէ եւ յայնժամ եւս չբախի ընդ նոսս Մարիոս, խաղացեալ գնացին եւ նորա զհետ եղբարց իւրեանց: Մարիոս՝ որ ցանկ ընդ բարձրաբերձ վայրս երթայր ընդ նոսս, ի տեղուջ ուրեք՝ որում յայնժամ Սեքստիական ջուրն կոչէին, ճակատ յարդարէր. անդ ընդխառնէր պատերազմն. Տեւտոնքն սպառնապուռ ի պարտութիւն մատնէին, եւ իշխան նոցա ձերբակալ լինէր: Իսկ Աիմբրացիքն՝ որ ի վերայ Ալպից լեռանցն գնացեալ էին, հարին զԿատուղոս բղեշի Հռոմայե-

ցւոց: Մարիոս յիտալացւոց աշխարհն աճապարէր. առ Վերկեղաւ խորասկեաց անհնարին պատերազմաւ եւ զզօրսն Վիմբրացւոց, եւ այնպէս ապրեցաւ Հռոմ յահագին ինչ վտանգէ:

Յետ յիսուն ամաց ի վերայ անցանելոյ, միւսանգամ անցին ցեղք Վերմանացւոց ընդ Հռենոս գետ, այլ հարան ի Յուլիոսէ կայսերէ ի սասաիկ ինչ կռուի: Արկիցս անց զօրավարս այս մեծ ի ձախակողմն կուտէ յաջակողման ավունս Հռենոս գետոյ, ընդդէմ գերմանական ցեղիցն եւ աւելագոյն ի վերայ Սուելիացւոց. սակայն առանց ինչ յաջողութեան: Վրուսս ուրջու Աւգոստեայ կայսեր շորիցս խաղաց ի վերայ Վերմանացւոց աշխարհին, եւ եհաս մինչեւ ցելլաւ, այլ հանապազ դառնալ յետս բանադատեր, զբազումս յիւրոցն կորուսեալ: Սակայն եւ այնպէս յօրինեաց նա ի գետախառնունս բազում գետոց Վերմանացւոց աշխարհին բերդս ամուրս, եւ այնպէս զմասն ինչ երկրին՝ որ ի կողմանս արեւմտից հիւսիսոյ կային, գրեթէ նուաճեաց: Մարբոզ իշխան Մարկոմանաց ի Բոհեմիա մեծ ի իրիք պետութեան հիմն արկ, զոր Հռոմայեցիք չլինէին ձեռնհաս քակել. եւ արեւմտեան աշխարհն՝ զոր նոքա տակաւ առեալ էին, քաջութեամբ Արիսինեայ զօրավարի Քերուսկացւոց հանաւ ի ձեռաց նոցա (9):

Չգտանէին յայնժամ տակաւին քաղաքք ի Վերմանացւոց աշխարհին. առաջին քաղաքք յօրինեցան ի կայս բանակացն Հռոմայեցւոց, զորս նոքա ամրացուցեալ էին առ Հռենոս գետով եւ առ Գանուբաւ: Այլ ընդ Հռոմայեցւոց ցանկ մարտք մղէին. կարի սաստկագոյն էր Մարկոմանական պատերազմն՝ յորում բազումք անկանէին, եւ սքանչելեօք եւեթ ապրեցաւ բանակն Հռոմայեցւոց*: Անգէն վաղվաղակի ցեղք

* Զի աղօթիւք բրիտանեայ զօրականին՝ որ ի զօրուն Հռոմայեցւոց էին, եկն անձրեւ ի յաղուրդ ծարաւե-

Գերմանացւոց դաշինս ընդ միմեանս կռէին եւ բազում միաբանութիւնք ի միջի նոցա յօրինեալ կազմեցան. թէպէտ եւ շէին ամենեքին համօրէն միաբանեալ ընդ միմեանս: Այլ այնպէս ոչ Մարկոմանական միաբանութիւնն միայն, այլ եւ Ալամանացն եւ Փրանկաց եւ Սաքսոնիացւոց եւ Գոթաց, ահագին եւ սոսկալի էր Հռոմայեցւոցն, որք ապա ուրեմն զայն յաղթ պետութիւն քակեալ կործանեցին (167 — 476):

Բազում զաղթականք Գերմանացւոց եկին մինչեւ ի սահմանս արեւմտեան կողմանց Եւրոպայ. իսկ Ալաոնական ցեղքն առ Ալպքսել եւ առ Ելբա դետով ի Բոհեմիացւոց աշխարհին եւ ի Սիլեզիա եւ ի Մորաւիա եւ յԱւստրիա դադարեալ կալան բնակութիւն: Ի հին ցեղից անախ Գերմանացւոց Ալամանք միայն եւ Փրանկք, Թուրինգիացիք եւ Սաքսոնիացիք եւ Փրիսացիք մնացին ի Գերմանացւոց աշխարհին, եւ զերկիր տէրութեան իւրեանց շուրջանակի տարածանէին: Առաւել քան զամենեսեան Փրանկաց իրք զարմանալի աճեցին, որք զօրավարութեամբ քաջ զօրապետացն, անդասին ի ժամանակացն Փարամոնդեայ (400) մինչեւ ցՎարոլոս Մեծ (800), ոչ հռոմական Գաղիայ միայն տիրէին, զոր եւ ի նոր ինչ անուն այնուհետեւ Փրանկիա (France) անուանէին, այլ եւ զԱլամանս, զՇուարիացիս, զՍաքսոնիացիս, զԹուրինգիացիս ընդ ձեռամբ նուաճէին: Վարոլոս Մեծ՝ գուքսս եւ սահմանակալ կոմսս կարգէր ի վերայ ազգացն նուաճելոց, եւ այսպէս կանգնեցան կացին իշխանութիւնք Շուարիացւոց, Բաւարացւոց, Սաքսոնիացւոց եւ Աւստրիացւոց:

Իբրեւ յամի 843 զմեծ աշխարհն Փրանկաց՝ որում միահաղոյն տիրէր Վարոլոս Մեծ, բաժանէին յիւրեանս երեքին որդիք Լուդովիկոսի՝ որոյ անուն յորջորջանաց

լոցն. եւ մերիկ հրախառն կռուեցաւ ընդ թէնամիս փոխանակ Հռոմայեցւոցն:

Հեղ կոչէր, Լուդովիկոս՝ որ Գերմանականն յորջորջեցաւ, ունէր պետութիւն ուրոյն առանձինն զԳերմանացւոց աշխարհն՝ որ ի Հռենոսի եւ յԵւրոպ միջի ձգեալ տարածանէր: Ըստ աշխարհ կաց մնաց ընդ նորին պայտազատօք՝ որ անդատին ի նորին զարմէ էին, մինչև յամն 911: Ըպահացին իշխանք ընտրանաւ ի բազում տոհմից, այլ աւելագոյն ի Բաւարացւոց, ի Շուարիացւոց, ի Փրանկաց եւ ի Սաքսոնիացւոց. եւ առաջին՝ որ ընտրութեամբ առ զիշխանութիւնն, Կոնրատոս Ա. է որ էր դուքս Փրանկաց աշխարհին կամ Փրանկոնիայ թագաւորք Սաքսոնիական տոհմին (919 — 1024) բազում շահս գործեցին պետութեանն. Հենրիկոս Ա. Միսնիացւոց սահմանակալ կոմսութեան հիմն արկ (928). եւ զաշխարհն ազատեաց յասպատակաց Հունգարիացւոց (933), Վենդացւոց յաղթեաց զորս յետոյ Ոթոն մեծ ընդ ձեռամբ նուաճեաց: Արկորին եւս փոյթ յանձին կալան զուրոյն ցեղս Գերմանացւոց ի մի միաբանութիւն ամեալ մի ազգ եւեթ կազմել, եւ զխաղաղութիւն գնել ի միջի նոցա: Ոթոն զպսակ Հռոմայեցւոց ինքնակալութեանն առեալ ժառանգեաց. սակայն իսկզբան ձախող իմն եղև միութիւն Գերմանացւոց եւ Հռոմայեցւոց պետութեան. քանզի յարչաւանսն՝ որ ստեպ լինէին ի Հռոմայեցւոց վերայ, բազում գանձք ծախէին եւ անհնարին կոտորած մարդկան հասանէր: Ասան յաճախ մտադիւրութեան՝ որ կարելոր էին Խաղացւոց աշխարհին, շահ օգտութեան Գերմանացւոց աշխարհին յանփոյթութեան կայր: Բազում դուքսք եւ սահմանակալ կոմսք հզօրք, եւ այլ եւս իշխանք՝ որք կուտակալք եւեթ թագաւորին էին, ընդ ժամանակսն ընդ այնոսիկ առ սակաւ սակաւ զգլխաւորութիւն երկրին անձանց սեպհականէին, որով եւ միութիւն պետութեանն կորընչէր: Մինչև ապա առ ժամանակօք Հենրիկոսի Գ ի եւ Ե ի, գրեթէ ազատք ամենեւին եղն իշխանք իւրաբանչիւր կողմանց Գերմանացւոց աշխարհին, եւ

կայսերք՝ որ ի Փրանկաց տոհմէ եղեն (1024—1125), զկոտորս եւեթ զաւառաց՝ որոց տիրէին առաջին ինքնակալք, պահէին:

Իսկզբան տիրելոյ թագաւորացն Շուարիացւոց կամ Հոհենշտաւփացւոց (1137—1254), Բրանդերուրգացւոց եւ Բրանշուայդացւոց իշխանութեանն եւս Տիմն անկաներ: Փրեդերիկոս Ա. զիշխանութիւն ինքնակալութեանն՝ որ վատթարեալն էր, միւսանգամ զօրացուցանէր. այլ զՄեդիոլանացիս զընդդիմակացս իւր եւ զԼոմբարդացւոց քաղաքսն՝ որ դաշնաւորք էին նոցա, շկարէր մարտիւ նուաճել: Ի ժամանակի Խաչակրացն արշաւանաց մեռաւ նա յԱսիացւոց աշխարհին: Հենրիկոս Զ. նորին երէց որդի, որ ի նոյն բարձ իշխանութեան ել, չէր ինչ նման հօրն լաւութեան. ջանայր եւ նա զՆեպոլսեցւոց եւ զՍիկիլիացւոց աշխարհն զբաւել. այլ նորա անազորունութիւնն ատելի ամենեցուն զնա առնէր, եւ ի Սիկիլիա մինչ դեռ ի մեծամեծ խորհուրդս միջամուխ լինէր, մեռաւ: Փրեդերիկոս Բ. նորին որդի յայնժամ տակաւին ի տխրոյ Տասակի էր. զայդ զիպօղ պատճառս գտեալ իշխանաց՝ որ հակառակ միմեանց էին, երկու կայսերս հակառակս իրերաց կացուցանէին. բայց ապա ուրեմն (1218) Փրեդերիկոս պտակեցաւ: Սա զհոգեւոր եւ զաշխարհական իշխանս յինքն յանկուցանէր, քանզի հրաժարէր յիրաւանց ինչ իւրոց. բայց հանապազօրդ պատերազմունք՝ որ ընդ Խաչացւոց մղէին, չեաուն նմա թոյլ իրաց Գերմանացւոց աշխարհին միտ զնել, ուր վասն անհնարին խռովութեանց եւ կռուոց՝ հաղորդութիւն մարդկան ընդ միմեանս եւ վաճառականութիւն՝ որ օր ըստ օրէ պայծառանայր, չէր յապահոյս: Ամին իրի եւթանասուն քաղաքք վասն անձանց պաշտպանելոյ զՀռենական դաշնաւորութիւնն հաստատէին (1235), որպէս եւ վեց ամօք յառաջագոյն Համբուրգացիք եւ Լիբեկացիք վասն նոցին իրաց զիւրեանց զառաջին միաբանութիւնն հաս-

տատեալ էին: Աոնրատոս Գ. ընդ Իտալացիս նենդաւորս ի մարտ պատերազմի բախեր, եւ գեղովք մեռանէր: Աոնրատինոս նորին որդի ի վելչտասան ամաց հասակի ի Նէպոլիս գլխաակէր (1268), որով եւ սպառեցաւ հզօր տոհմն Հոհենշտաւփացւոց կամ Էւարթիացւոց, եւ կոմսք Ալիքսանդրեզացւոց, սահմանակալ կոմսք Բաղենացւոց եւ այլ եւս իշխանք զնորին տոհմի ստացուածս յիւրեանս բաժանէին: Յայնչափ անչափ խռովութեանց եւ յազմկաց միջն վաճառականութիւնն կարի իսկ ծաղկեալ բարգաւաճէր, եւ երգահանք Գերմանացւոց (Minnesänger) զիւրեանց նուագան նուագէին:

Յետ մահուն Փրեզերիկեայ Բ. ի ժամանակի մինչ դեռ Աոնրատոս զԻտալացւոց աշխարհաւ զբաղեալ էր, եւ յետ նորա մեռանելոյ, յայլ եւ այլ կողմանս բազում թագաւորք ընտրէին, որպիսիք են Գուլիելմոս Հոլանդացի, Հալքարդոս Անգղիացի, Ալփոնսոս Կաստիլացի, եւ բազում խռովութիւնք եւ շփոթք յաշխարհին լինէին, զի հզօրք զակարս հարստահարէին, հանապազօրեայ կռիւք լինէին եւ իւրաքանչիւր ոք զիւրոյ անձինն վրէժս խնդրէր. իսկ իրաւունք եւ խաղաղութիւն եւ հանդարտութիւն ուրեք չերեւէին: Ապա ուրեմն ամենեւքին միաբան միով հաւանութեամբ զՀաուզոյփոս Հաբսբուրգացի, զիշխան քաջ եւ զիմաստուն, ընտրէին իւրեանց թագաւոր: Սոյն այս թագաւոր եղև ցեղապետ տոհմի Աւարթիացւոց կայսերական տանն. կարգս եւ յորինուածութիւն հաստատեաց, նորոգեաց միւսանդամ զխաղաղութիւն եւ զհանդարտութիւն, եւ զիշխանութիւն ինքնակալութեանն ամբացոյց, նուաճեալ ընդ ձեռամբ զՌատոկար զհզօր արքայ Բոհէմիացւոց: Նորին որդի Ալբրտոս Ա. զնա յիշխանութեանն պայազատեաց, յետ զամս եւթն ունելոյ զաթոռն Ադոլփեայ Նասաւացւոյ՝ որ մերժեցաւն յընտրող իշխանաց (électeurs, Churfürsten). Բայց շէր ինչ սա նման

Հօրն քաջութեան եւ ոչ իսկ արտաքին կերպարանաց :
 Ի նմին իսկ ամի՛ յորում Հեղուեափական դաշնաւորութիւնն յորինէր, սպանաւ նա յանագորոյն ձեռաց Յովհաննու Շուարփացոյ, իւրոյ ազգականի՛ զորոյ զկայուածսն առանց իրաւանց հանեալ էր ի նմանէ :

Իսառն ընդ թագաւորաց եւ կայսերաց Հարսբուրգացոց տոհմին, եւ յայլոց եւս տոհմից կային թագաւորք. քանզի Գերմանացոց իշխանք շկամէին ընտրել բազում ինքնակալս կարգաւ մի ըստ միովէ անդստին ի նմին տոհմէ : Ամին իրի Հենրիկոս ի Լիւքսեմբուրգացոց տոհմէ, որ այր քաջ եւ զօրաւոր էր, զԱլբերտոս յաջորդեաց, բայց ամս հինգ եւեթ եկաց յիշխանութեանն : Ընտրութիւն երկուց կայսերաց, Լուդովիկոսի Բաւարացոց դքսի եւ Փրեզերիկոսի Աւստրիացոց դքսի, միւսանգամ պատճառք պատեւրազմաց ի Գերմանացոց աշխարհին լինէին. մինչեւ երկուքին հաշտէին ընդ միմեանս եւ Լուդովիկոս զգրեխաւորութիւնն ընդունէր : Բայց սա նորա կենդանեաւ ընտրեցաւ Կարոլոս Գ. որդի Յովհաննու Բոհեմիացոց թագաւորի : Սա յարդարեաց զկարգս ընտրութեան ինքնակալաց Ոսկեղէն հրովարտական՝ (la bulle d'or) զոր յամին 1356 եհան : Այնկետալաւոս նորին որդի անարգ յաշս իշխանացն եղեւ, որք եւ մերժեցին հանին զնա յիշխանութենէ, եւ զՀաւերտոս Պաղատինոս ընտրեցին կայսր փոխանակ նորա. բայց եւ սա չգործէր ինչ շահս Գերմանացոց աշխարհին : Յետ նորա Սիգիսմունդոս Հունգարացոց թագաւոր ի տանէ Լիւքսեմբուրգացոց, որ եւ ընտրող իշխան Բրանդերբուրգացոց էր, այր արդար եւ գործօն, լինէր կայսր, զի նախամեծար համարեցան զնա քան զՅորտս Մորաւիացի՛ որ ինքնակալ իսկ ընտրեալ էր, եւ քան զԱյնկետալաւոս՝ որ մերժեցաւն : Ըն սովաւ եղեւ նշանաւոր փեղեղական ժողովն Կոստանդեայ (1414) վասն զեկեղեցական իրս յարդարելոյ. յորում ժողովի դատապարտեցաւ Հուս, հերձուածապեա Բոհեմիացի :

Բոհեմիացիք ի նմին ժամանակի սաստիկ պատերազմունս վասն նորին ազանդոյն պաշտպանելոյ տային։

Յետ Սիզիամանդեայ մեռանելոյ՝ Ալբերտոս Բ. յԱւստրիական տանէ ի պատիւ ինքնակալութեան ամբարձաւ . եւ յայնմ հետէ կայսերք հանապազանդատին ի նմին տանէ ընտրէին։ Ասորին պայազատաւ Փրեդերիկոսիւ Գ. մեծաշուք փառաւորութիւն ինքնակալութեան նուազէր, զոր Մաքսիմիլիանոս Ա. նորին որդի միւսանդամ աճեցոյց։ Ի վերջին ամս նորին Մարտ. Լութեր հերձուածապետ յեկեղեցւոյ ձեղքեցաւ եւ զնորին խաղաղութիւն պղտորեաց. (1517) բայց զրուն շարինն առ կայսերութեամբ կարողոսի Ե. գործէր։ Ի հիւսիսակողմանս Գերմանացւոց աշխարհին առաւել մուտ գտանէր նորին խոտորութեան ուսումն, եւ ի Պրուսիացւոց աշխարհն, ի Գանիա եւ ի Սուեդիա զիւր ժանգաբեր թոյնն հեղոյր։ Սովին իսկ կերպարանք համօրէն Գերմանացւոց աշխարհին ամենեւին իսկ փոփոխէին եւ միաբանութիւն աշխարհին եղձանէր. քանզի իշխանք՝ որ նորին ձախող ազանդոյ աշակերտէին, նորին իսկ հաւանութեամբ ապստամբեալք տային պատերազմ ընդ կայսեր ընդ իւրեանց բնատեառնն եւ ընդ իշխանաց՝ որ նմա հաւատարիմք կային։ Սոյն այս պատերազմ՝ որ Չմաղկաղդեան յորջորջի, քանզի զառաջինն ի Չմաղկաղդ քաղաքի զիւրեանց դաւաճանութեան դաշնաւորութիւնն հաստատէին իշխանքն ապստամբեալք, լինէր պատճառք անցանելոյ իշխանութեան ընտրող իշխանաց Սաքսոնիացւոց եւ մեծի մասին աշխարհի նոցա յԵռնեստական տոհմէ յԱլբերտական տոհմն։ Յետ բազում ամաց անհնարին խռովութեանց եւ սաստիկ պատերազմաց՝ որ ի պատճառս ազանդոյն լինէին, ի հարկէ բռնադատեալ ինքնակալն շնորհէր ազատութիւն Բողոքոզաց, զիւրեանց անկրօն կրօնիցն պաշտամունս ի համօրէն պետութեանն կատարել (1555)։

Օկարուս ե. որ յամի 1556 զտերութիւնն թողար եւ յեա Էրկուց ամաց ի վանս ուրեք Սպանիացւոց աշխարհին ի կենաց վախճանէր, պայազատեաց նորին Էղբայր Փերդինանդոս Ա. այր ազնիւ, որ թէպէտ եւ սերտիւ ընդ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ կապեալ էր, այլ եւ անտեսութեամբ իմն ընդ Բողոքողաց վարէր. զնոյն եւ նորին պայազատ Մաքսիմիլիանոս Բ. գործէր: Առ Հաուզովոսիւ Բ. Բողոքոզք սկսանէին իմն խլրակել, եւ ապա ուրեմն առ Մատաթեաւ կայսերաւ յարեան մեծամեծ սաստիկ պատերազմունք՝ որ առ նորին պայազատօք Փերդինանդոսիւ Բիւ եւ Գիւ, զամս երեսուն տեւեալ բաւէին (1618 — 1648) եւ զհամօրէն Գերմանացւոց աշխարհ յաւար եւ յապահանութիւն դարձուցանէին: Գուստաւ Աղոյիոս, Սուեդիացւոց թագաւոր, բաղմնածեան զնդաւ ի թիկունս օգնականութեան հասանէր իւրոց ազանդակցաց (1630). եւ յեա բազում գործոց քաջութեան անկանէր ի ճակատու ուրեք (1632): Ի վեստիալեան խաղաղութեանն (1648 ի 24 Հոկտ.) բազում փոփոխմունք ի Գերմանացւոց աշխարհին լինէին: Անդէն ի նմին ժամանակի եւ յետոյ զօրութիւն կայսերաց կարի իմն նուազէր. իշխանք հզօրք ոչ միայն զիրաւունս իւրեանց աւագութեանն հաստատէին, այլ եւ Փերդինանդոս Գ. բանագատէր յանձին ունել զի չվտարեցնէն զոք ինքնակալք առանց ընտրող իշխանացն հաւանութեան, եւ Ղեոպոլդոս Ա. սարկէր յանձն առնուլ, զի չկարիցն ինքնակալք առանց նոցին հաւանութեան դաշինս ընդ օտար տերութիւնս կուել:

Արկայնածիզ ժամանակք Ղեոպոլդոսի թագաւորութեանն լի են մեծամեծ պատերազմօք Տիւրքիք ընդ Ղուդովիկոսի ԺԳ. Գաղիացւոց թագաւորի՝ որ ցանկայր իմն բազում աշխարհս ընդ ձեռամբ նուաճել. եւ անտի բազում վիշաք ի Գերմանացւոց աշխարհն հասանէին: Առ նովաւ ընտրող իշխանն Բրանդելբուրգացւոց՝ որ զՊրուսիացւոց աշխարհն ունէր, զա-

նուն թագաւորի առ (1701) : Առ Յովսեփաւ Ա. Հիւսիսային կողմանք Գերմանիայ՝ Հիւսիսական պատերազմուն սաստիկ վիշտս նեղութեանց կրէին . եւ Պրուսիացիք զիւրեանց երկիր տէրութեանն ընդարձակէին : Արողոս Զ. եղբայր Յովսեփայ՝ որ չէր թողեալ պայազատ ի մահուն, հուսկ յետին իշխան արուէր Հարսբուրգացոց տահմին . բազում աշխատութեամբ հաւանեցոյց ած զհամօրէն պետութիւնս եւրոպայ, զօրէնս պայազատութեանն (Pragmatique sanction) ընդունել, որով զամենայն աշխարհ տէրութեան իւրոյ՝ Մարիամու Թերեսիայ իւրում գտներն թողոյր : Սակայն եւ այնպէս անհնարին պատերազմ Աւստրիական պայազատութեանն յետ նորա մահուն ծնանէր, յորում հարկ լինէր Աւստրիացոց անդէն իսկզբանն ընդ Պրուսիացոց, ընդ Բաւարացոց, ընդ Սպանիացոց, ընդ Սաքսոնիացոց, ընդ Գաղիացոց եւ ընդ Վարդինիացոց ճակատ տալ, թիկունս օգնականութեան ընկալեալ միայն յԱնգղիացոց՝ որ հաւատարիմ ի դաշինան կային . բայց ապա ուրեմն իբրեւ բաժանեցան ի միմեանց թշնամիքն, զյաղթութիւնն տանէին Աւստրիացիք : Սասն ինչ Սիլեսիայ եւեթաուա Փրեդերիկոսի Բ. Պրուսիացոց թագաւորի : Համի 1742 կարողոս Ալբերտոս Բաւարացի ի բարձինքնակալութեան ամբարձաւ . այլ սակայն հարկ եղեւ նմա վասն պատերազմացն երկիցս զիւր թագաւորեալ քաղաքն թողուլ լքանել : Յետ նորա մեռանելոյ Փրանկիսկոս Լոթարինգացի, ամուսին Մարիամու Թերեսիայ, կայսր ընտրէր, որով եւ զիշխանութիւն ինքնակալութեանն միւսանդամ Աւստրիացոց առհմն առեալ ժառանգեաց : Աոր իմն պատերազմ ի Պրուսիացոց եւ յԱւստրիացոց միջի գրգռեցաւ, յորում վաղվաղակի բազում պետութիւնք հզօրք եւրոպոյ զօրագոյն կողմանն զօրաւիզն լինէին : Աամէին իմն զՍիլեսիա հանել ի ձեռաց Փրեդերիկոսի Մեծի, եւ զնորա զօրութիւնն սկարացուցանել . այլ թագաւորս

այս մեծ պատերազմուն՝ որ Եւթնամեան յորջորջի, սաստիկ իւրում անձինն պաշտպանէր, եւ ի Հուրերասբուրգական խաղաղութեանն (1763) զգաւառս Սիլեսիայ՝ զոր յառաջագոյն ունէր, պահեաց :

Յոսիսեփ Բ. Փրանկիսկոսի Ա. որդի, ցանկ զմեծամեծ իրաց բուռն հարկանէր, եւ հոգ յանձին ունէր վասն պայծառութեան եւ շինութեան աշխարհին : Այս եւեթ թերութիւն համարի նմա, զի շուներ զանձն ի շախու զգօնութեամբ, եւ զի ոչ զգուշութեամբ զիւր խորհրդականն ընտրէր. նմին իրի իսկ եւ զործքնորա մեծամեծք եւ օգտակարք խառն են ընդ այնպիսեաց՝ որ բազում վնասս աշխարհին գործեցին : Ալեքսիս Բ. նորին եղբայր ի բազում խոսովութեան եզիտ գաշխարհն. ամենայն ուրեք ազմուկ եւ ընդ բնաւ պատերազմունք էին. այլ բազում զգօնութեամբ յամենայն տեղիս զխաղաղութիւնն հաստատեաց : Առ Փրանկիսկեաւ Բ. նորին որդւով եւ պայազատաւ բազում փոփոխմունք երեւելիք եղեն յաշխարհին, նա կերպարանք իսկ համօրէն Գերմանիայ փոփոխեցան, որում պատճառք՝ մարտք պատերազմաց Գաղիացւոց ապստամբութեանն էին : Աւստրիացւոց աշխարհ զբազումն ի գաւառաց իւրոց կորոյս. բազում հիւսիսային գաւառք Գերմանիայ խառնեցան ի Գաղիացւոց աշխարհն : Ռաւարիա եւ Վիւրտեմբերգ եղեն ուրոյն թաղաւորութիւնք, իսկ Բադեն զիշխանութիւն մեծի գքսութեան ընկալաւ, նոյնպէս եւ այլ եւս բազում իշխանք զարձակ իշխանութիւնն առին ի Նապոլէոնէ (1805) : Յամին երկրորդի (1806 յ12 Յուլ.) հաստատէր նա զՀաւնական գաշնաւորութիւն՝ յորում էին վեշտասան իշխանք Գերմանիայ. որոյ գաշնաւորութեան գլուխ ինքն Նապոլէոն էր : Ի նմին ամի ի 11 Գեկ. եւ Սաքսոնիացւոց ընտրող իշխան մտանէր ի Հաւնական գաշնաւորութիւնն, եւ զարբունական պատիւն աւնոյր, եւ յաւելում լինէր երկրի իշխանութեան նորա : Օ՛այլ եւս իշխանս Գերմանացւոց արկ

Նապոլէոն ընդ սոցա իշխանութեամբ: Այսու ամենայնիւ ամենեւին իսկ եւ բնաւին լուծաւ քակեցաւ Գերմանական միաբանութիւնն. եւ կայսր Փրանկիսկոս Բ. զիշխանութիւն Գերմանական ինքնակալութեանն ի բաց թողեալ, անուանեցաւ այնուհետեւ Փրանկիսկոս Ա. կայսր Աւստրիայ (1804): Այսպէս դադարեաց Գերմանական կայսերութիւնն տեւեալ ամս իբրեւ իննհարեւր:

Յետ Պրուսիացւոց պարտութեանն՝ Նապոլէոն զՎեստփալիական թագաւորութիւնն կանգնէր ի բազում աշխարհաց անդատին ի Պրուսիացւոց գրաւելոց, յոր թագաւորութիւն խառնէին եւ այլ աշխարհք ինչ Գերմանիայ, յորս էր եւ Հանովեր, եւ զՀերոնիմոս զիւր եղբայր անդէն թագաւոր կացուցանէր (1807):

Յետ պատերազմին Աւստրիացւոց ընդ Գաղիացիս (1809) ի Վիեննական խաղաղութեանն, Աւստրիացիք դարձեալ միւսանդամ ընտիր ընտիր դաւառս յիւրեանց աշխարհէն կորուսանէին:

Պատերազմն՝ զոր Նապոլէոն ընդ Ռուսաց մղեաց (1812), նորին կործանման պատճառք լինէր: Ի ձախողել արշաւանացն, Գերմանացւոց աշխարհ զլուխ ամբառնայր, եւ պատերազմաւ՝ որ առ Լիփսիա տուաւ (1813), զերծաւ աշխարհն յանհնարին լծոյ անտի Գաղիացւոց: Առաջին Պարիսական խաղաղութեամբն եւ Վիեննական ժողովոյն (1815), Աւստրիա զմեծ մասն դաւառացն՝ զոր կորուսեալ էր, միւսանդամ ըմբռնէր, եւ այլս փոխանակ ընդ այնոցիկ՝ զոր շմարթէր յետս առնուլ, ստանայր: Պրուսիա, Բաւարիա եւ Հանովեր ընդարձակէին, եւ յետինն եւս զթագաւորութեանն պատիւ ընդունէր. նոյնպէս այլ եւս դաւառք Գերմանիայ զարձակ իշխանութիւնն առնուին: Թեպէտ եւ այսպէս սպառսպուռ քակտէին բաժանէին ի միմեանց այլ եւ այլ կողմանք Գերմանացւոց աշխարհին, սակայն ամենայն իշխանք՝ դաշնաւորք լինէին միմեանց. եւ յայնմ հետէ Գերմանիա՝ անուանեալ

կոչի Գերմանական դաշնաւորութիւն երեսուն եւ ութ տերութեանց, որոյ դաշնաւորութեան զլուխ կայսրն Աւստրիացոց է :

Եւ այս իսկ անուանք են թագաւորացն եւ կայսերաց Գերմանիայ, իսկզբանէ անախ մինչեւ ջբակել ինքնակալութեանն :

	Թագաւ.	Մեաւ.
Կոնրատու Ա	912	918
Հենրիկու Ա	919	936
Ոթոն Ա. Մեծ	936	973
Ոթոն Բ	973	983
Ոթոն Գ	983	1002
Հենրիկու Բ	1002	1024
Կոնրատու Բ	1024	1039
Հենրիկու Գ. Թուխ	1039	1056
Հենրիկու Դ	1056	1106
Հենրիկու Ե	1106	1125
Լոթար	1125	1137
Կոնրատու Գ	1137	1152
Փրեդերիկու Ա	1152	1190
Հենրիկու Զ	1190	1197
Փիլիպպուս	1198	1208
Ոթոն Դ	1198	1218
Փրեդերիկու Բ	1218	1250
Կոնրատու Դ	1250	1254
Գուլիելմուս	1254	1256
Ռիքարդուս	1257	Տրատ. 1259
Անտերրնշտիւն. 1259 — 1272		
Ռուդոլփուս Ա	1273	1291
Ադոլփուս	1291	1298
Ալբրատու Ա	1298	սպան. 1308
Հենրիկու Է	1308	1313
Լուդովիկուս	1314	1347
Փրեդերիկուս Գ	1314	Տրատ. 1325
Կարոլուս Դ	1347	1378

	Թագաւ.	Մեռաւ.
Վինկեսուլաւոս	1378 մերժ.	1400
Ռոբերտոս	1400	1410
Սիգիսմունդոս	1411	1437
Ալբերտոս Բ.	1437	1439
Փրեդերիկոս Դ.	1440	1493
Մաքսիմիլիանոս Ա.	1493	1519
Կարոլոս Ե.	1519 հրաժ.	1556
Փերդինանդոս Ա.	1556	1564
Մաքսիմիլիանոս Բ.	1564	1576
Ռուդոլֆոս Բ.	1576	1612
Մատթիա	1612	1619
Փերդինանդոս Բ.	1619	1637
Փերդինանդոս Գ.	1637	1657
Լեոպոլդոս Ա.	1658	1705
Յովսէփ Ա.	1705	1711
Կարոլոս Զ.	1711	1740
Կարոլոս Է.	1742	1745
Փրանկիսկոս Ա.	1745	1763
Յովսէփ Բ.	1765	1790
Լեոպոլդոս Բ.	1790	1792
Փրանկիսկոս Բ.	1792 թողու	1804

Տեսցուք արդ զնշանաւոր տէրութիւնս՝ որ ի Գերմանական դաշնաւորութեանն են * :

* Չանուանա սոյնոց եւս տէրութեանց՝ որ ի Գերմանական դաշնաւորութեանն են, եղաք իսկզբան անդ մատենիս, (յԷջ 21) . իսկ զքնդարձակութիւն երկրի նոցա եւ զթիւ համարոյ բնակչացն տեսանիցեմք ի վերջ կոյս սոյր մասին : Այնպէս եւ զերկոցունց մեծաց տէրութեանց Աւստրիացոց եւ Պրուսիացոց, որ բազում մեծամեծ դաւառս ի Գերմանական դաշնաւորութեանն ունին, յիւրաքանչիւր տեղիս խօսեցաք (տես 121—127 եւ 147—150) : Չայս միայն անկ համարիմք յաւելուլ աստէն եթէ բաց յայնց դաւառաց Աւստրիացոց աշխարհին որ Գերմանականքն կոչին, ի Գերմանացոց դաշնաւորութեանն են եւ երեքին Սլաւոնական դաւառքն Բոհէմիա, Մարաիա եւ Սիլեզիա :

Ժ

Բ Ա Ի Ա Ր Ի Ա

ԼՐԿԻՐ. ԼՅՍ Թագաւորութիւն յերկու մասունս բաժանի. ի բուն Բաւարիա՝ որ մեծագոյն մասն աւելութեանն է, եւ ի մէջ Վիւրտեմբերգի, Բադենի, Հեսենի, Սաքսոնիայ, եւ Աւստրիական գուառացն Բոհեմիայ, Աւստրիայ եւ Տիրոլի գտանի. եւ ի Պալատական իշխանութիւն Հռենոսի, (Palatinat du Rhin) որ եւ Հռենական Բաւարիա կոչի, եւ զատեալ ի բուն աշխարհէն է. ընդ մէջ երկոցունց կան Բադեն եւ Հեսեն - Գարմադ: — Չափ ընդարձակութեան բովանդակ տէրութեանն է 1477 շորեքկուսի մղոն, յորոց 140 են ի Հռենական Բաւարիա:

ԼՆԱԿԻՉԲ իբրեւ $4\frac{1}{2}$ հազարք հազարաց են ի բովանդակ տէրութեանն, յորոց իբրեւ 500,000 ի Հռենականն Բաւարիա կան:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. Աթոն Վիտելլաբաքացի (1180) է նահապետ զարմի Թագաւորացն Բաւարիացւոց որ այժմ Թագաւորեն: Աուգոլփոս գուքս՝ որ յամի 1319 մեռաւ, ընկալաւ զպատիւ ընտրողութեան, եւ եղբայր նորա Լուդովիկոս Գ. եղև կայսր Գերմանացւոց: Յամի 1506 հաստատեցաւ անդրանկաց միայն յաջորդել իշխանութիւնն: Մաքսիմիլիանոս եղև ընտրող իշխան Պալատական (Palatin) յամի 1623: Յամի 1742 կարոլոս (Է) Ալեքս, ընտրեցաւ կայսր Գերմանացւոց, Թագաւոր Բոհեմիացւոց, եւ աւագ գուքս Աւստրիացւոց. բայց սակաւ ժամանակս տևեաց իշխանութիւն նորա, եւ կորոյս զամենայն երկիր իշխանութեան իւրոյ. այլ Մաքսիմիլիանոս Յովսեփ Գ. միւսանգամ ստացաւ զամենայն երկիրսն: Մաքսիմիլիանոս Չուայրրիկացի եղև ընտրող իշխան յամի 1795, եւ ապա յամի 1805 Թագաւոր միահեծան, որպէս վերագոյն (139) ի պատմութեան Գերմանացւոց տեսար:

ԼՆԲԻՐ • ՍԱՔՍՈՆԻԱՑԻՈՑ Թագաւորութիւն կայ ի մէջ Պրուսիացւոց աշխարհին Սաքսոնիա - Ալտենբուրգի, Ռայսի եւ Բահեմիացւոցն Թագաւորութեան։

— Ընդարձակութիւն երկրին է 271 շորեքհուսի մղոն։

Ընդհանրապէս իրրեւ 1,800,000 են նորա, որ հայեցեալ ի փոքրիկութիւն սահմանացն, մեծ ինչ է. ուստի եւ մի ի կարի իսկ շէն զաւառաց է այս Թագաւորութիւն։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ • Այս աշխարհ՝ որ միջավայր եւ սիրա է Գերմանիայ, ի վերջին ժամանակս բազում ինչ ի մեծութենէն կորոյս եւ ամփոփեցաւ յոյժ։ Երկու վուրդն խառն է, զի են ի նոսա սերունդք Սաքսոնաց՝ որ քաջութեամբ մեծաւ ետուն պատերազմ ընդ Կարոլսի Մեծի, եւ յամի 449 տիրեցին Ընդդիացւոց, եւ իշխանութիւն նոցա անդէն տեւեաց մինչեւ յ1066, յորոց են եւ կայսերք բազումք Գերմանացւոց, որպէս հոյակապն Հենրիկոս Ա. եւ յաջորդք նորա։ Բայց գոն ի նոսա եւ եկք Սլաւոնաց՝ որք յամի 530 արշաւեցին ի Սաքսոնիա, եւ յետ բազում պատերազմաց նուաճեցան, մանաւանդ ի Հենրիկոսե Ա. որ եւ վասն այնորիկ յամի 928 զսահմանակալ կոմսութիւն (margraviat) Միսնիայ հաստատեաց, որ յամի 1127 ընդ ընտրող իշխանութեան Սաքսոնիացւոց միացաւ։ Փրեդերիկոս Աւգոստոս Ա. յամի 1697 էառ ղԹագաւորութիւն Պոլոնիացւոց։ Համի 1806 միաբանեաց տերութիւնն ընդ Հռենական զաշնաւորութեանն, եւ ընտրող իշխանն էառ ղպատիւ Թագաւորութեան. (տես վերագոյն, 139)։

Վ Ի Ի Ր Տ Ե Ն Բ Ե Ր Գ

ՆՐԿԻՐ. Վ ԻՒՐՏԵՆԲԵՐԳՅԱՑԻՈՅԹ ազաւորութիւն
ի մէջ Բաղենի եւ Բաւարիայ կայ: — Ընդարձակու-
թիւն երկրին է 360 շորեքկուսի մղոն:

ԲՆԱԿԻՉՔ իբրեւ 1,700,000 են ի նմա:

ՊԱՏԻՄՈՒԹԻՒՆ. Վ իւրտենբերգ էր վաղնջուց ա-
նուն բերդի մօտ ի Ստուտգարա քաղաք: Օչառա-
ջինն ի վախճան ժԱ. դարու յիշատակին տեարք
Վիւրտենբերգի, եւ յամի 1139 տեարքն եղեն կոմք:
Յետ այնորիկ իսկզբան ժԳ. դարու սկսան անուանի
լինել, եւ մանաւանդ Ուլրիք՝ կոմս Վիւրտենբեր-
գայ, զոր համարին նահապետ տանուտերութեանն:
Նորին որդի Երեւհարդ մեծացաւ եւ զօրացաւ առա-
ւել քան զնա. բայց յետոյ վաթարացեալ՝ ապա
միւսանգամ յարոյց զիշխանութիւնն, եւ զքաղաքն
Ստուտգարա արար տեղի գահոյից եւ զՏիւրինգեն
գնոց առ: Սի ոմն ի զաւակէ սորա, Եբերհարդ
Գրայներ կոչեցեալ, ամն 48 կալեալ զիշխանութիւնն
ընդարձակեաց յոյժ, մինչեւ լինել զքսութիւն, յոր
յետոյ յաւելաւ երկիր բազում: Նա Վիւրտենբերգ ի
կատարածի ժԵ. դարուն եղեւ անուն աշխարհին ող-
ջոյն: Ի ժամանակս Երեսնամեայ պատերազմացն, եւ
ի պատերազմունս Սպանիացւոց յուզեալս վասն յա-
ջորդութեան, բազում վիշտս կրեաց աշխարհն, քա-
ղաքք եւ աւանք աւերեցան, եւ նուազեաց յոյժ ժո-
ղովուրդն: Յետ այնորիկ մինչեւ ի ժամանակս անպ-
ստամբութեանն Գաղիացւոց հանգարուեալ կայր եր-
կիրն: Յամի 1803 ոչ միայն ընդարձակեցաւ աշխարհն,
այլ եւ դուքսն՝ ընտրողութեան պատիւ ընկալաւ.
եւ քանզի յարեցաւ եւս սրտի մտօք ի Նապոլէոն,
յամի 1805 առ թագաւորութեան պատիւ, եւ մե-
ծացաւ երկիր իշխանութեան իւրոյ, զոր օրինակ վե-
րադոյն (139) պատմեցաք:

ԵՐԳԻՐ. ԵՅՍ Թագաւորութիւն կայ ի մէջ Հիւսիսային ծովու, Հոլլաւայնի, Մեկկենբուրգի, Պրուսիայ, Բրաննշուայգի եւ Հոլանդիայ: — Չեւ կերպարանայն կարի անկարգ է, զի մեծ դքսութիւնն Ուգենբուրգ ի մէջ սահմանաց նորա մտանէ, եւ աշխարհն յերկուս գլխաւոր մասունս եւ ի հինգ փոքր մասունս բաժանի: — Բնդարձակութիւն տէրութեանն է 695 շորեքկուսի մղոն:

ԲՆԱԿԻՉՔ իրրեւ 1,700,000 են:

ՊԵՏՐՈՒԹԻՒՆ. Հերկրի տէրութեան Հանովերացւոց ի ժ. դարէ մինչեւ ցժԲ. դար շորք տոհմք իշխանաց տիրէին, որ յետոյ առ սակաւ սակաւ ի ձեռն խնամութեան եւ ժառանգութեան միացան: Յամի 1139 Հենրիկոս Ա.իւծ յորջորջեալ, թոռն Լոթարի կայսեր ընկալաւ զայն իշխանութիւն, եւ էր հզօր. սակայն վասն բազում պատերազմացն տկարացեալ խոյս ետ յԱնգղիա, ուր ծնաւ զԳուլիելմոս՝ որ է նահապետ Բրաննշուայգ-Վիենբուրգեան տոհմին: Եյս տոհմ ի յաջորդ դարս յերկուս բաժանեցաւ, այս ինքն յերեց եւ ի կրտսեր տոհմ: Ի կրտսեր տոհմէ անտի յարեաւ Գուլիելմոս զուքս, եւ ի նմանէ է նոր Վիենբուրգեան տոհմ, որ եւ Հանովերեան կոչի: Եյս տոհմ յամի 1692 եհաս ի պատիւ ընտրութեան, եւ ապա յամի 1714 էառ զԹագաւորութիւն Բրիտանացւոց, ընդ որում յետոյ յամի 1815 միացաւ եւ իշխանութիւն Հանովերի՝ որ այն ինչ լեալ էր Թագաւորութիւն, յետ կալոյ մնալոյ երկրին սակաւ ինչ ժամանակս ընդ ձեռամբ Նապոլէոնեանց եւ Պրուսիացւոց: Յետ մահու վերջնոյ Թագաւորին Բրիտանացւոց Գուլիելմոսի Գ. եղբայր նորա Եսնեսա Աւգոստոս Թագաւոր եկաց ի Հանովեր յամի 1837:

ԵՐԳԻՐ. ՊՐՈՒՍԻԱՅԻՈՑ Թագաւորութիւն, (ի բաց թողեալ զ19 մանրամանք մասունս՝ որ ի Գերմանական գաշնաւորութեանն կան, եւ զԵսայենբուրգացւոց իշխանութիւն՝ որ ի Հեղուեախա,) յերկուս զխաւոր բաժինս հասանի, զորս ամենեւին իսկ բաժանեն ի միմեանց փոքր փոքր ինչ կալուածք իշխանացն Գերմանացւոց, որ ի միջի կան երկօցունց մասանց Թագաւորութեանն: Մին ի մասանց անտի անուանեալ կոչի Արեւելեան գաւառք, եւ մեւն՝ Արեւմտեան գաւառք: Արեւելեան գաւառաց սահմանք են ի հիւսիսոյ՝ Մեկլենբուրգ եւ Արեւելեան ծով, յարեւելից՝ Ռուսիա, Պոլսնիա եւ Արախա, ի հարաւոյ՝ Աւստրիա եւ Սաքսոնիա, յարեւմտից՝ Հեսսնի ընտրող իշխանութիւն, Բրաւնշուայգ եւ Հաննովեր: Արեւմտեան գաւառք ունին սահմանս ի հիւսիսոյ զՀոլանդիա եւ զՀաննովեր, յարեւելից զԱխպպե, զՀաննովեր, զԲրաւնշուայգ, զՀեսսեն, զԱլպգեկ եւ զԵսասաւ, ի հարաւոյ զԴաղիա եւ զՀռենական Բաւարիա, եւ յարեւմտից կողմանէ զՔեղզիա եւ զՀոլանդիա:

Արեւելեան գաւառք վեց են, եւ կոչին Ա. Բրանդերբուրգ, Բ. Պոմերանիա, Գ. Սիլեսիա, Դ. Սաքսոնիա, Ե. Պոսեն, Զ. Պրուսիա՝ որ գարձեալ յերկուս մասունս բաժանի, այս ինքն են Արեւելեան Պրուսիա եւ Արեւմտեան Պրուսիա: Իսկ արեւմտեան գաւառք են երկու, Ա. Աւստրիայիա եւ Բ. Հռենական գաւառ: — Ի գաւառաց աստի վեց, այս ինքն Ա. Բրանդերբուրգ, Բ. Պոմերանիա, Գ. Սիլեսիա, Դ. Սաքսոնիա, Ե. Աւստրիայիա եւ Զ. Հռենական գաւառ, մասն են Գերմանական գաշնաւորութեանն. իսկ երկուքին մնացեալ գաւառքն, Պրուսիա եւ Պոսեն չեն մասն Գերմանիայ:

Չափ բնդարձակութեան համօրէն տէրութեանն է 5040 շորեքիուսի մղան. մեծութիւն արեւելեան դաւառացն է 4196 շորեքիուսի մղան, եւ արեւմտեան դաւառացն՝ 844:

Հիւսիսային կողմանք աշխարհին հարթ գաշտադեափն են, իսկ ի հարաւային կողմանս են բազում դօտիք լեւանց: — Օդ աշխարհին ի բուն Պրուսիա դաւառի ցրտագոյն է եւ փոփոխական, եւ վասն յաճախութեան լճիցն՝ խոնաւագոյն եւս է. բազում անգամ հողմ ցրտաշունչ ի ծովակողմն կուտէ շնչէ, որով օդքն յտակին. իսկ ի հարաւային կողմանսն ի Գերմանական դաւառսն օդն քաղցրախառն է եւ յամարան դեղեցիկ: — Լճն բազում գետք մեծամեծք եւ փոքունք, յորոց կէսք ի Բալտիկեան ծովն անկանին եւ կէսք ի Գերմանացոց ծովն. Վայքսել, Ոդեր եւ Մեմել գետք մեծամեծք են, որ ի Բալտիկեան ծովն խառնին, իսկ Ռենոս, Ելբա եւ Վեսեր՝ ի Գերմանացոց ծով:

ԻՆՆԷՍԻՏԷ Թագաւորութեանն են առաւել քան զ14 հազարս հազարաց. այս ինքն

1,741,000 ի Բրանդեր.	2,382 առ մի մի շորեք. մղ.
990,000 ի Պոմերանիա .	1,724
2,679,000 ի Սիլեսիա .	3,612
1,564,000 ի Սաքսոնիա .	3,396
1,326,000 ի Վեստփալիա	3,605
2,500,000 ի Հոեն. դաւ.	5,078
2,152,000 ի Պրուսիա .	1,827
1,170,000 ի Պոսեն .	2,180

Սեճ մասն բնակչաց Պրուսիայ՝ Գերմանացիք են. միայն ի Պոսեն եւ յարեւմտեան Պրուսիա կան 1,500,000 Պողոնիացիք. իսկ ի Սիլեսիա, ի Պոմերանիա, ի Բրանդերբուրգ միանգամայն դտանին 500,000 Սլաւոնք. դարձեալ մասն մի բնակչաց արեւելեան Պրուսիայ են Լետտացիք. ի Պոմերանիա դտանին տոհմք ինչ ի Սուեդացոց, եւ ի կողմանս Հոենա-

կան գաւառի զբեթէ 70,000 Գաղիացիք եւ Վալնիք կան:

ՊԼՏԻՄՈՒԹԻՒՆ. Կոնրաստս որդի Ռուդոլփոսի Յոլերացոյ, որ կոմսն էր ի Հոհենցոլերեան տոհմէն Հաւաքիացոց, ընկալաւ յԺԳ. դարու զերկիր ինչ կոմսութեան առ Նիւոնբերգաւ: Մի սմն ի նորին պայազատաց զնեալ ի Սիդիսմանդոսէ ինքնակալէ, որ եւ թագաւոր Բոհեմիացոց էր, զԲրանդերուրգացոց նահանգն, զսահմանս տէրութեան իւրոյ ընդարձակեաց: Իսկզբան ժԶ. դարու յորժամ Լութեր զկրօնից փոփոխմունս ի Գերմանացոց աշխարհն մուծանէր, Ալբերասս ի Հոհենցոլերեան տոհմէ, իշխան Բրանդերուրգացոց, որ էր զլիաւոր Տեւտոնական կարգին ի Պրուսիա գաւառի, ընդունէր զազանդն, եւ յինքն զբաւեալ զարեւելեան Պրուսիա՝ որ կալուած իշխանութեան էր Տեւտոնական կարգին, յաշխարհական դքսութիւն փոխէր, եւ խառնէր ընդ գաւառն՝ զոր ունէր յառաջագոյն: Համի 1618 նորին պայազատք ի կալուածս տոհմի իւրեանց յաւելին եւ զգաւառս Բրանդերուրգացոց ընտրող իշխանաց, որ իշխանութիւն այնուհետեւ ի տոհմն իւրեանց անց: Ի ժամանակի Երեսնամեան պատերազմին, առին իշխանք տոհմին եւ զնեքնակողմն Պոմերանիայ եւ զԵպիսկոպոսական վիճակն Մագդերուրգ, Հաղբերշտագ, Մինդէն, եւ զկողմանս ինչ Աեստփալիացոց գաւառի:

Փրեզերիկոս ընտրող իշխան Բրանդերուրգացոց, որ տիրէր ի վերայ այս ամենայն գաւառաց, յամի 1701 ինքնին առ զպսակ թագաւորութեան, եւ կոչեցաւ Փրեզերիկոս Ա. թագաւոր Պրուսիացոց աշխարհին: Փրեզերիկոս Բ. թափէր ի Մարիամայ Թերեսիայ՝ զոր ի նեղ արկ, զՍիլեսիա (1745). զբաւէր զարեւելեան Փրիսլանդիա, եւ յառաջնում բաժանման Պողոնիայ (1773) առնոյր եւ զարեւմտեան Պրուսիա: Համի 1791 ստացան Պրուսիացիք զերկիրսն իշխանութեան Անսլաւայ եւ Բայրայթայ, որ այժմ ընդ Բաւարացոց

տէրութեամբ են, եւ յերկրորդում եւ յերրորդում բաժանմանն Պողոնիայ (1792 եւ 1795) առին երկիրս բազումս՝ որ էին յառաջագոյն թագաւորութեան Պողոնիացոց: Իբրեւ Գաղիացիք, յետ Ղեւնեւիլեան խաղաղութեանն, յամի 1801 զերկիրս՝ որ ի ձախակողմն կոյս Հռենոսի էին, յիւրեանս առնուին, հասուցումն փոխանակ ընդ վնասուցն ընկալաւ Պրուսիա գրաւելով զեկեղեցական երկիրսն յարքունիս:

Յամի 1805 Պրուսիացիք դաշինս ընդ Նապոլէոնի կռեալ, զՀեղուեախացոց իշխանութիւնն Նելշաակ՝ զոր անդստին յամէ 1707 ունէին, զԱնսբաք եւ զարեւմտեան ինչ կալուածս թողուին ի բաց, եւ ընդ այնր առնուին զՀանովեր: Այլ յետ այնորիկ իբրեւ յամին երկրորդի ընդ Գաղիացոց ի մարտ պատերազմի գրգռէին, յամի 1807 զմեծ մասն գաւառաց տէրութեանն կորուսանէին. այս ինքն զամենայն գաւառս՝ որ յարեւմտեան կողմն Ելբայ գետոյ էին, եւ յարեւելս զՊողոնիական երկիրսն: Յետ երեւելի պատերազմաց Գերմանացոց յամէ անտի 1813 մինչեւ յամն 1815, ոչ միայն զգաւառան՝ զոր յառաջն ունէին, առին Պրուսիացիք, այլ առաւել եւս մեծացաւ եւ տարածեցաւ երկիր իշխանութեան նոցա, եւ կանգնեցաւ եկաց այժմու Պրուսիացոց պետութիւնն՝ որ մի յերեւելի եւ ի զլիսաւոր տէրութեանց Եւրոպոյ է, ոչ միայն վասն ընդարձակութեան երկրին եւ բազմութեան բնակչաց, այլ եւ վասն ճարտարութեանց արուեստից եւ ուսմանցն եւ գիտութեանց:

Այս են թագաւորք Պրուսիացոց.

	Թագաւ. Մեռաւ.	
Փրեդերիկոս Ա.	1701	1713
Փրեդերիկոս - Գուլիելմոս Բ.	1713	1740
Փրեդերիկոս Բ.	1740	1786
Փրեդերիկոս - Գուլիելմոս Գ.	1786	1840
Փրեդերիկոս - Գուլիելմոս Գ.	1840	

ԼՅՐԻՒՐ. ԵՍՍՐ թագաւորութեան սահմանք են ի հիւսիսոյ եւ յարեւմտից՝ Հիւսիսային ծով, յարեւելից՝ Հռենիական գաւառ Պրուսիայ, վեստփալիա եւ Հանովեր, եւ ի հարաւոյ՝ Բեղգիա: Են նորա ի հիւսիսային եւ յարեւմտեան կողմանս բազում կղզիք մեծամեծք եւ փոքուէք: — Չափ բնդարձակութեան երկրին է իբրեւ 620 շորեքկուսի մղն:

Կաշտ լայնատարած է համբռէն երկիրն, եւ սակաւ ինչ բլուրք եւեթ ի կողմանս կողմանս դտանին: Լճրեւք երկրին կարի իմն խոնարհագոյն են, նմին իրի եւ խոնարհագոյն կամ Ստորին գաւառք անուանեալ կոչի աշխարհն. նա աւանիկ եւ եղբւրք երկրին զնստագոյն են քան զերեսս ծովու, վասն այնորիկ բազում թումբք ճարտարագործք յորինեալ են աւափամբք ծովու, զի մի ջուրքն հեղեալ զեղեալ ծածկեացն զաշխարհն: — Բազում լիճք եւ ճախճախուտ վայրք են յաշխարհին, վասն որոյ եւ օդ երկրին խոնաւական է. մանաւանդ զի ի ծովեղերս երբեք երբեք ժանդահատութիւն ի աղմոցն զիզանելոյ բուրէ. այլ օդ հարաւային կողմանցն առողջ է: — Մեծագոյն գետք աշխարհին են Ռենոս եւ Մայաս:

ԲՆԵՎԻՉՔ աշխարհին իբրեւ 3 հազարք հազարաց են, եւ սերեալ են ի Պատաւիական, ի Սաքսոնիական եւ ի Փրիսիական ցեղից Գերմանացոց:

ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ. Օր ինչ զսկզբանէ Բեղգիացոց ասացաք, զնոյն մարթ է մեծաւ մասամբ եւ զՀոլանդացոց ասել, քանզի զրեթէ բնդ նոյնպիսի փոփոխմամբք անկեալ էին երկուքին եւս աշխարհք, մանաւանդ թէ երկուքին բաժինք միոյ աշխարհի՝ որ առ հասարակ խոնարհագոյն կամ Ստորին գաւառք անուանեալ կոչէին: Ի ԺՉ. դարու մինչ դեռ Սպանիացիք աիրէին աշխարհին եւ բազում բռնութիւնս

ի կիր արկանէին, անդէն նշանաւոր լինէր Գուլիելմոս Արանիացւոց իշխան՝ որ զբազում հիւսիսային գաւառս ի Սպանիացւոց անտի թափէր, որում եւ բնակիչք աշխարհին տային զիշխանութիւն կուսակալութեան գաւառացն՝ որք յայնմ հետէ յանուն միոյ ի գաւառաց անտի Հոլանդիա եւս կոչէին:

Օ շարմանք մեծաքանչ են թէ զխորդ ուսմունք եւ արուեստք ճարտարութեանց պայծառանային անդէն ի Հոլանդացւոց աշխարհին, եւ յոր բարձրութիւն եհառ վաճառականութիւն նոցա եւ արուեստ նաւարկութեան, եւ թէ սրչափ դաղթականութիւնս յայլեւայլ կողմանս երկրի հաստատէին, ի ժամանակի մինչ դեռ ոչ միայն պատերազմ ընդ արտաքնոցն տային, այլ եւ բազում անհնարին խռովութիւնք ի ներքս յաշխարհին լինէին: Բայց սակայն ի վերջին ամս անցելոյ դարուն կարի իմն տկարացեալ անկեալ էին յառաջին պայծառութենէ եւ ի զօրութենէ:

Ի ժամանակի Գաղիացւոց ապստամբութեանն, առին սոքա զՀոլանդիա, զկուսակալութիւնն՝ զոր ժառանգութեամբ որդի ի հօրէ առնուն Արանիացւոց իշխանք, (երբեք երբեք ընդ մէջ հատանելով կարգին վասն իրիք իրիք խռովութեանց,) ջնջէին բառնային ի միջոյ, եւ զկերպարանս առաջնորդութեան աշխարհին փոփոխեալ, կացուցանէին ընկերհաշտութիւն, զոր Բատաւական ընկերհաշտութիւն անուանեալ կոչէին: Յամի 1806 Նապոլէոն զընկերհաշտութիւնն ի Թագաւորութիւն չրջէր, զոր տայր եզրօր իւրում Լուդովիկոսի: Աւ իրբեւ սա յետ սակաւ ժամանակի ի բաց կայր ի Թագաւորութենէ, անդէն Հոլանդացւոց աշխարհ խառնէր ընդ կայսերութեան Գաղիացւոց, եւ կայր մնայր այնպէս մինչեւ ցՆոյեմբ. ամիսն ամին 1813: Ի նմին ժամանակի դարձաւ անդէն յԱնգղիացւոց աշխարհէ անտի Գուլիելմոս իշխան ի տանէ Արանիայ-Նասաւեանց, որ էր որդի յետին կուսակալի Հոլանդացւոց: Ի եղգիս միացաւ ընդ Հո-

լանդիայ, եւ վճռով ժողովոյն վիճենայ Գուլիերմոս եղև թագաւոր, եւ կոչեցաւ Գուլիերմոս Ա. թագաւոր Ստորին դաւառաց (1815, Մարտ 16): Յամի 1830 ապստամբեալ Բեղդիացւոց, զոր օրինակ վերագոյն տեսաք, զատ ինչ թագաւորութիւն կանգնէին:

ԳՆԱԳԹԱԿԱՆՔ. Հոլանդացիք, յետ վենետացւոց ի նուազութիւն անկանելոյ յառաջին պայծառութենէ անտի իւրեանց, մինչ շեւ էր Բրիտանացւոց բարձրացեալ, գլխաւորք եւ երեւելիք էին վաճառականութեամբ: Այժմ՝ զբազումս ի գաղթականութեանց անտի իւրեանց, որպիսի ինչ էին գաղթականութիւնք Բարւոյ յուսոյ, այլովքն հանդերձ, կորուսին, զոր հանին ի նոցանէ Անգղիացիք թշնամիք Գաղիացւոց, ի ժամանակի զի առ Նապոլէոնիւ ընդ Գաղիացւոց աշխարհին յօղեալ խառնեալ էր Հոլանդիա: Այլ տակաւին են նոցա ընդ ամենայն կողմանս աշխարհի ստացուածք կալուածոց բազումք: — Գլխաւոր գաղթականութիւնք նոցա են,

Ա. Յոլիկանիա, ուր ի Սուեդեան կղզիս, այս ինքն ի մեջ արեւելեան Հնդկաց եւ Նոր Հոլանդիայ, ունին նորա զեւթն վարչութիւնն Բատաւիայ, Ամբոյինայ, Բանդոյ, Տեւնադի, Մակասարի, Սումատրայ եւ Տիմորի, որ են ընդ ամենայն 3698 շրեքկուսի մղանք, եւ ունին բնակիչս 6½ հազարս հազարաց: Ի Յաւայ կղզւոյ անտի ունին նորա զ¼ մասն. իսկ ¼ մասն կայ ընդ իշխանութեամբ այդբէնածին տերանց՝ որ շեն ամենեւին ազատ ի Հոլանդացւոց տէրութենէ: Իսկ յայլ եւս մեծամեծ Սուեդեան կղզիս, որպիսի են Սումատրա, Բոռնեոյ, Կեղերես, ունին նորա զեղերս ինչ . զբեթէ ի նոցա ձեռս են եւ ամենայն Մոլուկեան կղզիք:

Բ. ՅԱՍիա, ի տէրութեան Յապոնացւոց ուր նորա եւեթ ունին մուտ, գէմ յանդիման Նանկասակայ ունին վիճակս ինչ ի կղզւոջն Գեսիմա, ուր պահին զգուշութեամբ:

Գ. ՅԱՓՐԻԿԷ ունին իրրեւ երեքասուն զղեակս եւ կալուածս գործակալաց ի Գուինէա, որոց ամենեցուն ընդարձակութիւն է 131 շորեքիւսի մղոն, եւ բնակիչք իրրեւ 15,000:

Դ. ՅԱՄԵՐԻԿԷ յարեւմտեան Հնդիկս ունիննոքս զփոքր կղզիսն Աուրակաւոյ, Ս. Եւստաքիոս, Սարոյ եւ զմասն մի Ս. Մարտինոսի եւ զԳուայինաց, որոց ամենեցուն ընդարձակութիւն է իրրեւ 500 շորեքիւսի մղոն եւ բնակիչք իրրեւ 90,000:

Ժ.Օ.

Դ Ա Ն Ի Ա

ԼԵՐԿԻՐ. ՍԵՀՄԵՆՔ այսր թագաւորութեան են, ի հիւսիսոյ՝ Գանիական ծով, յարեւելից՝ Աստաեգաս եւ Սոււոգ, Արեւելեան ծով եւ Մեկլենբուրգ, ի հարաւոյ՝ Հանովեր, եւ յարեւմտից՝ Հիւսիսային ծով: Այսր թագաւորութեան մի մասն ի բազում կղզեաց կազմեալ յորինի, եւ մեւս եւս մասն է ցամաք ինչ կղզի*, որք համօրէն ի միասին ունին ընդարձակութիւն իրրեւ 1020 շորեքիւսի մղոնաց: Բաց յայսցանէ են նորա Տելրուպա, ի հիւսիսային կողմանս ի վեր քան զՍկովտիա, Փարսերեան կղզիք, որոց չափ մեծութեան է 54 շորեքիւսի մղոն. եւ դարձեալ Իսլանդիա կղզի առ հիւսիսային բեւեռական շրջանակաւ, որոյ մեծութիւն է 1405 շորեքիւսի մղոն:

* Ի ցամաք երկրի աստ է դրսութիւնն Հոլլաւայն - Ղաւենբուրգ՝ որ է մասն գերմանական գաղնաւորութեան: որպէս վերագոյն (21) տեսար. եւ ունի չափ ընդարձակութեան աւելի քան 160 շորեքիւսի մղոնաց, եւ բնակիչս իրրեւ 470,000: Բայց յաւուրս յայտոսիկ կամի թագաւորն Գանիացոց զամենայն խափրան՝ որ ի մէջ այլոց եւս գաւառաց տերութեան իւրոյ եւ այսր գերմանական գաւառի գոն, բառնալ ի միջոյ, եւ զամենայն յօգել ի մի մարմն:

Ուստի եւ բնդարձակութիւն համօրէն թագաւորութեանն է 2479 չորեքիւսի մղոն :

Երեսը երկրին հարթ եւ դաշտաձեւ են, իբրեւ զՀոլանդիա, եւ բլուրք ինչ միայն գոն յաշխարհին : Ի հիւսիսային կողմանս ցուրտ սաստիկ է. այլ ի հարաւային կողմանս քաղցրախառն եւ զեղեցիկ է օդամօրանի, որպէս զի շէ մարթ գտանել ուրեք ի մօտակաց վոյրսն : — Ի հարաւային սահմանս աշխարհին է Ելլա գետ, այլքն ամենայն փոքր առուակք են :

ԻՆԵՎԻՉԲ զլիսաւոր մասին թագաւորութեանն են առաւել քան զ2 հազարս հազարաց, Փարոյերեան կղզեաց՝ իբրեւ 7000, իսկ Իսլանդիայ՝ իբրեւ 57,000* :

ՊԱԵՂԹԱԿԱՆՔ. Պանիացիք ունին

Ա. ՅԱմերիկէ, զհարաւային կողմանս Գրոյենլանդիայ, որ վասն որոյ ձկանց եւ վաճառականութեան կաշուց, կարի կարեւոր է նոցա. եւ ունի մեծութիւն 200 չորեքիւսի մղոն, եւ բնակիչս 5000 : Պարձեալ յարեւմտեան Հնդիկս զերեւին կղզիս Ս. Թովմայի, Ս. Խաշի եւ Ս. Յովհաննու, որ են ի համարոյ փոքր Անտիլեան կղզեաց, եւ մեծութիւն նոցա է 9 չորեքիւսի մղոն, եւ ոգիք իբրեւ 46,000 բնակեն ի նոսա :

Բ. Յարեւելեան Հնդիկս յեզերս Կորամանդելի ունին զՏրանկերար, որ անդստին յամէ 1824 եղև ազատ նաւահանգիստ եւ զՏանիար :

Գ. ՅԱփրիկէ ունին գլեակս ինչ ի Գուինեա, որոց ամենեցուն մեծութիւն է 26 չորեքիւսի մղոն, եւ բնակիչք իբրեւ 28,000 :

* Պատմութիւն Պանիացւոց աշխարհին խառն գտածի ի պատմութեան անդ Սուեզիացւոց եւ Նորուեզիացւոց :

ԵՐԳԻՐ . ՍՈՒԵԳԻՆՆԵՐՈՑ եւ **Նորուեգիացւոց թա-
զաւորութիւնք**, որ եւ Սկանդինաւեան ցամաք կզգի
կոչին, ունին սահմանս ի հիւսիսոյ զսառուցեալ
ծովն հիւսիսոյ, յարեւելից զլապլանդիա, զՖոտնեան
ծոց եւ զծովն Արեւելից, ի հարաւոյ զծովն Արեւելից
եւ զԿասսեղաս եւ յարեւմտից զծովն Հիւսիսոյ :
Երկոքին թաղաւորութիւնք եւս ձգեալ հասաննն ի
հարաւոյ մինչեւ ցհիւսիս. բոլոր Նորուեգիա բարձրա-
գոյն ելանէ քան զՍուեգիա, եւ Սուեգիա խոնարհա-
գոյն քան զՆորուեգիա իջանէ : Սուեգիա կայ յարեւ-
ելից եւ Նորուեգիա՝ յարեւմտից, եւ երկոքին բա-
ժանին ի միմեանց Աիւեղեան լեռամբք : — Չափ ընդ-
արձակութեան համօրէն տէրութեանն է 13,769 շա-
րեքկուսի մղոն . Սուեգիա 8006 շարեքկուսի մղոն է,
իսկ Նորուեգիա՝ 5763 :

Աիւեղք կամ Սկանդինաւեան լեռինք ձգին ի հա-
րաւոյ ի հիւսիս ընդ ամենայն աշխարհն, եւ զերկուսին
տէրութիւնս, որպէս վերագոյն ասացաք, բաժանեն
ի միմեանց . գաղաթունք լեռանցն ձիւնապատք են
ընդ ամն ողջոյն : — () զն ցուրտ սասաիկ է, սակայն
պարզ եւ առողջագոյն : Ի հիւսիսային կողմանս ձմեռն
տեւէ զամիսս ինն, եւ ամենայն ինչ պաղի . այլ ի
Նորուեգիացւոց աշխարհին ի հարաւակողմանս Սեւէ
լեռանց՝ որ արդեւ իմն հիւսիսային հողմոցն լինին,
անհնարին իմն սասականայ տապ ամարան : Ի ծովե-
ղերեայս խոնաւ է օդն եւ լի մառախոլով : — Գետք
բազումք են յաշխարհին, Գաղեր մեծագոյն է քան
զամենեսին, ունի սահանս ջուրց մինչեւ ց800 ոտն
բարձրութեամբ :

Ինկիլի2ք համօրէն երկրին են առաւել քան զ4
հազարս հազարաց . Սուեգիա ունի բնակիչս առաւել
քան զ3 հազարս հազարաց եւ Նորուեգիա՝ աւելի

քան զ1,000,000: — Սուեդիացիք եւ Նորուեգիացիք թէպէտ եւ շէն նոյն մի ազգ, սակայն ազգակից եւ մերձաւոր միմեանց են, եւ երկոքին եւս Գերմանացիք: Նախանձ իմն հին է ի միջի նոցա, թէպէտ եւ անդտին յ32 ամաց ի մի եղբայրութիւն միաբանեցան:

ՊԵՏՐՈՒԹԻՒՆ. Ընդտին ի Զ. դարե շրջէին Սկանդինաւիացիք, այս ինքն են բնակիչք Սուեդիայ, Նորուեգիայ եւ Գանիայ, շուրջ զժողովեզերօք Հիւսիսային եւ Ատլանտեան եւ Միջերկրական եւս ծովուն, իրրեւ արշաւանս զնելով, բմբռնել որ ինչ ի բուն անկանիցի. եւ գային միջամուխ լինել ի վերայ Հսե-նոս գետոյ մինչեւ ցԱողսնիա, եւ ի վերայ Սէն գետոյ մինչեւ ցՊարիս քաղաք: Մի մասն նոցա ի Գաղիա հաստատեցին թագաւորութիւն ինչ, այս ինքն ի Նորմանդիա, եւ ժամանակս ինչ տիրեցին Անգղիացոց, մտին եւ ի Ռուսոց աշխարհն եւ ի Սպանիա: Արօնիք ամենեքին իսկ հեթանոսք էին:

Ի Նորուեգիացոց աշխարհին յԹ. դարու անդ երեւելի եւ հոյակապ երեւէր քաջութեամբ եւ աշխարհակալութեամբ Հերալդոս ոմն անուն: Արդ թոսինն նորա Ողաւ մուծանէր զքրիստոնէութիւնն ի Նորուեգիա, որ առ սակաւ սակաւ եւ ի Սուեդիա եւ ի Գանիա եւս տարածեցաւ, եւ երբը ընդ իւր կրթութիւն եւ արուեստ եւ գիտութիւն:

Ի Գանիա պատճառք յառաջագիմութեան քրիստոնէութեան լինէր Կանուա Մեծ, որ թագաւորէր յամէ 1014 մինչեւ ջամն 1036: Ունէր սա ժառանգութեամբ զտէրութիւն Անգղիայ, զոր ստացեալ էր աշխարհակալութեամբ հոյր նորա Սուենոն. եւ ինքն եւս առ պատերազմաւ զՆորուեգիա: Այլ առ պայազատօք նորա երկոքին եւս թօթաիեցան ի Գանիացոց: Մինչեւ ի Աալդեմար Գ. հասեալ սպառեցաւ արու զաւակ տան թագաւորացն (1375): Կուսար նորա Մարգարիթա՝ որ անուանեալ կոչեցաւ հիւսի-

սային Շամիրամ, առնոյր ժառանգութեամբ Ղրա-
նիացւոց եւ զՆորուեղիացւոց թագաւորութիւնն
(1387) :

Ի Սուեղիա շեղեն ձեռնհաս հզօր թագաւորք
զթագաւորութիւնն՝ ազատ յընտրութենէ աղնուա-
կանաց տէրութեանն առնել : Բազում անգամ յա-
րուցեալ աղնուականացն աղմուկ, զկարգ պայազա-
տութեան թագաւորաց փափօխէին . եւ յորժամ
Մարգարիթա՝ տիկին Գանիացւոց եւ Նորուեղիացւոց
եկաց, զնա ընտրեցին եւ իւրեանց ի տիկնութիւն :
Եւ տիկինն ժողովէր զպատգամաւորս երեցունց թա-
գաւորութեանցն ի կազմար (1397), եւ հաստատէր
զկազմարեան միաբանութիւն, այս ինքն զմիաւորու-
թիւն երեցունց թագաւորութեանցն, եւ ետ կապել
անգ թագ Երիքայ՝ որ էր քեռորդի նորա, եւ եղև
պայազատ թագաւորութեանն յետ նորա :

Եւ յ միաբանութիւն շրաւեաց տեւել երկար
ժամանակս : Երիք անկաւ ի թագաւորութենէ, եւ
յետ մեռանելոյ Քրիստոփորայ Գ. նորին պայազատի
(1448), քակեցաւ ի միաբանութենէ անտի Սուեղիա՝
Գանիացիք թագաւորեցուցին իւրեանց զՔրիստիան
Ա. որ էր որդի Գիարիքայ, Ալեքսնուրդացւոց կոմ-
սի, եւ եղև հայր ցեղի տան թագաւորացն Գա-
նիացւոց եւ Նորուեղիացւոց, եւ նորին զարմ թագա-
ւորէ ցայժմ ի վերայ Գանիացւոց : Սա նորոգեաց
զնոյն միաբանութիւն ընդ Նորուեղիացւոց, եւ թա-
գաւորեաց ի վերայ Սուեղիացւոց եւս յամէ անտի
1457 մինչև ցամն 1464. միանգամայն եւ զՀլենսիդ խառնեաց ընդ Գանիացւոց թագաւո-
րութեանն : Նորին պայազատք Յովհանն (1483 —
1513) եւ Քրիստիան Բ. (1513 — 1559) ջանային պա-
հել զնոյն իշխանութիւն ի վերայ Սուեղիացւոցն,
որում ընդդէմ զառնային բազումք ի ցեղից աղնուա-
կանացն Սուեղիացւոց, մանաւանդ ցեղն Ստուրեանց :
Բայց ապա ուրեմն վասն անհնարին անագործն

գործոյն Քրիստիանեայ Բ. յարեաւ ապստամբութիւն ի Սուեդիացւոց աշխարհին, եւ Գուստաւ Վասա, ոմն ի գլխաւոր ազնուականաց աշխարհին, զոր Քրիստիան ի կապանս ունէր, եւ որում յաջողեցաւ ապրել ի բանտէն, նստաւ յաթոս թագաւորութեանն (1523)։ Այլ ի Գանիա եւս նոյնպէս մերժեցաւ յազնուականաց անախ թագաւորն, եւ եկաց թագաւոր Փրեզերիկոս Ա. ի ցեղէ Հոլշտայն-Ութենբուրգի, որ եւ ազդակից էր Քրիստիանեայ (1520 — 1531), եւ եմոյժ ամենեւին զԼութերական ազանդն՝ զոր վաղ իսկ սկըսեալ էր Քրիստիան. Բ.։ Գաշինք խաղաղութեանն՝ որ յամի 1524 կուցան, բարձին ի միջոյ ամենեւին զԿաղմարեան միաբանութիւնն։ Այլ Գուստաւ վասն պիտոյից կարօտութեան նորոգ թագաւորութեանն եմոյժ ի Սուեդիա զլութերական վարդապետութիւնն, զի կարասցէ կապուտ կողոպուտ զեկեղեցիս եւ զվանորայս աւնել։

Չպայտազատ նորա զերիք ժԴ. ընկէց ի թագաւորութենէ Յովհան Գ. եղբայր երիբայ (1568) եւ ինքն նստաւ, եւ սպան եւս զնա յետոյ (1575)։ Նորին որդի Սիգիսմանդ եկաց թագաւոր Պալմնիացւոց յամի 1587, եւ յամի 1592 յաջորդեաց զաթոս Տոր իւրոյ ի Սուեդիա։ Նորին Տորեղբայր Կարոլոս Թ. Հան ի նմանէ զթագն Սուեդիացւոց յամի 1599։ Սորա որդի Գուստաւ Ազոլիոս երեւելի լինէր ի պատերազմունսն՝ զոր մղէր ընդ Ռուսաց եւ ընդ Պողոնիացւոց, եւ մանաւանդ ի Գերմանացւոց Երեսուն ամաց կռուին. բայց ապա անկաւ ի խառնուրդն (1632)։ Գուստար նորա Քրիստիանա յամի 1654 եթող զթագաւորութիւնն, եւ դարձաւ յուղղափառ Հաւատոս, եւ թագաւորեաց որդի Տորաքեան նորա Կարոլոս Ժ. (1654 — 1660), եւ եւս առաւել մեծացոյց զասմանս թագաւորութեանն, որ յառաջագոյն ի Վեստփալեան խաղաղութեան բազում զաւառս ստացեալ էր։

Կարողութիւն ժԱ. (1660 — 1697) շարժումներու թիւն զինուորութեանն յարգարեաց պնակն որպէս ցայտմ կայ, եւ ամբողջ զթագաւորութիւնն հանեալ ի ձեռաց ազնուականաց զինչսն արքունի՝ զոր անիրաւութեամբ յափշտակեալ էր նոցա: Կորին որդի եւ պայազատ Կարողութի. (1697 — 1718) յառաջնումն յազթեաց Ռուսաց, Գանձացուց եւ Պոզնիացուց. յետ այնորիկ բեկաւ առաջի Ռուսաց (1709): Եւ յետ ամս հինգ իբրեւ գերութեամբ ի Տաճկաց աշխարհին կարչ, դարձաւ յաշխարհ իւր, եւ ի նորոգ պատերազմի բնդ Գանձացուցն՝ զոր վասն նորուեղիացուց աշխարհին տայր, անկաւ ի պաշարել անդ զՓրիդրիքսալ (1718): Ծանր տղթա տուգանաց տայր Փրեգերիկոս Ա. այր քեռ նորա Ռելիկայ Ելէնորայ, զորս ի միասին ի բարձ թագաւորութեան հանեալ էր Սուեղիացուց, վասն խաղաղութիւն ընդ թշնամիսն առնելոյ. զԲրեմնն եւ զՎերդեն եթող ընտրող իշխանի Բրանչուայդայ, զմեծ մասն յառաջակողմանն Պամերանիայ եւ զկղզիս ինչ ետ Պրուսիայ, եւ զԽլանդիս, զԵթլանդիս, զԻնգերմանլանդիս եւ զԿարելիս՝ Ռուսաց:

Յետ այնորիկ սկսան ունել Ռուսք իշխանութիւն իմն ի վերայ առաջնորդութեան աշխարհին, մանաւանդ առ Ազովիաւ Փրեգերիկոսիւ (1757 — 1771): Այլ Գուստաւ Գ. (1771 — 1792) համարձակազոյնս ընդդէմ դառնայր իշխանութեան Ռուսացն, եւ տայր աշխարհին սահմանադրութիւն ինչ՝ որ կարճէր իմն զիշխանութիւն ազնուականացն. նմին իրի եւ նոցա նենգ գործեալ նմա, տային սպանանել: Գուստաւ Գ. Ազովիոս՝ որ մինչեւ ցամն 1796 բնդ խնամակալութեամբ հօրեղբոր իւրոյ էր, յամի 1809 վասն նենգաւոր միաբանութեան աւագացն հրաժարեաց ի թագաւորութենէ վասն անձին իւրոյ եւ որդուց իւրոց, եւ Կարողութի. նորին հօրեղբայր, անց նստաւ փոխանակ նորա, եւ ընտրեաց իւր պայազատ զՔրիստիան

Ազատուս զիշխան Հոլշտայն-Սոնգենբուրգ - Ազատ-
տենբուրգի: Այլ իբրև մեռաւ (1810) այս քրիս-
տիան, ընտրելին Սուեդիացիք զԲեռնադոս զօրավար
գաղիացի ի ժառանգ թագաւորութեանն փոխանակ
առաջնոյ ժառանգին, որ եւ նստաւ իսկ թագաւոր
յես Կարոլոսի Ժ. Գ. մեռանելոյ (1818), եւ անուն կո-
չեցաւ նմա Կարոլոս Յովհան: Օչա յաջորդեաց որդի
իւր Փրանկիսկոս Ոսկար (1844):

Իսկ ի պատմութեանն Գանիացւոց յես բաժան-
մանն անուանի եղևն քրիստիան Գ. (1588 — 1648),
վասն միջամուխ Երեսուն ամաց դերմանական պա-
տերազմն լինելոյ. Փրեդերիկոս Գ. (1648—1670) որ
ընդ Կարոլոսի Ժ. Սուեդիացւոց թագաւորի ետ ճա-
կասս, եւ Փրեդերիկոս Գ. (1699—1729) որ յառա-
ջագէմ զարուեստս եւ զվաճառականութիւն մատու-
ցանէր, եւ ընդ Կարոլոսի Ժ. Սուեդիացւոց թա-
գաւորի պատերազմաւ էր: Այլ եւ սոքա իսկ, որ-
պէս եւ պոյսազատք նոցա, շերեւցուցին ինչ գործ,
որ առ հասարակ ամենեցուն հոյակապ եւ նշանաւոր
իցէ: Յամի 1814, Նորուեգիա՝ որ անդստին յաւուրց
անտի Մարգարիթայ ընդ Գանիացւոց թագաւորօք
էր, ի բաց եկաց, եւ միացաւ ընդ Սուեդիայ:

Գ. ԱՂՔԱԿԵՆՔ. Մի եւեթ գաղթականութեան
երկիր է Սուեդիացւոց յարեւմտեան Հնդիկս, կղզին
Բարթոլոմեայ, որոյ շափ մեծութեան է իբրև 3 շո-
րեքիւսի մզնն, եւ բնակիչք իբրև 8000:

ԺԸ

ՌՈՒՍԻԱ

ԱՂԿԻՐ. ՍԱՀՐԱՆՔ եւրպէական Ռուսիոյ են ի
հիւսիսոյ՝ սառնասառայց ծով հիւսիսոյ, յարեւելից՝
Ասիական Ռուսիա, ի հարաւոյ՝ Սեաւ ծով, Տաճ-
կաստան եւ Աւստրիա, յարեւմտից՝ Արեւելեան ծով,

Փինթանդեան եւ Բասնեան ծոցք, Աւստրիա եւ Պրուսիա :

Չափ մեծութեան եւրոպեական Ռուսաց աշխարհին է 75,154 շորեքիուսի մղոն: — Այս մասն տերութեան բաժանի ի վեց դաւառս, որ են

Ա. Գաւառք Արեւել. ծովուն	9,023	շորեքի. մղ.
Բ. Մեծ Ռուսիա	43,390	»
Գ. Փոքր Ռուսիա	4,138	»
Դ. Հարաւային Ռուսիա	8,773	»
Ե. Արեւմտեան Ռուսիա	7,537	»
Զ. Պողոնիացւոց թագաւորու.	2,293	»
	<u>75,154</u>	

Ա. երի Ռուսաց աշխարհին եւրոպայ, է ափական Ռուսիա՝ որոյ ընդարձակութիւն է 270,900 շորեքիուսի մղոն: Իսկ ամերիկեան Ռուսիայ մեծութիւն է 20,000 շորեքիուսի մղոն: Ուստի եւ չափ ընդարձակութեան համօրէն մենայն տերութեանն Ռուսաց դասնի առաւել քան զ366,000 շորեքիուսի մղոն:

Ի պատմութեան աշխարհի չիք ինչ նման տերութեան Ռուսաց. թագաւորութիւն ճենգիսիանի եւ Լենկաիմուրայ, որ արեամբ ազգաց եւ բազմապատիկ վշտօք երեւելի եւ նշանաւոր լեալ է, առ սակաւ ինչ ժամանակ եւեթ յայտպիսի մեծատարած սահման հասանել կարէր. եւ բովանդակ տիեզերական պետութիւն Հռոմայեցւոց ի մեծապայծառ ժամանակի իւրում, բնաւ եւ ոչ իսկ զկէս մասն այժմու Ռուսաց տերութեանն ունէր: Ռուսիա ունի զրեթէ զկէս եւրոպայ, զերիք մասն Ասիայ եւ զմասն ինչ Ամերիկեայ՝ որ երկպատիկ մեծագոյն քան զԳաղիա է: Այս տերութիւն 2¹/₂ ով չափ մեծագոյն է քան զբնաւ եւրոպա, 100,000 շորեքիուսի մղոնաւ չափ մեծագոյն քան զՍինէացւոց աշխարհ, եւ ունի յինքեան զեւթնէրորդ մասն երեսաց բովանդակ ցամաք երկրին: Յորժամ յարեւմտեան ծագս տերութեանն

Հասարակ օր լինիցի, յարեւելեան ծագս 11 ժամ գիշերոյ է:

Եւրոպեական Ռուսիա դաշտ մեծածիգ լայնատարած է, որ Ռւրալ լեռամբք բաժանի յԱսիացոց աշխարհէ, որոց բարձրութիւն 6000 ոտամբ չափ է: Բնդ մէջ Սեաւ ծովու եւ Կասպիական ծովու կան Կովկաս լեռինք՝ որոց գագաթունք ի 10,000—17,000 բարձրութիւն հասաննն եւ ցանդ ձեամբ պատեալ են: — Օղն պէսպէս է ըստ այլեւայլ վայրաց, ի հիւսիսային կողմանս ցուրտանհնարին է. ի միջավայրս աշխարհին ցուրտ է, այլ յստակ եւ առողջ. իսկ ի հարաւային կողմանս ջերմ է եւ հեշտական: — Բազում գետք մեծամեծք եւ մանուկք դոն յաշխարհին, յորոց միջի նշանաւոր են Վոլգա, Գոն, Գնիկեպեր, Գնիկետեր, եւ Ռւրալ: Են եւ բազում լիճք մեծամեծք, յորս երեւելի է Լադոգա՝ որ մեծ քան զամենայն լիճս Եւրոպայ է:

ԲՆԱԿԻՉՔ եւրոպեական Ռուսիայ համարին իբրեւ 46 հազարս հազարաց. եւ առ շորեքկուսի մզնն իբրեւ 600 ոգի:

Ի Գաւ. Արեւել. ծով.	3,336,000	բն.	370	առ. շ.մ.
Ի Մեծ Ռուսիա . . .	21,452,000	„	494	„
Ի Փոքր Ռուսիա . . .	5,674,000	„	1371	„
Ի Հարաւային Ռուսիա .	2,801,000	„	230	„
ՅԱրեւմտեան Ռուսիա .	8,449,000	„	1125	„
Ի Պոզնիայ. թագաւոր.	4,188,000	„	1894	„

Բնակիչք ասիական Ռուսիայ են աւելի քան 99 հազարս հազարաց, իսկ ամերիկեան Ռուսիայ իբրեւ 50,000 ոգիք: Որով եւ համօրէն բնակիչք տէրութեանն գտանին իբրեւ 55 հազարս հազարաց:

Բազում այլ եւ այլ ազգք են ի մէջ բնակչոց Ռուսաց աշխարհին. սակայն ցեղն Սլաւոնաց գլխէ զամենեքումբք անհնարին բազմութեամբն: Եւ յո ցեղ միայն ի հարաւային կողմանս ընդ Թաթարս խառնեալ է, յարեւելեան կողմանս ընդ Մոնղոլս, ի հիւ-

սխալին կողմանս ընդ Փինլանդացիս եւ Լապլանդացիս, յարեւմտեան կողմանս ընդ ալնուականս Գերմանացւոց եւ ընդ քաղաքացիս Լիււանդացւոց եւ Վուրլանդացւոց, եւ անտի ընդ հարաւ կոյս ընդ Լիթուանս՝ որ առաւելապէս զՊոլոնիացւոց լեզու խօսին: Այլ ի մեծ միջավայրս աշխարհին ի բուն իսկ ի Ռուսիա, կամ ի վայրս՝ որ ի Վոլգայ սկսեալ մինչեւ ի բերան Վայքսել գետոյ հասանեն, բնակեն միայն առանձինն Սլաւոնք:

Բնակիչք այսր աշխարհի աճեն երազագոյնս: Յամի 1807, 1811, 1815 եւ 1826 բազմութիւն բնակչացն չառաւելոյր աւելի քան զ500,000, այլ ի հնգետասան յեաին ամս հանապաղ աճումն է ամի ամի ի մէջ 500,000 եւ 700,000 աց, իսկ յամս 1824, 1829, որպէս եւ յամի 1832 անց եւ ընդ այս սահման: Աւելի է զմիջին ինչ թիւ առնուլ կամիցիւնք, բնակիչք Ռուսիայ մինչեւ ցայժմ ամի ամի իբրեւ 508,140 ուզիս առաւելեալ են. այս ինքն ամ ըստ ամէ թիւ ծնելոցն $1\frac{1}{2}$ իցս առաւել քան զմեռելոց է: Ուստի եւ բազմութիւն աշխարհին ի 20 ամաց ժամանակի, եթէ աղէտք ինչ չգիպիցին, 10 հազարօք հազարաց չափ առաւելոց են, իսկ ի 40 ամաց ժամանակի առաւել քան 20 հազարօք հազարաց չափ:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. Ի ժամանակի զի Նորմանք արշաւէին յեզերս Անգղիայ եւ Գաղիայ, յարձակեցան նոյնպիսի հէնք, թերեւս ի Սուեգիացւոց աշխարհէ, ի կողմն եւս արեւելից հիւսիսոյ յաշխարհն Սլաւոնաց, զիմեցին հասին մինչեւ ի Գնիկպեր, եւ հաստատեցան կացին իշխանութիւնք խառն ի Նորմանաց եւ ի Սլաւոնաց. այս իշխանութիւնք անուանեալ կոչէին Վերինգեանք: Թէ ուստի իցէ անուն Ռուսացն, չէ յայտ. թերեւս գլխաւոր ինչ ցեղ Վերինգեանցն այսպիսի անուն ունէր, որ յետոյ յամենեւին իսկ անց: Արեւելիք եւ հոյակապք էին ի ժամանակն յայնասիկ Ռուրիկ, եւ երկօրին եղբարք նորա: Ռուրիկ,

յետ եղբարցն վախճանելոյ, արկ հիմն զ862 ամաւ մեծի իրիք միահեծան իշխանութեան՝ յորում եւ եկաց մինչեւ ցամն 879: Յետ նորա վախճանին, քանզի նորին որդի Իգոր կարի մանուկ էր, եւ չէր բաւական վարել զտէրութիւնն, Ողեզ՝ որ ի մերձաւոր աղղականութենէ էր, առ ի ձեռն զառաջնորդութիւն աշխարհին, եւ ելեալ ի Նովգորոդայ՝ յաղթութեամբ ընթանայր յաշխարհին, եւ զԱիեւ՝ զլիաւոր քաղաք տէրութեանն առնէր, եւ միանգամայն իսկ մինչեւ ի Կոստանդնուպոլիս խաղացեալ հասանէր, եւ Բիւզանդացիք հաղիւ թէ մեծամեծ պատարագօք սուկոյ եւ արծաթոյ դաշինս խաղաղութեան ընդ նմա կռէին:

Իբրեւ Ողզա, կին Իգորայ աբբայի, յետ վախճանի առն իւրոյ ունէր զինամակալութիւն որդւոյ իւրոյ Սուետեսլաւայ (955), կամեցաւ լինել քրիստոնեայ, եւ զնաց ի Կոստանդինուպոլիս եւ մկրտեցաւ. այլ ոչ ոք էր որ զնաց զհետ օրինակի նորա: Եւսուրեմն թուն Իգորոյ աբբայի, Վլադիմիր Ա. Մեծն, որ զտէրութիւնն մեծացոյց աշխարհակալութեամբ, դարձաւ ի քրիստոնէութիւն եւ ամուսնացաւ ընդ Աննայի, դստեր Ռոմանոսի Ա. կայսեր Յունաց:

Եարոսլաւ Ա. ի մեռանել իւրում (1054) բաժանէր զթագաւորութիւնն ի մէջ որդւոց իւրոց, եւ միահեծան իշխանութիւնն այնուհետեւ ի դաշնաւորինչ տէրութիւն փոփոխէր, յորում մեծ իշխանն Աիեւ քաղաքի զառաւելագոյն իշխանութիւնն ունէր: Ենտի իսկ կռիւք եւ զժառութիւնք ի մէջ իշխանացն ծնան, եւ ստէպ խռովութիւնք ի ներքս եւ տկարութիւն առ արաբս: Յամի 1157 եկաց ի Վլադիմիր քաղաքի աւագ ինչ իշխանութիւն հզօր, որ ամենեւին ազատ զինքն ի Աիեւոյ արար:

Մինչ զեռ այսպէս աշխարհն քակեալ եւ բաժանեալ էր, եկին երեւեցան Մոնղոլք, ի հլուսիսակողմանս Կասպից եւ Սեաւ ծովու, հարին զՌուսս առ Կալկա զեառով (1224), քակեցին քանդեցին զբա-

զաքս եւ զգիւզս, մինչեւ զօրացաւ մեծ իշխանն Եա-
րսղաւ Բ. Հար զնոսա. եւ սկսաւ միւսանգամ առ
նոսլաւ իշխանութիւն տէրութեան Ռուսաց: Թէպէտ
եւ երբեք երբեք կարճէր բռնութիւն Մանգոլացն,
այլ առ Հասարակ տեւեալ բաւեր զրեթէ մինչեւ
ցամն 1480, յորժամ մեծ իշխանն Իւան Գ. Վասի-
լեւիչ, հան յազատութիւն զաշխարհն մեծամեծ պա-
տերազմօք, արկ զամենայն երկիրն ընդ իւրեւ, եւ առ
իւր անուն այսպէս Չար (Վայսր):

Արթութիւն եւ արուեստք աշխարհին յայնժամ
տակաւին նուազ իմն էին, եւ ժողովուրդն բիրտ եւ
բարբարոս: Իսկ զօրն էր գրեթէ միայն ի հեծելոց՝
որք կրէին ազնուինս եւ տապարս եւ վերդս. եւ մե-
ծամեծքն ազանէին զրահս մեծագինս, եւ կրէին նի-
զակս եւ գաշոյնս: Մշակութիւն երկրին սակաւ էր
յոյժ: Մեծատունք իսկ բնակէին ի ստորին յար-
գեայ խուզս եւ նկուզս, զորոց տախտակացն անջրպետս
մամոռօք ընուին. եւ կահք հանդերձանաց սենեկացն
ոչ ինչ այլ ինչ էին, բայց լոկ եւ անպաճոյճ փայտե-
ղէն սեղան եւ աթոռ. սակաւք էին որ ունէին կրա-
կարան: Այնպէս եւ բարք եւ սովորութիւնք բնակ-
չաց աշխարհին առաւել ասիականք էին քան եւրո-
պեականք: — Իւան Գ. (1462 — 1505) առաքեալ
հրեշտակս առ կայսր Փրեզերիկոս Բ. խնդրեաց ճար-
տարապետս եւ արուեստագէտս եւ ձեռագէտս:
Արեւելի եղև ի նմին ժամանակի Արիստոտել Բողո-
նիացի, որ ի Մոսկաւ շինուածս յօրինէր, եւ ուսու-
ցանէր ձուլել պատերազմական անօթս, եւ ազնուա-
ցուցանէր զկարի թերակատար արուեստ հասանելոյ
զդահեկանս:

Պայազաուք Իւանայ Գ. եւ զԳազան եւ զԱթ-
տերխան արարին նահանգս Ռուսաց, եւ տային երբեմն
պատերազմ ընդ թաթարաց: Իւան Գ. յօրինեալ
կարգեաց դունդ ինչ 12,000 արանց, որոց էին զէնք
հրոյ, եւ անուն կոչէր զօրացն Սարելից:

Ի Փետրորայ Ա. սրբւոյ իւանայ Գ. որ եւ զՍիբերիա յաւել ի տերութիւն Ռուսաց, սպառեցաւ արու զաւակ տանն Ռուրիկեանց (1598). մեծամեծքն ընտրեցին փոխանակ նորա զեղբայր կնոջ նորա զԲորիս Գագուենով, որ էր այր հզօր այլ նենդաւոր յոյժ, եւ յառաջագոյն իսկ անագորոյն գործովք յորդեաց իւր ճանապարհ հասանելոյ յայն բարձ: Սպանեալ էր նորա զՓետրորայ եղբայրն, զԳեմետրիոս, զազա. նմին իրի բազումք յետ այնորիկ խարէութեամբ եկեալ կարծեցուցանէին թէ ինքեանք իսկ Գեմետրիոսն իցեն, վասն թագաւորութեանն հասանելոյ: Այլ յաջողեցաւ իսկ միումն ի նոցանէ, որում անուն Գրիգոր Ռարեպիւս կոչէր, պատրել զբազումս. եւ իբրեւ Բորիս ի նեղ անկեալ՝ առեալ զեղ մահու մեռանէր, ամ մի կալաւ նա զաթոռն. յետ այնորիկ յարեան մեծամեծք եւ սպանին զնա: Արքա ընտրեին զմի ոմն յիշխանացն Ռուսաց, Աստիլ Շուխիի անուն. այլ եւ սա չկարաց յերկարել: Իւազում խոռվութեամբք ապականէր երկիր տերութեանն. գոյին հասանէին Պոզնիացիք եւ Սուեդիացիք նստուցանել նոցա թագաւոր յազգէ անտի իւրեանց: Այս յետուստ ուրեմն յամի 1612 մերժէին Ռուսք զօտարականն յաշխարհէն իւրեանց, եւ ընտրեին ի թագաւոր յամի 1613 զՄիքայէլ Փետրորովիչ Ռոմանով զութեւտասնամեայ, որ էր ի տանէ Ռուրիկեանց ըստ մայրենի ազգին, իսկ ըստ հայրենի տոհմին յազգէ Պրուսիացւոց, որ զամս աւելի քան զերեսուն թագաւորէր քաջութեամբ եւ իմաստութեամբ, եւ ցոյժմ իսկ տիրէ աշխարհին Ռուսաց զաւակ նորա ըստ մայրենի կարգին:

Չնա յաջորդէր որդի իւր Աղէքս (1645—1676), որ նոյնպէս քաջութեամբ վարէր զտերութիւնն եւ լինէր յաղթող ի պատերազմունս Տաճկացն: Սորա եւս որդի Փետրոր Գ. (1676—1682) համարձակէր զիշխանութիւն ազնուականացն տկարացուցանել. ի

Ժողովի ուրեք ազնուականաց զմուրհակն՝ յորս նշանակեալ կային ազատութիւնք ազնուականացն, արկի կրակ: Յետ նորս մեռանելոյ լինէր ազատամբութիւն մեծ զօրացն՝ որ Սարելիցքն անուանեալ կոչէին. զի շկամէին սոքա թէ կրտսեր եղբայր Փէոդորայ, Պետրոս, զտէրութիւնն յաջորդիցէ, այլ Իւան՝ որ էր երէց քան զնա, այլ չէր կարօղ բաւական լինել իշխանութեանն: Առաջնորդ խոսութեանն էր Սոփիա՝ որ էր քոյր Իւանայ. բայց եւ սա յանձն առ հաւանել յորժամ Իւան Պետրոսիւ հանդերձ ընտրեցաւ թագաւոր, եւ նմա եւս յանձն եղև թագաւորել ընդ նոսա: Յետոյ ուրեմն յետ եւթն ամաց ջանացաւ սա ինքնին միայն ունել զտէրութիւնն. այլ յայնժամ Պետրոս եւթնեւտասն ամաց լեալ եւ հօր եւ աջողակ, այնպէս զամենայն յարգարեաց, զի Սոփիա ի վնս առաքեցաւ, եւ ինքն յետ այնորիկ միայն եկաց թագաւոր (1689):

Այս Պետրոս՝ որ Մեծն կոչեցաւ, ստացաւ իւր վաղվաղակի զտեր եւ զդուր ժողովրդեանն, եւ եղև արդեամբք հաստիչ տէրութեան Ռուսաց: Անգէն իսկ իսկզբանն կազմէր նա յաճախազունդ զօրս ծովու եւ ցամաքի, եւ կրթէր զնոսա ի պատերազմունս ընդ Տաճկաց. քակէր զապստամբ զօրս՝ որ Սարելիցքն կոչէին, առնէր բազում փոփոխմանս ի անտեսութեան տէրութեանն եւ ի սովորութիւնս ազգին, յորս օգնական լինէին նմա նախ մտերիմ բարեկամ նորս Աբդոր եւ յետ այնորիկ Մենչիկով: Պնաց նա յայլակերպս ի Հօլանդիա, զի ուսցի անդ քաջ, իբրև զդոյզն զքարուհտադէտ, զհանգամանս յորինուածոյ նաւաց. եւ յայլ եւս բազում աշխարհս երթայր ճանապարհորդութեամբ, եւ ջանայր որ ինչ լաւ եւ բարի գտանէր, նմանեցուցանել յիւրում տէրութեանն: Ի նշանաւոր պատերազմին՝ զոր ընդ Կարոլոսի ԺԲ. Սուեդիացւոց թագաւորի տայր, ուսաւ նա ի մեծ հակառակորդէ անախ իւրմէ զհանգամանս յաղթու-

Թեան: Ի Նիսիզեղեան խաղաղութեան (1721) զբաւ լինէր քսանամեան պատերազմին ընդ Սուեդիացւոցն. Լիւլանդ, Եսթլանդ, Ինգերմանլանդ եղեն նահանգք Ռուսաց, եւ Պետրոս առ իւր անուն՝ ինքնակալ կայսր: Տէրութիւն նորա շունէր պարտա: Պետրոսբուրգ՝ սրում նա արկ հիմն, ծաղկէր եւ մեծանայր: Ի վաճառականութեան, յիրս ելից եւ մտից եւ յառաջ նորդութեան տէրութեանն, տակաւ տակաւ մեծամեծ նորոգմունք եղեն. նոյնպէս եւ յիրս կրօնից բազում փոփոխմունք լինէին, նա երարձ զհայրապետութիւն Ռուսաց աշխարհին, եւ եզ զԺողով եկեղեցականաց, որ կոչի Ս. Սինհոդոս: Անոյնպէս եւ գիտութիւնք եւ արուեստք ճարտարութեանց յառաջագէժ մատչէին. զի տայր ինքնական յամենայն կողմանց Եւրոպայ արուեստագէտս եւ արս գիտունս բերել յաշխարհն:

Այլ իւր տան կայսերն խոսովութեամբ էին: Համի 1699 մերթեաց նա զԵւզոքսիա Փեդորովնա Լապուքին զկին իւր. մի միայն որդի էր նորա, Աղէքս, որ հանապազ հակառակ կայր նմա, եւ վախճանեցաւ ի բանտի յամի 1718, թողեալ որդի մի փոքրիկ Պետրոս անուն: Համի 1712 ամուսնացաւ Պետրոս Մեծ ընդ Աստարինայ, եւ եղեւ նմա որդի յամի 1714, եւ նա եւս մեռաւ յետ ամաց հնգից: Այն նորա եւ զտեղք երկու Աննա եւ Եղիսաբէթ: Ազ նա յամի 1722 ի 5 Փետրուար ամսոյ օրէնս, զի զկամաց ինքնակալաց կախեալ կայցէ ընտրութիւն պայազատաց իւրեանց. եւ յամի 1724 կարգեաց իւր յաջորդ զկին իւր զԱստարինէ Ա: Այլ մեռաւ Պետրոս ցաւազին հիւանդութեամբ յամի 1725. եւ սուգ առ վասն նորա համօրէն տէրութիւնն:

Մենչիկով հանդերձ զնդաւ անձնապահացն նստոյց զԱստարինա Ա. ի կայսերութիւն. եւ ինքն բռնացաւ ի նոր թագաւորութեանն, թէպէտ եւ մեծամեծքն կամէին թէ ի թոռանցն Պետրոսի կայցէ:

Թագաւոր: Մենչիկով զանձին եւեթ շահ խնդրէր. զամենայն ինչ վասն իւր եւ իւրոց մերձաւորացն գործէր, եւ ոչ վասն աշխարհին օգտի: Աւ այնպէս իսկ յարդարէր զիրան, զի Կատարինա ի կտակի իւրում հաստատէր, զի Պետրոս Աղեքսեւելչ, թոռն Պետրոսի Մեծի, որ ընտրեալ էր լինել պայազատ Կատարինայ Ա. արտոցէ կին զգուստր իւր: Ի վախճանել Կատարինայ, Պետրոս տակաւին երկոտասան ամաց էր. Մենչիկով բռնութեամբ վարէր զառաջնորդութիւնն, մինչեւ Իւան Գոլգորուկի հաւանեցոյց զմանուկ կայսրն Պետրոս Բ. զՄենչիկով հանդերձ համօրէն տ ամբն իւրով վտարանդի ի Սիբերիա հանել: Բայց աշխարհին չլինէր ինչ օգուտ. զի Գոլգորուկեանքն վարէին զառաջնորդութիւնն ոչ ինչ ընդհատ յառաջնոցն բռնութեամբ: Աւ ի մեռանել կայսեր, գուստր Իւանայ եղբօրն Պետրոսի Մեծի, Աննա Իւանովնա, որ էր այրի մնացեալ ի դքսէ Կուրլանդիայ, ընտրեցաւ նմին պայազատ: Այլ հարկ հասանէր նմա նախ արկանել ձեռնագիր մութհակի իմիք՝ յորում խոստացաւ նա առանց հաւանութեան ծերակուտին ոչ պատերազմի հրաման տալ եւ ոչ խաղաղութեան, եւ ոչ հարկա ինչ նորոգ ի վերայ դնել, ոչ ինչ երեւելի պատիւս ումէք շնորհել, չլինել առն, ոչ զոր իւր յաջորդ կարգել, եւ այլ եւս նոյնպիսիս: Բայց Աննա ջնջեաց վաղվաղակի զպայմանն, եւ վարէր զտէրութիւնն համարձակութեամբ՝ օգնականութեամբ պաշտօնեկից իւրոց Միւննիքայ, Ռատերմանայ Չիրկարկիտայ եւ Բիրենեայ՝ որ էր նորա սերաբարեկամ: Ի պատերազմի ուրեք ընդ Տաճիկս ստացաւ նահանգս ինչ:

Յորժամ մերձ ի մահ էր Աննա, արկ նա ձեռնագիր եւ հաստատեաց, զի թոռն քեռն նորա Կատարինեայ, մանուկն Իւան յաջորդեցէ զաթոռն ընդ խնամակալութեամբ Բիրենեայ: Այլ մինչ չեւ միոյ ամսոյ ի զլուխ ելեալ, անկաւ Բիրեն ի ձեռս

Միւննիքայ եւ Ոստերմանայ, եւ Աննա մայրն Իւանայ՝ որ էր գուսար Կատարինայ, կարգեցաւ յանձանձիշ տէրութեան: Բայց յետ միոյ ամի ձերբակալ եղեւ նա Հանդերձ որդւով իւրով եւ ընտանեօք իւրովք ի պահապան զօրաց անտի, հրամանաւ բժշկին իւրոյ Լեստոկայ, եւ անդէն Եղիսարէթ երկրորդ գուսար Պետրոսի Մեծի, ամբարձաւ յաթոսն: Միւննիք եւ Ոստերման իբրեւ յանցաւորք տէրութեան առաքեցան ի Սիրերիա, իսկ մանուկ կայսրն հանդերձ հարբն եւ մարբն ածաւ նախ ի բերդն Ռիգա, անտի սյլուր, եւ յետոյ բաժանեալ ի ծնողաց իւրոց ածաւ յսլա տեղի, ուր սպանաւ իսկ յամի 1764:

Եղիսարէթ չունէր զօրութիւն եւ իմաստութիւն ի գործ առաջնորդութեան, եւ չգիպեցաւ ինչ փոփոխումն նշանաւոր առ նովաւ ի տէրութեան: Պետրոս Գ. որ էր քեռորդի Եղիսարէթի, եւ ուսոր Աննայի գոտեր Մեծին Պետրոսի եւ Կարօլսի Փրեզերիկոսի, զքսի Հոլլտայն-Վոտտորպեայ, զնա պայազատէր: Սա կամէր զամենայն ըստ մտի կատարել. եւ վաղվաղակի իսկ որպէս զԹագաւորութիւնն նոյնպէս եւ զկեանս հան ի նմանէ կին նորա Կատարինէ Բ: Չեան արկ նա յառաջ մատուցանել զգործն, որում Մեծն Պետրոս արար սկիզբն. մեծացոյց զսահմանս տէրութեանն յազմութեամբք եւ ի պատգամս ընդ սյլոց տէրութեանց անկանելով: Միամօր որդի նորա Պաւլոս՝ որ Թագաւորեաց ընդ նորա, արագ արագ արար մեծամեծ փոփոխութիւնս ի պատերազմական եւ ի քաղաքային իրս, որով արանջել սկսան զնմանէ: Ետ օրէնս պայազատութեան կայսերութեանն, զի հաստատեցի կարգ պայազատութեանն ըստ իբաւանց անդրանկի նախ յարուական ազգին եւ ապա յիգականն: Եղև նա գործակից ի ձեռն Սուարովայ պատերազմացն՝ որ ընդ Գաղիացոց մղէին ի ժամանակի ապստամբութեան նոցա. բայց եւ հակառակութեամբ եւս էր ընդ Անգղիացոցն:

Օչնա պայազատեաց որդի նորա առաքինի Աղեքսանդրոս Ա : Ամենայն իսկ դորձք ժամանակի թագաւորութեան նորա սքանչելի եւ օգտակար թագաւորութեան էին . չիք ինչ մասն առաջնորդութեան տէրութեան, որ ի ձեռն նորա չեկն յազնուականագոյն պայման : Յանհնարին եւ ի սաստիկ պատերազմաց անտի ել նա յաղթութեամբ, որում պարտի եւ Վերմանիա մասամբ իւիք զիւր ազատութիւնն ի ընդ Վաղխացւոցն : Ռուսիա յայնպիսի ինչ բարձրութեան չէր երեւեալ երբեք յառաջ քան զնա . Փինլանդիա, Բեսարաբիա, մասն մի Մոլդաւիայ, եւ վայրբ ինչ առ կասպիական ծովուն, եւ թագաւորութիւնն Պողոնիայ առ նովաւ յարեցան ի տէրութիւն Ռուսաց : Օչնա պայազատեաց նորին եղբայր Նիկողայոս Ա :

Եւ այս իսկ են անուանք ինքնակալաց՝ որ անդրսին ի Պետրոսէ Մեծէ կացին * .

	Թագաւ. Մեծաւ.	Մեծաւ.
Պետրոս Մեծ առանձինն	1689	1725
կատարինէ Ա	1725	1727
Պետրոս Բ	1727	1730
Աննա	1730	1740
Իւան Զ	1740	մերժ. 1741
Եղիսարէթ	1741	1762
Պետրոս Գ. ամիսս ինչ եւեթ		
կատարինէ Բ	1762	1796
Պաւլոս Ա	1796	1801
Աղեքսանդր Ա	1801	1825
Նիկողայոս Ա	1825	

* Քանզի ժամանակ բազմաց ի թագաւորաց Ռուսաց չէ ճշգիւ յայտ, վասն այնորիկ զնոսս ի բաց թողեալ : զնեմբ միայն զանուանս կայսերացն՝ որ յետ Պետրոսի մեծի կացին . մանաւանդ զի զանուանս եւ զժամանակ նշանաւոր թագաւորաց՝ որ յառաջագոյն կացին, վերագոյն եղեալ է մեր ի կարգի անդ պատմութեան :

Ընկ է աստէն խօսել համառօտիք եւ զերկոցունց մնացելոց արեւելեան տէրութեանց :

ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ. Տաճկաստան Եւրոպայ ունի սահմանս ի հիւսիսոյ զԱւսարիա եւ զՌուսիա, յարեւելից զՍեաւ ծով եւ զԱբքիպեղազոս, ի հարաւոյ զԱբքիպեղազոս եւ զՅունաց աշխարհ, յարեւմտից զՅունիական ծով: — Ընդարձակութիւն աշխարհին է իբրեւ 8000 շորեքիուսի մղոն. յորոց իբրեւ 2700 շորեքիուսի մղոն երկիր, այս ինքն Աբուիա, Ալաբիա, Մոլդաւիա եւ Մանտենեզոյ, կան ընդ առանձին իշխանօք՝ որ գրեթէ հարկս եւեթ հարկանեն Տաճկաց: — Ընակիչք երկրին են իբրեւ 9 հազարք հազարաց, յորոց իբրեւ 2½ հազարք հազարաց յերկրի տէրութեան առանձինն իշխանաց են, զորոց ճաւելոցք:

Ընաց բուն երկիր տէրութեան Տաճկաց արտաքոյ Եւրոպայ է. քանզի Ռուսացոց աշխարհին ունին առաւել քան զ20,000 շորեքիուսի մղոն երկիր, յորում են 10 հազարք հազարաց մարդկան, եւ Ռուսիակցոց աշխարհին առաւել քան զ23,000 շորեքիուսի մղոն երկիր, յորում են իբրեւ 7 հազարք հազարաց մարդկան: Աւստի եւ արտաքոյ Եւրոպայ ունին

44,000 շորեքի. մղ. 17,000,000 բն.

Իսկ յԵւրոպիա. 8,000 " 9,000,000 "

Համօր. ի միասին 52,000 " 26,000,000 "

ՅՈՒՆԱՅ ԱՇՅՈՒՐՇ. Սահմանք այսր տէրութեան՝ որոյ սկիզբն յամի 1832 եղեւ, են ի հիւսիսոյ՝ Տաճկաստան, յարեւելից՝ Աբքիպեղազոս, ի հարաւոյ եւ յարեւմտից՝ Միջերկրական ծով: — Մեծութիւն աշխարհին է իբրեւ 720 շորեքիուսի մղոն, իսկ բնակիչք՝ իբրեւ 750,000 են*:

* Ի սկզբան մասենիս (յէջ 20) ի մէջ արեւելեան տէրութեանց եղաք զԿրակա իբրեւ առանձինն տէրութիւն, եւ էր իսկ յայնժամ այնպէս. զի յամի 1815 ի ժողովն Աիէննայ հաստատեցաւ թէ իցէ ազատ քաղաք եւ առանձինն տէրութիւն, իբրեւ աւերակք Պոզոնիացոց թագաւորութեան, ընդ պաշտպանութեամբ երկից զըւ-

Հ Ե Տ Ե Ն Ի

ՊԼՏԿԵՐ ԸՆԴԱՐՉԱԿՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՐԻ ԵՒ ԹՈՒՈՅ
ԲՆԱԿՉԱՅ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆՑ

ՄԻՆՉ շեւ իցէ մեր ի գլուխ հանեալ զայս մասն գրոցս՝ անկ համարիմք զնել աստէն իրրեւ ի պատկերի զլափ մեծութեան եւ զթիւ համարոյ բնակչաց տէրութեանց Եւրոպայ :

ԵՆՈՒԸՆԷ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆՑ	ՉՈՐԵՔԿ ՄՂ	ԲՆԱԿԻՉՔ
1 Ընհալտ - Բեւնրուրգ	16	43,000
2 Ընհալտ - Գեուաւ	17	57,000
3 Ընհալտ - Կեթեն	15	38,000
4 Ապպենցել	10	51,000
5 Արգաւ	38	183,000
6 Աւարիա	12,144*	36,000,000
7 Բաղեն	279	1,231,000
8 Բասել	12	65,000
9 Բաւարիա	1477	4,500,000
10 Բեղգիա	550	4,000,000
11 Բեռն	173	400,000
12 Բրաւնշուայգ	70	248,000
13 Բրեմն	3 ¹ / ₂	52,000
14 Բրիտանիա մեծ	5542	25,000,000

Խաւոր տէրութեանցն Աւարիացւոց եւ Ռուսաց եւ Պրուսիացւոց, որոց երկիր տէրութեան կայ շուրջ զքաղաքաւն . եւ եկաց Քոսց այնպէս մինչեւ ի 16 Նոյեմ՝ ամսոյ 1846 : Բայց յայնժամ բարձին ի միջոյ զայն իշխանութիւն երեքին տէրութիւնքն , եւ առ զերկիրն կայսրն Աւարիացւոց , որ յառաջագոյն իսկ տեր էր երկիրն , հաւանութեամբ , մանաւանդ թէ ստիպելով իսկ կայսր Ռուսաց եւ թագաւորին Պրուսիացւոց . զի անգամն յամէ 1830 իրրեւ ամուր ապաստանի լեալ էր երկիրն Պոզնիացւոց ապաստանելոց յիւրեանց տէրութեանէ : Իրով եւ թիւ Եւրոպական տէրութեանցն եղև արդ 80 : Ընդարձակութիւն երկրի Արակուայ էր 21 շորեքկուսի մղոն , եւ բնակիչք իրրեւ 130,000 :

* Հանդերձ յաւելուածով 21 շորեքկուսի մղոնաց ազատ քաղաքին Արակուայ :

15	Գազիա	10,000	35,000,000
16	Ս. Գազզաս	35	159,000
17	Գենփ	4	59,000
18	Գղարաս	21	29,000
19	Գրաւբինդեն	140	88,000
20	Դանիա	2479	2,064,000
21	Եկեղեցւոյ տէրութիւն	812	3,000,000
22	Թուրքաւ	53	109,000
23	Լիպպէ - Գեամնիլ	20	76,000
24	Լիպպէ - Շաւենբուրգ	9 ¹ / ₂	26,000
25	Լիբեկ	7	50,000
26	Լիբսենբուրգ	128	466,000
27	Լիբսենշտայն	2 ¹ / ₂	6,800
28	Լուկկա	20	155,000
29	Լուսիտանիա	1942	4,000,000
30	Լուցեռն	36	125,000
31	Համբուրգ	7	175,000
32	Հանսօկեր	695	1,700,000
33	Հեսեն - Գարմշտադ	174	760,000
34	Հեսեն - Կասել	208	677,000
35	Հեսեն - Համբուրգ	7 ³ / ₄	24,000
36	Հոլանդիա	620	3,000,000
37	Հոհենցոլեռն - Հեքինդեն	6 ¹ / ₂	21,000
38	Հոհենցոլ . - Սիդմարինդեն	18	42,000
39	Ս. Մարինաս	1 ¹ / ₄	7,800
40	Մեկլեմբուրգ - Շուերին	228	466,000
41	Մեկլեմբուրգ - Շարելից	36	85,000
42	Մոդենա	99	400,000
43	Յոնիական կղզիք	47	205,000
44	Յունաց աշխարհ	720	750,000
45	Նասաւ	83	379,000
46	Նեւշտտել	10	59,000
47	Նորուեգիա	5763	1,000,000
48	Շափհաւսեն	8	31,000
49	Շուարցբուրգ - Ռուդոլֆտադ	19	63,000

50	Շուարքըր. - Սոնդերսհաւսեն	16 ^{1/2}	54,000
51	Շուից	22	40,000
52	Ուլդենբուրգ	116	260,000
53	Ունտերվալդեն	12	23,000
54	Ուրի	24	14,000
55	Պարմա	107	445,000
56	Պրուսիա	5040	14,000,000
57	Ռայյո, սոհմին երիցու	6 ^{3/4}	25,000
58	Ռայյո, սոհմին կրտսերոյ	21	59,000
59	Ռուսիա	75,154	46,000,000
60	Սարգինիա	1330	4,500,000
61	Սաքսոնիա, թագաւորու	271	1,800,000
62	Սաքսոնիա - Ալտեմբուրգ	24	120,000
63	Սաքսո. - Կորբուրգ - Գոթա	37	130,000
64	Սաքսոնիա - Մայնինդեն	43	137,000
65	Սաքսոնիա - Վայմար	66	241,000
66	Սիկիլիա եւ Նէապոլիս	1987	8,000,000
67	Սոլթթուսն	12	63,000
68	Սուեդիա	8006	3,000,000
69	Սպանիա	8597	13,000,000
70	Վաադ	70	184,000
71	Վալդեկ	21 ^{1/2}	60,000
72	Վադիս	90	76,000
73	Վիւրտեմբերգ	360	1,700,000
74	Տաճկաստան	8000	9,000,000
75	Տեսին	16	84,000
76	Տոսկանա	395	1,300,000
77	Յիւրիք	45	232,000
78	Յուդ	5 ^{1/2}	15,000
79	Փրայբուրգ	23	91,000
80	Փրանկփուրտ	4	56,000

Եթէ ըստ ընդարձակութեան երկրին եւ եթէ ըստ թուոյ բնակչաց ի շորս կարգս բաժանին տէրութիւնք Եւրոպայ: Ըստ ընդարձակութեան երկրին՝ յառաջնում կարգին այնք ի տէրութեանց համարին

որոց սահմանք գտնեայ 10.000 շորեքկուսի մղոնս բովանդակեն . յերկրորդումն՝ այնք որ գտնեայ 1000 շորեքկուսի մղոնս ունիցին . յերրորդումն՝ այնք որոց մեծութիւն գտնեայ 100 շորեքկուսի մղոնք իցեն . եւ ի չորրորդումն՝ այնք որոց սահմանք նուազագոյն քան զ100 շորեքկուսի մղոնք իցեն :

Ի պատկերէ անախ՝ զոր եզաք , գտանեմք զի յաւաքնում կարգի դասանին 3 եւեթ տէրութիւնք , որ են

1 Ռուսիա .	3 Գաղիա .
2 Աւստրիա .	

Յերկրորդումն են 11 տէրութիւնք . այս ինքն

1 Սպանիա .	7 Գանիա .
2 Սուեդիա .	8 Սիկիլիա եւ Նէապոլիս .
3 Տաճկաստան .	9 Լուսիտանիա .
4 Նորուեգիա .	10 Բաւարիա .
5 Բրիտանիա մեծ .	11 Սարդինիա .
6 Պրուսիա .	

Յերրորդում կարգի են 17 տէրութիւնք . այս ինքն են

1 Տէրութիւն եկեղեցւոյ .	10 Մեկեմբուրգ - Շուեր .
2 Յունաց աշխարհ .	11 Հեսսեն - Կասել .
3 Հանովեր .	12 Հեսսեն - Գարմշտադ .
4 Հոլանդիա .	13 Բեռն .
5 Բեղգիա .	14 Գրաւբիւնդեն .
6 Տոսկանա .	15 Լիւքսենբուրգ .
7 Վիւրտեմբերգ .	16 Ուղենբուրգ .
8 Բադեն .	17 Պարմա .
9 Սաքսոնիա թագաւ .	

Ի չորրորդումն են 49 տէրութիւնք , այս ինքն

1 Մոզենա .	7 Թուրգաւ .
2 Վադիա .	8 Յոնիական կղզիք .
3 Նասաւ .	9 Յիւրիք .
4 Բրանչուայդ .	10 Սաքսոնիա - Մայնինգեն .
5 Վաադ .	11 Արդաւ .
6 Սաքսոնիա - Վայմար .	

12 Սաքսոն. - կոր. - Գոթա.	30 Անհալտ - Բեննբուրգ.
13 Մեկլեմբ. - Շարեչից.	31 Անհալտ - կեթեն.
14 Լուցեան.	32 Սոլթուան.
15 Ս. Գաղղոս.	33 Բասել.
16 Սաքս. - Ալտեմբուրգ.	34 Ունտերվալդեն.
17 Ուրի.	35 Նեւշատել.
18 Փրայբուրգ.	36 Ապպենցել.
19 Շուից.	37 Լիպպե - Շաւենբուրգ.
20 Վալդեկ.	38 Շափհաւսեն.
21 Գաղղոս.	39 Հեսեն - Հոմբուրգ.
22 Ռայս տոհմին կրտսերոյ.	40 Համբուրգ.
23 Լիպպե - Գետմոլդ.	41 Լիբեկ.
24 Լուկկա.	42 Ռայս տոհմին երիցու.
25 Շուարցբ. - Ռուդոլֆ.	43 Հոհենցոլ. - Հեքինգեն.
26 Հոհենցոլենան - Սիգ. -
մարինգեն.	44 Ցուգ.
27 Անհալտ - Գեսաւ.	45 Գենփ.
28 Շուարցբուրգ - Սոն. -
գերահաւսեն.	46 Փրանկփուրա.
29 Տեսին.	47 Բրեմեն.
	48 Լիքաենշտայն.
	49 Ս. Մարինոս.

Ըստ թուոյ բնակչացն յառաջնում կարգի այնք ի տերութեանց են յորս գոնեայ 10 հազարք հազարաց ոգւոց գտանին. յերկրորդումն՝ այնք յորս գոնեայ 4 հազարք հազարաց են. յերրորդումն՝ այնք յորս գոնեայ 1,000,000 են, իսկ ի չորրորդումն՝ այնք յորս նուազագոյն քան զ1,000,000 գտանիցի:

Արդ յառաջնում կարգի են 6 տերութիւնք, որ են

1 Ռուսիա.	4 Բրիտանիա մեծ.
2 Աւստրիա.	5 Պրուսիա.
3 Գաղիա.	6 Սպանիա.

Յերկրորդում կարգի գտանին զարձեալ 6 տերութիւնք, եւ են

1 Տաճկաստան.	4 Բոււարիա.
2 Սիկիլիա եւ Նեապոլիս.	5 Բեղգիա.
3 Սարգիինիա.	6 Լուսիտանիա.

Յերրորդումն են 10 տերութիւնք, այս ինքն են

1 Սուեղիա .	6 Վիւրասնբերդ .
2 Տէրութիւն եկեղեցւոյ .	7 Հանովեր .
3 Հոլանդիա .	8 Տոսկանա .
4 Գանիա .	9 Բաղեն .
5 Սաքսոնիա .	10 Նորուեղիա .
- Ի շորրորդումն են 58 տերութիւնք .
1 Հեսեն - Գարմշտադ .	27 Մեկկենբ. - Շարելից .
2 Յունաց աշխարհ .	28 Տեպին .
3 Հեսեն - Կասել .	29 Վաղիս .
4 Լիւքսենբուրգ .	30 Լիպպէ - Գեամնլդ .
5 Մեկկենբ. - Շուերին .	31 Բասել .
6 Պարմա .	32 Շուարցբուրգ - Ռու-
դոլշտադ .
7 Մոդենա .	33 Սոլթուան .
8 Բեռն .	34 Վալդեկ .
9 Նասաւ .	35 Գենփ .
10 Ուղենբուրգ .	36 Նեւշտակ .
11 Բրանշուայդ .	37 Ռայս առհմին կրասե-
րոյ .
12 Սաքսոնիա - Վայմար .	38 Անհալտ - Գեսաւ .
13 Յիւրիք .	39 Փրանկփուրտ .
14 Յոնիական կղզիք .	40 Շուարցբուրգ - Սոն-
գերոհաւսեն .
15 Վասադ .	41 Բրեմն .
16 Արդաւ .	42 Ապպենցել .
17 Համբուրգ .	43 Լիւբեկ .
18 Ս . Գաղլոս .	44 Անհալտ - Բեռնբուրգ .
19 Լուկկա .	45 Հոհենցոլեն - Սիդմա-
րինգեն .
20 Սաքսոնիա - Մայնին-
գեն .	46 Շուից .
21 Սաքսոնիա - Կոբուրգ -
Գոթա .	47 Անհալտ - Կեթեն .
22 Լուցեան .	48 Շափհաւսեն .
23 Սաքսոն. - Ալտենբուրգ .	49 Գաբրոս .
24 Թուրգաւ .	50 Լիպպէ - Շաւենբուրգ .
25 Փրայբուրգ .	
26 Գրաւբինդեն .	

51 Ռայս տոհմին երիցու .	55 Յուգ .
52 Հեսեն - Համբուրգ .	56 Ուրի .
53 Ունտերվալդեն .	57 Ս . Մարինոս .
54 Հոհենցոլ . - Հեքինդեն .	58 Լեքտենշտայն .

Այս է կարգ տերութեանց Եւրոպայ ըստ մեծութեանն եւ ըստ բնակչացն, յորժամ առանձինն ղերկոսեան նկատիցեմք . ապա թէ ղերկոսեան ի միասին առնուցումք , եւ յաւելուցումք ի վերայ զայլ եւս ինչ ինչ որ նպաստ ի մեծութիւն տերութեանց լինիցին, որպիսի են ընչաւէտութիւն, վաճառականութիւն, արուեստք եւ ուսմունք, այլովքն հանդերձ, այնուհետեւ կարի դժուարին է կարգել զնոսա մի ըստ միջէ իւրաքանչիւր յիւրում տեղոջ: Բայց այսչափ ինչ եւեթ մարթ է ասել եթէ հնդեքին տերութիւնքն Աւստրիացւոց, Բրիտանացւոց, Վաղիացւոց, Պրուսիացւոց եւ Ռուսաց ի վեր են քան զամենայն տերութիւնս Եւրոպայ, ոչ վասն այնորիկ միայն, զի նշանաւոր քան զայլ տերութիւնս են, այլ զի եւ բովանդակ բախտ Եւրոպացւոց աշխարհին ի նոցա ձեռս է, եւ համօրէն իսկ տիեզերք զնոցանէ կախեալ են, զի չվճարի իսկ մեծ ինչ յաշխարհի եթէ ոչ նոքին հաւանեցին: Ամին իրի յիւրաւի եւ յարժանի Աւագ պետութիւնք յորջորջին:

Մ Ե Ս Ն Ի

Հ Ե Ս Ե Բ Ե Կ Ե Յ Պ Է Տ Վ

ՅԵՌԱԶՆՈՒՄ մասին գրոցս զցեղիցն եւ զտոհմից ազգացն յայտ արարաք, որք յԵւրոպացւոց աշխարհին յ80 տէրութիւնս կամ քաղաքային միաբանութիւնս ամփոփեալ կան, եւ սեպհականեալ ունին իւրեանց սահման երկրի՝ յորում իւրաքանչիւր ի նոցանէ տարածեալ է. այսուհետեւ սկիզբն առնեմք զտոհմային եւ զքաղաքային կեանս նոցա ըստ ամենայն երեւելի երեւելի հանգամանաց նոցա յանդիման կացուցանել:

Օր օրինակ ամենայն գործիաւոր կենդանութիւն, այսպէս եւ ամենայն տէրութիւնք ունին ինչ կենդրոն կամ միջավայր զօրութեան կենդանութեան իւրեանց, որ զամենայն բնական եւ զիմացական եւ զբարոյական զօրութիւն ամենայն համօրէն մարդկան միոյ միոյ ի տէրութեանց ամփոփեալ զումարէ, կարգէ եւ մերձեցուցանէ, եւ է այնպիսի ինչ ի համօրէն տէրութեանն, որպիսի ինչ գլուխն եւ սիրտն կամ թէ մանաւանդ ոգին ի միում միում ի մարդկանէ: Այս սկիզբն կենդանութեան տէրութեանցն անուանեալ կոչի Առաջնորդութիւն կամ Վարչութիւն (gouvernement), եւ ազգի ազգի փոփոխ գործ այնոցիկ՝ որ առաջնորդեն կամ վարեն, բնդ այնոցիկ՝ որ առաջնորդինն եւ վարին, յօրինեալ կազմն զՀասարակաց պիտոյս իրաց տէրութեանցն, որոյ երկու մասունք են, Ա. Հանգամանք առաջնորդութեան կամ Մահմանադրութիւն (système de gouvernement, constitution) եւ Բ. Տեսչութիւն կամ Գործակալութիւն (administration):

Հանգամանք առաջնորդութեան կամ Մահմանադրութիւնն ուսուցանէ թէ սրշափ ինչ զօրութիւն ի համօրէն զօրութեանց ժողովրդեան միջ կոյ ի ձեռս իշխանացն կամ սրոց տիրեն. իսկ Տեսչութիւն

կամ Գործակալութիւն տէրութեանցն ուսուցանել
թէ որով օրինակաւ ի կիր արկանիցեն տէրութիւնք
զգորութիւնսն զայնսսիկ :

Մինչ չեւ իցէ մեր զՍահմանագրութենէ եւ
զԳործակալութենէ նշանաւոր տէրութեանց եւրո-
պացւոց ճառեալ , անկ է յառաջագոյն զայնմ ամե-
նայնէ՝ որ նիւթ եւ հաստատութիւն իցեն հասարա-
կաց պիտոյից տէրութեանց ճառել . այս ինքն զհա-
րատութեանց (dynasties) կամ զտանցն՝ որ տիրիցեն ,
զյաջորդութենէ նոցա , եւ զանուանց եւ զնշանակաց ,
եւ զկարգաց ասպետաց , եւ զպէսպէս կարգաց (états)
մարդկան եւ մանաւանդ զազնուականաց :

Հ Ա Տ Ա Ն Ե

ՆՈՒԹ ԵՒ ՀԱՍՏԵՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՍԵՐԸԿԸՑ
ՊԻՏՈՅԻՑ

Ա

ՏԻՐՕՂ ՏՈՒՆՔ . ԻՇԻՆՆՔ ԻՐԸՔԸՆՉԻՐ ՏԷՐՈՒԹԵՆՆՑ
ԵՒ ԱԶԳԵՏՈՂՄՔ ԹԸԳԸՒՌԸՑ

Ա . Տ . - - - - - Ի Ի Ի Ի Ի :

Ի վերայ ամենայն միահեծան իշխանութեանց
Եւրոպայ 20 տոհմք կամ տունք եւեթ են որ տիրեն :

Ա . Վրան զամենայն տոհմն իշխանաց Եւրոպայ
հին է զարմ Եթիկեայ , զքսի Ալամանաց եւ Ելասայ ,
որոյ սկիզբն եղև յԷ . զարու : Այս զարմ ի Մերովեան
տոհմէ անտի Գաղիացւոց թագաւորաց կարգի դայ ,
այն՝ զորոյ զսկիզբն ի պատմութեան ուրեք չէ մարթ
ճշգիւ գտանել : Ի զուակէ անտի տանն Եթիկեայ
են տոհմք իշխանացն Ասորիացւոց եւ Զերինգա-

ցւոց: — Աբերառս Եթիկեայ որդի իշխեր ի հարաւային կողմանս Ելսասայ եւ ի Հեղուեախա, եւ եղև նահապեա Հաբսուրդեան տոհմին. նորին եղբայր Եթիկոս, որդի միւսոյ Եթիկեայ, տիրէր ի հիւսիսակողման Ելսասայ, եւ ի սմանէ է Լոթարինդեան տոհմն ի բաժանելոյ անախ տոհմին երեսուն եւ երկու ազգք (générations) ի վերայ անցեալ էին, յորժամ Մարիամ Թերեսիա՝ որ հուսկ վերջին էր Հաբսուրդեան տոհմին եւ ժառանգ իշխանութեանն, ամուսնացեալ ընդ Փրանկիսկոսի Գ. որ եւ էր վերջին ի Լոթարինդեան տոհմն, անդրէն միւսանգամ զերկոսին տոհմն արար մի: Եւսմանակս բազումս ի տոհմէ աստի լինէին իշխանք Գերմանացւոց, Սպանիացւոց, Իտալացւոց եւ այլոց եւս աշխարհաց. եւ այժմ իսկ հին է քան զամենայն տոհմս իշխանաց քրիստոնէից եւ ունի զիշխանութիւն ինքնակալացն Աւստրիայ. եւ որ երկրորդ է ծննդեամբ յեա անդրանկանն ի նմին տոհմէ, ի Տուկանա եւ ի Մոդենա տիրէ անդասին ի բազում ժամանակաց, եւ աստէն ի սմին ժամանակի եւ ի Պարմա եւս: — Իսկ ազգակից տոհմն Զերինդացւոց անդրստին ի ԺԲ. դարէ տիրէ ի մեծի դքսութեան Բադենի:

Բ. Աբրունական զարմն՝ որ ի Բրաւնշուայգ տիրէ, յայնմ զարմէ սարսնիական Գերմանացւոց է որ կոչի Վեդփայ: Օլարմս այս անուանի եւ երեւելի է ի պատմութիւնս Իտալիայ. տիրէր նա ի Լոմբարդիա, բազում մեծամեծ ոստանք էին նորա ի դաւառին Հանովերայ եւ ի Բրաւնշուայգ, իբրեւ զուքս իշխեր ի հարաւային կողմանս Գերմանացւոց աշխարհին, ընդ իւրեւ նուաճէր զՀոլշտայն եւ զՄեկլեմբուրգ, եւ էր ճոխ եւ հզօր ի մջ ամենայն զարմիցն Գերմանացւոց: Յեա բազում յաջողութեանց եւ վշտաց Եսնեստոս Աւգոստոս զուքս, ի կրտսերագոյն շառախղէ տոհմին, զբազում կողմանսն բաժանեալս մի տէրութիւն յարդարէր, եւ յամի 1662 առնոյր զանուն յորջորջանաց եւ զպատիւ ընարօղ իշխանի Հանովերա-

ցւոց: Աորին որդի Գէորգ՝ որ յամի 1698 զնա պայ-
ազատեաց, յամի 1714 ամբարձաւ ի բարձ թագաւո-
րութեան Բրիտանացւոց, յորում կայ ցայժմ զաւակ
նորա: — Արիցագոյն շառաւիղ այսր տոհմի է տուն
դքսին՝ որ ի Բրաւնշուայդ: — Այս զարմ տիրէ ցայս-
օր իսկ ոչ յԵւրոպա միայն այլ եւ յայլ կողմանս եր-
կրի, եւ ունի ընդ իւրեւ հնազանդեալս առաւել քան
զամենայն տոհմս յետ տոհմի կայսերաց Սինէացւոց:

Գ. Կապեաեան զարմ կամ Բուրբոնեան տուն
կարգի գայ ի Հուգոնէ Կապետայ որ էր կոմս ի Պարիս,
Փրանկ յազգէ: Իբրեւ թագաւորք՝ որ ի Կարոլոսեան
ցեղէ էին, անկան յիշխանութենէ թագաւորութեան,
Հուգոն առ զթագաւորութիւնն եւ հաստատեաց ի
տան իւրում, որոյ զլիաւոր տոհմ կայր 987 — 1328,
յետ այնորիկ գայր Վաղեսացւոց տոհմն՝ որ տեւեալ
բաւէր մինչեւ ի 1589. ապա Բուրբոնեանց տոհմն՝ որ
եկաց մնաց մինչեւ ի 1793, եւ դարձեալ միւսանգամ ի
1814 — 1830. եւ յետ այնորիկ ի նմին ամի մերժե-
լոյ բուն Բուրբոնեան տոհմին, ամբարձաւ յիշխանու-
թիւն թագաւորութեան շառաւիղն Որլէանեայ՝ որ է
անգոստին ի նմին տոհմէ:

Բուրբոնեան տոհմն Կապեաեան զարմ տիրէ
յամէ 1713 ի Սպանիացւոց աշխարհին, եւ ի նմանէ
մեւս եւս կրտսերագոյն ցեղ կարգեցաւ ի վերայ եր-
կուց աշխարհաց Սիկիլիացւոց, նոյնպէս եւ դուքսն
Լուկիայ անգոստին ի նմին տոհմէ է:

Ի Բուրգունդեան տոհմէ հին Կապեաեան ազգա-
տոհմին, այլ ի գողացիկ ամուսնութենէ, է ազգ թա-
գուհւոյն Լուսիտանացւոց, որ այժմ ունի զիշխանու-
թիւն թագաւորութեանն:

Գ. Հոլլանայն - Ուղենբուրգեան զարմ: Այսր
զարմն նախնի Թէոդորիկոս՝ որ կոմսն էր Ուղենբուր-
գեայ, մեռաւ յամի 1440 եւ ի նորին զաւակէ են ին-
քնակալք եւ թագաւորք եւ մեծ դուքսք: Արիցա-
գոյն տոհմն է տոհմ Գանիացւոց թագաւորաց, իսկ

կրտսերազոյն տոհմն՝ որ Հոլշտայն-Գոտտորպեան անունակալ կոչի, դարձեալ յերկուս շառաւիղս բաժանի: Ի սոցանէ որ երիցազոյն շառաւիղն էր, ի ձեռն ինամութեանն՝ զոր արար ընդ տանն Ռոմանովեան, առ զիշխանութիւն կայսերաց Ռուսաց յամի 1762. իսկ կրտսերազոյն շառաւիղ բաց ի Սուեզացւոց արքունական թագէն՝ զոր կորոյս, ունի զիշխանութիւն մեծի զքսին Ուղենբուրգացւոց: — Այս տուն Հոլշտայն-Ուղենբուրգեան տիրէ ի վերայ մեծանիստ աշխարհաց եւ դաւառաց երկրի, եւ յետ տոհմին Աւղփաց սորա է իշխանութիւն ի վերայ բազմամբօս բազմութեան մարդկան:

Ե. Հոհենցոլերեան զարմ: Սոնրատոս որդի Ռուզոլփոսի Շուարացւոյ՝ որ կոմսն էր Յոլերացւոց, ի վախճան ԺԲ. դարու ի շափ հասանէր: Աորին զարմ տիրէ ի վերայ Պրուսիացւոց աշխարհին. եւ յամէ 1701 ունի զարքունական պատիւ: Ազգակից ընդ այսմ արքունի զարմի են, Ա. տուն իշխանացն Հէքինգացւոց, որ կայ յամէ 1604. եւ Բ. Սիզմարինգացւոց իշխանացն տուն՝ որ տիրէ յամէ 1606:

Զ. Սխտաւլսրաքեայ տոհմ: Այս տոհմ՝ որ անդստին ԵԺԲ. դարէ զգքսութեան իշխանութիւն, եւ ի ԺԳ. դարէ զընտրող իշխանութիւն Բաւարացւոց աշխարհին ունէր, յամի 1805 զթագաւորութեանն պատիւ ընկալաւ: Յամի 1832 առաջին թագաւոր Յունաց լինէր ի տոհմէ աստի:

Է. Սետտինեան կամ Սաքսոնիացւոց զարմ: Այս զարմ՝ որ սերի յազգէ Աետտինացւոց կոմսին, ԵԺԳ. դարու յերկուս տոհմս բաժանեցաւ. երէց որդի տանն Եռնեստոս՝ Եռնեստեան տոհմին հիմն արկանէր, եւ կրտսեր որդի Ալբերտոս՝ Ալբերտեան տոհմին: Առաջինն անդստին ի ժամանակէ անտի Եռնեստոսի զընտրող իշխանութիւն ունէր, եւ բաժանէր ի Աւոյմարեան եւ ի Գոթայեան տոհմս, եւ այս երկորոյս դարձեալ յերիս զքսութեան տոհմս: Ի պատերազ-

մուսնն՝ որ վասն հաւատոց լինէին, յամի 1547 կորոյս Եռնեստեան տոհմն զպատիւ ընտրող իշխանութեան՝ որ այնուհետեւ յԱլբերտեանն անց (տես յէջ 136). բայց ի յետին ժամանակս տոհմ մի ի նորին կրտսերագոյն շառաւիղէ՝ որ Կորուրդեան յորջորջի, յերկուս տեղիս յիշխանութիւն թագաւորութեան ամբարձաւ. այս ինքն ի Բեղդիս յամի 1831, եւ ի Լուսիտանիս յամի 1837 * : Ալբերտեան տոհմն, որպէս ասացաւ, յընդմիջեւ ժ.Չ. դարու ընկալաւ զընտրող իշխանութիւնն. երկուք ի նորին սերնդոց յամէ 1697 — 1763 թագաւորք եղեն ի վերայ աշխարհին Պողոնիացոց, եւ յամի 1806 Նապոլէոն ի բարձ թագաւորութեան հան զտոհմն անդէն յերկրի իշխանութեան նորա : Սակայն վասն երկայն ժամանակս ի Նապոլէոնի կողմն յարեւոյ, վատթարեալ գծծեցաւ տոհմն :

Ը. Սաւոյեան զարմ, ի Սարդինիացոց թագաւորութեանն, որ սերի յԱմադէոսէ կոմսէ Ը. որ եղեն առաջին զուքս Սաւոյոյ յամի 1416 :

Թ. Տունն Բեռնադոսեայ : Կարոլոս Յովհան Բեռնադոս՝ որ էր զօրավար դադիացի առ ինքնակալութեամբ Նապոլէոնի, ընտրեցաւ ի Սաւեդիացոց յամի 1810 ժառանգ թագաւորութեան, եւ պայազատեաց յամի 1818 զթագաւորն Կարոլոս ժ.Գ. :

* Լեոպոլդոս՝ որ սցօմ Բեղդիացոց թագաւոր է, քանզի ամուսնացեալ էր ընդ Շարլոտեայ ժառանգի թագաւորութեանն Բրիտանացոց, հանդերձեալ էր ի բարձ արքայութեանն Բրիտանացոց ամբառնալ. այլ մահ տիկնոջն, որ եղեւ յամի 1817 վերիպեցոց զնա յակնկալութենէ : Յետ այնորիկ իրրեւ զՅունաց թագաւորութիւնն նմա մատուցանէին, շառ յանձն, զի զայնժամու պայմանն վնասակարս Յունաց համարեցաւ. ապա յամի 1831 ընտրեցաւ նա թագաւոր Բեղդիացոց : — Նորին եզրօրորդի Փերդինանդոս յամի 1836 ընդ Մարեմայ Բ. Լուսիտանացոց թագուհոյ ամուսնացաւ. եւ իրրեւ ծնաւ երէց որդի նոցա, տուաւ նմա անուն թագաւորի :

Ժ. Նասաւեան տոհմ: Այս տոհմ սերեալ զայ յՈթոնէ՝ որ տէր էր Լաւրենբուրգեայ, որդիք նորա տաին զանուն յորջորջանաց ի Նասաւ բերդէ՝ զոր յամի 1281 ետուն շինել: Որդիք Հենրիկոսի՝ որ ընչաւեան կոչի, բաժանէին զտոհմն. Վաղբամ Երիցազոյնն եղև նախնի Նասաւեան ցեղին՝ որ եւ այժմ տիրէ. յայսմ տոհմէ եղև Հռոմէական - Գերմանական Թագաւոր Ազոլիոս նասաւացի՝ որ մեռաւ յամի 1298: Ոթոն կրտսերազոյնն՝ Ոթոնեան տոհմին եղև նահապետ, որ յՈրանիացւոց իշխանութենէ՝ զոր ժառանգեացն, Որանեան անուանեցաւ: Յայսմ յեաին տոհմէ եղևն կուսակալք Հոլանդացւոց որդի ի Տօրէ, եւ Թագաւոր մի Անգղիացւոց ի կատարած կոյս ժիւ. դարուն: Այս տոհմ յամի 1815 առ զպատիւ Թագաւորութեան Հոլանդացւոց:

ԺԱ. Վիլհելմբերգեան զարմ՝ որ սերի յՈւլրիքեայ Վիլհելմբերգացւոց կոմսէ անդատին յԺԳ. դարէ. յամի 1803 առ զընտրող իշխանութիւն, եւ զպատիւ Թագաւորի՝ յամի 1805:

ԺԲ. Ոսմանեան զարմ, որ կարգի զայ յՈսմանէ Ա. որ յամի 1289 զԻւթանացւոց աշխարհ ընդ իւրեւ արկանէր, եւ յամի 1300 զՍուլթան անուն առնոյր զանձամբ:

Այլ եւս ութ զարմք են զարմք իշխանացն Գերմանացւոց. յորոց Ա. զարմն Հեսենի անդատին յամէ 1244 կարգի զայ, եւ յերիս տոհմն՝ Վասելի, Գարմշտադեայ եւ Հոմբուրգի, բաժանի: Բ. Օլարմն Մեկլենբուրգեան յամէ 1170 տիրէ, եւ յերկուս տոհմն հատանի, այս ինքն են Շուերինի եւ Շարեկցի: Գ. Օլարմն Անհալտ ի ԺԱ. դարէ անտի է, եւ յերիս տոհմն Գեսաւայ, Բեռնբուրգի եւ Վեթենի բաժանի: Դ. Օլարմն Շուարցբուրգ յամէ 1150 կարգի զայ, եւ բաժանի յերկուս տոհմն՝ որ են Սոնդերսհաւսենի եւ Ռուզոյշտադեայ: Ե. Օլարմն Ռայս յամէ 950 տիրէ, եւ յերկուս տոհմն հատանի, այս ինքն են Գրայցի եւ

Շայցի: Զ. Օջարմն Լիպպէ յամէ 1129 ճանաչի,
 եւ բաժանի յերկուս տոհմն Գեամսյղեայ եւ Շաւեն-
 բուրդի: Է. Օջարմն Վալդեկ յամէ 1031 կարգի դայ,
 եւ Ը. զարմն Լիքաւենչայն ի Ժ. դարէ:

Բ. Իշիւնէ՛ր Կէրո-՛նիւնց Ե-րոպոյ՛:

Արդ այս են իշխանք՝ որ ի քսան զարմից անախ՝
 զորոց ճառեցաք, տիրեն:

Ա. Յեթիկեայ զարմէ.

1 Փերգինանդոս Ա. կայսր Աւստրիացւոց:

2 Լէոպոլդոս Բ. մեծ դուքս Տոսկանայ:

3 Մարիամ Լուդովիկա, տիկին Պարմայ:

4 Փրանկիսկոս Ե. դուքս Մոզենայ:

5 Լէոպոլդոս, մեծ դուքս Բադենի:

Բ. Ի Բրաւնշուայդացւոց զարմէ.

1 Վիկտորիա, թագուհի Բրիտանիայ մեծի:

2 Եռնեստոս Աւգոստոս, թագաւոր Հանովերի:

3 Գուլիելմոս, դուքս Բրաւնշուայդայ:

Գ. Ի Կապեաւեան զարմէ.

1 Լուդովիկոս Փիլիպպոս, թագաւոր Գաղիացւոց:

2 Եղիսաբէթ Բ. թագուհի Սպանիացւոց:

3 Փերգինանդոս Բ. թագաւոր Սիկիլ. եւ Նէապ:

4 Կարոլոս, դուքս Լուկկայ:

5 Մարիամ Բ. թագուհի Լուսիտանիայ:

Դ. Ի Հոլշտայն - Ոլդենբուրգեան զարմէ.

1 Նիկողայոս Ա. կայսր Ռուսայ:

2 Քրիստիան Ը. թագաւոր Գանիացւոց:

3 Աւգոստոս, մեծ դուքս Ոլդենբուրգացւոց:

Ե. Ի Հոհենցոլերեան զարմէ.

1 Փրեզերիկոս Գուլիելմոս Գ. թագաւոր Պրուսիայ:

2 Փրեզերիկոս Գուլիելմոս, իշխան Հոհենցոլեան-
 Հեքինգենի:

3 Կարոլոս Անտոն, իշխան Հոհենցոլեան - Սիգմա-
 րինգենի:

Ձ. Ի վիտտելյութեայ տոհմ.

1 Լուգովիկոս Ա. [Թագաւոր Բաւարիայ :

2 Ութոն Ա. [Թագաւոր Յունաց :

Է. Ի վէտտինեան կամ ի Սաքսոնիացւոց զարմէ .

1 Փրեդերիկոս Աւգոստոս , [Թագաւոր Սաքսոնիայ :

2 Լէոպոլդոս Ա. [Թագաւոր Բեղգիացւոց :

3 Կարոլոս Փրեդերիկոս , մեծ դուքս Սաքս.-Վայմարի :

4 Բեռնարդոս , դուքս Սաքս.-Մայնինգենի :

5 Յովսէփ Փրեդերիկոս , դուքս Սաքսոնիա-Ալտենբուրգի :

6 Եռնեստոս Աւգոստոս , դուքս Սաքսոնիա - Կոբուրգ - Գոթայի :

Ը. Ի Սաւոյեան զարմէ .

Կարոլոս Արեքտոս , [Թագաւոր Սարգինիայ :

Թ. Ի տանէ Բեռնարդոսեայ .

Ոսկար Ա. [Թագաւոր Սուեդիայ եւ Նորուեգիայ :

Ժ. Ի Նասաւեան տանէ .

1 Գուլիելմոս Բ. [Թագաւոր Հոլանդիայ :

2 Ադոլֆոս , դուքս Նասաւայ :

ԺԱ. Ի վիւրտենբերգեան զարմէ .

Գուլիելմոս Ա. [Թագաւոր վիւրտենբերգի :

ԺԲ. Յոսմանեան զարմէ .

Ապարիւլ - Մէճիտ , կայսր Տաճկաց :

ԺԳ. Ի Հեսենեան զարմէ .

1 Գուլիելմոս Բ. ընտրող իշխան Հեսեն - Կասելի :

2 Լուգովիկոս Բ. մեծ դուքս Հեսեն - Գարմշտադի :

3 Փիլիպպոս , աշխարհատէր կոմս Հեսեն - Հոմբուրգի :

ԺԴ. Ի Մեկլենբուրգեան զարմէ .

1 Փրեդերիկոս Փրանկիսկոս , մեծ դուքս Մեկլենբուրգ - Շուերինի :

2 Գէորգ , մեծ դուքս Մեկլենբուրգ - Շարելիցի :

ԺԵ. Յանհալտեան զարմէ .

1 Ադէքսանդր , դուքս Անհալտ - Բեռնբուրգի :

2 Լէոպոլդոս , դուքս Անհալտ - Գեսաւեայ :

3 Հենրիկոս , դուքս Անհալտ - Կեթենի :

ԺԶ. Ի Շուարցբուրգեան զարմէ.

1 Փրեզերիկոս Գիւնթեր, իշխան Շուարցբուրգ-Ռուդոլֆապի:

2 Գիւնթեր իշխան Շուարցբուրգ - Սնդերսհաւսենի:

ԺԷ. Ի Ռայսեան զարմէ.

1 Հենրիկոս ԿԲ. իշխան Ռայս - Շլայցի:

2 Հենրիկոս Ի. իշխան Ռայս - Գրայցի:

ԺԸ. Ի Լիպպեան զարմէ.

1 Լեոպոլդոս, իշխան Լիպպե-Գետմուլդի:

2 Գեորգ, իշխան Լիպպե-Շաւենբուրգի:

ԺԹ. Ի Վալդեկեան զարմէ.

Գեորգ Վիկտոր, իշխան Վալդեկի:

Ի. Ի Լիքսենշտայնեան զարմէ.

Ալրիխտոս, իշխան Լիքսենշտայնի:

Կարեւոր համարեցար դնել աստէն եւ զազգաստհմա արքունական ասնոց:

Գ. ԱՆՏԻՊՈՒՆՆԻ ԲՈՒՐՈՒՆՅԱՆ:

ԱՆՏԻՊՈՒՆ. Ուղղափ. ՓԵՐՊԻՆԵՆՊՈՍ Ա. Կայսր. ծն. յ19 Ապրի. 1793: Պայազասեաց զհայր իւր զՓրանկիսկոս Ա. ի կայսերութեան Աւստրիացւոց յ2 Մարտ. 1835. յառաջագոյն իսկ ի 28 Սեպտ. 1830 պատկեալ էր թագաւոր Հունգարիացւոց. իբրեւ թագաւոր Բոհեմիացւոց պատկեցաւ յ7 Սեպտ. 1836, եւ իբրեւ թագաւոր Լոմբար. եւ Վենետ. ի 6 Սեպտ. 1838: Ամուսնացաւ ի 27 Փետր. 1831 ընդ ՄԵՐԻԵՄԵՅ ԱՆՆԵՅ (ծն. յ19 Սեպտ. 1803) դստեր Վիկտորի Եմմանուէլի Սարդինիացւոց թագաւորի:

Աղբարբ եւ քորբ.

Ա. Մարիամ Լուդովիկա, ծն. 1791:

Բ. Մարիամ Կլեմենտինե, ծն. 1798:

Գ. ՓԲԵՆԿԻՍԿՈՍ ԿԵՐՈՒՍ, աւագ դուքս Աւստրիայ, ծն. յ7 Դեկ. 1802: Ամուսնացաւ ի 4 Նոյ-

ԵՄ. 1824 ընդ ՍՈՓԻԱՅ (ՏՆ. 17 Յունու. 1805),
 քեռ Լուգովիկոսի Բաւարացւոյ թագաւորի:

Որդիք են նոցա.

- 1 Փրանկհոփոս, ՏՆ. 1830.
 - 2 Փերդինանդոս, ՏՆ. 1832.
 - 3 Կարոլոս, ՏՆ. 1834.
 - 4 Լուգովիկոս, ՏՆ. 1842.
- Գ. Մարիամ Աննա, ՏՆ. 1804.

ԻՐԻՏԵՆԵԱ ՄԵՆՍ. Անդղիակ. ՎԻԿՏՈՐԻԱ Ա. թա-
 գաւոր, ՏՆ. ի 24 Մայի. 1819. դաւտար Եղաւարդայ
 դքսի Կենդեայ, որդւոյ Գէորգայ Գ. թագաւորի, եւ
 եղբոր Գէորգայ Գ. եւ Գաւլիէլմայ Գ: Յաջորդեայ
 զՏօրեղբայր իւր զԳաւլիէլմոս Գ. ի 20 Յունի. 1837:
 Ամուսնացաւ ի 10 Փետր. 1840 ընդ ԱԼԲԵՐՏԵԱՅ Կո-
 բուրդ-Գոթայ Սաքսոնիացւոյ (ՏՆ. ի 26 Աւգ. 1819),
 որ ունի զպատիւ Սպարապետի զօրաց եւ կոչի Ալթե-
 նական բարձրութիւն (Altesse royale):

Որդիք.

Ա. Վիկտորիա, ՏՆ. 1840.

Բ. ԱԼԲԵՐՏՈՍ ԵՒՈՒԵՐԴ, իշխան Վաղխի, այլովքն
 Հանդերձ, Ժառանգ թագաւորութեան. ՏՆ. ի 21
 Նոյեմ. 1841.

Գ. Աղիկէ, ՏՆ. 1843.

Դ. Ալփրեդ, ՏՆ. 1844.

Ե. Հեղինէ, ՏՆ. 1846.

ՎԵՆՈՎԵՐ. Աւետարանակ. ԵՌՆԵՍՏՈՍ ԱՒԳՈՍ-
 ՏՈՍ. թագաւոր, ՏՆ. ի 5 Յունի. 1771: Յաջորդեայ
 ի 20 Յունի. 1837 զեղբայր իւր զԳաւլիէլմոս Գ., զթա-
 գաւոր Բրիտանիայ Մեծի եւ Հանովերի, ի թագաւո-
 րութեան Հանովերի: Ամուսնացաւ ի 29 Մայի. 1815
 ընդ Փրեյերփրեյի (ՏՆ. 12. Մարտ. 1778. մեռ. ի
 21 Յունի. 1841) դստեր Կարոլոսի մեծ դքսի Մեկ-
 լենբուրգ-Շարելիցի:

Որդի.

ԳԵՈՐԳ, Ժառանգ թագաւորութեան, ՏՆ. ի 27

Մայի. 1819: Աճուսնացաւ յ18 փետր. 1843 ընդ
ՄԱՐԻԱՄԱՅ (ծն. ի 14 Ապր. 1818) դասեր Յովսէփայ
դքսի Սաքսոնիայ-Ալթենբուրգի:

ԹՎԱՆ. — Որդի ժառանգի.

Եռնեստաս Աւգոստոս, ծն. 1845.

ԳԱՂԱՆ. Ուղղափ. ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ՓԻՆԴՊՊՈՍ Ա.
Թաղաւոր, ծն. ի 6 Հոկտ. 1773. եղև Թաղաւոր
Գաղիացւոց յ9 Աւգոս. 1830: Աճուսնացաւ ի 25 Նոյ-
եմ. 1809 ընդ ՄԱՐԻԱՄԱՅ ԱՄԵԼԻԱՅ (ծն. ի 26 Ա-
պրի. 1782) դասեր Փերդինանդոսի Ա. Թաղաւորի
երկուց աշխարհաց Սիկիլիացւոց:

Որդիք.

Ա. Փերդինանդոս, դուքս Որլէանեայ, ժառանգ
Թաղաւորութեան, ծն. 1810. եւ մեռ. 1842: Ա-
ճուսնացաւ յ30 Մայ. 1837 ընդ Հեղինեայ (ծն. 1814)
դասեր Փրեդերիկոսի Լուդովիկոսի՝ որ էր ժառանգ
մեծի դքսութեան Մեկլենբուրգ-Շուերինի:

Բ. Լուդովիկա, դշտոյ Բեղդիացւոց:

Գ. Լուդովիկոս, դուքս Նեմուրի. ծն. 1814: Ա-
ճուսնացաւ 1840 ընդ Վիկտորիայ, (ծն. 1822) դասեր
Փերդինանդոսի դքսի Կորուրգ-Գոթայ Սաքսոնիացւոց:

Դ. Կլեմենտինէ. ծն. 1817:

Ե. Փրանկիսկոս, իշխան Ժուանուիլի, ծն. 1818:
Աճուսնացաւ ընդ Տ. Փրանկիսկայ (ծն. 1824) քեռ
Բրասիլիացւոց ինքնակալի:

Զ. Հենրիկոս, դուքս Աւմալի. ծն. 1822: Աճուս-
նացաւ 1844 ընդ Կարոլինայ (ծն. 1822) դասեր Լէո-
պոլդոսի իշխանի Սալեանդի, հօրեղբոր Թաղաւորի
Սիկիլիացւոց:

Է. Անտոն, դուքս Մոնպանսիէի, ծն. 1824: Ա-
ճուսնացաւ ի 10 Հոկտ. 1846 ընդ Տ. Լուդովիկայ
(ծն. 1832) քեռ Թաղաւորաց Սպանիացւոց:

ԹՎԱՆՈՒՆՔ. — Որդիք Որլէանեայ դքսի.

1 ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ, կոմս Պարիսի, ժառանգ Թաղաւո-
րութեան, ծն. ի 24 Աւգոս. 1838:

2 Ռոբերտոս, գուքս Շարտրի, ծն. 1840:
Որդիք գքսի Նեմուրի.

1 Լուդովիկոս, կոմս Էւի (Eu), ծն. 1842:

2 Փերդինանդոս, գուքս Ալանսանի, ծն. 1844:

3 Մարգարիթա, ծն. 1846:

Որդիք գքսի Ժուանուիլի.

1 Փրանկիսկա, ծն. 1844:

2 Փիլիպպոս, գուքս Պանթիեւրի, ծն. 1845:

Որդի գքսի Աւմուլի.

Լուդովիկոս, իշխան Կոնդէի, ծն. 1845:

ՍԻՍԵԼԱ. Ուղղափ. ԵՂԻՍԵՒԷԹ (Isabella) Բ.
Թագուհի, ծն. ի 10 Հոկտ. 1830: Պայագաատեաց ի
29 Աւգոս. 1833 զհայր իւր զՓերդինանդոս Է. ըստ
վճռոյ սահմանելոյ ի 29 Մար. 1830 վասն կարգի
պայագատուութեան Թագաւորութեան, ընդ ինամաւ
կալութեամբ մօր իւրոյ Քրիստինեայ (գասեր Փրանկ
կիսկոսի Ա. Թագաւորի երկուց աշխարհաց Սիկիլիաւ
ցւոց, ծն. ի 27 Ապր. 1806.) իբրեւ զշիւղ հռչակե
ցաւ ի Մարտի 2 Հոկտ. 1833, եւ եմուտ յառաջ
նորդութիւն տերութեան յ9 Նոյ. 1843: Ըմուսնա
ցաւ ի 10 Հոկտ. 1846 ընդ Փրէնկիսկոսի ԱՍՍԵԼԱՅԻՍ
(ծն. յ13 Մայ. 1822) որդւոյ հօրեղբօր իւրոյ Փրանկիս
կոսի, զոր եւ վաղվազակի Թագաւոր անուանեաց:

ՍԻԿԻԼԻԱ ԵՒ ՆԷԱՊՈ. Ուղղափ. ՓԵՐԴԻՆԵՆԴՈՍ Բ.
Թագաւոր, ծն. յ12 Յունու. 1810: Պայագաատեաց
յ8 Նոյեմ. 1830 զհայր իւր զՓրանկիսկոս Ա: Ըմուս
նացաւ նախ ի 21 Նոյեմ. 1832 ընդ Քրիստինեայ
գասեր Վիկտորի Եմմանուէլի Սարդինիացւոց Թա
գաւորի, եւ ի մեռանել նորա յ31 Յունու. 1836,
ամուսնացաւ երկրորդ անգամ յ9 Յունու. 1837 ընդ
ԹԵՐԵՍԻԱՅ (ծն. յ31 Յուլ. 1816) գասեր Կարոլոսի
աւագ գքսի Աւարիացւոց, հօրեղբօր ինքնակալին:

Որդիք. — Յառաջնոյ կնոջէն.

ՓՐԵՆԿԻՍԿՈՍ, գուքս Կալարիայ, Ժառանգ Թա
գաւորութեան, ծն. ի 16 Յունու. 1836:

Յերկրորդ կնոջէն .

Ա . Լուզովիկոս , ծն . 1838 :

Բ . Ալփանտոս , ծն . 1841 :

Գ . Մարիամ Աւետեալ (Annunziata), ծն . 1843 :

Դ . Մարիամ Անարատ (Immacolata), ծն . 1844 :

Ե . Գայետանոս , ծն . 1846 :

ՍՈՒՍԵՆԻԱ . Ուղղափ . ՄԱՐԻԱՄ Բ . Թագուհի , ծն . ի 4 Ապր . 1819 : Յամի 1826 յ2 Մայ . կայուցաւ նա դշխոյ Լուսինանիայ ըստ կամոց հօր իւրոյ Տ . Պետրոսի , որ էր ինքնակալ Բրազիլիացոց , եւ եկաց ընդ նորին իսկ հօրն խնամակալութեամբ մինչեւ ի 24 Սեպտ . 1834 , եւ ի նորա մեռանելէ ինքնին թագուհին առ ի ձեռն զառաջնորդութիւն թագաւորութեան : Ամուսնացաւ նա զառաջինն ի 26 Յունու . 1834 ընդ Աւգոստեայ դքսի Լայբաւենբերգեայ , որ մեռաւ ի 25 Մար . 1835 : Այս երկրորդ անգամ յամի 1836 յ9 Ապր . ամուսնացաւ ընդ Տ . Փետրիկենտոսի (ծն . ի 29 Հոկտ . 1816) իշխանի կորուրդ - Գոթայ Սաքսոնիացոց :

ՈՐՂԷՔ .

Ա . Տ . ՊԵՏՐՈՍ , Սաքսոնիայ - կորուրդ - Գոթայ , Բրազանտայ Բուրբոն , Ժառանգ թագաւորութեան , ծն . ի 16 Հոկտ . 1837 :

Բ . Տ . Լուզովիկոս Փիլիպպոս , դուքս Ուպորայի , ծն . 1838 :

Գ . Տ . Յովհաննէս , դուքս Բեյայ , ծն . 1842 :

Դ . Մարիամ , ծն . 1843 :

Ե . Անտոնիա , ծն . 1845 :

ՍՈՒՍԵԱ . Յունակ . ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ Ա . Պաւլովիչ , կայսր , ծն . ի 6 Յուլ . 1796 : Յաջորդեաց ի 1 Գեկ . 1825 զէզրայր իւր զԱլէքսանդրոս կայսր , ըստ յայտարարութեանն որ լեալ էր ի 28 Աւգոս . 1823 , եւ հրատարակլով ի տերութենէ՝ եղբոր իւրոյ կոստանդիանոսի , մեծի իշխանի : Պսակեցաւ յ3 Սեպտ . 1826 ի Մոսկաւ իրբեւ կայսր Ռուսաց , եւ ի 24 Մայ . 1829

ի վարտահա իրրեւ թագաւոր Պողոսիայ: Աճաւանա-
ցաւ յ13 Յուլ. 1817 ընդ ԱԴԵՔՍԵՆԴԻՄԵՅ (Ճն. յ13
Յուլ. 1798) դասեր Փրեդերիկոսի Գուլիելմոսի Գ.
Պրուսիացւոյ թագաւորի:

Որդիք.

Ա. ԱԴԵՔՍԵՆԴԻՐՈՍ Նիկողայեւիչ, մեծ իշխան եւ
ժառանգ թագաւորութեան, Ճն. ի 29 Ապր. 1818: Ա-
ճաւանացաւ ի 28 Ապր. 1841 ընդ ՄԵՐԻԱՄԵՅ Աղէք-
սանդրովնայ (Ճն. յ8 Աւգոս. 1824) դասեր Լուդո-
վիկոսի մեծի դքսի Հեսկերի:

- Բ. Մարիամ Նիկողայեւնա, Ճն. 1819:
- Գ. Ողզա Նիկողայեւնա, Ճն. 1822:
- Դ. Կոստանդիանոս Նիկողայեւիչ, Ճն. 1827:
- Ե. Նիկողայոս Նիկողայեւիչ, Ճն. 1831:
- Զ. Միքայէլ Նիկողայեւիչ, Ճն. 1832:

Թառուէք. — Որդիք ժառանգի տերութեան

- 1 Աղէքսանդրա, Ճն. 1842:
- 2 Նիկողայոս, Ճն. 1843:
- 3 Աղէքսանդր, Ճն. 1845:

Լոյրարք եւ քորք.

Ա. Մարիամ (Ճն. 1786) տիկին աւագ դքսի Սա-
քսանիա - վայմարի:

- Բ. Աննա, թագուհի Հոլանդիայ:
- Գ. Միքայէլ Պաւլովիչ, մեծ իշխան, Ճն. 1798:

Աճաւանացաւ յ19 Փետր. 1824 ընդ Հեղինայ Պաւ-
լովնայ (Ճն. յ19 Յունու. 1807) դասեր Պաւլոսի
իշխանի վիւրսենբերգացւոյ, Եղբոր թագաւորի:

Պաւսար մի է նոցա.

Կատարինա Միքայէլեւնա, Ճն. 1827:

ՊԱՆԵՒԱ. Լութերակ. ՔԵՐԻՍՏԻԱՆ Ա. թագաւոր,
Ճն. յ18 Սեպտ. 1786. որդի Փրեդերիկոսի ժառանգի
թագաւորութեան որ մեռաւ յ7 Դեկ. 1805: Յառա-
ջագոյն յամի 1814 յ19 Մայ. Եղև թագաւոր Նորուե-
զիացւոյ, եւ ի 15 Աւգ. ի բաց Եկաց յիշխանութենէ:
Պայազատեաց. յ3 Դեկ. 1839 ղթագաւորն Փրեդերի-

կոս Զ. Ղորղի Բրիտանիանի է. հօրեղբոր իւրոյ. եւ պատկեցաւ ի 28 Յունի. 1840: Ամուսնացաւ զառաջինն ի 11 Յունի. 1806 ընդ Շարլոտայ, դստեր Փրեդերիկոսի մեծի դքսի Մեկլենբուրգ - Շուեբինի. եւ բաժանեալ ի նմանէ յամի 1812, ամուսնացաւ երկրորդ անգամ ի 22 Մայ. 1815 ընդ ԿԵՐՈՒԿՆԷԻ (ծն. ի 28 Յունի. 1796) դստեր Փրեդերիկոսի դքսի Շլեսուիգ - Հոլշտայն - Սնդերբուրգ - Լեոպոլտենբուրգի:

Որդի. Յառաջնոյ կնոջէն.

ՓՐԵԻԵՐԻԿՈՍ Ժառանգ թագաւորութեան, ծն. ի 6 Հոկտ. 1808: Ամուսնացաւ նախ ի 1 Նոյեմբ. 1828 ընդ Գուլիելմինեայ, դստեր Փրեդերիկոսի Զ. Գանիւացոց թագաւորի, եւ բաժանեալ ի նմանէ յամսեանն Սեպտ. 1837, ամուսնացաւ երկրորդ անգամ ի 10 Յունի. 1841 ընդ Կարոլինեայ դստեր Գէորգայ մեծի դքսի Մեկլենբուրգ - Շարելիցի: Լու յամի 1846 յ30 Սեպտ. ի նմանէ եւս բաժանեցաւ:

ՊՐՈՒՍԵ. Լեւտարանակ. ՓՐԵԻԵՐԻԿՈՍ ԳՈՒԼԻԵԼՄՈՍ Գ. թագաւոր, ծն. ի 15 Հոկտ. 1795: Պայազատեաց յ7 Յունի. 1840 զհայր իւր զՓրեդերիկոս Գուլիելմոս Գ: Ամուսնացաւ ի 29 Նոյեմբ. 1823 ընդ ԵՂԻՍԵԲԵԹԻ (ծն. յ13 Նոյեմբ. 1801) դստեր Մաքսիմիլիանոսի Բաւարացոց թագաւորի:

Եղբարք եւ քոյրք.

Ա. ԳՈՒԼԻԵԼՄՈՍ, ծն. ի 22 Մարտ. 1797: Ամուսնացաւ ի 11 Յունի. 1829 ընդ ԱԻԳՈՍՏՍՅ (ծն. յ30 Սեպտ. 1811) դստեր Կարոլոսի մեծի դքսի Սաքսոնիա - Վայմարի:

Որդիք են նոցա.

1 Փրեդերիկոս, ծն. 1831:

2 Լուդովիկա, ծն. 1838:

Բ. Գլխոյ Ռուսիայ:

Գ. Կարոլոս, ծն. 1801: Ամուսնացաւ ի 26 Մայ. 1827 ընդ Մարիամոյ (ծն. 1808) դստեր Կարոլոսի մեծի դքսի Սաքսոնիա - Վայմարի:

Որդիք են նոցա .

1 Փրեզերիկոս Կարոլոս , ծն . 1828 :

2 Մարիամ , ծն . 1829 .

3 Փրեզերիկէ , ծն . 1836 :

Դ . Փրեզերիկէ Գուլիելմինա , ծն . 1803 :

Ե . Լուդովիկա Ամալիա , ծն . 1808 :

Զ . Ալբերտոս , ծն . 1809 : Ամուսնացաւ ի 14 Սեպտ . 1830 ընդ Մարիանայ (ծն . 1810) դստեր Գուլիելմինոսի Ա . եւ քեռ Գուլիելմինոսի Բ . թագաւորաց Հոլանդիայ :

Որդիք են նոցա .

1 Շարլոս , ծն . 1831 :

2 Ալբերտ , ծն . 1837 :

3 Փրեզերիկոս , ծն . 1842 :

ԲԱՒԵՐԻԱ . Ուղղափ . ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ Ա . թագաւոր , ծն . ի 25 Աւգոստ . 1786 : Պայազասեակայ յ13 Հոկտ . 1825 զՏայր իւր զՄաքսիմիլիանոս : Ամուսնացաւ յ12 Հոկտ . 1820 ընդ ԹԵՐԵՍԻԱՅ (ծն . յ8 Յուլ . 1792) դստեր Փրեզերիկոսի դքսի Սաքսոնիայ-Ալթենբուրգի :

Որդիք .

Ա . ՄԵՔՍԻՄԻԼԻԱՆՈՍ , Ժառանգ թագաւորութեան , ծն . ի 28 Նոյեմբ . 1811 : Ամուսնացաւ յ12 Հոկտ . 1842 ընդ ՄԵՐԻԱՄԵՅ (ծն . ի 15 Հոկտ . 1825) դստեր Գուլիելմինոսի իշխանի Պրուսիացուց :

Բ . Մաթիլտէ , ծն . 1813 :

Գ . ՈՒՐԵ ծն . ի 1 Յունի . 1815 : Աղէ թագաւոր Յունաց ի 5 Հոկտ . 1832 : Ամուսնացաւ ի 22 Նոյեմբ . 1836 ընդ ՄԵՐԻԱՄԵՅ ԱՄԵԼԻԱՅ (ծն . ի 21 Գեկ . 1818) դստեր Աւգոստոսի մեծի դքսի Ուլենբուրգի :

Դ . Լուիզպոլդ , ծն . 1821 : Ամուսնացաւ ի 15 Ապր . 1844 ընդ Աւգոստայ (ծն . 1825) դստեր Լեոպոլդոսի Բ . մեծի դքսի Տոսկանայ :

Ե . Ադելդուինդէ , ծն . 1823 :

Զ . Հիլդեգարդա , ծն . 1825 :

Է . Ալեքսանդրոս , ծն . 1826 :

Ը. Ազալբերատու, ծն. 1828:

ԹՍՈՒՈՆՔ: — Որդի Մաքսիմիլիանոսի.

Լուդովիկոս, ծն. 1845:

Որդիք Լուիզյոյդի.

1 Լուդովիկոս, ծն. 1845:

2 Լէոպոլդոս, ծն. 1846:

ՍԱՔՍՄՆԵԱ. Ուղղափ. Փրեհեբրիկոս ԱԻԳՈՍՏՈՍ
Թաղաւոր, ծն. յ18 Մայ. 1797. որդի Մաքսիմի-
լիանոսի դքսի: Պայտազատեաց ի 6 Յունի. 1836 զՏօ-
րեղբայր իւր զԱնտոն զԹաղաւոր Սաքսոնիոյ, քանզի
յառաջագոյն իսկ յ13 Սեպտ. 1830 հրատարեալ էր
ի Թաղաւորութենէ անտի հայր իւր՝ որում անկ իսկ
էր իշխանութիւնն, եւ անդստին ի նմին ժամանակէ
Թաղաւորակից էր Փրեհեբրիկոս ընդ հօրեղբօր իւրում:
Միանգամ ամուսնացեալ էր յ7 Հոկտ. 1819 ընդ Կա-
րոլինեայ դստեր Փրանկիսկոսի Ա. կայսեր Աւստրիա-
ցոց, եւ ի մեռանել նորա ի 22 Մայ. 1832, ամուս-
նացաւ երկրորդ անգամ ի 24 Ապր. 1833 ընդ ՄԱ-
ՐԻԱՄԵՏ ԱՆՆԵՏ (ծն. ի 27 Յունու. 1805) դստեր
Մաքսիմիլիանոսի Բաւարացոց արքայի:

ԼՂԲԱՐՔ ԵՎ ՔՈՐՔ. — Յառաջին կնոջէ անտի
հօր Թաղաւորին, Մաքսիմիլիանոսի դքսի.

Ա. Ամալիա, ծն. 1794:

Բ. Մարիամ, ծն. 1796:

Գ. Յովհաննէս, ծն. յ12 Դեկ. 1801: Ամուսնա-
ցաւ ի 21 Նոյեմ. 1822 ընդ ԱՄԵԼԻԱՏ (ծն. յ13 Նոյե-
մ. 1801), դստեր Մաքսիմիլիանոսի Թաղաւորի
Բաւարացոց:

Որդիք նոցա.

1 Մարիամ, ծն. 1827:

2 Ալբերատու, ծն. 1828:

3 Եղիսաբէթ, ծն. 1830.

4 Եռնեստոս, ծն. 1831:

5 Գէորգ, ծն. 1832:

6 Մարիամ Սիդոնիա, ծն. 1834:

7 Մարիամ Աննա, ծն. 1836:

8 Մարգարիթա, ծն. 1840:

9 Սոփիա, ծն. 1845:

ԻԵՂԻԷ. Լուծերակ^{*}. ԼԵՈՊՈԼԴՈՍ Ա. Թա-
զաւոր, յառաջագոյն դուքս Կորուրգ-Գոթայ-Սա-
քսոնիացւոյ, ծն. ի 16 Գեկ. 1790: Յամի 1831 ի
4 Յունի. ընտրեցաւ Թազաւոր Բեղդիացւոյ ի ժողո-
վոյ տէրութեան Բեղդիոյ, յանձն էառ զԹազաւո-
րել յ12 Յուլ. եւ ի 21 նորին ամսոյ տուեալ զերդունն՝
էառ զԹազաւորութիւն: Արար կին յ9 Աւգոս. 1832
զԼՈՒԴՈՎԻԿԱ (ծն. յ3 Ապրի. 1812) զդուստր Լու-
դովիկոսի Փիլիպպոսի Գաղիացւոյ Թազաւորի:

Որդիք.

Ա. ԼԵՈՊՈԼԴՈՍ, դուքս Բրաբանդեայ, ժառանգ-
Թազաւորութեան, ծն. յ9 Ապր. 1835:

Բ. Փիլիպպոս, կոմս Փղանդրացւոյ, ծն. 1837:

Գ. Շարլոս, ծն. 1840:

ՍԵՐԴԵՆԷ. Ուղղափառ. ԿԵՐՈԼՈՍ ԱԼԲԵՐՏՈՍ,
Թազաւոր, ծն. յ2 Հոկտ. 1798. որդի Կարոլոսի Եմ-
մանուէլի իշխանի, որ էր անդատին ի ցեղէ Թազա-
ւորացն Սարգինիացւոյ: Պայազատեաց ի 27 Ապր.
1831 զԹազաւորն Կարոլոս Փելիքս ի Թազաւորու-
թեան Սարգինիացւոյ: Ամուսնացաւ յ30 Սեպտ.
1817 ընդ ԹԵՐԵՍԻԱՅ (ծն. ի 21 Մարտ. 1801) դստեր
Փերդինանդոսի մեծի դքսի Տոսկանայ:

Որդիք.

Ա. ԱԼԿՏՈՐ ԵՄԻԼԵՆՈՒԷԼ, դուքս Սաւոյոյ, ժա-
ռանգ Թազաւորութեան, ծն. ի 14 Մարտ. 1820:
Ամուսնացաւ յ12 Ապրի. 1842 ընդ ԱԴԵԼԵՅԻԿԱՅ
(ծն. յ3 Յունի. 1822) դստեր Ռայնբերի աւագ դքսի
Աւստրիացւոյ, Տօրեղբօր Փերդինանդոսի ինքնակալի:

* Թեպէտ եւ ի լուծերակն աղանդոյ է Թազաւորն,
բայց զշիտն եւ ժառանգ Թազաւորութեանն եւ այլ
եւս որդիք, ամենեքեան ուղղափառ են:

Բ. Փերդինանդոս, դուքս Գենուայ, ծն. 1823:

Թառուհիք. — Որդիք դքսի Սաւոյայ.

1 Կրտիրիզէ, ծն. 1843:

2 Հուսթերասս, ծն. 1844:

3 Ամադէոս, ծն. 1845:

4 Եւգինէոս, ծն. 1846:

ՍՈՒԵԳՐԵ ԵՒ ՆՈՐՈՒԵԳՐԵ. Լութերակ. ՈՍԿԵՐ,
Թաղաւոր, ծն. ի 4 Յուլ. 1799: Հայրդեայ յ
Մարտ. 1844 զհայր իւր զԿարոլոս ԺԳ: Ամուսնացաւ
յ19 Յունի. 1823, ընդ ՅՈՎԱԵՓԻՆԵՍ (ծն. ի 14 Մարտ.
1807) դստեր Եւգինէոսի դքսի Լայքանբերգեայ:

Որդիք.

Ա. ԿԵՐՈՒՈՍ, Ժառանգ Թաղաւորութեան, ծն. յ3
Մայ. 1826:

Բ. Գուստաւ, ծն. 1827:

Գ. Ոսկար, ծն. 1829:

Դ. Շարլոս, ծն. 1830:

Ե. Ադոստոս, ծն. 1831:

ՀՈՒՆԵԳՐԵ. Կալուինակ. ԳՈՒԼԻԵԼԻՄՈՍ Բ. Թա-
ղաւոր, ծն. ի 6 Գեկ. 1792: Պայազատեայ յ7
Հոկտ. 1840 զհայր իւր զԳուլիէլմոս Ա. յորժամ
հրաժարեցաւ սա ի Թաղաւորութենէ: Ամուսնացաւ
ի 21 Փետր. 1816 ընդ ԱՆՆԵՍ Պաւլովնայ (ծն. յ18
Յունու. 1795), դստեր Պաւլոսի կայսեր Ռուսայ:

Որդիք.

Ա. ԳՈՒԼԻԵԼԻՄՈՍ, իշխան Որանիայ, Ժառանգ Թա-
ղաւորութեան, ծն. յ19 Փետր. 1817: Ամուսնացաւ
յ18 Յունի. 1839 ընդ ՍՈՓԻԵՍ (ծն. յ17 Յունի.
1818), դստեր Թաղաւորի Վիւրանբերգեայ:

Բ. Ալեքսանդրոս, ծն. 1818:

Գ. Հենրիկոս, ծն. 1820:

Դ. Սոփիա, ծն. 1824:

Թառուհիք. — Որդիք իշխանի Որանիայ:

1 Գուլիէլմոս, ծն. 1840:

2 Մաւրիտիոս, ծն. 1843:

ՍԻՐՏԵՆՔԵՐԳ. Լուծերակ. ԳՈՒԼԻԵԼՄՈՍ Ա. Թաղաւոր, ծն. ի 27 Սեպտ. 1781: Պայազատեաց յ30 Հոկտ. 1816 զհայր իւր զՓրեդերիկոս: Ամուսնացաւ զառաջինն ի 24 Յունու. 1816 ընդ կատարինայ Պաւղոսիայ, զստեր Պաւղոսի կայսեր Ռուսաց, եւ ի մեռանել զչխոյին յ9 Յունու. 1819, ամուսնացաւ երկրորդ անգամ ի 25 Ապր. 1820 ընդ ՊԵՒՂԻՆՅԱՅ (ծն. ի 4 Սեպտ. 1800) զստեր Լուդովիկոսի վերաներկացուց զքսի:

Որդիք. — Յառաջնայ կնոջէն.

Ա. Մարիամ, ծն. 1816:

Բ. Սոփիա, ծն. 1818:

Յերկրորդ կնոջէն.

Ա. կատարինէ, ծն. 1821.

Բ. ԿԵՐՈԼՈՍ, Ժառանգ Թաղաւորութեան, ծն. ի 6 Մարտ. 1823: Ամուսնացաւ յ13 Յուլ. 1846 ընդ ՈՂԳԵՏԻ (ծն. ի 11 Սեպտ. 1822) զստեր Նիկողայոսի կայսեր Ռուսաց:

Գ. Աւգոստոս, ծն. 1826:

Բ

ՅԵԼՁՈՐԴՈՒԹԻՒՆ, ԱՒԵԳՈՒԹԻՒՆ ՏԻՈՑ ԵՒ ԱՌՆՈՒԼ
ԶԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԻՇԽԵՆՈՒԹԵԱՆ

ՍԵՐԻ կարեւոր է եւ վասն իշխանաց եւ վասն այնոցիկ՝ որ ընդ նոցա իշխանութեամբ իցեն, կարգ յաջորդութեան. զի ուր այն շիցէ, բազում անգամ բաժինք եւ երկպառակութիւնք ի տէրութեանն լինին. կողմանք իւրաքանչիւր՝ պատճառանօք որպէս թէ հաւատարիմ լինիցին այնմ՝ որ օրինօք ժառանգն է, ընդ միմեանս անկանին, եւ վեր ի վայր հարեալ աղմկեն զաշխարհն. բազում անգամ եւ ընտանի պատերազմունք զրգոին, եւ ժամանակս բազումս շարիքն եւ յոյզք այնց խռովութեանց կան մեան:

Արդ շորք ազգք յաջորդութեանց են յԵւրոպացւոց աշխարհին. Ա. Ընտրութեամբ, Բ. Արուական, Գ. Խառն, Դ. Իզական յաջորդութիւն:

Ա. Յաջորդութիւն ընտրութեամբ այժմ ի տէրութեան եկեղեցւոյ միայն է*, որոյ իշխանն է Հռոմայ քահանայապետն: Վահանայապետք ցկեանս իշխանն են, եւ ի ժողովոյ Աարդինալաց եւ անդստին ի միջոյնոցա ընտրին: Իբրեւ մետասան աւուրք ի վերայ անցանեն մահուան քահանայապետին, ամենայն Աարդինալք, յետ պատարագին պաշտաման՝ որ ի պատիւ Հոգւոյն սրբոյ մատչի, ժողովին ի փակեալ տեղոջ ուրեք (չոր conclave կոչեն): Յորժամ երկու մասունք յերեցունց մասանց անախ Աարդինալաց միաբան հաւանութեամբ զքարժանի այնմ պատուոյ համարեալ ընտրիցեն, այնուհետեւ նա լինի քահանայապետ: Վեպանք երեցունց տէրութեանց Աւստրիացւոց, Գաղիացւոց եւ Սպանիացւոց, թէպէտ եւ շունին ինչ ամենեւին ի մտոյ հաջորդութիւն յընտրութիւնն, սակայն կարող են խափան լինել ընտրութեան, իբրեւ տեսանիցեն եթէ այնպիսի ոք՝ որ չէ հաճոյ իւրեանց տէրութեանն, հանդերձեալ է զպատիւ իշխանութեանն առնուլ:

Բ. Արուական յաջորդութիւն գտանի յիշխանութեանն Գաղիացւոց, Բեղգիացւոց, Սուեդիացւոց եւ Նորուեգիացւոց, Սարդինիացւոց, Տաճկաց, Երբեք երբեք եւ ի Տոսկանացւոց եւ ի Լուկիացւոց տէրութիւնս, եւ յամենայն փոքր տէրութիւնս Գերմանացւոց, բաց ի շրեցունց թագաւորութեանց՝ որ են Բաւարացւոց, Սաքսոնիացւոց, Վիւրտենբերգի եւ Հանովերայ եւ ի մեծ դքսութենէ Բադենի: Օրէնք այսր ազգի յաջորդութեան այն են, զի ոչ ոք

* Յառաջին ժամանակս Գերմանացւոց կայսերք, Պոլոնիացւոց թագաւորք, ամենայն եկեղեցական իշխանք՝ որք եւ աշխարհական իշխանք էին անցնիւր վիճակաց. այլովքն հանդերձ, ընտրութեամբ կարգէին:

կին մարդ, եւ ոչ այր ոք ի տոհմէ կնոջն կարող իցէ առնուլ զիշխանութիւն տէրութեանն. այլ միայն արու մանուկ ժառանգ թագաւորութեանն կամ այլ ոք այր յազգականութենէ անտի տոհմի առն' իշխան է ի բարձ իշխանութեանն ելանել:

Գ. Խառն յաջորդութիւն լինի ի տէրութեան Աւարիացւոց եւ Ռուսաց, ի թագաւորութեան Պրուսիացւոց, Սիկիլիացւոց, Հոլանդացւոց, Գանիացւոց, Սարսնիացւոց, Բաւարացւոց, Ալեքանդրեպոլացւոց, Հանովերացւոց եւ Յունաց, եւ ի մեծի դքսութեան Բաղենի: Այս ազգ պայտազատութեան թէպէտ եւ զկանայս ոչ ամենեւին մերժէ հանկ յիշխանութենէ տէրութեան, սակայն ցորչափ գուցէ արու ժառանգ տոհմին, թէպէտ եւ կարի բացական եւ յետին ոք ազգին իցէ, քան զկանայս նախամեծար ընտրի, թէ եւ կինն գուտար եւս վախճանելոյն իցէ: Ապա յայնժամ միայն մարթ է կնոջ մարդոյ ի բարձ իշխանութեան ելանել, յորժամ շղուցէ ոք ամենեւին այր ի տոհմին:

Գ. Իզական յաջորդութիւն զոյ ի Բրիտանիա մեծ, ի Սպանիա եւ ի Ղուսիտանիա: Ըստ այսր յաջորդութեան օրինաց երիցազոյն տոհմ թագաւորեալ տանն առանց իրիք խարութեան, թէպէտ արու իցէ թէպէտ էդ, քան զկրտսերազոյն տոհմն մեծարոյ համարի. այնպէս զի յորժամ ի մէջ որդւոց կամ թոռանց վախճանելոյն, կամ եթէ նա անորդի մեռանիցի, ի մերձաւոր տոհմին գուցէ ոք կին, իսկ արու ի հեռաւոր տոհմն բազում իցէ եւ ի մերձաւորաց ոչ ոք, յայնժամ կինն զթագաւորութիւնն առնու. բայց ի նմին աստիճանի ցանկ արուք նախամեծար քան զէզսն ընտրին: Աւ եթէ կինն որ առ զիշխանութիւն, շկամիցի ընդ միւսմ ումէք ի նմին տանէ ամուսնանալ, եւ օտարի ումէք առն լինել ախորժիցէ, յայնժամ ապա յայլ իմն օտար տոհմ թագաւորութիւնն անցանէ:

Բազում տէրութիւնք Եւրոպայ զգուշացեալ կարգս իմն եւ օրէնս հաստատեալ են, թէ որով որինակաւ մարթ իցէ զոք ի բարձ իշխանութեան աւբառնալ, յորժամ տոհմին՝ որ տիրէն, ամենեւին անձեա լինել հասանիցէ, եւ շղուցէ ոք ուրեք ժառանգ: Որպէս յամի 1815 վճռով ժողովոյ տէրութեան Սուեդիացւոց եւ Նորուեգիացւոց հաստատեցաւ զի եթէ դէպ ինչ լիցի արանց արքունի տանն ապառել, եւ հարկ լիցի այնուհետեւ նոր ինչ տոհմ թագաւորաց ընտրել, ժողովեսցին ի միում աւուր ժողովք երկոցունց թագաւորութեանց իւրաքանչիւր առանձինն ի մայր քաղաքացն աշխարհին. եւ անդ հուսկ վերջինն ի թագաւորաց տոհմին այնորիկ՝ որ ի վախճանել իցէ, (եւ եթէ նա մեռեալ իսկ իցէ, նոքա՛ որ յանիշխանութեանն զգլխաւորութիւն տէրութեանն ունիցին,) մինչ չեւ իցեն աւուրք ութ ի սկսանելոյ անտի ժողովոյն անցեալ, առաջի արկանիցէ ի միում աւուր զնա՛ որում անկ համարիցի զիշխանութիւն թագաւորութեանն: Այնպէս եւ անգամք երկոցունց ժողովոյ իշխան իցեն զոմն առաջի արկանել: Բայց ժողովքն միայն ձեռնհաս են հաւանել ընտրութեանն: Արդ եթէ երկուքին ժողովք միանգամայն զմի ոք ընտրեսցեն, նա համարի օրինոք պայազատ թագաւորութեանն: Ապա եթէ զայլ ոք նոքա ընտրիցեն եւ զայլ ոք սոքա, յայնժամ կարգին ումանք յերկուց կողմանց՝ որոց ժողովեալ ի միասին, իբրեւ պատգամաւորք երկուց թագաւորութեանց, կացուցանեն զոմն թագաւոր: — Ի Բաւարացւոց աշխարհին, ոչ սահմանադրութեամբ ինչ թագաւորութեան, այլ բոտ առանձինն օրինաց տանն հաստատեալ է, զի եթէ զարմ թագաւորութեանն ի վախճանել եկեսցէ, հուսկ վերջինն ի թագաւորաց զոմն յիշխանաց ցեղի միջ Գերմանացւոց, որոյ շիցէ առկաին երկիր իշխանութեան, իւր յորդեգիրս գրեսցէ եւ ժառանգ թագաւորութեանն կացուցէ:

Ի բազում տեղիս օրինօք իւիք տէրութեանն կամ ազգատոհմին այլ եւս կարգք ինչ եւ պայմանք վասն պայազատութեանց հաստատեալ են. զլիսաւօր պայմանք զամուսնութեանց եւ զկրօնից են :

Արպէս վասն ամուսնութեանց ի Ռուսաց աշխարհին անդառին ի 1820 ամէ օրինօք այնպէս իմն կարգեալ է, զի ամենայն զաւակ տան թագաւորութեանն որոյ մայր շիցէ ի տիրօղ տանէ, չկարիցէ ի բարձ թագաւորութեանն ելանել. զնոյն անդուստ ի վերուստ յամէ 1701 վասն Բրիտանիայ Մեծի հաստատեալ էին օրէնք ինչ պայազատութեան այնք աշխարհի : — շուանդացոց այսպիսի ինչ օրէնք զնն թէ տիկնոջ որ առանց հաւանութեան ժողովոց տէրութեան առն լեալ իցէ, մի լիցին իրաւունք թագաւորութեան. եւ եթէ ուրեք թագաւորին յայնպիսի գործ մտարերիցէ, մերժեալ եւ բնկեցեալ զանձն յարապայութեանն պատուոյ համարիցի :

Բնտ նմին օրինակի յաշխարհս ինչ հարկ է իշխանին այսպիսի ինչ կամ այնպիսի կրօնիք լինել : Օր օրինակ կայսերաց Աւստրիացոց եւ տիկնոջ իսկ պարտ է ուղղափառ կրօնիք լինել, նոյնպէս եւ թագաւորացն Բաւարացոց. իսկ կայսերաց Ռուսաց, ըստ օրինաց Կատարինեայ Ա. (1727), հարկ է ի կրօնից յունական եկեղեցոց Ռուսաց լինել, այնպէս զի եւ տիկնանց եւս անկ է զնոյն կրօնս յանձն առնուլ. թագաւորաց Բրիտանիայ Մեծի պարտ է յանդգիական աղանդոյ լինել, իսկ թագաւորաց Սուեդիացոց եւ Գանիացոց՝ ի լութերական աղանդոյ :

Վարձեալ է զի օրինօք տէրութեանն եւ է զի առանձինն տան օրինօք հաստատեալ է ժամանակ հասակին՝ յորում մարթ իցէ թագաւորաց իւրովի զառաջնորդութիւն թագաւորութեանն վարել : Այս ժամանակ ուրեք ուրեք կանուխ է քան զըսն ժամանակ ի չափ հասանելոյ տիսցն. եւ պատճառք այն են զի ի ժամանակս աղայութեան մանկան՝ որ թա-

գաւորելոցն է, դիւրաւ խառնութիւնք եւ երկպառակութիւնք գտանեն մուս. զի այնմ՝ որ յանձանձիշ (régent) է թագաւորութեանն, քանզի չէ ի բնէ իշխան թագաւորութեանն, ոչ հանապաղ հնազանդութիւն հարկանի, եւ բազումք ի նախանձ մտանեն եւ ցանկան վաղ զբաւ լինելոյ իշխանութեանն, եւ ինքն եւս յանձանձիշն իբրեւ օտարի ուրուք իշխանութեան այնպէս խնամ ունի իրաց աշխարհին։ Այդ վասն զայն ամենայն շարիս խափանելոյ, ի աւելիս աւելիս ի կատարել 13 ամաց հասակին, ի ձեռն առնուն զխնամ առաջնորդութեան աշխարհին, կամ թէ կարի անագան քսանամենի ուրեմն։ — Վանհաջւոց թագաւորք վաղվաղակի իբրեւ շորեքասանամեայ լինիցին, մտանեն յառաջնորդութիւն. թագաւորք Վաղխացւոց եւ Սարգիսիացւոց յետ կատարելոյ շորեքասաներորդի ամին. նոյնպէս եւ վասն Սպանիացւոց թագաւորաց սակաւ ամօք յառաջ նոյն կարգ եղաւ։ Ինքնակալք Աւստրիացւոց եւ Ռուսաց եւ թագաւորն Նեապոլիս եւ Սիկիլիայ զվեշտասանամենիք ուրեմն առնուն յանձն զառաջնորդութիւն տէրութեանն։ Թագաւորք Բրիտանիայ մեծի եւ Լուսիտանիայ եւ Բեզգիայ եւ Պրուսիայ եւ Բաւարիայ եւ Սաքսոնիայ եւ Վիւրտեմբերգի եւ Հանովերի եւ Հորանդիայ յայնժամ՝ յորժամ ամաց իբրեւ ութեւտասանից իցեն։ Վասնամենի թագաւորք Սուգիայ եւ Նորուեգիայ։ Իսկ բազումք ի փոքունց իշխանաց Վերմանացւոց վաղվաղակի իբրեւ քսան եւ մի ամաց լինիցին։

Իբրեւ ժառանգն տղայ իցէ, զխնամակալն եւ զյանձանձիշ տէրութեան՝ բազում անգամ թագաւորն յառաջ քան զմահ իւր կացուցանէ զո ոք եւ կամօցի։ Այս եթէ ոչ ժամանեցէ նա կարգել զոք, եւ վախճանեցի, յայնժամ զառաջինն մի ոմն յազգականաց թագաւորին լինի յանձանձիշ, մինչեւ ցժողովել աւագանւոյն եւ հաստատել զոք։ Ի մէջ Հունգարացւոց

օրէնք են զի Պաղատինսն (Palatin) կարգեացի յայն պաշտօն. իսկ ի Բեղգիա չէ որ իշխան սահմանել կամ կացուցանել յանձանձիչ, բայց միայն խորհրդականք երկոցունց տաճարաց խորհրդոյ. ի Սպանիա նոյնպէս ժողովոյ (Cortes) աշխարհին օրէն է կացուցանել զոր յայն գործ: Ի միաբանեալ թագաւորութեան Սուեդիացւոց եւ Նորուեգիացւոց նոյնպէս ժողովք երկոցունց աշխարհացն կարգեն եւ հաստատեն:

Ի ժամանակի իրրեւ մտանեն յառաջնորդութիւն տէրութեանն իշխանք Եւրոպիայ, պէտպէս եւ ազգի ազգի կարգք եւ սովորութիւնք յիւրաբանչիւր աշխարհս կատարին: Անգոստին ի ժամանակէ Ս. Բոնիփակիոսի՝ որ զՊեպինոս զկրտսեր պսակեաց, այն սովորութիւն զթագաւորս պսակելոյ ընդ բազում տեղիս պահի. եւ Հունգարացիք այնպէս խնամով զգուշանան սովորութեանն, մինչեւ կարծել թէ ոչ օրինօք թագաւորիցէ որ ոչ նովին օրինակաւ պսակիցի, եւ այն՝ առանձինն նուիրական պսակաւ՝ որ պահի զգուշութեամբ յՊիէն քաղաքի ընդ հոգարարձութեամբ երկուց երեւելի պաշտօնէից տէրութեանն: Բայց եւ այնմ եւս միտ գնել պարտ է, զի Ռուսաց կայսրն եւ թագաւորք Պրուսիայ եւ Գանիայ իւրովի յիւրեանց գլուխ գնեն զթագն, զոր եւ Նապոլէոն արար. ուր յայլ կողմանս ի ձեռն ժառանգաւորաց կամ իշխանաց այն վճարի:

Այլ ի պսակելն գոն եւ այնպիսի ինչ կարգք՝ որ յայտնապէս զՏին ինչ սովորութեանց յայտ առնեն. որպէս յաշխարհին Բրիտանիայ մեծի, ատենակալք (Peers) զբանս երգմանն ի ծունր իջեալ տան, յետ այնորիկ յսան կան եւ բացաւ զլիսով մի բսա միոջէ մատուցեալ ի գահոյսն մերձենան ձեռամբ ի պսակն զլիսոյ թագաւորին եւ համբոյր տան նմա: Ի ժամանակի իրրեւ պսակէր տիկինն Ալիսորիա, թէպէտ եւ համբոյր չետուն, այլ ի պսակն մերձեցան. զի այն

դՏին ինչ սովորութենէ այլոյ թագաւորութեան յուշ առնէ, յորում նախ աքացի ընկենուին զպատկն, եւ ապա միւսանգամ զնէին ի գլուխն: Ի Հունգարիա արքեպիսկոպոս Սարիզոնիայ եւ Պաղատինոսն ի միասին պատկեն զթագաւորն. եւ թագաւորն երկիցսերգնու, եւ հեծեալ յերիւար ձօձէ զուսերն ընդ չորս կողմանս աշխարհի, յայտ արարեալ թէ զամենայն թշնամիս թագաւորութեանն յորմէ կուսէ եւ յարձակիցին, վանելոց է, եւ զուարակ մի յանդուոյ խորովեալ արկանեն ժողովրդեանն: Ի Սպանիա, ի Լուսիտանիա, յԻտալիա եւ ի բազում թագաւորութիւնս Վերմանացոց չէք սովորութիւն պատկելոյ զթագաւորս: Հոլանդացոց թագաւորն ի հրապարակի ուրէք առաջի բազմամբոխ ժողովրդեանն եւ իշխանաց եւ մեծամեծաց տէրութեան հռչակաւ առնու զթագաւորութիւնն: Եւսպոլոս Ը. առաջին թագաւոր Բեղգիացոց զայս օրինակ թագաւորեաց: Ի հրապարակի ուրէք ելեալ նորա ի բարձաւանդակ տեղի ինչ առաջի մեծամեծաց եւ պաշտօնէից տէրութեանն՝ որ շուրջ զնովաւ կային, երգուաւ խնամով զամենայն օրէնս եւ զսահմանադրութիւն աշխարհին պահել:

Ի Վաղիա Լուդովիկոս Փիլիպպոս զայս օրինակ թագաւորեաց: Վայր մտանէր նա ի կերպարանս զօրագլխի զօրաց ի սրահ պատգամաւորաց (députés) երկգրումբք երկցագոյն ուստերգքն հանդերձ, եւ կայր ի բարձրաւանդի՝ որ վասն նորա միայն կարդեալ էր: Օ կնի նորա կային չորք սպարապետք Վաղիայ, եւ առնթեր նորա ի վերայ բարձի արբունական նշանք, այս ինքն պսակ, գաւազան թագաւորութեան, սուր եւ գունդ արքունի: Կնդէն մատուցանէին նմա զգիրս սահմանադրութեան, զոր նա խոստանայր յանձին ունել, եւ երգնոյր եւս զգուշանալ ամենայնի՝ որ ինչ ի մատենի անդ բովանդակեալ կայցէ: Հայնժամ յառաջ մատուցեալ սպարապետացն արքունի,

այսին նմա կարգաւ զնշանակս թագաւորութեանն . զոր նորա առեալ ի ձեռաց նոցա զձէր մի ըստ միջէ ի վերայ բարձին :

Գ.

ԱՆՈՒԱՆՔ ԵՒ ՆՇԱՆԱԿՔ ԿԱՄ ԿՆԻՔԻ ԹԱԳԱՆՈՒՄՆԵՑ

ՈՒՄԱՆՑ ի մեծամեծ թագաւորաց բազում աւնուանք (titres) են . որպէս ինքնակալաց Աւստրիայ եւ թագաւորաց Պրուսիացւոց՝ երեք , իսկ ինքնակալաց Ռուսաց եւ թագաւորաց Սպանիացւոց՝ երկու :

ՅԱւստրիացւոց աշխարհին յամի 1836 անուանք կայսեր այսպէս կարգեալ յարգարեցան : Ընունն մեծ այսպիսի ինչ է . Շնորհօքն Աստուծոյ կայսր Աւստրիայ , արքայ Հունգարիայ եւ Բոհեմիայ , արքայ Լոմբարդիայ եւ Վենետեաց , Գաղմատիայ , Կրաստիայ , Սլաւոնիայ , Գաղիտիայ , Լոզովերիայ եւ Վիւրիկեայ , արքայ Երուսաղէմի , այլովքն Հանդերձ . աւագ դուքս Աւստրիայ , մեծ դուքս Տոսկանայ , դուքս Լոթարինգիայ , Սալիսբուրգեայ , Ստիրիայ , Կարինթիայ , Կրանիայ . մեծ իշխան Տրանսիլուանիայ , սահմանակալ կոմս Մորաւիայ , դուքս վերին եւ ստորին Սիլեզիայ , Մոզելնայ , Պարմայ , . . . իշխանական կոմս Հաբսբուրգի , Տիրոլի , . . . իշխան Տրիդենտայ եւ Բրիքսիայ , սահմանակալ կոմս վերին եւ ստորին Լաւսիցի եւ Խաարիայ . կոմս Հոհենհեմքսի , Փելլախիբրի , Բրեզենտեայ , Սոնենրերգեայ , այլովքն Հանդերձ . Տէր Տրիեստու եւ Կատտարոյի եւ ի Վինտեան մարզի : — Այսչափ անուանց համեմատ եւ հաւասար են նշանակքն կամ կնիք՝ որոց զլիաւոր մասն է արծուի թուխ երկդլիի պսակեալ , որ է նշանակ Աւստրիացւոց կայսերութեան , եւ յետ այնորիկ նշանք միոյ միոյ ի դաւառաց տէրութեանն զորոց զանուանս յիշատակեցաք , բովանդակեալ դասնին :

Լ'նունն երկրորդ է. Կայսր Աւստրիայ, Թագաւոր Հունգարիայ, Բոհեմիայ, Լոմբարդիայ եւ Ալեքսանդր, Գաղմատեայ, Կրոատիայ, Սլաւոնիայ, Գաղիտիայ, Լոդովերիայ եւ Լիւրիկեայ, աւագ դուքս Աւստրիայ, դուքս Լոթարինգիայ, եւ իշխանական կոմս Հարսբուրգայ եւ Տիրուի: — Իսկ ի կնիքսն են կրկին արծուիք, հանդերձ սոհմին եւ տասն զաւառացն նշանօք:

Երրորդ անունն՝ որ փոքր է քան զերկուսին, այսպիսի ինչ է. Կայսր Աւստրիայ, Թագաւոր Հունգարացւոց եւ Բոհեմիացւոց, արքայ Լոմբարդացւոց եւ Ալեքսանդրացւոց, Գաղիտիայ եւ Լոդովերիայ եւ Լիւրիկեացւոց, աւագ դուքս Աւստրիայ, այլովքն հանդերձ: — Իսկ ի փոքր կնիքսն միայն արծուին եւ նշանք սոհմին նկարեալ են:

Թագաւորն Պրուսիացւոց ի մեծի անուանն կոչի. Թագաւոր Պրուսիայ, սահմանակալ կոմս Բրանդելբուրգի, գլխաւոր կոմս Սիլեսիայ, . . . դուքս Սաքսոնիայ Կասուբաց եւ Ալեքսայ, ի Մեկկենբուրգ եւ ի Կրոսս, Բերգակալ կոմս (Burggraf) ի Նիււնբերգ, աշխարհատէր կոմս ի Թուրինգիա իշխան Որաւնիայ, Նելչաակելի կոմս ի Հոհենցոլեոն (որ է աւնուն սոհմին) այլովքն հանդերձ: Ի միջնում անուանն ոմանք եւեթ ի փոքր զաւառաց ի բաց թողեալ են: Իսկ փոքր անունն է Թագաւոր Պրուսիայ, սահմանակալ կոմս ի Բրանդելբուրգ, այլովքն հանդերձ: — Գլխաւոր մասն նշանացն է արծուի մի սեաւ, պսակեալ արքունական պսակաւն, յորոյ յերկուսին թեւան կան ոսկեղէն բունք առուոյս խոտոյ:

Կայսրն Ռուսաց ի մեծի անուանն կոչի. Օգնականութեամբ եւ շնորհօքն Աստուծոյ կայսր եւ ինքնակալ (Autocrate) ամենայն Ռուսաց. Չար ի Մոսկաւ, ի Վիււ, ի Ալադիմիր եւ ի Նովգորոդ, Չար ի Կասան, յԱժտերխան, ի Պոզննիա, ի Սիբերիա կոչի եւ իշխան Բուլգարաց եւ այլոց աշխարհաց, հրամանատար ամենայն համօրէն կողմանցն հիւսիսոյ:

տէր իշխանաց Չերկեսաց եւ ամենայն լեռնականաց, ժառանգ եւ տէր վիճակի այլոց իշխանաց, ժառանգ Նորուեղիայ, դուքս ի Շլեսուիզ-Հոլշտայն, ի Ստորմառն, ի Գիտամարս եւ յԱլզենբուրգ. այլովքն հանդերձ: Փոքր անունն է Կայսր եւ ինքնակալ ամենայն Ռուսաց, այլովքն հանդերձ: — Իսկ զլիաւոր մասն նշանին է արծուի սեաւ երկզլիի, որոյ կտուցքն եւ մազիւք կարմիր են, որ է նշանակ ինքնակալութեան Յունաց, զարձեալ եւ սուրբն Գէորգ հեծեալ ի ձի ի վերայ կրծից արծուին:

Մեծ անուն թագաւորին Սպանիացւոց է, Թագաւոր Կաստիլիայ, Լեւոնի, Արագոնիայ, Երկուց աշխարհաց Սիկիլիացւոց, Երուսաղեմի, Սարգինիայ Ալգարբիայ Գիբրալտարայ, Հնդկաց արեւելից եւ արեւմտից, կղզեաց եւ ցամաքի որ են յԱֆրիկանոս ծովու, աւագ դուքս Աւստրիայ, դուքս Բուրգունդիայ, Բրաբանտի եւ Մեդիոլանու, կամս Հաբսբուրգի եւ Փղանդրիայ, Տիրոլի եւ Բարկեղոնայ, այլովքն հանդերձ: Իսկ երկրորդ անունն է Թագաւոր Սպանիացւոց թագաւորութեանց, Երկուց աշխարհաց Սիկիլիացւոց, Երուսաղեմի եւ Երկուց աշխարհաց Հնդկաց: — Ի կնիքսն ունի զնշանակս զլիաւոր հին թագաւորութեանց յորոց կազմեալ կայ, այս ինքն սկեզէն բերդ երիւք աշտարակօք, որ է նշան Կաստիլիայ. առեւծ կարմիր պսակեալ, որ է նշան Լեւոնացւոց թագաւորութեան. նուռն՝ որ է նշան Գրանազայ. այլովքն հանդերձ:

Թագաւորն Բրիտանիայ մեծի բաց յանուանց երեցունց թագաւորութեանցն Բրիտանացւոց ունի եւ զանուանս այլոց աշխարհաց՝ որ բնդ իւրով իշխանութեամբ են: — Աշանք թագաւորին են երեք ինձք, որ են նշանք Անգղիայ, առեւծ մի նշան Սկոտիայ, եւ քնար, այս ինքն սաղմոսարան Գաւթի սկեզէն, որ է նշան Իրլանդիայ. այլովք ինչ նշանովք հանդերձ. զոն եւ տունիք երեք, այս ինքն տունի մի վար-

գեներոյ Անգղիայ, եւ դժնիկ սկովտիական, եւ իրլանդեան առուոյս եւ շուրջանակի կայ այսպիսի ինչ գիւր գաղիերէն, Աստուած եւ իրաւունք իմ * . նկարեալ է դարձեալ եւ կարգն ծնկաց կապոյ այսպիսի գաղիական բանիւք թէ «Ամաչեցէ որ շարն խորհիցի **» :

Անունն թագաւորին Գաղիայ կարի պարզ է, այս ինքն է թագաւոր Գաղիացոց, եւ քան զայն աւելի ինչ շիք : Աշանակքն՝ որ երբեմն առ Բուրբոնեան թագաւորօք էր շուշան ծաղիկ, այժմ հրամանաւ թագաւորին եղաւ մատեան մի բացեալ այսպիսի ինչ գրով . Թուղթ ամին 1830, (Charte de 1830) . եւ դարձեալ պսակ արքունի եւ ի թիկանց պսակին խոտորնակի խաշածեւ դաւաղան թագաւորութեան եւ ձեռն արդարութեան հանդերձ երեք գունեան դրօշին :

Ոմանք ի թագաւորաց Եւրոպայ ունին անուն յորջորջանաց յեկեղեցւոյ վասն բարեաց ինչ գործոց՝ զոր նախնիք եւ հաւք նոցա վասն եկեղեցւոյ ցուցին : Ինքնակալք Աւստրիայ, քանզի թագաւորք են Հունգարացոց, Աւսթրիական անուանին . զի նախ Սափանոս Ա . արքայ Հունգարացոց, վասն ի հաւատքրիստոնեութեան դարձուցանելոյ զաշխարհն զայն, առ զայն անուն : Թագաւորն Գաղիացոց կոչէր Անգրանիկ որդի եկեղեցւոյ, զի Աղովիս թագաւոր յամի 496, յետ Ալամանաց յաղթելոյ, մկրտեցաւ եւ եղեւ քրիստոնեայ, եւ զի նա միայն էր յայնժամ ի մէջ թագաւորաց Եւրոպայ ճշմարտահաւատ, զայն անուն ընկալաւ : Գարձեալ եւ քան զամենայն քրիստոնեայս ազնուագոյնք (très-chrétien) կոչեցան թագաւորք Գաղիացոց, վասն մտազեւր զժողովուրդն յարդարելոյ երթալ ի պատերազմ ի ժամանակի խաշակրացն : Թագաւորք Սպանիայ կոչին Ճշմարտահաւատ (Cathol-

* Dieu et mon droit.

** Honny soit qui mal y pense.

lique). զայն անուն ետ նոցա յամի 1493 Աղէքսանդրոս Զ. քահանայապետ վասն ի բաց վանելոյ նոցա զՄարիտանացիս եւ զայլ անհաւատս: Թագաւորք Լուսիտանացւոց Հաւատարիմ յորջորջեցան. զի Յովհաննէս Թագաւոր նոցա յամի 1748 կացոյց իշխանութիւն հայրապետութեան ի Լիսաբոն: Նոյնպէս եւ Թագաւորք Անգղիացւոց ի կիր արկանեն զանունն Պալտպան հաւատոց, որ առաւ Հենրիկոսի Ը. ի Լեւոնէ Ժ. քահանայապետէն Հռոմայ. զի իբրեւ յամի 1521 սասականայր հերետիկոսութիւն Լուիսերականաց ի Գերմանիա, Հենրիկոս մեծաւ նախանձու պաշտպանէր եկեղեցւոյ, մինչեւ գիրս եւս հակառակ Լուիսերի վասն եւթանց խորհրդոց եկեղեցւոյ գրեւ: Բայց թէպէտ եւ յետոյ զայրացեալ հերձաւ յեկեղեցւոյ, զի շոռ. յանձն քահանայապետն արձակել զնա ի կնոջն՝ ընդ որում օրինօքն ամուսնացեալ էր. սակայն եւ այնպէս ցայժմ իսկ նորին պայազատք զնոյն անուն ի կիր արկանեն:

Թագաւորք՝ որոց իշխանութիւն ժառանգութեամբ է, կոչեն զանձինս Շնորհօքն Աստուծոյ Թագաւոր . . . բաց ի Թագաւորէն Գաղիացւոց եւ Բեղգիացւոց: — Միայն կայսերք եւ Թագաւորք կոչին Majesté, որ է Փառաւորութիւն: Բնորոզ իշխանն Հեսն. Կասելի եւ ամենայն մեծ դուքսք կոչին Altesse royale, այս ինքն է Արքունական բարձրութիւն. դուքսք, իշխանք եւ աշխարհատէր կոմսն Հեսն. Լոմբուրգի կոչին Durchlaucht, որ է Մեծաշուք: — Թագաւորք Սպանիացւոց եւ Լուսիտանացւոց արկանեն այսպէս զիւրեանց ձեռնագիր. Ես արքայ:

Որք կարծինն թէ ժառանգելոց են զտէրութիւն (héritiers présomptifs) ի Թագաւորութիւնս ինչ ունին իւրեանց առանձինն անուն: Ի Բրիտանացւոց աշխարհին անդէն ի ծնանել իւրում անուանեալ կոչի դուքս Կոնվալիսի եւ սկոտիական դուքս Ռոթսէյի, անգղիական կոմս Չեստերի, սկոտիական կոմս

Փլինտայ եւ իրլանդիական կոմս Աարիկայ. իսկ զանունն իշխանի Աշախի, եւ զՏասան՝ որ ընդ նմին անունն կից են, ընդունի նա յետոյ առանձինն վճարվ խորհրդանոցին եւ հրովարտակաւ արքունի: Ի Գաղիացւոց աշխարհին առնու նա զանունն ազգատոհմի իւրոյ, որ է գուքս Արլէանեայ * : Ի Ռուսիա անուանեալ կոչի Աայսերական կամ Աայսերեւիչ, ի Պրուսիա՝ իշխան Պրուսիացւոց, ի Սպանիա՝ իշխան Աւսուրիացւոց, ի Լուսիտանիա՝ Սաքսոնիայ-Աորուրգ-Գոթայ, Բրազանտայ-Բուրբոն **, ի Նէապոլիս եւ ի Սիկիլիա՝ գուքս Աալաբրացւոց, ի Սարդինիա՝ գուքս Սաւոյայ, ի Հոլանդիա՝ իշխան Արանիայ, ի Բազեն մեծ գուքս Ժառանգ. իսկ ի փոքր տէրութիւնս՝ լով իշխան Ժառանգ :

Այլ եւս իշխանք տանն արքունի ի Բրիտանիա մեծ, ի Գաղիա, ի Սպանիա, ի Լուսիտանիա եւ յետալիս, առնուն իւրեանց անուանա ի զաւառաց ինչ տէրութեանն, զոր օրինակ են Նեմուր, Աուսթրլանդ, Սալեռնոյ. իշխանք կայսերական ազգատոհմին Աւստրիացւոց անուանեալ կոչին աւազ գուքս, իսկ Ռուսացն՝ մեծ իշխան. ի Պրուսիա անուանեալ կոչին սահմանակալ կոմս Բրանդերբուրգացւոց եւ իշխան Պրուսիացւոց: — Յորժամ որ ընդ իշխանաց տանն արքունի Աւստրիացւոց աշխարհին խօսիցի, պարտ եւ

* Յառաջ ժամանակաւ Ժառանգ Գաղիացւոց թագաւորութեանն անուանեալ կոչէր Դեղփին (Dauphin). քանզի հուսկ յետին տէր Դեղփինաց զաւառի նովին պայմանաւ ետ զայն զաւառ՝ Գաղիացւոց. երէց եղբայր արքայի կոչէր Տէր (Monsieur), եւ նորին կին եւ երէց զուսոր արքայի եւ Ժառանգի թագաւորութեան՝ Տիկին (Madame): իսկ ամենայն զաւակ տանն արքունի ըստ ուղիղ կարգի՝ կոչէին Աւստերք եւ զստերք Գաղիայ (Fils et filles de France). որպէս եւ ցարզ իսկ Սպանիացւոց տանն զաւակ բաց յերիցուէ անախանուանեալ կոչին մանկունք (Infant) Սպանիայ:

** Յառաջագոյն Ժառանգ Լուսիտանացւոց թագաւորութեան կոչէր լով Գուքս Բրազանտայ:

պատշաճ է հռչակ զնոսա Altesse impériale royale, այս ինքն Կայսերականն եւ արքունականն բարձրութիւն, զիշխանան արքունի տանն Ռուսաց՝ լսի Altesse impériale, որ է Կայսերական բարձրութիւն. զիշխանս այլոց եւս արքունի տոհմոց՝ Altesse royale, այն է Արքունի բարձրութիւն. զիշխանս տանց մեծ դքսից եւ ընտրող իշխանին՝ Altesse, այս ինքն է Բարձրութիւն:

Դ

Կ Ա Ր Գ Գ Ա Ս Պ Ե Տ Ա Յ

ԹԱԵԳԱՒՈՐԳ եւ իշխանք որք ազատ եւ ինքնիշխանքն են, ունին կարգս Ասպետաց: — Կարգք Ասպետաց կամ Հեծելոց, որպէս եւ անուանք ոմանց ցուցանեն, էին ի միջին դարս ժողովք մարդկան միաբանելոց, որոց հարկ էր ընդ անհաւատս կուուել, կամ հիւանդաց ի սպասու կալ, կամ զգուշացեալ պահել զերկիրն սուրբ, եւ կամ զայլ եւս ինչ գործս նոցին հանդոյն վճարել: Բայց այժմ՝ կէսք ի կարգացն Պատուոյ արքունեաց կարգք են, վասն զմտերիմ բարեկամութիւն ի մէջ այլ եւ այլ արքունական տոհմոց անբակ պահելոյ կամ զհին ինչ ազնուականութիւն ցուցանելոյ. կէսք եւս Արժանեաց կարգք են, վասն վարձս ինչ ումք ընդ քաջութեանն շնորհելոյ. զի նաքիմք յորդորեսցին մարդիկն ի գործել մեծամեծ գործս քաջութեան, եւ դարձեալ զի արք անուանիք՝ որք ի տերութեանն իցեն, հաստատութեամբ ընդ արքունեաց կապեսցին:

Իբրեւ իննսուն կարգք ասպետաց են այժմիկ յԵւրոպա, եւ իւրաքանչիւր նոցա գոն օրէնք ուրոյն առանձինն, եւ զլիաւորք՝ որք Պետրն (grand-maitre) անուանին, եւ ունին իշխանութիւն զպատիւ կարգին այլոց եւս մատուցանելոյ, եւ զպրապետք, եւ զանձա-

ւորք, եւ պատմագիրք, եւ այլ եւս պաշտօնեայք, Բաղուճք ի կարգաց ունին եւ աստիճանս, որ բաղմաց ի նոցանէ երէք են. այս ինքն մեծ խաչակիրք (grand-croix), հրամանատարք (commandeur) եւ ասպետք. իսկ սակաւք ի նշանաւոր կարգաց շուքն աստիճանս: Ամին հակառակ ամանց ի կարգաց, որպէս Լեգէօնի պատուոյ (Légion d'honneur) Գաղիացւոց հինգ աստիճանք են. որ են մեծ խաչակիրք, մեծ պաշտօնակալք (grand officier), հրամանատարք, պաշտօնակալք եւ ասպետք:

Այս են մեծամեծ կարգք տէրութեանց նշանաւորաց:

ԲՐԻՏԱՆԵՑԻՔ՝ որ դուն ուրէք կարգս ինչ մարդկան այլոց տէրութեանց շնորհէն, ունին կարգ՝ որ մի ի կարի նշանաւորաց եւ ի հնոց կարգաց է, այս ինքն զկարգ Ծնդաց կապոյ (the order of the garter, ordre de la jarretière, հաստատեալ յամի 1350), եւ զխաւորաց տէրութեանն եւ այլոց անուանի օտարականաց մատուցանի, եւ պետ կարգին թագաւորն կամ թագուհին ինքնին է: Հետ այսորիկ մեւս եւս կարգ՝ որ անուանեալ կոչի Քաղաքային եւ զինուորական կարգ Բաղանեաց (the order of the bath), վասն Ընդդիացւոց աշխարհին (1399). դարձեալ կարգ Տատասկի (the order of the Thistle) վասն Սկոտիոյ (1540) եւ կարգ Ս. Պատրիկեայ վասն Իրլանդացւոց աշխարհին (1783): Կարգ Ս. Միքայէլի եւ Ս. Գէորգեայ (1818) վասն Յոնիական կղզեաց եւ Մելիաինեայ. եւ կարգք Բրիտանական Հնդկաց եւ Երթանեաց (երկուքին եւս յամի 1837):

Պ. Ա. Ղ. Ա. յամի 1830 զայն կարգ եւեթ ունի զոր նապօլէօն յամի 1802 վասն ամենայն գործոց քաջութեան վասն ամենայն մարդկան անխախտ եղ, անուանեալ Լեգէօն պատուոյ: Իսկզբան անգ թիւ համարոյ ամենայն անդամոց 4520 էր. ի կատարածի ամին 1832 էին ողիք 48,082, յորոց միջի գտանէին զինուորք, վիճակաւորք, պաշտօնեայք տէրութեան, վաճառականք,

ձեռագէտք, վիպասանք, եթէ ի բնական եւ եթէ յատրականաց: Յետ այնորիկ ամ ըստ ամէ աւելի քան զ3000 աճէ թիւ համարոյ նոցա: — Ի կարգաց՝ որ յառաջագոյնն կային եւ յետոյ խափանեցան, նշանաւորք են կարգ Հոգւոյն սրբոյ (1578). յոր իբրեւ մասնէր ոք, անդէն եւ զՍ. Միքայէլի կարգ (1469)՝ որ երկրորդ կարգ էր Գաղղիացւոց, եթէ շէր յառաջագոյն բնկալեալ, բնդունէր: Գարձեալ զոյր կարգ Ս. Լուգովիկոսի (1693), որ իբրեւ զինուորական կարգ էր, զոր կամէին սմանք աստ ուրեմն միւսանգամ կանգնել. բայց բազումք հակառակ կացին: Իւր եւ վասն պաշտօնակալաց՝ որ ի Բողոքոջաց անտի էին, կարգ Զինուորական քաջութեան. զոյին եւ եկեղեցական կարգք Ս. Ղազարու եւ Մելիտինացւոց:

ՍՊԵՆՏԵՑԻՔ տան զկարգ Ոսկի գեղմանն (ordre de la toison d'or), զոր յԱւստրիական տանէն ունին. զկարգ Կարոլոսի Գ. (1771) վասն ամենայն գործոց քաջութեան. զկարգ Ուղղահաւասն Եղիսաբեթի, որ երբեմն Եմբրիկեցւոց կարգ էր, եւ զզինուորական կարգ Մարիամու Լուիսայ Եղիսաբեթի (1833), եւ այլ եւս կարգս ինչ: Յառաջ ժամանակաւ էին ի Սպանիա եւ շորք կամ հինգ եկեղեցական կարգք, որոց գլխաւոր էր կարգ Ս. Յակոբոյ Կոմպոստելացւոյ, որոց ասպետք մեծամեծ ուժիկս առնուին:

ՆԵՍՊՈՒՍ ԵՒ ՄԻՍԼԻՆ ունին զկարգ Ս. Գեորգիոսի (1738), որոյ ասպետք յերկուս դասակս բաժանին, եւ անուանեալ կոչին ասպետք յիրաւանց եւ ասպետք ի շնորհաց. զկարգ Փերդինանդոսի եւ քաջութեան (1801). զզինուորական կարգ Կոստանդինոսի, որ յամի 1190 յիսահակոյ Յունաց ինքնակալէ հաստատեցաւ, եւ ասպա ի Նեապոլեացւոց աշխարհն մուծաւ, եւ զայլ եւս կարգս ինչ:

ՍԵՐԻԲԵՆ ունի զնշանաւոր կարգ Աւետեաց (1362) որ միայն վասն տիրոջ իշխանաց եւ այլոց երեւելի եւ հոյակապ իշխանաց է. զզինուորական կարգ

Ս. Մաւրիտիոսի եւ Ղազարոսի (1434), եւ զայլ եւս երկուս կարգս :

ՅԱՒԱՍՏԻԱՅԻՆ աշխարհին եւն բազում կարգք, յորոց նշանաւորք են Ա. կարգ Ոսկի զեղմանն, որ մի ի հին եւ յերեւելի կարգաց Եւրոպայ է, զոր յամի 1430 Փիլիպպոս բարի, Բուրգունդացւոց դուքս հաստատեաց, առ ի զկաթուղիկէ հաւատս տարածանելոյ եւ զառաքինութիւն յազնուականս անդ զարթուցանելոյ եւ առաւելոյ: Ապսր Մաքսիմիլիանոս, իւրով ամուսնութեամբ ընդ Մարիամոյ՝ որ ժառանգն էր Բուրգունդացւոց տանն, ած երէք զկարգն յԱւարիացւոց աշխարհն, որ եւ անախ, որպէս վերազոյն ազդ արարաք, անց եւ ի Սպանիա: Բ. Արգ Ասաղանշան խաչի, վասն ազնուական տիկնանց (1668): Գ. Օխուորական կարգն Մարիամու Թերեսիայ, զոր ինքն զշնոյն յամի 1757 հաստատէր, յետ նշանաւորինչ յաղթութիւն ի վերայ Պրուսիացւոց տանելոյ. զայս կարգ նոցա եւեթ շնորհն որոց մեծամեծ արութիւնս քաջութեանց ի պատերազմի կատարեալ իցէ: Դ. Հունգարական արքունի կարգ Ս. Ստեփանոսի, զոր դարձեալ նոյն զշնոյ յամի 1764 դնէր, վասն այնպիսեաց մարդկան՝ որք ի բնէ ազնուականք իցեն եւ գործս ինչ քաջութեան վասն աշխարհին ցուցանիցեն, առանց ինչ խորութեան ազգի եւ կրօնից: Ե. Աւարիական կայսերական կարգ Լէոպոլդոսի, զոր Փրանկիսկոս Ա. յամի 1808 հաստատեաց ի յիշատակ հօր իւրոյ Լէոպոլդոսի Բ. որոյ այն է վախճան կատարածի, հրապարակաւ վարձս արժանեացն հասուցանել զոր ոք, յորմէ աստիճանէ եւ յորոց կրօնից եւ իցէ, վասն տերութեան եւ հայրենի աշխարհին ստացեալ իցէ: Զ. Արգ Երկաթի պսակին, զոր նոյն նա ինքն Փրանկիսկոս Ա. յամի 1816, փոխանակ ընդ այնր՝ զոր Նապոլէոն յամի 1805 նովին անուամբ հաստատեալ էր եւ յետոյ բարձաւ ի միջոյ, հաստատեաց: Վսն եւ կարգք հոգեւորք, յորս նշանաւոր են Տեւ-

տանական կարգ, որոյ պէտ Տանապազ իշխան ունի ի կայսերական տանէ է, եւ Յովհաննիսեանց կամ Մելի-տինացւոց կարգ, որոյ փոխանակ պետի տեղապահ ունի է ի Հոսմ: Անգամք այսց երկուց կարգաց պարտ է զի յազնուական տանէ իցեն եւ երիւք վանական ուխտիւք ուխտաւորեցին:

ՊՐՈՒՍԻԱՅԻՈՑ նշանաւոր կարգ է կարգ Թուխ արծուոյ (1701), զոր միայն տիրող իշխանաց տան եւ այլոց երեւելի մարդկան մեծաց աստիճանաց եւ կարի հոյակապ արանց՝ որոց մեծ ինչ գործս քաջութեան յիստ աշխարհին գործեալ իցէ: Որ ոք յայս կարգ մտանիցէ, եւ զկարմիր արծուոյ կարգ՝ որ երկրորդ կարգ է տերութեանն (1724), շունիցի, զայն եւս միանգամայն ընդ առաջնոյն ընդունի: Արորդ կարգն է Զինուորական քաջութեան կարգ (1810). ապա Պրուսիական Յովհաննիսեանց կարգ (1812):

ՊԱՆԵՒԱՅԻՈՑ է կարգ մի ի կարգաց հնոց եւ առաջնոց որ յետ կարգաց Ռսիի գեղմանն եւ Ծնդաց կապոյ նշանաւոր է, այս ինքն է կարգ Փղի (1458), զարձեալ ունին եւ զԳաներրոզայ կարգ (1671), որ զանունն ի հոյակապ գրոշուէ անտի Գանիացւոց թաղաւորութեանն ունի, եւ զկարգ կատարեալ միաբանութեան (1732) վասն արանց եւ կանանց:

ՍՈՒԵՒԱՅԻՈՑ նշանաւոր կարգ է Սերովրէիցն կարգ՝ որ յԺԳ. զարու հաստատեցաւ, զոր միայն տիրող իշխանաց եւ այլոց հոյակապ արանց եւ զխաւոր պաշտօնեից տերութեան մարթ է ունել: Այսր կարգի ապետք՝ միանգամայն հրամանատարք եւ ասպետք այլոց կարգաց Սուեդիացւոց են, որ են կարգք Սուեերի, Հիւսիսային աստեղ, Վասայ, եւ կարգուսի ժԳ:

ՍՈՒՍԻԱՅ է Ա. կարգ Ս. Անդրէի, զոր յամի 1698 Պետրոս Մեծ հաստատեաց. որք ի սոյն կարգ մտանեն, առնուն եւ զնշանակս կարգացն Ս. Աղեքսանդրի նեւսիկայ եւ զՍ. Աննայի, որ երրորդ եւ հինգե-

բորդ կարգքն են նոցա, զորոց զառաջինն Պետրոս Մեծ եդ յամի 1725 եւ զերկրորդն՝ Աննա յամի 1735: Բ. Պատարինեայ կարգն կանանց, զոր եդ Մեծն Պետրոս յամի 1714: Գ եւ Զ. կարգք նոցա են Սպիտակ արծուոյ (1705) եւ Ստանիսլաւեայ՝ (1765) որ յառաջագոյն Պողոսիացւոց կարգք էին: Է. Օկնուորական կարգ Ս. Գէորգայ (1769). առ մարթեղոյ լինել ասպետ առաջնոյ աստիճանի այսր կարգի, պարս եւ պատշաճ է զի իբրեւ հրամանատար բանակի մեծ ինչ ճակատ ընդ գլխաւոր բանակի թշնամեաց դք տուեալ իցէ եւ յաղթեալ, մանաւանդ թէ ամենեւին իսկ վանեալ վիանդեալ: Ը. կարգ վլադիմիրի (1782), վասն քաղաքային եւ զինուորական արժանեաց: Ունին Ռուսք եւ զհոգեւոր կարգ Ս. Յովհաննու երուսաղէմացւոյ:

Ե

ՊԵՍՊԵՍ ԿԸՐԳԻ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ

ՅեՑ զթագաւորաց եւ զիշխանաց ճառելոյ, ժամ է այսուհետեւ ի ժողովուրդն իջանել, եւ զպէսպէս կարգս կամ զաստիճանս (états, Stände) նոցա քննել: Օ ի ի ձեռն պէսպէս կարգաց ժողովուրդեանն եւ ի ձեռն հաղորդութեան նոցա զոր ընդ միմեանս ունին, յօրինի ընկերութիւն եւ միաբանութիւն կենաց ժողովուրդեանն: Ա յան այսորիկ ի պատմել մեր զպէսպէս կարգս ժողովուրդեան, ինքնին իսկ ցուցանի թէ որպիսի ինչ իցեն հանդամանք առաջնորդութեան (système de gouvernement) աշխարհին այնորիկ կամ ժողովուրդեան. զի զոր օրինակ կարեւոր ինչ անդամք կենդանւոյ եւ նոցին գործք զհանդամանս կենդանւոյն յանդիման կացուցանեն, նոյնպէս եւ պէսպէս աստիճանք ժողովուրդեան եւ արդիւնք նոցա զաշխարհն կամ զտէրութիւն ազգին բովանդակ ցուցանեն:

Յընթեռնուլ զպատմութիւնս ազգաց, գտանեմք զի տոհմ ինչ կամ տուն յարուցեալ լինի երեւելի եւ նշանաւոր, եւ մնացեալ տոհմք ազգին ինա իբրեւ ի գլխաւոր յարին, եւ զհասարակաց իրս ժողովրդեանն արք անուանիք ի նշանաւոր տոհմէ անախ վճարեն, իսկ այլք ի տոհմացն օգնական եւ ձեռնառ լինին նոցա, իւրպքանչիւր ըստ իւրում կարի եւ յաջողութեան: Ըրաւրոյ Եւրոպացւոց աշխարհին զըլխաւոր տոհմք ժողովրդեան վարեն զաւագութիւն իշխանութեան ժառանգութեամբ ազգաց յազգս, ցորչափ քաջութիւն պատերազմի եւ բնչից յաճախութիւն նախնեաց տոհմին կայցէ մնայցէ յորդիս եւ ի թոռունս նոցա. ապա եթէ այն զազարիցէ, վատթարեալ անկանի տոհմն, եւ այլ տոհմ փոխանակ նորս յառաջ գայ, եւ ժողովուրդն կամ այլ եւս խոնարհագոյն տոհմք ի նոր տոհմ անգր յարին: Բայց յԵւրոպա շեն այդպէս իբքն. անդ տոհմ որ մի անգամ երեւելի եղեւ եւ առ զգլխաւորութիւն ազգին, ի ձեռն որդւոց իւրոց կոյ մնայ յիւրում կարգի եւ աւագութեան: Օ՛ր եթէ երբեք մնաս ինչ կրիցէ որ ի տոհմէ անախ, կամ ոմանք ի նոցանէ անպիտանք երեւեցին, ազգն զգուշանայ զի մի զձձեցի տոհմն: Եւ ոչ եթէ միայն հնարիք շտան թոյլ բնչից եւ ստացուածոց նոցա սպառել, քանզի շէ մարթթէ զկալուածս ինչ վաճառեցեն. այլ եւ աւագութիւնս եւ պատիւս տան գլխաւորաց տոհմին, զի հանապազ մեծարոյք եւ պիտանիք երեւեցին յաչս ժողովրդեան, եւ այնպէս ոչ լինին երբեք անկաճք եւ արհամարհք:

Մեծի իմաստութեան է զկարօտութիւն ժամանակին յառաջագոյն իմանալ, եւ վասն հանդերձելոց հոգալ. որպէս արարն իսկ Կարոլոս Մեծ, որ իբրեւ ետես զբազումս ի ժողովրդոց Եւրոպայ յօժարեալս յաշխարհէ աշխարհ շրջել ըստ բարուց Սկիւթացւոց, իմացաւ հնարս զնոսս ի տեղւոջ ուրեք բնակեցու-

ցանկելոյ, զի ստացին արարս եւ ուսցին զգօնանալ եւ զանձինս յարդարել. եւ հնարքն՝ զոր իմացաւ, էին տալ երկիրս ի վիճակ տահմաց տահմաց: Պիտարք կամ ցեղապետք իւրաքանչիւր ժողովրդեան, որ առնուին երկիր ի վիճակ ի թագաւորէ անտի, սահպէին անդէն բնակել եւ շխտատել ի տեղւոջէն, եւ այնուհետեւ հարկ էր եւ բազմութեանն զնոյն առնել, զի շահ իսկ իւրաքանչիւր ուրուք զնոյն տայր յանձն առնուլ. եւ այնպէս նախ հանդարտել ուսան, եւ ապա առ սակաւ սակաւ զվայրենութիւնն ի բաց գնել: Իբրեւ միանգամ մեծամեծքն սկսան զգօնանալ եւ օրէնս ուսանել, եւ վանորայք եւս շինեցան, ապա եւ ի ժողովրդեանն մտալարժքն սկսան զնոյն հանդարտութիւն ցուցանել եւ աղնուադոյն լինել, եւ այնպէս կանդնեցաւ եկաց միջին իմն կարգ քաղաքացեաց: Մինչեւ ապա տեսեալ իշխանացն զգօնանալ ժողովրդեանն, ի լերանց անտի՝ յորս ամրացեալ բնակէին, իջին յաւանս եւ ի գիւղս բնակել ի մեջ ժողովրդեանն զգաստացելոյ, եւ իբրեւ տեսարս օրինօք եւ իմաստութեամբ իշխել իւրեանց հնազանդելոց, եւ սորա՝ նոցին հպատակ կալ: Աւ վիճակքն՝ որ խիստ իմն եւ ծանրատաղտուկ եւ ծառայութեան էին, եղեն այնուհետեւ ի ստացուած իւրաքանչիւր, զի եւ աւելորդ իսկ էր այնուհետեւ տալ երկիր ի վիճակ, զի շէր ամենեւին երկեւղ թողլոյ իւրաքանչիւր զիւր երկիր եւ երթալոյ ուր եւ կամք ուրուք ախորժէր:

Այս է սկիզբն եւ պատմութիւն հաստատելոյ կարգաց կամ աստիճանաց ժողովրդեան Եւրոպացոց: Անցցուք այսուհետեւ ընդ մի մի ի կարգաց՝ յորոց կազմեալ եւ կայ ժողովուրդն, այս ինքն են Աղնուականք, Քաղաքացիք եւ Շինականք:

Ա. ԱՆՎՈՐՈՒՄ:

Ի ԲՐԻՏԱՆԵՆՆԵՐՈՅ աշխարհին մեծարոյ յոյժ են ազնուականք առաջի թագաւորին, եւ ժողովրդեան եւ օտարաց: Ազնուականք են որ կան ի գործս զլիաւորութեան յիրս աշխարհին, եւ նոքա փոյթ յանձին ունին եւ հանապազ հօգան վասն իրաց՝ որ գործին ի տէրութեանն. շէն նոքա բեռն ժողովրդեան, նա մանաւանդ յօգուտ իսկ են աշխարհին, զի զազգին եւ զաշխարհին շահ քան զանձանց օգուտ ի վեր համարին: Այն այնորիկ եւ ազնուականք Բրիտանացւոց մտք եւ մեծութեամբ եւ սիրովն՝ զոր առ հայրենի աշխարհն ունին, եւ արդեամբք եւս օգնական լինելով իրաց տէրութեանն, անուանի եւ նշանաւոր են: Օփոյթ մեծութեան եւ պայծառութեան աշխարհին ազնուականք եւ ուսմին իրբեւ սուրբ եւ նուիրական համարին: Այն այս է հիմն եւ հաստատութիւն մեծութեան եւ փառաց աշխարհին. սովին արժանի են ազնուականք Բրիտանացւոց մեծի պատուոյն՝ յորում վայելեն, եւ վասն այնր ի բնակաց եւ յօտարաց մեծապատիւ մեծարին: Ամն ի մատենագրաց Գաղղացւոց վասն ազնուականաց Բրիտանացւոց ասէ. «Օտերակոյտս այս ազնուականաց է որ զԲրիտանացիս ի պիղծ եւ յրնչաքաղց ոգւոյ անտի ապրեցուցանէ, որ ողի յամենայն տիս եւ ի բնաւ ժամանակս սեպհական նկարագիր է այնց ազգաց՝ որ զհետ լինին վաճառականութեան. որք զպատիւ եւ զինչս մի ինչ համարին, եւ ժողովուրդն հանապազ շահու ցանկանայ»:

Բրիտանացւոց ազգ առ հասարակ յերկուս գրեթաւոր կարգս բաժանի, յԱզնուականս (Nobility) եւ ի ուսմիկ (Commonalty): Ազնուականք միայն Արքայն կամ Տեառքն (Lords) են, իսկ այլ ամենայն մարդիկ ի թիւ ուսմիկ ժողովրդեան համարին: Տերանցն պատիւ (Արքութիւն) հանդերձ ամենայն արարովք եւ կալուածովք հօրն՝ միայն յանդրանիկ որդի անդրնոց

անցանեն. իսկ մնացեալ ամենայն ազգատոհմ նոցա, ամենայն կրտսեր որդիք նոցա եւ ամենայն զաւակն համօրէն, իբրեւ զամիկն համարին: Թագաւորն միայն իշխան է զանուանի զոք ի պաշտօնէից տէրութեանն կացուցանել Տէր, եւ ի կալուածս ինչ հաստատել, յորոց այնուհետեւ զկոչումն առնու Տէրն, եւ զայն ընդ առաջնոյ անուան ազգատոհմին փոխանակէ. եւ յետ նորա նորին անդրանիկ որդի զպատիւ եւ զնոր անուն հօրն պայազատէ. իսկ այլ եւս որդիք եւ համօրէն ազգատոհմն զառաջին զհին անուն տանն հանապազ հաստատուն ունին: Ամենայն եպիսկոպոսք անզգիական եկեղեցւոյ, ընդ պաշտամանն առնուն եւ զպատիւ Տէրանց:

Այսպէս Բրիտանացւոց ազնուականութիւն՝ բարձր եւ անդրանկաց ազնուականութիւն է, եւ ոչ զոն ի նոսա ազնուական ազգատոհմք, այլ ազնուականք ոմանք յազգատոհմն ինչ. իսկ այլ եւս մարդիկ ազգատոհմիցն այնոցիկ ոչինչ իւիք ընտրեալ որոշին յայլոց տոհմաց ռամիկ ժողովրդեան: Արով եւ ազնուականք Բրիտանացւոց միշտ կան մնան ի ժողովրդեան, եւ զռամիկ մարդիկ մեծարել ուսանին, այնու զի եւ տոհմ եւ տուն իւրեանց իբրեւ զմի ի հասարակաց ժողովրդենէ անտի է:

Բազում աստիճանք զոն ի մեջ Տէրանց, զի են ի նոսա դուքսք, շահապք (Marquis), կոմսք (Earl)*, փոխանակք կոմսից (Viscount) եւ սեպուհք (Baron): Արդ զանուն մեծի իրիք աստիճանի ազնուականութեան ունի, եւ զայլոց իրիք ազնուականութեան առնուն՝ որ քան զիւր ազնուականութեան աստիճան խոնարհագոյն է, բազում անգամ ի կիր արկանէ. եւ երէց որդւոյն եւս զնոյն անուն իբրեւ մեծարանաց վասն այլք կոչեն: Արտսեր որդւոց դքսից, կոմսից

* Earl անուանեալ կոչին յանդգիական բարբառ Անդգիացւոց կոմսք եւեթ, իսկ այլ եւս ստար կոմսք ասին Count:

և շահագաց շնորհեալ է ի վերայ անուան ազգա-
տոհմի իւրեանց դնել զանունն Տէր (Lord):

Ամենեքեան որ արդեամբք Տեարքն իցեն (Սէնդ-
դիս), անդատին յիշխանութենէ պատուոյն ասենա-
կալ (Peer) թագաւորութեան են, և անդատին ի
ծննդենէ խորհրդականք արքայի: Վասն զամենայն
իրաւունս նոցա մեծ այն է, զի նոցա միայն անդ է
լինել խորհրդակից վերին կամ ասենակալաց ասն
խորհրդոյ. ապա թէ ոք անուամբ միայն Տէր իցէ,
այնպիսին միայն խոնարհագոյն կամ պատգամաւորաց
ասն խորհրդոյ մարթի լինել խորհրդական: Վար-
ձեալ է նոցա մեւս եւս իշխանութիւն խոյր ի զլուխ
կալ առաջի ասենի գատաւորաց. և իբրև յան-
ցաւոր գային, ոչ ի հասարակաց գատաւորաց ալ ան-
գէն ի վերին ասն խորհրդոյ և ի համբէն ամենայն
ասենակալաց դատին. բանք նոցա յաշո գատաւո-
րացն իբրև զերզումն ճշմարիտ համարին: Աւելետ
և չիք ինչ պաշտօն ի տեսչութեան աշխարհին՝ որ
առանձինն ազնուականաց սեպհական իցէ, բայց ժո-
ղովուրդն իւրովն ազատ ընտրութեամբ, վասն մեծի
խնասութեան նոցա և աստիճանի զնոսա ի մեծա-
մեծ գործս կարգէ:

Ասն յաճախագոյն ներքին պատերազմաց բա-
զում հին ազգատոհմք Բրիտանացւոց ջնջեցան իս-
պառ: Ասն այնորիկ այժմու ազնուականք ոչ այն-
չափ հին են իբրև զազնուականս այլոց աշխարհաց
Եւրոպացւոց: Օրագում Տերանց յայտ է թէ ի վա-
ճառականաց կամ յիրաւագիտաց կամ յայլ նմին նման
խառնազանճ մարդկանէ զիւրեանց ծագումն ունին:

Ուամիկն (Commonalty) Բրիտանացւոց առանց
իրիք խարութեան աստիճանի կամ կարգի բովանդակէ
զամենայն ազգն Բրիտանացւոց բաց ի Տերանց: Բայց
սակայն սովորութիւն բարբառոյն խաիբ ինչ ի մէջ
Պատուականացն (Gentry) և բուն խառնազանճին
գնէ: Յառաջինն համարին կրտսեր որդիք Տերանց:

եւ ամենայն համօրէն սերունդք սոցա, եւ խոնարհա-
գոյն սեպուհք * (Baronet), եւ Ասպետք (Knight),
եւ Ձինակիրք (Esquire), եւ ապա ուրեմն Տոհմիկք
(Gentleman), յորս համարին եկեղեցականք, ուսու-
մնականք, արուեստագէտք, պաշտօնակալք եւ վա-
ճառականք՝ որոց շէջն խանութք վաճառաց. իսկ
յերկրորդսն հաշուին բուն իսկ ուամիկն կամ խաժա-
մուժ ազգին :

ԳՆԱՂԱՅԻՈՑ ազնուականք յանցելում գարու
վարէին զամենայն զլիսաւոր պաշտամունս տէրութեանն,
նոցա էր երիւր մասն մտից ազգին, եւ զդատաստան
իւրեանց հնազանդելոցն ինքեանք դատէին, եւ ամե-
նեւին ի հարկաց ազատ էին, եւ չէր մարթ զնոս
ակամայ ի զինուորութիւն բռնադատել : Օչայն ա-
մենայն առաւելութիւն միանգամայն ի սակաւ ժա-
մանակի կորուսին յաւուրս մեծի ապստամբութեանն՝
որ ի վախճանել անցելոյ գարուն անդէն յաշխարհին
զիպեցաւ . մանաւանդ զի զամենայն ազնուականութիւն
ջնջեցին բարձին յաշխարհէ ապստամբքն . եւ ոչ այս-
չափ միայն, այլ եւ բազումք յազնուական տոհմից
սպառեցան բարձան ի միջոյ : Հետ այնորիկ Նապո-
լէոն ի ժամանակս ինքնակալութեան իւրոյ, յամի 1808
կարգէր նորոգ ազնուականս յայնցանէ՝ որոց երեւելի
ինչ գործ քաջութեան յիրս աշխարհին կամ ի մարտս
պատերազմաց ցուցեալ էր . զի ասէր եթէ Միահե-
ճան իշխանութիւն առանց ազնուականաց, ծով է
աւազեղէն, բնդ որ թէ գնայցէ ոք, չգտանէ հաստա-
տուն կոյ ոտից : Տայր նոցա Նապոլէոն անուանս պա-
տուոյ եւ հաստատեալ ազնուականութիւն անդրան-
կութեան, կարգէր այնպէս զի, ըստ օրինակի Բրի-

* Չկարգս զայս խոնարհագոյն սեպուհաց Յակորոս Ա. յամի
1611 հաստատեաց . եւ չէ պարտ շնչին ինչ պատիւ զայն
համարել . զի վեցերորդ ժառանգական ազնուականու-
թեան ստափճան է տէրութեան, եւ վազվազակի զհետ
զայ սեպուհաց ստափճանի :

տանացւոցն աղնուականաց, անդրանիկն միայն առցէ զՏօրն աղնուականութիւն. եւ այն յայնժամ եւեթ յորժամ զլիաւորք տանն ունիցին ինչ մուսս ի դարման կենաց: Յորժամ բարձաւ իշխանութիւն նորա եւ միւսանդամ առաջին թագաւորութիւնն Հաստաւեցաւ, թէպէտ եւ զնորամուտ աղնուականութիւն զօրապետաց, սինկղիտիկոսաց, այլովքն Հանդերձ, Հաստատուն ունէին, բայց եւ զառաջինն միւսանդամ յոսին կացուցանէին. այլ զանուանս եւեթ տային աղնուականացն, իսկ առաւելութիւնքն եւ աղատութիւնք՝ զոր յառաջագոյն ունէին, ոչ եւս զանային: Աւ թէպէտ այլ եւս զուզնաբեայ առաւելութիւնս ինչ տային նոցա, զոր եւ զամս ինչ Հաստատուն կարան նորա, բայց այն եւս ամենայն յապրատամբութեանն՝ որ յամի 1830 եղեւ, բնաջինջ լեալ բարձաւ ի միջոյ: Արով յայտ է եթէ աղնուականք Վաղիացւոց անուամբն եւեթ զատեալ որոշին ի ռամկէն. մանաւանդ զի եւ յամի 1837 ամենայն պատիժք պատուհասից՝ որ կային կանխաւ վասն այնոցիկ որք անձանց աղնուականութեան ինչ անուն զնիցեն, բարձան ի միջոյ. որով եւ համարձակ եղեւ ամենեցուն՝ որ մարթայցեն, շահապ կամ սեպուհ զանձն կոչել: Սակայն եւ այնպէս մեծ ապատիւ մեծարեն Վաղիացիք զաղնուականս իւրեանց եւ զհին զնշանաւոր ազգատոհմն զաւտաին. եւ ի յեօին ամս բանք լինէին նորոգ ազգատոհմն ինչ ի կարգ աղնուականութեան ամբառնայլ:

ՍՊԵՆՏԵՆՏԻՈՅ աղնուականք եւս երբեմն կարի հզօրք էին միանդամայն եւ մեծամիտք, որ յայտ ի բանից անախ երգմանն է որովք մեծ դատաւորն Արազանացւոց յանուն մեծամեծաց հաւատարմութիւն երզնոյր թագաւորին. քանզի ասէր նա այնպէս զսոյն ձեւ. «Մեք, որ մի մի իւրաքանչիւր այնչափ եմք որչափ դու, եւ ամենեքին միանդամայն ուժգնագոյնք քան զքեզ, խոստանամք հաւատարմութիւն քում

տէրութեանդ, եթէ դու, այլովքն հանդերձ, : Արքի
իմն կարեւոր էր վասն օգտի ազգին եւ զաւառին, զի
այսպիսի եւ այսչափ իշխանութեան ազնուականաց
չափ իմն եւ սահման դիցի : Փիլիպպոս թագաւոր,
թէպէտ եւ կարի իմն նկուն արար զազնուականացն
բանութիւն, բայց սակայն զոր արարն՝ պատրաստու-
թիւն իմն այնր ամենայնի էր, զոր թագաւորք յազգէ
Բուրբոնեանց գործեցին : Առաջին թագաւոր Սպա-
նիացւոց ի տանէ Բուրբոնեանց մի անգամ եւեթ ժո-
ղովեաց զկարգս կամ զաւագանին տէրութեան, եւ
այն ոչ եթէ որպէս ցայնժամ սովորութիւն էր ի կաս-
տիլիա եւ յԱրագոնիա, այլ զամենեւեան միանգամայն
յիւր սպարանան :

Արդ յերկուս աստիճանս բաժանին ազնուականք
Սպանիացւոց, ի վերին եւ ի խոնարհագոյն : Որ ի
վերին կարգի ազնուականութեան են Titulos կամ
Titulatos անուանեալ կոչին, եւ որ երեւելիքն են ի
նոցանէ, արքունի հրամանաւ զԱւագութեան (Gran-
dezza) պատիւ առնուն, եւ Աւագք (Grandos) յոր-
ջորջին : Ազնուականութիւն սոցա ժառանգութեամբ
յորդիս անդր նոցա անցանէ. իշխանութիւն է նոցա
առաջի թագաւորին զխոյրն ի գլուխ ունել. զհաւա-
տարմութեան երգումն առաջի թագաւորին երզնուն,
եւ ունին ամենեքին զաստիճան դքսի : Չէ մարթու-
մէք զոք յԱւագացն վասն որոց եւ պէտ յանցանաց ի
բանդ արկանել, բայց միայն առանձինն հրամանաւ
թագաւորին, որ զայն հրաման տայ յորժամ յանցանս
ինչ ընդդէմ արքունական իշխանութեան կամ զա-
ւառին գործեալ իցէ ոք : Աւագք անուանեալ կոչին
Excellence, զստացուածս իւրեանց անուանեն տէ-
րութիւն (état), զընակութիւն իւրեանց՝ իշխանական
ապարանս (résidence), ունին ստիկանս եւ զանձա-
պահս, եւ բազմութիւն յոյժ ծառայից : Աւ անդրա-
նիկ որդւոց նոցա եւս կոչի անուն Excellence, իսկ
կրտսերացն՝ Ussia, որ է Տէրութիւն քո :

Խոնարհագոյն աստիճանի ազնուականք անուանեալ կոչին Ասպետք կամ Հեծեալք (Cavalleros), կապարճակիրք (Escuderos), եւ Աղատարեար (Hidalgos) : Իւրազում յոյժ են սոքա թուով. այնպէս զի են գաւառք՝ որոց ամենայն համօրէն բնակիչք թէ կամիցին, կարօզ են զիւրեանց ազնուականութեան սկիզբն ցուցանել : Յայտ է եթէ այնպիսի պատիւ՝ որ առ հասարակ ամենայն մարդկան է, չէ ինչ մեծարոյ. բազում անգամ խտիրն ընդ ոստանիկ կամ ընդ ազնուական եւ ընդ սամիկ, ոչ այլ ինչ է բոյց վահան կնքոց առ դրանն : Յառաջ քան զամս ինչ տասներորդ մասն ամենայն բնակչաց աշխարհին ազնուականք էին : Այլ ոչ մի օրինակ է թիւ ազնուականաց յամենայն գաւառս. ասի թէ ի գաւառս Նաւառայ, Աստուրիայ եւ Բիսկայայ յերկից մասանց անտի բնակչացն երկուքն ազնուականք են :

Ի ՈՒՍԻՏԱՆԱՅԻՆՈՅ աշխարհին ազնուականաց գրեթէ նոյն հանգամանք են որ ինչ Սպանիացոցն : Աւիստալեանքն ազնուականք եւս այնպէս են որպէս Գաղիացոցն եւ Սպանիացոց : Այլ են անդ օրէնք միայն երկից որդւոց զանուն եւ զպատիւ ազնուականութեան հօրն ժառանգել :

Ի ՀԵՂՈՒԵՏԻԱՅԻՆՈՅ աշխարհին գոլ գոն անուանք ազնուական ազգատոհմից. բոյց այն ազնուականք չեն ուրոյն ինչ կարգ մարդկան յաշխարհին :

ԳՆԵՐՄԱՆԱՅԻՆՈՅ ազնուականութիւն, ի ժամանակի մինչ գեռ կոյսրութիւնն հաստատուն կայր, յերկուս բաժանէր. քանզի կիսոց յազնուականաց անտի մեծ իմն եւ բարձրագոյն պատիւ էր, եւ ինքնակալին միայն եւ համօրէն պետութեանն ընդ իշխանութեամբ անկեալ էին, եւ իւրաքանչիւր հայրենի գաւառաց տեարք էին. սոքա անուանեալ կոչէին Պետութեանն ազնուականք (Reichsadel, noblesse de l'empire) : Իսկ կէսք խոնարհագոյն իմն էին եւ ընդ իշխանութեամբ իւրաքանչիւր գաւառատեարց ան-

կեալ, եւ սոցա միջնորդութեամբ եւեթ մարթ էր առ կայսր եւ առ ժողովս պետութեանն մուտ ունել. սորա Գաւառի ազնուականք (Bandadel, noblesse provinciale) յորջորջէին: — Այս ամենայն եղծեալ բարձաւ ի միջոյ ի ժամանակին իբրեւ Գաղիացիք յաշխարհն արշաւեցին. քանզի յայնժամ ճօխքն եւ հզօրք ի մէջ Ազնուականաց պետութեանն հասանէին միահեծան իշխանութեան. իսկ յամի 1806 Նապոլէան զանաւագան եւ զտկարագոյնսն ի նոցանէ մերկեալ յառաջին պատուոյն, Ազնուականաց դաւառին հաւասարս կացուցանէր, եւ հպատակս առնէր զնոսա առաջնոցն. եւ այս ազնուականք անուանեալ կոչէին Միջնորդական (mediatisé, mediatisirt) իշխանք:

Իբրեւ իշխանութիւն Նապոլէանի բաձնայր ի միջոյ, այս Միջնորդական ազնուականք, թէպէտ եւ ոչ յառաջին պատիւ անդր ելանէին, քանզի շէր իսկ մարթ վասն գերմանական կայսերութեանն ջնջելոյ, բայց սակայն բազում ինչ առաւելութիւնս շնորհէր նոցա ժողովն Աիկենաց, յորս ցայժմ իսկ վայելեն եւ կարի իմն մեծարոյ են: Այժմ են ի Գերմանիա 82 աշտպիսի ազգատոհմք, որք մեծաւ մասամբ ի Պրուսիա, ի Բաւարիա, ի Աիւրակներեղ, ի Սաքսոնիա եւ ի Հանովեր բնակեն եւ ունին զհերեանց կալուածս վիճակաց՝ որ են միանգամայն իբրեւ 485 շորեքիւտի մղներ. ունին նորա հնազանդեալս առաւել քան զ1,000,000, եւ մուտք նոցա եւ հաւք առաւել քան զերկուտասան հազարս հազարաց Աւստրիական դահեկանաց են:

Այլ եւս ազնուականք Գերմանացոց ի բազում շնորհս վայելեն. ոչ միայն ի ժողովս տէրութեանց զլիաւոր եւ առաւելագոյն մասն են նորա, (այնպէս զի, զոր օրինակ ի Բաւարացոց աշխարհին ազնուականք՝ որ փոքր ինչ աւելի քան զհազարերորդ մասն բնակչաց են, ութերորդ մասն են տոհմոյին ժողովոյ տէրութեան,) այլ եւ զրեթէ ամենայն մեծամեծ

պաշտամունք քաղաքի եւ զինուորութեան ի նոցա ձեռս են: Ի բովանդակ Գերմանացւոց աշխարհին զմեծ մասն ստաննից՝ որք ասպետաց կալուածքն եւս անուանեալ կոչին, նորս ունին. նա՛ ի Բոհէմիացւոց եւ ի Մորաւիացւոց զաւառս նոցա միայն է իշխանութիւն ստաննս ստանալոյ, այս ինքն այնպիսի կալուածս՝ որոց վասն շինականք շուրջ բնակեալք հարկս ինչ արծաթոյ կամ ծառայութիւն հարկանեն:

Այսպիսի ինչ են հանգամանք ազնուականաց Գերմանացւոց աշխարհին. թէպէտ եւ յայլեւոյլ զաւառս զսն խտիրք յիրս ինչ, բայց չեն ինչ մեծ:

Ի ՍԿԱՆԴԻՆԵՆԵՆԻՆԻՆ Թագաւորութիւնս ազնուականաց իբր այլակերպ իմն են ի միմեանց: Ի ԴԵՆԻՆ յամի 1660 յարեաւ ժողովուրդն եւ առ յազնուականաց զիշխանութիւն իրաց աշխարհին. քանզի կամեր աամիկն եթէ միայն ի ձեռս Թագաւորին լինիցի ազատութիւն իշխանութեան: — Ի ՍՈՒԵԴԻՆ ազնուականք երբեմն այնպէս հզօր էին, զի յամի 1493 ոմն յիշխանաց իշխեաց պատերազմ յայտ առնել արքային Անգղիացւոց, դարձեալ եւ այլք՝ այլոց Թագաւորաց. եւ մեւս ոմն, իբրեւ ի կոչունս հրաւիրեցաւ ի գլխաւորէ անախ Թագաւորութեան, ետ պատասխանի. Թող նա իւրովք խորհրդականօքն հանդերձ առ իս եկեացէ, եւ եթէ սիրով եւ ցածութեամբ խօսիցին, լուայց բանից նոցա: Ապտամբութեանց եւ խռովութեանց՝ որ յետ այնորիկ ի Սուեդիա եղեն, ազնուականք էին պատճառք. եւ ի ժողովս աւերութեան 1700 մարդկանէ, իբրեւ 500 յազնուականաց միարանութենէ են: — ԵՍՈՐՈՒԵԳԻՆԵՆԻՆԻՆ Իբրեւ բռնադատեցան բնդ Սուեդիացւոց միարանել, ի ժողովի օւրեք (17 Մայի. 1814), զի մի նոյն անհարին իշխանութիւն ազնուականաց Սուեդիացւոց եւ ի նոցա աշխարհն մուտ դասնիցէ, զամենայն քաղաքային ազնուականութիւն բարձին յաշխարհէն: Մանաւանդ զի ի բազում ժամանակաց հետէ յան-

Հնարին նուազութիւն իջեալ էր թիւ ազնուականաց նոցա :

Ի ՌՌՒՍԱՅ աշխարհին յառաջագոյն երբեմն կարի իմն մեծ իշխանութիւն եւ զօրութիւն էր ազնուականաց, մինչեւ հանել զոք ի բարձ թագաւորութեան եւ ի բաց մերժել անտի ըստ կամի : Աւարտս Մեծ ի ժամանակի քառասուն եւ երից ամաց իւրոյ իշխանութեանն, ամենայն հնարիւք իւրոյ խորագիտութեանն եւ հանձարոյ, հազիւ մարթաց շափ գնել նոցա, եւ զիշխանութիւն տէրութեան բաւնալ հանել ի նոցանէ : Աարգեաց նա զԾառայութեանն կամ զԼքժանեաց ազնուականութիւն, եւ այնմ առաւել պատիւ ետ քան ծննդեանն ազնուականութեան՝ որ կանխաւ գոյր եւ յետ այնորիկ էջ ի նուազութիւն : Ըրդ ըստ սյսց յօրինուածութեանց գոն ի Ռուսաց աշխարհին Ա. Զինուորական կամ պատերազմական ազնուականութիւն, զոր ունին ամենայն զլիաւոր զօրապետք եւ որդիք նոցա յետ նոցա : Բ. Ութ աստիճանաց ազնուականութիւն, զոր ունին ամենեքին՝ որ յութ առաջին աստիճանս ի չորեքասան պատուոյ աստիճանաց անտի քաղաքային սպասաւորութեան գտանին. այս ութ առաջին աստիճանք տան այնպիսի ինչ ազնուականութիւն՝ որ ժառանգութեամբ յորդիսն անցանէ. իսկ մնացեալ վեցեքին այնպիսի ինչ ազնուականութիւն տան որ միայն վասն անձին իւրաքանչիւր ուրուք է : Գ. Հրովարտակաւ ազնուականութիւն՝ որ մանաւանդ վասն օտարականաց է : Դ. Հին ազնուական ազգատոհմք՝ որք կարիցեն հաստատութեամբ ցուցանել զիւրեանց ազնուականութիւնն : Կարձեալ գոն անդէն բազում իշխանք՝ որք Կնեսա (Knees) անուանեալ կոչին, որ ի Սլաւոնաց բարբառոյ անտի Գլխաւոր թարգմանի, ի մէջ Թաթարաց անուանեալ կոչին նորախան (Chan) եւ այլուր՝ Զուպան : Ոմանք ի սոցանէ անդատին ի զաւակէ անտի հնոց թագաւորաց Ռուսաց, Լիթուա-

նացուց, Թաթարաց եւ Յունաց եւ ի նախարարաց
Հայոց եւ Վրաց ունին զճազումն :

Ազնուականք Ռուսաց ազատ ի Հարկաց են, եթէ
վասն անձանց իւրեանց եւ եթէ վասն ստացուածոցն.
գարձեալ եւ յսկամայ զինուորութենէ ազատ են, եւ
չէ մարթ զնոսա զան Հարկանել : Իշխանութիւն
նոցա սարուկս ի տան եւ յանդս ունել, եւ ի սոցանէ
Հարկ եւ ծառայութիւն պահանջել : Աոյնպէս նոցա
եւեթ մարթ է զքրեական նիւթս՝ որ յերկրի անդ իւ-
րեանց գտանիցին, իւրեանց անձանց առնուլ, զոր չէ
իշխան առնել ռամիկն : — Ազնուականք որդի ի Հօրե
538,000աւ շափ են յաշխարհին, իսկ ազնուականք
որ վասն իւրեանց արժանեացն առեալ իցեն զազ-
նուականութիւն, են 158,000աւ շափ :

Բ . ՎՐԱՂԱՊԱՆՆԵՐ :

Նրկորդ կարգ՝ որ ժառանգութեամբ կարգի
գայ, է քաղաքացւոց, եւ ի նոցանէ յօրինեալ յարգարի
բուն տէրութիւն կամ աշխարհ :

Վաղաքացիք ի միջին դարս ի ժամանակս խոս-
վութեանց եւ պատերազմաց սկսան լինել առանձինն
կարգ ի տէրութիւնս : Չեռազիտութիւն եւ արուեստ
զառաջինն սկսան պայծառանալ անդ՝ ուր էին արքու-
նիք իշխանաց եւ վանորդք, զի նոքա ձեռնտու էին
ամենայն ազգաց ճարտարութեանց, վասն այնորիկ
եւ մարդիկ զունդագունդ զիմէին բնակել մօտ առ
նոսա : Աւ այնպէս կէսք յիշխանս յարէին, կային նո-
ցա ի սպասու, զպատերազմ նոցա Հարկանէին եւ լի-
նէին նոցա զօրականք . այլք գային բնակել ի կալուա-
ծրս եւ ի մտաւոր վայրս վանորից եւ զանձինս սայ-
ին ի ծառայութիւն եկեղեցւոց եւ կարգի վիճակա-
ւորաց, կամ ընդ նոցա առաջնորդութեամբ ի պէսպէս
եւ յազգիազգի ճարտարութիւնս արուեստից պա-
րապէին : Վայց բազմութիւն մարդկանն որ ըստ օրե

ածէին եւ հզօրագոյն լինէին, մանաւանդ ի ձեռն վաճառականութեան. ապա միարանեալ ժողովս իմն քաղաքաց կացուցանէին, եւ յետ այնորիկ ի բաղմանալ այնպէս քաղաքաժողով մարդկան, քաղաքքն մտանէին ընդ միմեանս ի դաշն միարանութեան, եւ անտի՝

Դ՝ յարուցեալ կանգնէին դաշնաւորութիւնք քաղաքաց քաղաքաց, որպէս Գերմանացւոյն եւ Իտալացւոյ, նոյնպէս եւ առ Արեւելեան եւ Հարաւային ծովուն բազում քաղաքք՝ որ մեծատուն յոյժ եւ նշանաւոր էին եւ տեղի վաճառականութեան, դաշնաւոր ընդ միմեանս լինէին:

Վաղաքացիք ոչ միայն վասն շնորհաց եւ պարգևաց զոր ի թագաւորաց գտանէին, այլ եւ վասն մեծութեան եւ ընչից յաճախութեան ստացան իշխանութիւն յիրս տէրութեան: ՅԺԲ. դարու յիտալիա, ի Գաղիա, ի Սպանիա, յԱնգղիա, ի Գերմանիա եւ ի Հոլանդիա սկիզբն եղև յարգարելոյ միարանութեանց ազատ մարդկան, կամ Երրորդ կարգի իրէք (Tiers-état), որք եւ իշխանս եւ դատաւորս կարգէին իւրեանց առանձինն. եւ այնչափ զօրացան մինչև զօրս հանել եւ տորմիզս նաւաց կազմել ի ծովու, եւ ընդ հէնս եւ ընդ բռնակալս տալ պատերազմ: Յետ այնորիկ եւ յիրս քաղաքի սկսան ունել իշխանութիւն. եւ նախ ի Սպանիա ի վախճանի ԺԲ. դարու շնորհեցաւ քաղաքացւոց մուտ ի ժողովս աւագանւոյն. ապա յԱնգղիա յամի 1265, ի Գաղիա յամի 1302, ի Գերմանիա յամի 1309, ի Հունգարիա յամի 1405, ի Սուեդիա յամի 1527 առ Գուստաւուս Վասա: Աւելի քան զ60 քաղաքս էր տեսանել ի Գերմանիա որք ազատք էին, միայն ընդ ձեռամբ կայսերն նուաճեալ, եւ անուանեալ կոչէին Քաղաքք պետութեան (Reichsstädte): Թող զայն քաղաքս Իտալացւոյ՝ որոց էր պետութիւն եւ իշխանութիւն, որպիսի էին Պիսա, Փլորենտիա, Լուկկա. եւ իբք նոցա յայտնն ի պատմութեանց:

Այսօր իսկ տեսանեմք ի Բրիտանիա եւ յամենայն տէրութիւնս Գերմանիայ զքաղաքացիս՝ որ պատգամաւորս ի ժողովս ազգին առաքեն, եւ նոցա յանձն առնեն ընտրել դատաւորս (Magistrat), եւ զհոգ անձանց եւ արարոց իւրեանց ի նոսա ընկենուն. ասի իմն թէ ի Գաղիա այժմ քաղաքացիք իշխեն: Իսկ ի պետութեան Ռուսաց ըստ քաղաքի օրինաց՝ որ սուան յամի 1801, քաղաքացիք ի հինգ դասս բաժանին, որոց իւրաքանչիւր պէսպէս ազատութիւնք եւ իրաւունք են: Ըստ հրովարտակի իրիք Աղէքսանդրի կայսեր, զոր ետ յամի 1807, վաճառականք՝ որ են ի միջէ ի շօրեցունց դասուց անտի քաղաքացւոց, կարող են գնել գեղս եւ ազարակս, (զոր առնել ի Գերմանիա բազում ուրեք չէ հնար քաղաքացւոց,) եւ ունել ծառայս սարուկս ի նոսա. բայց գոն ինչ օրէնք վասն սարկացն, եւ ըստ այնց օրինաց պարտին ընդ նոսա գնալ տեարքն քաղաքացիք:

Գ. Շինականք:

Արորդ կարգ է Շինականաց, որ նոյնպէս ժառանգութեամբ է: Սորա սկիզբն եւ հաստատութիւն են ազգի, զամենեօին կերակրեն. մանաւանդ թէ ինքեանք իսկ են ի բնէ եւ ճշմարտութեամբ ազգ, զի յ230 հազարաց հազարաց (միլիոնից) մարդկան բնակելոց յԵւրոպա իբրեւ 200 հազարք հազարաց շինականք են կամ իբրեւ զշինականս համարին: Բայց եւ այնպէս այժմ ոչ միայն ամենայն ուրեք սակաւ յոյժ եւ իբրեւ խուն ինչ է զօրութիւն նոցա եւ իշխանութիւն ի տէրութեան, այլ եւ ուրեք ուրեք, որպէս ի Հունդարիա, եւ ազգ անգամ կոչել զնոսա Համարին արժանի, այլ փոխանակ ազգ կամ ժողովուրդ կոչելոյ, խուժան եւ խառնազանճ անուանեն եւ ամբօխ խաժամուժ: Միայն ի Հեղուեաիա, ի Գաղիա, ի Բելգիա, ի Հոլանդիա, յԱնգղիա, ի Սկով-

տիա, ի Նորուեգիա, ի Սուեդիա, ի Սպանիա, ի Լուսիտանիա եւ յԻտալիա, շինականք իբրեւ զաղնուականաց եւ զքաղաքացւոց կարգս, զնոյն իրաւունս եւ զազատութիւն ի քաղաքի եւ ի տէրութեան վայելնն ի Գերմանիա բազում ուրեք շինականք ոչ միայն թագաւորաց հնազանդեն, այլ եւ այնոցիկ՝ որք տեաքեն երկրի եւ կալուածոց. բայց եւ ի կողմանս կողմանս անդատին յամէ 1815 ստացեալ ունին իրաւունս եւ մուտ ի ժողովս տէրութեան: Հարեւելեան կողմանս Եւրոպայ, որպէս ի Ռուսաց աշխարհին, շինականք են հանապազորդ ծառայք տերանց իւրեանց:

Վանզի գրեթէ յամենայն տէրութիւնս ազնուականք են որ վարեն զժողովուրդն, պարտ եւ պատշաճ էր աստէն ի սմին վայրի լայնազոյնս զնոցանէ ճառել. իսկ զքաղաքացեաց եւ զշինականաց բազում ինչ գրեցուք ի Գ. մասին գրոցս, յորժամ զձեռագիտութենէ եւ զմշակութենէ ճառիցեմք: — Եւսմ է այսուհետեւ ի բուն իսկ Հանդամանս առաջնորդութեան կամ ի Սահմանադրութիւն անցանել:

Հ Ա Տ Ե Ն Ի

ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ ԼՌԱՋՆՈՐԳՈՒԹԵԱՆ ԿԼՄ
ՍԼՀՄԱՆԵՂԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՈՐՊԷՍ ի սկզբան անդ այսր մասին յայտ արաբար, Հանդամանք առաջնորդութեան ուսուցանեն թէ որչափ ինչ ի համօրէն զօրութեանց ժողովրդեան միջ կայ ի ձեռս իշխանացն կամ որոց տիրեն: Արդ յամանս ի միահեծան տէրութեանց իշխանն կամ միահեծան տէր ամենեւին ազատ է ի կամաց ազգին, եւ դուժարէ զամենայն բովանդակ իշխանութիւն յանձն իւր, եւ մանաւանդ զօրէնս ինքնին տայ, եւ բաց ի նմանէ ոչ ոք կարէ հաստատութեամբ վճիռ ինչ տալ: Այսպիսի տէրութիւնք անուանեալ կոչին Ազատ կամ արձակ միահեծան տէրութիւնք (monarchies absolues): Եւ չիտփոխի ինչ իւրք էութիւն ազատ միահեծան տէրութեան, յորժամ գացին ոմանք՝ որ խորհուրդ տայցեն թագաւորին, կամ օգնական լինիցին ի վարեւ զիշխանութիւնն եւ ի դնել օրէնս: Իսկ յայլ տէրութիւնս միահեծան տէրն չէ ամենեւին ազատ եւ շունի ի ձեռին զբովանդակ իշխանութիւնն, եւ մանաւանդ չիշխէ առանձինն նորոգ ինչ օրէնս դնել, այլ ոմանք անդստին ի ժողովրդենէ կամ յազգէ գնոյն իրաւունս ընդ նմա ունին: Այսպիսի տէրութիւնք անուանեալ կոչին Ամիոփեալ կամ Չափաւորեալ (modérées) կամ թէ ընդ Սահմանադրութեամբ (constitutionnelles) եւ կամ դարձեալ Խառն (mixtes) միահեծան տէրութիւնք:

Ի նշանաւոր տէրութեանց անտի Եւրոպայ ազատ միահեծան տէրութիւնք են. Ա. Աւստրիացւոցն (բաց ի Հունդարիայ), Բ. Ռուսաց, Գ. Պրուսիայ, Դ. Սիկիլիայ, Ե. Սարդինիայ եւ Զ. Գանիայ: — Իսկ ամփոփեալ միահեծան տէրութիւնք են. Ա. Բրիտանիա մեծ, Բ. Գաղիա, Գ. Սպանիա, Դ. Լուսիտանիա

Ե. Սուեղիա, Զ. Նորուեղիա, Է. Հողանդիա, Ը. Բեղ-
զիա, Թ. Բաւարիա, Ժ. Հանովեր, ԺԱ. Վիւրտեմ-
բերգ, և և ժԲ. Սաքսոնիա:

Սկիզբն արասցուք զհանդամանս առաջնորդու-
թեան միոյ միոյ ի նշանաւոր տէրութեանցն քննել:

Ե

Բ Բ Ի Տ Ե Ն Ի Ա Մ Ե Ծ

Բ Բ Ի Տ Ե Ն Ի Ա Յ Ի Ո Յ Թագաւորութիւն չունի իբրև
զԳաղիա և և իբրև զայլ և և տէրութիւնս ինչ՝ որք
ընդ սահմանադրութեամբ իցեն, մատանս՝ յորս յո-
րինեալ յարդարմամբ ամենայն իրաւունք տէրութեանն
բովանդակիցին. այլ իրաւունք տէրութեանն ընդ
վնջ դարս (յերկոտասաներորդ դարէ անտի մինչև ի
վերջին ժամանակս յայտօտիկ) ի մէջ անհնարին սաս-
տիկ ընտանի պատերազմաց առ սակաւ սակաւ յորի-
նեցան: Յորժամ ոք մի՛ ըստ միջէ ընդ այն ժամա-
նակն անցանիցէ, տեսանէ թէ՛ սրպէս տակաւ եր-
թայր և և նուազեր իշխանութիւնն արքունի, և և թէ
զհարդ նախ ազնուականք և և ապա քաղաքացիք օտն
օտն յառաջ մատուցեալ պէտպէս իրաւունս և և ազա-
տութիւնս գտանէին. և և թէ՛ սրպէս անտի հարկ լինէր
Թագաւորին յիրս ինչ նշանաւորս նախ զազնուականս
և և ապա զռամիկն ի խորհուրդ կոչել, որով սոքա յիրս
տէրութեանն միջամուխ լինէին, սրպէս վերագոյն
(73, 75) ի պատմութեան անդ Բրիտանացւոց փոքր
ինչ յիշատակեցաք. և և այնուհետև այժմու հանգա-
մանք առաջնորդութեան և և իրաւունք յարդարեցան:

Արդ ըստ այնց իրաւանց իշխանութիւն Թագա-
ւորին Բրիտանացւոց, յերիս զիտաւոր մասունս տէ-
րութեանն՝ որ և և յԷրոպա, և Միահեծան Թագա-
ւորութիւն Ամիսփեալ իմն և և նուազեալ: Իրաւունք
նորս անգստին յամէ 1689 այսպիսի բանիւք յորէնս-
գիտաց Անգղիացւոց յայտ առնի. «Թագաւորն է քա-

հանայտուկեա մեծ, գլխաւոր պահապան թագաւորութեան, վերջին ժառանգ թագաւորութեան, ամենայն իրաց մօտաւոր, ամենազօր, անմոլար» * : Սովին զայն իմն կամին յայտ առնել եթէ թագաւորն իշխան է տալ կատարել զօրէնս, սկել ի վերայ իրաց եկեղեցւոյն, եւ իրս ինչ ընդ արտաքին տէրութիւնս վճարել, որպէս յայտ առնել մարտ պատերազմի, դաշինս կուել եւ առնել խաղաղութիւն, եւ զայլ եւս ինչ գործս՝ որ գիպին ի տէրութեանն ընդ արտաքին տէրութիւնսն : Ամս անկ է եւ զօրէնսն հաստատել եւ սկել օրինայն պահպանութեան : Երբեւ տեսանիցէ թէ սպառելոց է տո՛հմ իւր, կարող է կարգս ինչ վասն յաջորդութեան սահմանել հաւանութեամբ խորհրդանոցին (Parliament) : Ամենայն իրաց մօտաւոր կամ ամենայն ուրեք կոչի թագաւորն, քանդի ամենայն գործք՝ որ վասն կատարելոց զօրէնս իցեն, այս ինքն վճիռք եւ պատուէրք դատաւորաց, միայն յանուն թագաւորին կատարին եւ ի գլուխ ելանեն : Պարձեալ ամենազօր անուանի, այնու զի չպարտի տալ պատասխանի, եւ իշխան է կարգել պաշտօնեայս ի քաղաքի եւ իշխանս ի վերայ զօրուն եւ նաւատորմիլ նաւաց. կարող է եւ թողութիւն առնել յանցաւորաց, եւ պատիւս կամ պարգևս բաշխել, եւ միանգամայն զամենայն շնորհս շնորհել : Անմոլար վասն այնորիկ կոչի, զի չէ մարթ առն թագաւորի անիրաւութիւն ինչ գործել **, կամ թէ անիրաւութիւն ինչ կամ զըկուլմն միայն ի խորհրդականաց եւ ի պաշտօնէից անտի լինին, վասն այնորիկ նոքա ընդ այն պատասխանի տալոց են :

* Այսպիսի բանիւք ի Հռոմայեցոց բարբառ վարին . Rex est pontifex maximus, summus regni custos, ultimus regni haeres, omni praesens, omnipotens, infallibilis.

** The king, ասեն Անգղիացիք, can do no wrong.

Թէպէտ եւ զայս ամենայն իշխանութիւն ունի
Թագաւորն, սակայն ի հարկանել հարկս, եւ առ հա-
սարակ յորժամ զելից եւ զմտից տէրութեանն բանքն
իցեն, չէ ազատ եւ չիշխէ առնել ինչ ինքնակամ, մինչ
չեւ հաւանեալ իցէ խորհրդականաց խորհրդանոցին:
Պարձեալ օրէնս զնել ինքնին առանձինն չէ իշխան
Թագաւորն. զի Տեարք (Lord) կամ ատենակալք
(Peer *) եւ պատգամաւորք (deputy) ժողովրդեանն
ունին զնոյն իշխանութիւն օրէնսդրութեան հաւասար
քնդ Թագաւորին:

Ժողով տէրութեանն կամ Խորհրդանոց յերկու
բաժինս հատանի. այն՝ յորում ատենակալքն ժողո-
վին, անուանեալ կոչի ժողով կամ տուն խորհրդոյ
(house) ատենակալաց կամ Տեարոց, եւ երկրորդն՝ ժո-
ղով կամ տուն խորհրդոյ պատգամաւորաց կամ ռամկին
(commoners): Երբեք երբեք առաջինն անուանի եւ
վերին տուն խորհրդոյ, եւ երկրորդն՝ խոնարհագոյն
տուն խորհրդոյ:

Ի ժողովի ատենակալաց դասնին. Ա. Ազնուա-
կանք (Nobility) Անգղիացւոց, որք միայն ունին ժա-
ռանգութեամբ զիրաւունս մտանելոյ ի խորհուրդ անդր,
եւ են արք առաւել քան զ340:

Բ. Ա շտասան ատենակալք Սկովտիացւոց, որ
ի լինել խորհրդոյ ընտրեալ առաքին ի միջոյ ազնուա-
կանաց Սկովտիացւոց:

Գ. Վրսան եւ ութ ատենակալք ցիկանս ըն-
տրեալք ի միջոյ ազնուականաց Իրլանդացւոց:

Դ. Վրսան եւ վեց արքեպիսկոպոսք եւ եպիս-
կոպոսք եկեղեցւոյն Անգղիացւոց:

* Չոր մեք Ատենակալս կոչեմք, Անգղիացիք ըստ իւրեանց
բարբառոյ Չուգական ատեն, զի զայդ նշանակէ անունն
Peer, որպէս եւ Pair անուն Գաղիացւոց. եւ զուգա-
կանս վասն այնորիկ կոչեն, զի որ դանն ի ժողով անդր,
են զուգականք եւ հանգիտապատիւք միմեանց:

Ե. Երբ շորք ընտրեալք ի միջոյ կպիսկոպոս-
տակեաց եւ կպիսկոպոսաց Իրլանդացւոց :

Զ. Երկոտասան վերին դատաւորք՝ որք մաս-
նեն ի խորհուրդ անգր ցորչափ կան մեան ի պաշ-
տաման իւրեանց . բայց համարէն ամենեկուն կարծիք
հաւանութեան (voix) մի եւեթ համարին :

Արդ ամենայն ատենակալք են արք իբրեւ 440 :
Բայց սակայն չիք շափ, զի կարող է թաղաւորն զհա-
մար Տերանց Անգղիացւոցն բաղմացուցանել, որով եւ
այս ուժ եւ կամիցի իշխանութիւն ատենակալու-
թեան՝ որ որդի ի հօրէ կարգի :

Օ. զահակեց գլխաւորութիւն ի Ժողովի ատենա-
կալաց ունի Տէրն մեծ դպրապետ (chancellor) այն որ
զմեծ կնիքն արքայի պահէ . ապա եթէ զայն պաշտօն
մեծի դպրապետի գործակալք ոմանք արքունի ունիցին,
որպէս եղև յամի 1835, զմի ոմն յերկոտասան վերին
դատաւորաց անտի ընտրեալ կարգեն զահակեց, եւ
զայլ ոմն երկրորդ նմա : Ատենակալք ունին իրա-
ւունս յորժամ ինքեանք չիցեն մօտ, ի ձեռն փոխա-
նորդաց իւրեանց զիւրեանց հաւանութիւն կամաց
յայտ առնել : Բայց փոխանորդքն չեն իշխան վիճել,
եթէ չիցեն եւ ինքեանք ատենակալք : Այլ իւրա-
քանչիւր զիւր կամեն հաւանութեան յայտ առնէ
զայս ձեւ օրինակի, եթէ Հաճ եմ, կամ Չեմ հաւան :
Ատենակալք ունին իշխանութիւն կալոյ դատաւոր
ոչ ի վերայ ատենակալաց միայն, յորժամ յանցաւոր
ինչ յիմիք դատնիցին, յորմէ եւ ոչ թաղաւորացունք
ազատ են, այլ եւ ի վերայ խորհրդականաց տան խոր-
հրդոյ ռամկին . նոյնպէս եւ պաշտօնեալք տէրութեան
միայն առաջի նոցա դատին . զարձեալ եւ այլ եւս
յանցուածք յիրս արքունի առաջի նոցա քննին :

Խորհրդականք՝ որ ի տուն խորհրդոյ ռամկին
առաքին, են պատգամաւորք կամ առաքեալք տեարց
կալուածոց ի կոմսութեանց անտի եւ յայլոց գլխա-
ւոր կողմանց կոմսութեանցն : Սորս անդստին յամէ

1715 յեւթն ամս մի անգամ ընտրին: Բայց սակայն կարող է թաղաւորն յորժամ եւ կամիցի, ընկենալ զնոսա համօրէն ի միասին ի պաշտամանէ, եւ այլս փոխանակ նոցա սալ ընտրել. նոյնպէս եւ ի մեռանել թաղաւորի անկանին պատգամաւորք ի պաշտամանէն: Այժմ յետ վերջին նորոգմանն (1832) կարգ եւ թիւ համարոյ պատգամաւորաց այսպիսի է.

Ա. Անդղիա առաքէ

Ի 40 կոմսութեանց	143	պատգամաւորս
ՅՁուց տիեզերական դպրոցաց	4	»
Ի 187 քաղաքաց եւ աւանաց	324	»

Բ. Վաղիա առաքէ

Յ12 կոմսութեանցն	15	»
Ի 14 աւանաց	14	»

Ուստի համօրէն Անդղիա 500

Գ. Սկովտիա առաքէ

Յ30 կոմսութեանց	30	»
Ի քաղաքաց եւ յաւանաց	23	»

Ուստի համօրէն Սկովտիա 53

Դ. Իրլանդիա առաքէ

Յ32ուց կոմսութեանց	64	»
Ի տիեզ. դպրոցէ Գուրլինի	2	»
Ի քաղաքաց եւ յաւանաց	39	»

Ուստի համօրէն Իրլանդիա 105

Որով եւ ամենայն պատգամաւորք 658

Ամենեքին որք ի քաղաքսն կամ յաւանսն՝ որոց իշխանութիւն իցէ առաքել պատգամաւորս, կալուածս ինչ կամ տուն կամ մասն տան ունիցին, որոյ մուտք ամի ամի գոնեայ 10 սսկի դահեկանաց Բրիտանացւոց (sterling) իցէ, եւ կամ հատուցանիցեն նոյնչափ վան վարձու տան, կարող են մտանել ի համար այնոցիկ որ ընտրիցեն զպատգամաւորսն. իսկ որք կալուածս յայլ եւ այլ տեղիս ունիցին, մարթ է նոցա յամենսին ընտրող լինել: Այլ զի կարող լինիցի զք պատգամաւոր լինել ի կոմսութեան ուրեք, պարտ է նմա

ունել կալուածս՝ որոյ մուտք իցեն ամի ամի գոնեայ 600 ոսկի դաճեկան Բրիտանացւոց . իսկ ի քաղաքս կամ աւանս բուսական են մուտք 300 ոսկի դաճեկանաց : Այս պայմանք չպաճանջին յերկց որդւոց ատենակալաց եւ ոչ ի պատգամաւորաց տիեզերական գաբոցաց : Ամենեցուն՝ որ կամիցին լինել ընտրող կամ ընտրեալ , հարկ է լինել զքսանեւմիամենիւք անցեալ : Պատգամաւորք Սկովտիացւոց եւ Իրլանդացւոց առնուն քոճիկս , իսկ Անգլիացւոցն՝ ոչ :

Յառաջ ժամանակաւ ընտրութիւնք պատգամաւորաց զաւուրս ութ տեւէին . եւ որոց մարթ էր եւ ամն կայր ընտրելոյ , իւրեանց ծախիւքն տային բանալ զպանդոկսն՝ ամենեցուն , եւ իւրաքանչիւր ոք կաշառօք եւ բռնութեամբք զամենայն հնարս հնարէր , զի զանձն տացէ ընտրել : Վէպ լինէր երբեմն ի ժամանակի ընտրութեան 80,000 ոսկի դաճեկանս Բրիտանացւոց ծախել ի պէտս կաշառաց , եւ արին եւս հեղուլ : Օ ի զայս ամենայն շարիս խափանեցեն , ի յեաին ժամանակսն յերկուս աւուրս միայն իջուցին զժամանակ ընտրութեանն* :

* Բայց եւ յեա նորոգելոյ զկարգ ընտրութեանն ոչ սակաւ նշաւակութիւնք իրբեւ զառաջինն լինին : Երբեմն իրբեւ հակառակորդք նորոգմանն տեսին զի ընտրութիւնն յերկրայս է , զոմանս յայնցանէ՝ զորոց զիւսէին թէ ի նորոգմանն կողմն են , յորդորեցին երթալ ուրեք արտարոյ քաղաքին զաւուրս երիս , եւ մուծեալ զնոսս ի պանդոկի մի , ուրախ առնէին զնոսս պէտպէս կերակրովք եւ ըմպելեօք : Բայց եւ ելանել անախ արտարս շթողութիւն : Չայն իրբեւ զիտացին որ ի նորոգման կողմն էին , առարէին արս բազումս թափել հանել զնոսս ի ձեռաց հակառակորդաց իւրեանց :

Նս արուեստս իսկ է ի Բրիտանիա զոր ունին ոմանք առանձինն , որ իրբեւ հոգարարմութեամբ կրկուց զլիաւօր կողմանցն՝ որ են Լուիզըն եւ Տորիք . զի առաջինն նարս ի սոցանէ յորժամ ընտրութիւն ուրեք լինիցի , եւ զամենայն հնարս հնարին զի ի կողմ իւրեանց առարելեացն հանցեն զընտրութիւնն :

Պալատոր տան խորհրդոյ պատգամաւորաց կողմէն (Speaker), եւ ի պատգամաւորաց անտի հաւանութեամբ բազմաց ընտրի, բայց պարտ է թաղաւորին հաստատել զընտրութիւնն: Այլ յայնժամ միայն իշխէ նա յայտ առնել զիւր կարծիս հաւանութեան, յորժամ կարծիք երկոյցունց հակառակ կողմանց հաւասար գաւանիցին, որպէս զի մի կողմն յղովիցէ եւ լինիցի ընտրութիւնն: Աս կարգէ զիրսն զս-

Յամբ 1837 յամենանն Յուլ. իրբեւ սկսան ընտրել պատգամաւորս ի Լիփրպուլ, արիւն իսկ հեղաւ. այլ ուրք մենքենայեցին նենդ առն ուրումն՝ որ ի նորոգմանն կողմանէ էր: Այլ քան զամենայն մեծ ամօթ այն է. զի կաշառեն զընտրողսն, բազում անգամ ոչ գաղաւ, այլ յայտնի ի հրապարակս ի բարբառ քարոզի՝ որ ի նայն բարձր հրաւիրէ զընտրողսն յօժարել լինել ի կողմ այս անուան: Գործակալք այնոցիկ՝ որ կամին թէ ընտրեցին, քսակս ի ձեռս առեալ շրջին ընդ փողոցսն եւ ընդ հրապարակս ժողովել իւրեանց ընտրոջս. երբեմն, ասնն, արբ երկու՝ որ ընտրութեանն հասանել կամին, վասն 600 ընտրողաց ետուն 20,000 սոկի դահեկանս Բրիտանացոց: Ընտրողքն երթան քաղաք ի քաղաքէ վաճառել զիւրեանց հաւանութիւն:

Գաղիացի ոմն ի թղթի ուրք գրեաց երբեմն առ իւրսն այսպէս. Որ միանգամ զարմանան եւ գոփեն զկարգ առաջնորդութեան Բրիտանացոց, այնու զի ողջոյն ազգն ի ձեռն պատգամաւորաց հազորդ եւ միջամուխ է յիրս առաջնորդութեանն, թող եկեացեն այնպիսիքն եւ ի մտոյ իւրամուտ լիցին սնցիցն՝ որ աստ անցանեն. եւ այնուհետեւ սկսանիցին մանաւանդ արհամարհել քան զովել զկարգն՝ որ այնպէս սոց ճարակել անձասիրութեան եւ սեպհական օգտի:

Պատմի թէ յամբ 1837 իրբեւ ոմն յայնցանէ՝ որ զհեա էին ընտրութեան, եւ ըստ սովորութեան ի բնն վասն յայտ առնելոյ զիւր ողջմտութիւն եւ զփոյթ վասն օգտի ժողովրդեան, ընտրողքն սկսան ընկենուլ ի նա բունս եւ արմատս բանջարոյ, եւ այլ ինչ բազում աղտեղի եւ պիղծ: Այլ նա ոչինչ խռովեալ ընդ այն՝ թաշկնապահուն ջնջէր զերեսսն, եւ քաջութեամբ յանդիմանէր զանամօթութիւն նոցա. եւ առեալ պատճառս յիւրաց անտի՝ զոր ընկենուին նմա, պատմէր նոցա զիւր ողջմտութիւն. մինչեւ յետոյ ուրեմն յազմեաց հակառակորդացն յանդգնութեան, եւ ընտրեցաւ պատգամաւոր:

բոց ի խորհրդեանն բանք լինելոց են, եւ նշանակեալ ի նամակի, տայ գրոշմել եւ բաշխել ամենայն պատգամաւորաց՝ որ ի խորհրդեան են: Սա սահմանէ եւ զայնտակ՝ որ խօսելն կամիցին, այնպիսի կարգաւորակս ինքն ախորժէ: Սմա անկ է զկարծիս հաւանութեան որ ի ձեռն բանիցն Այս կամ Ոչ յայտ առնի, կարգեալ յայանել, զկապեցօղնն ի խորհրդեանն սանձահարել, եւ զամենայն անպատահութիւն խափանել, եւ որոշել զիրսն ըստ կանոնաց խորհրդանոցին, եւ եթէ կանոնքն չտայցեն ինչ վճիռ, կարգել ըստ վաղնջուց սովորութեանն: Ասան այսր ամենայնի անդէն ի ժամանակէ ընտրութեան նորա յայանի լինի թէ ո՞ր կողմն զօրանալոց է. եւ այնր կողման համարի յաղթութիւնն, ընդ որում հաւան գտանին միտք խօսողին:

Մինչեւ ցամն 1833 հանապազ զկնի ճաշոյն լինէր գումարել յայս խորհուրդ, այս ինքն ըստ սովորութեան Անգղիացւոց, ի վեց ժամու յեա միջօրէի կամ եւս անագան, եւ յերկարէր երբեմն մինչեւ ցաւաւօտն: Իսկ ի 1833 ամէ եւ այսր միայն իրք տէրութեանն զկնի միջօրէի վճարին. ի խորհուրդ գումարել պարտ է ի հինգ ժամու, եւ չէ օրէն յերկարել քան զհասարակ գիշեր: Իսկ առանձինն ինչ խրնդիրք եւ քննութիւնք վճարին յայլ աւուրս բաց յօրէ շարաթու յերկուսասաներորդ ժամէ մինչեւ ցերբորդ ժամն:

Այժմ զերկուսին եւս տունս խորհրդոյ ինքնին թագաւորն ամի ամի կոչէ ի խորհուրդ, նոյնպէս թագաւորն կամ այլ դք հրամանաւ նորա, սկիզբն առնէ խորհրդոյն, յապաղէ զժամանակ միւսանգամ գումարելոյ ի խորհուրդ, եւ ի գլուխ հանէ: Այս ամենայն կատարի ի տան խորհրդոյ ատենակալաց, եւ անդր հրաւիրեալ զայ խօսողն հանդերձ պատգամաւորօքն: Շառք՝ որ ի սկսանել անդ խորհրդոյն անկանին, ցուցանեն թէ որպէս կայ տէրութիւնն, եւ որպիսի

ինչ իցեն կարծիք եւ միտք տէրութեանն կամ թա-
ղաւորին եւ պաշտօնէից նորա : Ի պատասխանւոյն՝
զոր տան խորհրդականք երկոցունց եւս տանց, ճա-
նաչի թէ ոյք եւ որչափ իցեն որ հաւանք իցեն ընդ կա-
մաց տէրութեանն :

Իննդիրք՝ որ առաջի արկանին, մուրհակք (bills)
կոչին . յորժամ իցեն զառանձինն ինչ իրաց, որպէս
զիրաց ամուսնութեան կամ զտանց, զկամքոց կամ
զջրադարձից կամ զայլոց իրաց միոյ ի կողմանց աշ-
խարհին, Առանձինն մուրհակք (private bills) կոչին .
ապա թէ վասն հասարակաց իրաց տէրութեանն ի-
ցեն, Հասարակաց մուրհակք (publick bills) յորջոր-
ջին : Օ մուրհակսն պարտ է յառաջագոյն ծանուցա-
նել . զառանձինն մուրհակսն գրով ծանուցանեն, իսկ
զհասարակացն՝ բանիւք միայն մեկնէ ոմն ի խորհրդա-
կանաց խորհրդանոցին եւ կամ ոմն ի կողմանէ տէ-
րութեանն : Այսմ ամենայնի մարթ է ի միւսմ ի
տանց խորհրդոյ լինել . միայն եթէ զարժատոյ բանքն
իցեն, նախ ի տան խորհրդոյ պատգամաւորաց մա-
տուցանեն :

Օ մուրհակս խնդրոյն եթէ առ օրին ի խորհրդ-
դեանն ոչ մերժ իցեն, յետ աւուրց ինչ հրապարա-
կաւ ի խորհրդեանն ընթեռնուն, եւ այս անուանեալ
կոչի առաջին ընթերցուած : Ապա սկսանին վիճել թէ
ընթերցցին միւսանգամ, եւ քննեն զբուն իսկ զգր-
խաւոր իրս խնդրոյն, եւ զխորհրդականացն զմիտան
հարցանեն : Աթէ գլխաւոր իրք խնդրոյն չթուեցին
հաճոյ, այնուհետեւ շտան թոյլ միւսանգամ ի խոր-
հուրդ անդր ածել զինդիրսն այնպէս որպէս են . ապա
եթէ հաճոյ թուեցցին խնդիրքն, միւսանգամ ընթեռ-
նուն, եւ զարս գտնեայ ութ ի միջոյ խորհրդականացն
ընտրեալ, տան նոցա խնամով մի ըստ միջէ զամե-
նայն մատունս խնդրոյն քննել : Բայց եթէ մեծ ինչ եւ
կարեւոր խնդիրքն իցեն, ոչ ութ այլ միայն այլ խոր-
հրդականքն ամենայն քննեն զիրսն . այլ յայնժամ

խօսողն չէ բարձերէց եւ ոչ մատեան առաջի կայ, որպէս սովոր է լինել ի տաճարի խորհրդոյ պատգամաւորաց :

Եթէ յայտ մաւանձին խորհրդեան փոփոխումն կամ այլ ինչ նոյնպիսի ի մուրհակն լինիցի, զայն ամենայն գահերէց աւանձինն խորհրդեան (Chairman) պատմէ ի խորհրդանոցի անդ յորժամ խորհրդականքն ամենայն ժողովեսցին, եւ անդ սկիզբն լինի միւսանգամ վիճելոյ. եւ յետ այնորիկ երրորդ անգամ տան ընթեւնուլ : Եւ իբրեւ այն եւս կատարեսցի, երբեմն միայն յաւելուն ինչ կամ հատանեն. եւ իւրաքանչիւր ոք յայտ առնէ զիւր կարծիս հաւանութեան կամ զհամօրէն խնդրոյն միանգամայն եւ կամ զմիոյ միոյ ի մասանց ուրոյն աւանձինն : Յետ այսր ամենայնի երթան մուրհակքն ի մեւս տուն խորհրդոյ, ուր նոյնպէս հնդիցս լինի խորհուրդ եւ քննութիւն զիրացն :

Ի հաւանել խորհրդականացն ի միում ի տանց խորհրդոյ մուրհակի իմիք, այնուհետեւ առաջի առնեն զմուրհակն միւսում տան խորհրդոյ : Եւ եթէ յերկրորդում տան խորհրդոյ մերժեսցին խնդիրքն, չէ մարթ միւսանգամ ի նմին գումարման (session) նոյնպէս նովին օրինակաւ յառաջագրել ժողովելոյն : Եւ պա եթէ նշանաւոր ինչ փոփոխումն լինիցի, միւսանգամ ըստ առաջնոյ օրինակին ընդ հանդէս քննութեան պարտի անցանել :

Իբրեւ խօսել կամիցի ոք, յսան կայ եւ այնպէս խօսի առաջի գահայից իւրոց, առանց զբոց ի բերանոյ, զլիւիրաց, եւ միայն ընդ գլխաւորին (խօսողին Speaker) խօսի. եւ ոչ զոք յայնցանէ՝ որոց պատասխանի տալ կամիցի կամ հակառակ խօսել, յականէ յանուանէ ոչ կարգայ, այլ միայն զնշանակս հանդերձիցն կամ կերպարանացն յայտ առնէ, կամ այլով իւրք անուամբ զնա կարգայ, կոչելով Տէրն կապուտակահանդերձ, կամ բարեկամ պատուական, եւ

կամ իմաստունն եւ զիտունն խորհրդականն, եթէ իցէ պրն խօսելի (փաստարանն) * :

Վ ասն վճիռ ինչ տալոյ հարկ է գոնեայ քառասունն խորհրդականաց լինել ի տան խորհրդոյ պատգամաւորաց. իսկ ի տան խորհրդոյ ատենակալաց ե.

* Բազում անկարգութիւնք դիպին յայլեւայլ տէրութիւնս ի ժամանակի խորհրդոց : Ի հիւսիսային Ամերիկէ ի միում նուազի թօսօզն ինքնին սպան զմին ի խորհրդականաց, զի խոցուեալ զանն համարեցաւ ի բանից նորա : Այնպէս ի Սպանիա ոմն անդասին ի ճերակուս ած ազատակ միում յընկերաց իւրոց : Արգարեւ Բրիտանացիք յայտաբան ոչ հասին, բայց ոչ սակաւ յանդգնութեան գործք գործին եւ առ նոսա. միայն գրանս որումն Բրիտանացոյ՝ որ ամենայն իրաց նոցա խելամուտք, բերցուք ի մէջ : Իբրեւ պաշտօնեայք կասկածիցն, աւել, թէ իբր ինչ ի խորհրդեանն ոչ սրպէս ինքեանք կամին, վճարելոց են, զամենայն հարս հարին զի գրագումն ի խորհրդականաց անտի խորհրդանոցին հեռացուցն ի ձեռն բարեկամաց իւրեանց : Էւ եթէ այն ոչ յաջողեցի, պատուէր տան իւրեանց հաւատարիմ բարեկամաց շուրջ զտամբն խորհրդեան զեղերել, եւ իբրեւ տեսանիցն թէ ընդդիմակաց կողմն զորանալոց է, եւ իբրն սլաղզ վճարելոց, վաղվազակի ընթանալ ընդ ամենայն քաղաքն եւ ի մտերմաց իւրեանց կուտել արս յանդգունս, որք յակն թօթափել դիմեն ի տուն անդր խորհրդեան, եւ ի խիզախելոց նոցա հարկ է եւ սլոց շրջել գրանն, եւ կամ նորք յուրմէ կողմն՝ որ սակաւաւորն էր, եւ բանք հակառակորդացն անկանին :

Բայց առաւել ամսթալից այն է, զի իբրեւ ելանէ որ ի բեմ խօսել զիրաց ինչ՝ որ շիցէ հաճոյ մտաց բազմաց ի խորհրդականաց, թէպէտ եւ մեծարոյ որ իցէ որ խօսիցին, եւ բանքն զիրաց բարեաց, անդէն լիբրքն եւ յանդգունք յարուցանեն ազմուկ : Մերթ ազաղակն, մերթ զօփեն ստամբ զերկիր, կէսք զհաւու ձայն անն, սլաք՝ զկոց, սմանք սանան իբրեւ զչունս, սլաք բլնն գոչեն, ճիծաղին քրքլնն, սպառան, եւ զայլ ինչ բազում գործեն : Մերթ ազաչէ թօսօզն, մերթ սաստէ. իսկ որ խօսին ի բեմ անտի, բազում անգամ գրանն հատանէ, անսայ, լռէ, դարձեալ սկիզբն առնէ : Արգարեւ իբր՝ որ չհաւատալի թուին. եւ չէր իսկ մարթ հաւատալ, եթէ ոչ արք հաւատարիմք պատմին, որ ականատես եւ ականջալուր վկայք են գործոցն խոստառակութեան :

բեք եւս բաւական են: Յառաջնումն խորհրդեան իւրաքանչիւր որ պարտի ինքնին անձամբ զիւր հաւանութիւն կամ զհաւանութիւն յայտ առնել. իսկ յերկրորդումն մարթ է եւ ի ձեռն փոխանորդաց վճարել զիրան: Յառաջնումն եթէ որ հաւանինն եւ որ հաւանին հաւասարք իցեն, Խօսողն տայ վճիռ եւ իրքն վճարին. այլ յերկրորդումն՝ մերժի խնդիրն եւ չլինի բնդունելի:

Իբրև ոչ կարեն միարանել ընդ միմեանս խորհրդականք երկոցունց տանց խորհրդոյ, դուն ուրեք յերկոցունց կողմանց բնարին արք ոմանք եւ առնեն խորհուրդ: Ապա եթէ եւ երկոքին կողմանք եւս հաւանեացին մուրհակի իմիք, եւ չիցէ անմիարանութիւն ի մէջ սոցա եւ նոցա, մատուցանեն առ արքայ, որ եւ տայ վճիռ Գաղղիացոց բարբառով ըստ սովորութեան 'Նորմանաց' որ երբեմն թագաւորեցին յաշխարհին: Աթէ զառանձինն ինչ իրաց է մուրհակն, առ թագաւորն: Եղիցի որպէս եւ ախորժեն*. եթէ զհասարակաց իրաց իցէ, առ. Զայդ կամի արքայ**. իսկ եթէ վասն արժամոյ եւ հարկաց իցէ, առ. Շնորհ ունի արքայ հպատակաց իւրոց հաւատարմաց, հաճեալ է ընդ նոցա մտացն յօժարութիւն, եւ ինքն եւս նոյնպէս կամի ***: Ապա եթէ մերժելոց իցէ զիրան եւ չիցէ հաւանելոց, առ. Տեսցէ արքայ եւ խորհեսցի վասն իրացդ ****: Սակայն եթէ խորհրդականք երկոցունց եւս տանց խորհրդոյ հաւանեացին ընդ մուրհակ ինչ, թագաւորն երկիցս միայն իշխէ խտտել եւ չհաւանել. յերրորդում նուազի ի հաւանել միւսանգամ խորհրդականացն, թէպէս եւ չառ-

* Soit fait, comme il est désiré.

** Le roi le veut.

*** Le roi remercie ses loyaux sujets, accepte leur bénévolence et aussi le veut.

**** Le roi s'avisera.

նուցուն յանձն հաւանել թագաւորն եւ պաշտօնեայք նորա, իբրն օրէնք համարին թագաւորութեան: Բայց յամէ 1689 այսպիսի ինչ ոչ գիպեցաւ. քանզի սովոր է թագաւորն զպաշտօնեայս իւր հանել եւ զայլս կացուցանել իբրեւ անսանիցէ այնչափ երկպառակութիւն ի մէջ նոցա եւ խորհրդականաց խորհրդանոցին:

Պաշտօնեայք տէրութեան անդատին ի սպասաւորութենէ իւրեանց շիշխեն մտանել ի խորհրդանոց անդր, բայց եթէ եւ ինքեանք ի միջոյ առենակալացն իցեն, կամ իբրեւ ոմն ի սովորէ (commoner) ընտրեսցին պատգամաւոր. եւ յորժամ պատգամաւոր ոք կարգեսցի նորոգ յայլ պաշտօն, պարտ է նմա զի միւսանդամ ընտրեսցի:

Իբր խորհրդեանն յառաջ ժամանակաւ իբրեւ զազունի ինչ ի ծածուկ վճարէին. եւ եթէ յայտնէր ոք զխորհուրդն, անհնարին պատիժս կրէր: Թէպէտ եւ օրէնք պատժոցն տակաւին կան մնան, սակայն ամենայն ինչ ի խորհրդանոցին յայտնի եւ հրապարակաւ կատարի. եւ այսմ սկիզբն եղև ի տան խորհրդոյ առենակալաց, ի ժամանակաց Գէորգայ Գ.*:

Աստ արժան է մեզ ցուցանել թէ զինչ նշանակիցեն անուանքն Հուիգ (Whig) եւ Տորի (Tory) որովք կոչին խորհրդականք խորհրդանոցին, եւ գրեթէ համարէն իսկ ազգն, որ յերկուս կողմանս բաժանին, եւ իւրաքանչիւր կողման են այլ կարծիք եւ այլ խորհուրդ վասն իրաց տէրութեանն: Միիզբն այսր բաժանման է ի ժամանակէ անախ Սաուարտեանց: Ի ժամանա-

* Ի տուն խորհրդոյ առենակալաց մտանեն նորա՝ որ ունին զհրաման առենակալի ուրուք. իսկ ի տուն խորհրդոյ պատգամաւորաց այնորիկ՝ որ ունին զհրաման պատգամաւորի ուրուք, կամ ոքք պարզեւս ինչ զանապանին ասցեն. բայց պատուէր սաստիկ ի վերայ կայ զանապանաց տան խորհրդոյ առենակալաց շառնուլ ամենեւին պարզեւս յովորէ: Ոմանք յօժարեսցին ի յետին ժամանակս զի եւ կանանց հրաման լիցի մտանել ի ներքս ի խորհրդանոցն:

կին յայնմիկ մինչ դեռ պատերազմունք եւ խռովութիւնք յուզէին ի Բրիտանիա վասն կրօնից, եւ սաստիկ հալածանս եւ յափշտակութիւնս ընչից կրէին ճշմարտահաւասար Իրլանդացւոց, ոմանք սկսան ուղղափառ կողմանն ի ծածուկ պաշտպանել, եւ վասն այնորիկ Տորի կոչեցան, որ է անուն թշնամանաց, զի այնպէս կոչէին զՏէնս եւ զաւազակս Իրլանդացւոց, որ յայնմ խռովութեան ժամանակի բազմացան յոյժ: Իսկ այնոքիկ՝ որ Բողոքողաց կողմանն ջատագովէին, կոչեցան Հուիզ, որպէս սովոր էին կոչել զմիւս եւ զկեղծաւորս Սկովտիացւոց: Այժմիկ Տորի անուանեալ կոչին այնոքիկ՝ որ փոփոխումն ինչ կամ նորածեւս առնել չկամին, եւ Հուիզ այնոքիկ՝ որ հանապազ նորոգել ատորժեն: Ասան այնորիկ իբրեւ կամէին ազատութիւն շնորհել ուղղափառ կողմանն, Տորիքն՝ որ յառաջնումն պաշտպան էին ուղղափառաց, սկսան առ ատելոյ զփոփոխումն հակառակ կալ, եւ Հուիզքն թշնամիք եւ հալածիչք ուղղափառութեան, առ սէր նորոգման հաւանեցան ընդ ազատութիւն նոցա:

Բ

Բ Ե Ղ Գ Ի Ա

ՅեՑ սակաւ ժամանակի բաժանելոյ Բեղզիացւոց աշխարհին ի Հոլանդիայ, եւ կարգելոյ առանձինն թագաւորութիւն, այս ինքն յամի 1831 ի 25 Փետր. ի տահմային ժողովի ուրեք նոր ինչ սահմանադրութիւն տային, զոր Ահստրոլոս Ա. թագաւոր նոցա ի 21 Յուլ. երդնոյր պահպանել:

Իստ այնմ սահմանադրութեան Բեղզիա է միահեծան թագաւորութիւն ամփոփեալ երկոքումք խորհրդոյ տաճարովք (chambre), որ են Ծերակոյան (senat) եւ սենեակ կամ տաճար խորհրդոյ պատ-

գամաւորաց (députés): Բայց աստ ոչ պատգամաւորքն միայն, այլ եւ խորհրդականք ծերակուտին եւս ի ժողովրդենէ ընտրին: () Բէնս ինչ դնել ինքնին չիշխէ թագաւորն, այլ հանդերձ խորհրդականօք տաճարաց խորհրդոյ: Բայց նորոգ ինչ օրէնս առաջի արկանել իշխան է եւ թագաւորն եւ ծերակոյտն եւ պատգամաւորք: Պարտ եւ պատշաճ է եւ ծերակուտին եւ պատգամաւորացն ի խորհուրդ ժողովել զոնեւոյ մի անգամ ի տարւոյ յերկրորդում երեքշաբաթոյ Նոյեմ. ամսոյ, եթէ չիցեն յառաջագոյն ժողովեալ. եւ զոնեւոյ զաւուրս քառասուն տուելոց է խորհուրդն: Ի մեռանել թագաւորին երկօրին եւս տաճարք խորհրդոյ ժողովին ինքնին թէ կարի անագան յետ տասն աւուրց ի վերայ անցանելոյ մահուան նորա: Յետ մահու թագաւորին, մինչ չեւ իցէ նորին պայազատ երգումն տուեալ, ամենայն ինչ յանուն Բեղգիացոց ազգին կատարի: Օ, յանձանձիշս (régent) տերութեան եւ զինամակալ (tuteur) կարգեն խորհրդականք երկոցունց տաճարաց խորհրդոյ: Խորհուրդք երկոցունց եւս տաճարաց հրապարակաւ լինին: Աթէ վիճակքն հաւասար ելանիցեն, մերժի խնդիրն:

Օ, պատգամաւորս այնպիսի քաղաքացիք ընտրեն որք զհարկան՝ որ վասն սոցին իրաց յօրինաց սահմանեալ են, հատուցանեն, եւ հարկացն չէ պարտ աւելի քան զ100 դահեկան Աւստրիացոց (florins), եւ ոչ պակաս քան զ20 լինել: (Թ) Ի պատգամաւորացն՝ որ առաքին ի ժողովրդենէ անտի, չպարտի բազում յոյժ լինել, թէ շատ՝ առ 40,000 այր ի ժողովրդենէ, մի պատգամաւոր: Օ, ի մարթայցէ որ լինել պատգամաւոր, պարտի ծննդեամբ Բեղգիացի լինել, կատարեալ զ25 ամ հասակի եւ բնակել անդէն յաշխարհին: Օ, ամս չորս կան մնան պատգամաւորք ի նմին պատուի, եւ յերկուս ամս մի անգամ կէս պատգամաւորացն փոփոխի: Ի ժամանակի խորհրդոցն իւրաքանչիւր պատ-

գամաւոր առնուլ ամսոյ ամսոյ 200 դահեկանս Աւստրիացոց :

Խորհրդականք ծերակուտին ըստ համեմատութեան բնակչաց իւրաքանչիւր դաւառաց ընտրին յայնց քաղաքացոց՝ յորոց պատգամաւորք ընտրեալ իցին : Չէ մարթ ումք լինել ի ծերակուտէ անտի, եթէ չիցէ ծննդեամբ Բեղզիացի, պարտի ունել զընտելութիւնն յաշխարհին, զքառասնամենիք անցեալ, եւ ոչինչ պակաս քան 1000 դահեկանաց Աւստրիացոց հարկս հարկանել : Թիւ համարոյ ծերակուտին հասանէ ցիէս թուոյ պատգամաւորաց : Օչմս ութ կան նոքա ի պաշտամանն, եւ ի շորս ամս մի անգամ կէսք ի նոցանէ փոփոխին :

Թագաւորն հաւանութեամբ խորհրդականաց երկոցունց խորհրդոցն անուանէ զիւր պայազատ . բայց հարկ է զի $\frac{2}{3}$ մասունք խորհրդականացն մօտ լինիցին ի խորհրդեանն, եւ զի $\frac{2}{3}$ մասն ի նոցանէ միաբան հաւանեացին : Հրաման թագաւորին շունի ոյժ, եթէ ոչ պաշտօնեայն՝ որ պատասխանի տալոց է ընդ այնր, արկցէ ձեռնագիր հրովարտակին : Չէ մարթ բռնանալ կամ ձեռնամուխ լինել ի թագաւոր անգր : Նա կարդէ հրամանատարս ի վերայ զօրուն, զգլխաւոր պաշտօնեայս գործակալութեան աշխարհին եւ արտաքին իրաց : — Չէ մարթ ումք՝ որ յարբունի տանէ իցէ, լինել պաշտօնեայ տերութեան :

Գոն յաշխարհին եւ դաւառական ժողովք :

Գ

Գ Ա Ղ Ի Ա

ԼՆԻՄՍԲԵՆ ի նախնեաց էին ի Գաղիացոց աշխարհին առանձինն խորհրդանոցք ըստ դաւառաց դաւառաց՝ յորս տիրէին իշխանք որ ունէին զերկիրն ի վիճակ ի թագաւորէ անտի . զի այնպիսի իշխանք,

որպէս ի ժամանակին յայնմիկ ամենայն ուրեք սո-
վորութիւն էր, ունէին իշխանութիւն օրէնսդրու-
թեան եւ դատաւորութեան, եւ ինքնակամ վարէին
զիրս զաւառին: Բայց սակայն այս իշխանութիւն
յաւուրց անտի Լուդովիկոսի ԺԱ. սկսաւ վատթա-
րել, եւ ի ժամանակի Լուդովիկոսի ԺԳ. համօրէն
աշխարհն Գաղիացոց արձակ կամ ազատ միահեծան
իշխանութիւն էր: Յամի 1789 ի մեծի կարօտու-
թեան մտից արքունի եւ յապականել համօրէն
ժողովրդեանն, յարեաւ ապստամբութիւն: Ասկիբ
որ յայնժամ վերակացու էր մտից տէրութեանն,
արար ժողով եւ կոչեաց զերեսին Աարգս (états) տէ-
րութեանն միանգամայն, զվիճակաւորս, զազնուա-
կանս, եւ զռամիկն՝ որ է երրորդն կոչեցեալ կարգ
(tiers état): Այլ էին ի խորհրդի անդ վիճակաւորք
300 եւ ազնուականք նոյնչափ, իսկ ի սամկէ 600
այր. եւ հաճոյ թուեցաւ բաղմութեանն առնել ժո-
ղով ազգային: Այս ժողով ետ վճիռ ի 4 Աւգոստ. տե-
սոյ, թէ պարտ է զնել սահմանադրութիւն ինչ՝ որոյ
հիմն իցեն մարդկեղէն իրաւունք: Բայց հազիւ յա-
մի 1791 յ3 Սեպտ. ամսոյ ծանուցաւ լուի լու ամե-
նեցուն սահմանադրութիւնն. եւ յետ աւուրց ինչ
ստիպեցաւ Լուդովիկոս ԺԶ. երդնուլ հաստատան
ունել զայն սահմանադրութիւն. եւ ապա եցոյց եւ
յայտ արար այլոց տէրութեանց զսահմանադրու-
թիւնն՝ զոր ընկալաւ:

Բայց ոչինչ յերկարեցին նոր կարգքն, զի սպա-
նեալ ապստամբելոցն զթագաւորն, այլ ինչ նոր
սահմանադրութիւն հնարեցին, որ մինչեւ ցամն 1814
դարձեալ չորիցս փոփոխեցաւ (ի 24 Յունիս. 1793. —
ի 23 Սեպտ. 1795. — յ13 Դեկ. 1799. — ի 6 Ապր.
1814): Ի հաստատել յայնժամ Լուդովիկոսի ԺԸ.
յաթոս թագաւորութեան, եզ նոր ինչ սահմանա-
դրութիւն, որ է վեցերորդ, տուեալ ի 4 Յունիս
ամսոյ նոր թուղթ (charte): Ի դառնալ միւսան-

գամ Նապոլէոնի ի Գաղիա, մերժեցաւ այն գիր, եւ իբրեւ անկաւ նա երկրորդ անգամ ի տէրութենէ եւ Լուդովիկոս միւսանգամ առ զթագաւորութիւնն, անդրէն հաստատեցաւ գիրն :

Նոյն գիր է որ այժմ պահի յաշխարհին, միայն յետ անկանելոյ Աարոլոսի Ժ. ի թագաւորութեանէ, եւ աւուրբք ինչ յառաջ քան զթագաւորել Լուդովիկոսի Փիլիպպոսի, էր ինչ զոր փոփոխեցին. եւ ապա յամին երկրորդի (1831, ի 29 Գեկ.) դարձեալ փոփոխմունն ինչ ի ներքս մուծին : Այլ վասն այնորիկ ուղղեալ եւ յարդարեալ գիրն կոչեցաւ :

Արդ ըստ այնց օրինաց Գաղիացւոց տէրութիւնն է թագաւորութիւն ըստ օրինակի Բրիտանացւոցն ամփոփեալ : Թագաւորն է մեծ եւ զլխաւոր տէրութեանն. անձն նորա նուիրական է, եւ չէ մարթ բանութիւն ինչ ի նա հասուցանել : Ի նորա անուն լինի արդարութիւն եւ դատաստան, եւ զգատաւորսն՝ զորս նա կարգէ, չէ մարթ ումեք հանել ի պաշտամանէն : Նա է հրամանատար ամենայն զօրաց ծովու եւ ցամաքի. ինքն թէ կամի, առնէ պատերազմ եւ դաշինս խաղաղութեան կռէ. զամենայն պաշտօնեայս զլխաւորս տէրութեանն ինքն յանուանէ կարգէ : Իշխան է թէ կամիցի առնել թողութիւն կամ կարծել զպատիժս պատուհասիցն : Նա միայն կարող է զօրէնս կամ զհրամանս տալ արդեամբք կատարել. բայց ինքնին առանձինն օրէնս դնել չէ իշխան. այլ զամենայն օրէնս դնէ հանդերձ այնորիւք՝ որ փոխանորդք (représentants) են ժողովրդեանն :

Փոխանորդք ժողովրդեանն յերկուս մասունս բաժանին, որք Ատենակալք (Pairs) եւ Պատգամաւորք (Députés) անուանեալ կոչին, եւ երկոքին ուրոյն ուրոյն գումարին ի խորհուրդ, ատենակալքն ի սենեկի կամ ի տաճարի խորհրդոյ ատենակալացն, եւ պատգամաւորք ի սենեկի կամ ի տաճարի խորհրդոյ պատգամաւորացն : Ատենակալացն իշ-

որպէս ի ժամանակին յայնմիկ ամենայն ուրեք սովորութիւն էր, ունէին իշխանութիւն օրէնսդրութեան եւ դատարութեան, եւ ինքնակամ վարէին զիրս զաւառին: Բայց սակայն այս իշխանութիւն յաւուրց անտի Լուդովիկոսի ժԱ. սկսաւ վատթարել, եւ ի ժամանակի Լուդովիկոսի ժԳ. համօրէն աշխարհն Գաղիացւոց արձակ կամ ազատ միահեծան իշխանութիւն էր: Յամի 1789 ի մեծի կարօտութեան մօտից արքունի եւ յապականել համօրէն ժողովրդեանն, յարեաւ ապստամբութիւն: Այլեր որ յայնժամ վերակացու էր մօտից տէրութեանն, արար ժողով եւ կոչեաց զերեսին կարգս (états) տէրութեանն միանգամայն, զվիճակաւորս, զազնուականս, եւ զաւամիկն՝ որ է երրորդն կոչեցեալ կարգ (tiers état): Այլ էին ի խորհրդի անդ վիճակաւորք 300 եւ ազնուականք նոյնչափ, իսկ ի սամիկ 600 այր. եւ հաճոյ թուեցաւ բաղմութեանն առնել ժողով ազգային: Այս ժողով ետ վճիռ ի 4 Աւգոստմսոյ, թէ պարտ է դնել սահմանադրութիւն ինչ՝ որոյ հիմն իցեն մարդկեղէն իրաւունք: Բայց հազիւ յամի 1791 յ3 Սեպտ. ամսոյ ծանուցաւ լու ի լու ամենեցուն սահմանադրութիւնն. եւ յեա աւուրց ինչ ստիպեցաւ Լուդովիկոս ժԶ. երդնուլ հաստատուն ունել զայն սահմանադրութիւն. եւ ապա եղոյց եւ յայտ արար այլոց տէրութեանց զսահմանադրութիւնն՝ զոր ընկալաւ:

Բայց ոչինչ յերկարեցին նոր կարգքն, զի սպանեալ ապստամբելոցն զթագաւորն, այլ ինչ նոր սահմանադրութիւն հնարեցին, որ մինչեւ ցամե 1814 դարձեալ չորիցս փոփոխեցաւ (ի 24 Յունի. 1793. — ի 23 Սեպտ. 1795. — յ13 Դեկ. 1799. — ի 6 Ապր. 1814): Ի հաստատել յայնժամ Լուդովիկոսի ժԸ. յաթոս թագաւորութեան, եղ նոր ինչ սահմանադրութիւն, որ է վեցերորդ, առեալ ի 4 Յունիս ամսոյ նոր թուղթ (charte): Ի դառնալ միւսան-

գամ Նապոլէոնի ի Գաղիա, մերժեցաւ այն գիր, եւ իրրեւ անկաւ նա երկրորդ անգամ ի տէրութենէ եւ Լուդովիկոս միւսանգամ առ զ[Թագաւորութիւնն, անդրէն հաստատեցաւ գիրն :

Սոյն գիր է որ այժմ պահի յաշխարհին, միայն յետ անկանելոյ Աարոլոսի Ժ. ի Թագաւորութենէ, եւ աւուրբք ինչ յառաջ քան զ[Թագաւորել Լուդովիկոսի Փիլիպպոսի, էր ինչ զոր փոփոխեցին. եւ ապա յամին երկրորդի (1831, ի 29 Գեկ.) դարձեալ փոփոխմունս ինչ ի ներքս մեծին : Աւ վասն այնորիկ ուղղեալ եւ յարդարեալ գիրն կոչեցաւ :

Արդ ըստ այնոց օրինաց Գաղիացւոց տէրութիւնն է Թագաւորութիւն ըստ օրինակի Բրիտանացւոցն ամփոփեալ : Թագաւորն է մեծ եւ զխաւոր տէրութեանն. անձն նորա նուիրական է, եւ չէ մարթ բռնութիւն ինչ ի նա հասուցանել : Ա նորա անուն լինի արգարութիւն եւ դատաստան, եւ զդատաւորսն՝ զորս նա կարգէ, չէ մարթ ումբ հանել ի պաշտամանէն : Աս է հրամանատար ամենայն զօրաց ծովու եւ ցամաքի. ինքն թէ կամի, առնէ պատերազմ եւ զաշինս խաղաղութեան կռիւ. զամենայն պաշտօնեայս զխաւորս տէրութեանն ինքն յանուանէ կարգէ : Իշխան է թէ կամիցի առնել թողութիւն կամ կարծել զպատիժս պատուհասիցն : Աս միայն կարող է զօրէնս կամ զհրամանս տալ արդեամբք կատարել. բայց ինքնին առանձինն օրէնս դնել չէ իշխան. այլ զամենայն օրէնս դնէ հանդերձ այնորիւք՝ որ փոխանորդք (représentants) են ժողովրդեանն : Փոխանորդք ժողովրդեանն յերկուս մասունս բաժանին, որք Ատենակալք (Pairs) եւ Պատգամաւորք (Députés) անուանեալ կոչին, եւ երկոքին ուրոյն ուրոյն գումարին ի խորհուրդ, ատենակալքն ի սենեկի կամ ի տաճարի խորհրդոյ ատենակալացն, եւ պատգամաւորք ի սենեկի կամ ի տաճարի խորհրդոյ պատգամաւորացն : Ատենակալացն իշ-

խանութիւն չէ, ըստ օրինակի Անգղիացւոցն ատենակալացն իշխանութեան, ժառանգութեամբ, որպէս էրն երբեմն եւ ի Գաղիա, այլ թագաւորն ընտրէ զնոսա ի կարգաց ինչ կամ յաստիճանաց մարդկան, որ օրինօք ինչ տուելովք յամի 1831 հաստատեալ են. իշխանութիւն նոցա ցիւեանս է, եւ թիւ համարոյ նոցա չէ սահմանեալ. այժմ որիք իրբեւ 300 են: Պարտ եւ պատշաճ է նոցա զոնեայ քսան եւ հինգ ամաց լինել առ մտանելոյ ի խորհուրդ, եւ որ երեսուն ամաց են, նոքա միայն իշխեն արկանել վիճակ ընտրութեան կամ յայտ առնել զիւրեանց կարծիս հաւանութեան (ont voix délibérative): Առնայն համօրէն իշխանք թագաւորազունք անդստին ի ծննդենէ իւրեանց ատենակալ համարին. իրբեւ ի շափ հասանեն, մարթեն մտանել յատեան խորհրդոյ, եւ ի լինել քսանեւ հինգ ամենի, կարող են արկանել վիճակ: Ատենակալացն չիք վարձք կամ թոշակ կամ հաս ինչ կամ այլ պարգև յարքունուստ: Օգահերէց գլխաւորութիւն տաճարի խորհրդոյ ատենակալաց ունի դպրապետն (chancelier) Գաղիայ. ապա թէ նա չիցէ մօտ, թագաւորն զայլ ոք անդստին յատենակալաց յայն դործ կարգէ: Չէ մարթ զայր ատենակալ ի բանդ արկանել կամ զայլ ինչ պատուհաս ի վերայ ածել, բայց միայն հրամանատաճարի խորհրդոյ ատենակալաց:

Օպատգամաւորս ընտրէ ժողովուրդն յիւրաքանչիւր ծիրս կամ ի շրջանակս (arrondissement): Օլանս հինգ կան նոքա ի պաշտամանն, եւ ապա ամենեքին միանգամայն փոփոխին: Ուրք ընտրենն պարտ է զի զոնեայ 25 ամաց իցեն, եւ հարկանիցեն հարկ 200 դահեկան Գաղիացւոց (francs). իսկ որք ընտրինն՝ պարտին զոնեայ երեսնամեայ լինել եւ 500 դահեկանաց հարկս հարկանել: Թիւ համարոյ նոցա է 459: Վահերէց տաճարի խորհրդոյ պատգամաւորաց անդստին ի նոցունց պատգամա-

ւորաց ընտրի ամի ամի, իբրև ի ժողով գումարին: Իսկ թագաւորն կարգէ արս երկուս զի խնամ տարցին իրացն՝ զորաց ի խորհրդեան անդ բանք լինին. սորա յապարանս անդ՝ ուր խորհուրդն լինի, բնակեն, եւ չէ մարթ նոցա առանց հրամանի արքայի ի մայրաքաղաքէ անտի երթալ ուրեք: Պատգամաւորքն շառնուն թոշակ վասն պատգամաւորութեանն: Բնդ ամենայն ժամանակս խորհրդոցն եւ յառաջ քան զխորհուրդն եւ յետոյ շարաթս վնց, չէ օրէն զոր ի պատգամաւորաց կալեալ ի դիպահոջ դնել. նոյնպէս չէ արժան ի խորհրդոցն ժամանակի ունել զոր ի նոցանէ մինչ չեւ ժողովոյն հրաման տուեալ: Բայց յայնժամ միայն հնար է, յորժամ ի գործել նորա զյանցանսն ի վերայ հասեալ ըմբռնիցեն:

Թագաւորն կոչէ զատենակալս եւ զպատգամաւորս ի խորհուրդ միանգամայն ի նմին ժամանակի, այնպէս զի երկուքին եւս ջնկքն՝ որ ունին իշխանութիւն օրէնս դնելոյ, ի միասին միանգամայն առնեն սկիզբն ժողովոց իւրեանց, եւ ի նմին աւուր միանգամայն առնեն վախճան ժողովոյն. եւ թագաւորն ինքնին է որ երկուցուն խորհրդոցն սկիզբն առնէ եւ կատարէ: Ամենայն ժողով ատենակալաց՝ որ լինի ի ժամանակի յորժամ պատգամաւորք չիցեն կոչեցեալ ի խորհուրդ, հակառակ է օրինաց, եւ եթէ օրէնս ինչ հաստատիցեն, օրէնքն այն չհամարին օրէնք: Բայց քանզի ատենակալք ոչ օրէնսդիրք եւեթ են այլ եւ զատաւորք, զի նոցա միայն անկ է դատել զամենայն յանցաւորս՝ որ շարիս ինչ նիւթեն աշխարհին եւ թագաւորութեանն եւ արքայի, որպէս զմասնիչս, զդաւաճանս, այլովքն հանդերձ, նմին իրի յորժամ ոչ իբրև օրէնսդիրք այլ իբրև զատաւորք ժողովեալ իցեն, եւ միայն զզատաւորութեան պաշտօն ի կիր արկեալ վարիցեն, յայնժամ գործք նոցա վաւերականք են:

Թէպէտ եւ ամի ամի զերկոսին խորհուրդան իսկ ժողովէ թաղաւորն, սակայն կարող է զժամանակն յապաղել. մանաւանդ թէ ունի իսկ իշխանութիւն զամենայն պատգամաւորսն միանգամայն մերժել ի պաշտամանէն. այլ պարտ եւ պատշաճ է յայնժամ զի յերեքամեայ ժամանակի նոր պատգամաւորք ընտրեսցին եւ ժողովեսցին իսկ ի խորհուրդ:

Ար կամիցին խօսել ի տաճարի անդ խորհրդոյ, թէպէտ ատենակալ իցէ, թէպէտ պատգամաւոր, պարտ է նմա երթալ ելանել ի բեմն՝ որ կայ անդէն, եւ անտի խօսել: Իսկ զհաւանութիւնս իւրեանց երկոքումք օրինակօք յայտ առնեն. յորժամ զմասանց ինչ օրինաց իցեն բանքն, կամ զգուշնաբեայ ինչ իրաց, յոտն կալով եւ բազմեալ մնալով յայտ առնեն թէ իցէ իւրաքանչիւր օք հաւան թէ չիցէ: Եւ յորժամ զամենայն իսկ զօրինաց իցեն բանք, յայնժամ ոչ յայտնապէս, այլ ի ծածուկ արկանեն քուեսոյս, եւ քուէիւքն յայտնի հաւանութիւնն եւ շահաւանութիւն: Ինչպէս անգամ գէպ լինի զի զիւրաքանչիւր մասն օրինաց ինչ ուրոյն ուրոյն ընդունին խորհրդականքն, բայց յետոյ իբրեւ արկանին քուեսայք վասն բովանդակ օրինացն, մերժին օրէնքն եւ չլինին ընդունելի: Արպէս եղևն իսկ յամի 1837 վասն օրինացն՝ զոր կամէին հաստատել, զի եթէ ի զինուորաց օք յանցանա ինչ յանցանիցէ, ոչ հակառակ օրինաց զինուորութեան, այլ ընդդէմ քաղաքային օրինաց, մի դատեսցի առաջի ատենակալացն կամ երդուելոցն (jurés), որպէս սովորութիւն է նոցա զամենայն ոճիր հակառակ քաղաքային օրինաց դատել, այլ ի զինուորական ատեան երթիցէ եւ անդ լինիցի դատաստան: Կարծեալ ի նմին ամի իբրեւ յարկանել քուեսայս, քուեսայք երկոցսնց կողմանցն հաւասար դտան, մերժեցաւ խնդիրն. ուստի յայտ է թէ ի լինել հաւասար երկուց ընդդիմակաց կողմանց, զահերեցն չիշխէ իւրով հաւանութեամբն

կամ քուէիւն առնել զի մի կողմն յաղծեացէ, եւ հասցի վճիռ զիրացն, այլ հարկ է մերժել զինդիրն: — Օրէնս ինչ առաջի արկանել իշխան է եւ թագաւորն եւ ատենակալք եւ պատգամաւորք:

Այժմ՝ երկոցունց իսկ տաճարաց խորհուրդք հրապարակաւ լինին. ամենեցուն՝ որոց կամիցին, մարթ է գալ մտանել ունկնդիր լինել բանից ժողովոյն, մանաւանդ զի վաղվաղակի իսկ ի լրագիրս հռչակեն զհամբաւ իրացն: Բայց ի ծածուկ լինին խորհուրդք, յորժամ արք իբրեւ հինգ ի խորհրդականացն այնպէս կամիցին:

Մարթ է պաշտօնէից (ministres) տէրութեան լինել ատենակալ կամ պատգամաւոր ի խորհուրդս նոցա. դարձեալ իշխան են նոքա մտանել յերկուսին իսկ խորհուրդս, եւ պարտ է խորհրդականացն լսել զբանս նոցա յորժամ խօսել ինչ յատենի անդ կամեցին:

Գ.

ՍՊԱՆԻԱ

ԹԻՊԵՏ եւ յառաջ ժամանակաւ ի Սպանիացոց աշխարհին գոյին ժողովք (cortès), որովք ամփոփեալ իմն եւ նուազեալ էր արքունի իշխանութիւն, բայց անդասին իսկզբանէ ժԸ. դարու վարչութիւն աշխարհին լինէր արձակ միահեծան. բաց ի գաւառաց ինչ՝ յորս էին ժողովք գաւառականք: Յամի 1808 Նապոլէոն մերժեալ յաշխարհէն զբուն Սպանիացոց թագաւոր զԱրսոլոս Գ. թագաւորեցունցանէր անդէն զՅովսէփ զիւր եղբայր, եւ փոխեալ զհանգամանս առաջնորդութեան աշխարհին, դներ ծերակոյտ եւ ժողով ասհմային: Յետ սակաւ ամաց հին ժողովք (cortès) ազգին, որք ի բազում ժամակաց հեռէ ջնջեալ էին, միւսանգամ ժողովէին ի

29 Մարտի յամի 1812 ի կաղիքս եւ նոր ինչ սահմանադրութիւն հանէին: Բայտ այսմ սահմանադրութեան իշխանութիւնն արքունի գրեթէ ամենեւին յոչինչ դառնայր եւ համօրէն զօրութիւն ի ձեռս ժողովրդեան անցանէր, որոյ փոխանորդք ի միւս ժողովի եւեթ գումարէին:

Իբրեւ յամի 1814 Փերդինանդոս Է. որդի կարոլոսի Գ. ի Գաղիացւոց աշխարհէն՝ ուր իբրեւ ի դիպահնջ կայր, դառնայր ի Սպանիա եւ ի բարձթադաւորութեան հարց իւրոց ամբառնայր, զայն սահմանադրութիւն՝ որ արքունի իշխանութեան իւրում հակառակ էր, ջնջէր բառնայր ի միջոյ, ի ձեռն զօրականաց ի գիշերի միւսմ զժողովս ազգին ցրուէր, եւ միւսանդամ զառաջին զհին զարձակ միահեծան իշխանութիւնն ի ներքս մեծանէր: Համի 1820 զօրականն յապտամբութիւն դարձեալ, պահանջէին միւսանդամ զսահմանադրութիւն 1812 ամին նորոգել, եւ ստիպէր իսկ թագաւորն ի նոցա կամն զիջանել: Բայց զամն երիս եւեթ կային մնային իրքն ի նմին կարդի, եւ ապա յամի 1823, ի Գաղիացւոցն օգնականութիւն գտեալ թագաւորին, դարձեալ արձակ միահեծան իշխանութեամբ սկիզբն առնէր զաշխարհն վարել:

Համի 1830 ի 29 Մարտի Փերդինանդոս ջնջեալ զօրէնս յաջորդութեան՝ զոր Բուրբոնեանք բերեալ էին յաշխարհն, որով եւ արուաց միայն մարթ էր ի բարձ թագաւորութեանն ամբառնալ, միւսանդամ զհին օրէնս Սպանիացւոց յաջորդութեան ի ներքս մեծանէր, որով եւ կանանց մարթ էր ի բարձ թագաւորութեան ելանել: Օչայսր զհետ գայր զի վաղվազակի յետ թագաւորին մեռանելոյ (1833), յերկուց բաժնից անտի Սպանիացւոց, յորոց մին ընդ արձակ միահեծան իշխանութիւնն կամէր եւ մեռն ընդ ամիսփեայն եւ ընդ նուազեալ, առաջինն՝ որ Առաքելականացն կոչէր, զկողմն կարոլոսի զեղբօր ար-

բայի ունէր, եւ երկրորդն՝ որ Սեւոցն յորջորջէր, զեղիսարեթի դասեր նորա, որով եւ անհնարին խոսվութիւնք եւ սաստիկ պատերազմունք յաշխարհին լինէին: Յամի 1834 Քրիստինէ զշտոյ, կին Փերդիանանդոսի, որ ի մանկութեան դասերն իւրոյ եղիսարեթի յանձանձիչ տէրութեանն էր, ի նորա անուն նոր ինչ սահմանադրութիւն հաստատեաց, եւ այնուհետեւ հին ժողովք ազգին միւսանդամ յառնէին, բոյց պլլովք կերպարանօք:

Արդ ըստ այնմ սահմանադրութեան՝ Սպանիացոց աշխարհ եղլււ մմիոսփեալ միահեծան իշխանութիւն, եւ ժողովք ազգին յերկուս տաճարս խորհրդոյ բաժանեցան. մին կոչեցաւ Մեծամեծաց (proceres), եւ երկրորդն՝ Հոգաբարձուաց (procuradores): Ի մեծամեծաց անտի կէսք ժառանգութեամբ ունէին զստիճանն, կէսք ընդ պաշտաման ինչ, եւ կէսք եւս ցկեանս ի թագաւորէ ընտրէին: Թախ համարոյ սոցա չէր հաստատուն: Հոգաբարձուք ըստ գաւառաց գաւառաց ի ժողովրդէն ընտրէին, եւ թախ համարոյ նոցա էր 188. զամս երիս պարտ էր նոցա կալ մնալ ի պաշտամանն, եթէ ոչ թագաւորն վաղազոյն արձակէր զնոսա: Թագաւորն ընտրէր զգահերէց եւ զփոխանակ զահերիցու ի հինգ արանց անտի՝ զորս առաջի արկանէր նմա տաճարն: Ամս անկ էր զժողովն գումարել, յազաղել եւ լուծանել, բոյց պարտ էր զի գոնէ յետ ամի միոյ լուծանելոյ, միւսանդամ գումարեցոյին: Առ նորոգ ինչ օրէնս մուծանելոյ կարեւոր էր հաւանութիւն երկուց տաճարաց եւ հաստատութիւն օրինացն ի թագաւորէն: Խորհուրդք երկոցունց եւս տաճարաց հրապարակաւ լինէին:

Յամի 1836 դարձեալ խոսվութիւնք եւ ստահակութիւնք ի զինուորաց լինէին, եւ սահմանադրութիւն Վադիբոսի 1812 ամին միւսանդամ առ ժամանակ մի սպրդեաց եմուտ: Այլ իբրեւ տեսին թէ այն սահմանադրութիւն չէ բաւական զխոսվութիւնսն հան-

զարտեցուցանել, բազում ինչ փոփոխմանս ի նոյն առնելին, որպէս զի նորոգ ինչ սահմանադրութիւն մարթ է համարել: Արեւորագոյն մասունք այսր սահմանադրութեան են. Ա. զի երկու տաճարք խորհրդոց լինիցին, բայց այնպէս զի եւ ոչ միոյն անդամք շտանուցուն ժառանգութեամբ զաստիճանն. եւ մին անդրափն ի ժողովրդէնէ ընարեցի: Բ. Թագաւորն պարտի հաստատել զօրէնս՝ զոր տաճարացն խորհրդոց ընկալեալ իցէ, որպէս զի օրէնք աւերութեան համարեցին. սովին ետուն թագաւորին միւսանդամ զերաւունս եւ զիշխանութիւն մերժելոյ զօրէնսն՝ զօր չկամիցի, քանզի յամի 1812 բարձեալ էին ի թագաւորէ անտի իշխանութիւնն այն եւ իրաւունք: Գ. Թագաւորն ժողովէ զժողովսն եւ արձակէ, նա եւ կարող իսկ է քակել զնոսա, միայն թէ ի սահմանեալ ժամանակի միւսանդամ ժողովեցէ. որով չիշխեն խորհրդականք ինքնին ժողովս դուժարել, եւ շեն ժողովք նոցա անլոյծք, որ ոչ միայն բազում շարեաց պատճառք լինէին, այլ եւ ամենեւին իսկ հակառակ էին արքունական իշխանութեան:

Օչայս սահմանադրութիւն յամի 1837 յ18 Յունիսի, Քրիտիկէ յանուն դատերն իւրոյ, երզնոյր հաստատուն ունել, նոյնպէս եւ ազգն զնոյն երգումն երգուաւ: Յայնմ ժամանակէ հետէ ժողովքն անուանեալ կոչին Ծերակոյտ եւ Տաճար խորհրդոյ պատգամաւորաց: Օչանդամն երկոցունց եւս տաճարաց ընտրէ ժողովուրդն ըստ 49 գաւառաց աշխարհին. բայց զանդամն ծերակուտին ոչ ամենեւին իսկ ինքնին ընտրէ, այլ առաջի եւեթ արկանէ երիս ընդ միոյ, յորոց զմի սմն ընտրէ թագաւորն. իսկ զպատգամաւորսն ժողովուրդն ընտրէ եւ հաստատէ: Անդամք ծերակուտին ոչ ընտրին ցիւանս, այլ յիւրաքանչիւր նուագի յորժամ ամենայն պատգամաւորք նորոգ ընտրին, յայնժամ երրորդ մասն ծերակուտին, ըստ կանխութեան ժամանակին մտանելոյ նոցա ի

պաշտօնն, փոփոխին: Օգտահարեց ծերակուտին թագաւորն կարգէ: Անդամք ծերակուտին պարտին լինել ըստ թուոյ երկուց երիր մասանց պատգամաւորաց. ուստի քանզի պատգամաւորք 250 են, անկ է թէ խորհրդականք ծերակուտին իցեն արք 166, որք ի միջոյ 498 աւագ գործակալաց եւ պաշտօնէից տէրութեանն ընտրին: Պատգամաւորք զերիս երիս ամս միանգամ փոփոխին: Ամի ամի ժողովին ժողովքն:

Յամի 1815 դարձեալ նոր ինչ սահմանադրութիւն կարգէին, որով թիւ համարոյ խորհրդականաց ծերակուտի շէ այսուհետեւ սահմանեալ, եւ թագաւորն անուանէ զնոսա յկեանս: Պարտ է նոցա լինել վաթսնամեանի, ունել յաճախութիւն մտից եւ աւագութիւն պաշտաման. միայն արքայորդուց եւ որդուց այնր՝ որ ժառանգն համարի, մարթ է քսան եւ հինգամեանի լինել խորհրդական ի ծերակուտի: Առ իւրաքանչիւր 50,000 այր ի ժողովրդենէ պարտ է կացուցանել մէն մի պատգամաւոր: Պատգամաւորաց արժան է լինել քսան եւ հինգ ամաց, զամս հինգ կան նոքա յաստիճանին: Ամի ամի ժողովին խորհուրդքն: Թագաւորն կոչէ զնոսա ի խորհուրդ, յապաղէ եւ ի զլուխ հանէ: Վարձեալ իշխան է նա զտաճար պատգամաւորացն ամենեւին իսկ լուծանել. բայց պարտ է զի դոնէ յետ երից ամսոց այլք փոխանակ ընդ առաջնոցն ընտրեացին եւ ժողովեացին ի խորհուրդ:

Ի դաւառս ինչ հիւտիոյ դեռ եւս կան մնան հին ինչ ազատութիւնք:

Մ.Ա.Ջ.Իս օրէնք վարչութեան աշխարհին Լուսիտանացւոց եղան յամի 1181 ի Ղամիզոն քաղաքի, յորժամ Ալփոնսոս Հենրիկուէզ, առաջին թագաւոր նոցա արար անդ ժողով, որպէս վերագոյն (յէջն 107) պատմեցաք: Պալիաւոր մասունք այնց օրինաց՝ որ բազում ժամանակս կացին մնացին յաշխարհին, մուծանել յօրէնսն՝ զոր եզին երեքին կարգք կամ աւագ որեւոր աշխարհին յամի 1641, յորժամ զլուծ Սպանիացւոց թօթափեցին ի պարանոցաց իւրեանց, եւ միում ումեք ի զարմէ Բրազանտացւոց ետուն զիշխանութիւն թագաւորութեան: Սի ի գլխաւոր մասանց այցց օրինաց այն էր, զի ընդարձակ եւ յայտնի բանիւք շնորհէր աւագանւոյն թագաւորութեան, զթագաւորսն՝ որ բանութեամբ ատրիցեն, ընկենուլ իշխանութենէն: Հարկ իսկ էր զի պայպիսի օրէնք՝ պատճառք անհնարին խռովութեանց եւ ընտանի պատերազմաց լինէին: Բայց սակայն յետ ժամանակաց զօրացաւ արքունական իշխանութիւնն եւ սանձահարեաց զբանութիւն աւագանւոյն, եւ իսխանակ նոցա եզ արս ոմանս իբրեւ ետեղապահս նոցա, զորս ինքն թագաւորն ընտրէր:

Այլ իսկզբան այսր դարու, իբրեւ Պաղիացիք յաշխարհն յարձակեցան, եւ արքունիք Լուսիտանացւոց փոխեցան ի Բրասիլիա, եւ յերկրի անդ զաղթականաց իւրեանց հաստատեցին նոր ինչ թագաւորութիւն՝ որ կոչեցաւ թագաւորութիւն Բրասիլիացւոց, յայնմ ժամանակի սկիզբն եղև խռովութեանց ի Լուսիտանիա: Յամի 1822 նոր ինչ սահմանադրութիւն հաստատեցաւ, ըստ սահմանադրութեան 1812 ամին Սպանիացւոց, նա առաւել եւս հակառակ արքունի իշխանութեան, եւ թագաւորն Յովհան Զ. որ ամաւ միով յառաջագոյն ի Բրասի-

գիացոց աշխարհէ դարձեալ էր, ընդունէր եւ երգնոյր հաստատուն ունել:

Ըստ այսմ սահմանադրութեան մի եւեթ ժողով (cortès) գոյր, որում հարկ էր յամենայն կարգաց տէրութեան առանց իրիք խտրութեան ժողովել, ամի ամի գումարել ի խորհուրդ, եւ յերկուս ամս մի անգամ պարտ էր փափոխել խորհրդականացն. բայց սակայն ամենեւին ազատ էին խորհրդականք ժողովել յորժամ եւ կամեցին, եւ թագաւորին շէր մարթ խափանել զնոսա կամ թէ լուծանել: Աոյս միայն անկ էր իշխանութիւն օրէնս զնելոյ, եւ թագաւորն իշխան էր միայն զօրէնան տալ կատարել: Իմպոզիթ թագաւորին ամօրեայ ժամանակ եւեթ առ ընդունելոյ կամ մերժելոյ զօրէնս ինչ՝ զոր ժողովն կամեր մուծանել: Աթէ մերժէր զայն թագաւորն, եւ ժողովն կայր մնայր յորշմունս իւր, եւ միւսանդամ մատուցանէր զօրէնան առ թագաւորն, այնուհետեւ հարկ էր թագաւորին ընդունել զայն, քանզի թէպէտ ընդունէր թէպէտ ոչ, օրէնքն ունեին զօրութիւն: Ա՛՞՞ եւ ի տալն կատարել զօրէնս չափ իմն եւ սահման եղեալ էր թագաւորին, քանզի ի բազում դէպս ժողովքն ինքնին կարողէին հրամանատարս ծովու եւ ցամաքի: Չէր մարթ երբեք թագաւորին զզօրավարութիւն զպարտպետութիւն զօրաց ունել, եւ ոչ ի բաց կալ ի թագաւորութենէ առանց ժողովոյն հաւանութեան: Թխորհրդականս իսկ իւր յայնցանէ պարտ էր ընարել թագաւորին զորս առաջի արկանէր նմա ժողովն:

Ըստ սահմանադրութիւն ժամանակս ինչ սակաւս եւեթ կայր մնայր հաստատուն. զի կրտսեր որդի թագաւորին Տ. Միքայէլ, ի մօրէն իւրմէ զրդեալ, ջնջէր բառնայր զայդ ի միջոյ, եւ այնուհետեւ յամի 1823 օրէնք եւ երեքին կարգք Ղամկանի ժողովոյն միւսանդամ ի ներքս մուծան: Բայց եւ ոչ այս ամենայն երկայն ժամանակս տեւեալ բաւեցին. քանզի ի մեռանել Յովհաննու Զ. յամի 1826, Տ.

Պետրոս, անգրանիկ որդի արքայի, որ էր կայսր Բրասիլիացւոց աշխարհին, զոր եւ իւր յաջորդ կարգեալ էր Յովհաննու, զսահմանադրութիւն Լուսիտանացւոց փոփոխեալ, նոր ինչ յորինուածութիւնս ի ներքս մուծանէր: Բայտ այնց յորինուածութեանց ժողովք յերկուս տաճարս խորհրդոյ հասանէին, ի տաճար խորհրդոյ աստեղակալաց եւ ի տաճար խորհրդոյ պատգամաւորաց, որոց խորհուրդք հրապարակաւ լինէին: Յաստեղակալաց անտի կէսք ժառանգութեամբ ունէին զաստիճանն եւ կէսք ցկեանս, զորս թագաւորին անկ էր անուանել. բայց թիւ համարոյ նոցա չէր ինչ հաստատութեամբ սահմանեալ: Պատգամաւորք ի շորս ամս մի անգամ ընտրէին ի գաւառսն, եւ թիւ համարոյ նոցա առաւել քան զ140 էր:

Յետ զայս ամենայն կարգելոյ Տ. Պետրոսի, ասէր եթէ զայդ երգնուցուն Լուսիտանացիք հաստատուն ունել, եւ զերեց դուստրն իմ զՄարիամ ընկալցին ի թագուհի, եւ լինիցի նա կին Տ. Միքայէլի (զոր յամի 1824 ի բաց հանեալ էին յաշխարհէն), եւ լինիցի սա յանձանձիչ թագաւորութեան ցորչափ մատաղ է դուստրն իմ եւ չէ կարող անձամբ վարել, ի բաց հրաժարիմ ես ի թագաւորութենէ Լուսիտանացւոց: Այլ յետոյ յայանապէս իսկ ասէր, թէ վայրապար եւ ընդունայն համարեցի հրաժարելս իմ յիշխանութենէ, եթէ մի ինչ յայտանէ՝ զոր պահանջեմն, անարդեացի եւ չելցէ ի գլուխ: Տէր Միքայէլ երգնայր ի նմին ամի ի Վիեննա քաղաքի Աւստրիացւոց, ուր էր նա յայնժամ, զամենայնն հաստատուն ունել, եւ յամին երկրորդի (1827) յ3 Յուլիոսի սկիզբն իսկ առնէր լինել յանձանձիչ թագաւորութեան: Բայց սակայն եւ ոչ մի ամ ի վերայ անցեալ էր (1828 յ3 Մայի.) զժողովսն լուծանէր, եւ զհին Ղամեզոնի ժողովն ըստ երեցունց կարգաց ժողովէր, եւ յետ սակաւ ժամանակի (ի 25 Յունի.) ի ժողովոյ

անտի ընտրեցաւ բուն թագաւոր Լուսիտանիայ, եւ յետ աւուրց ինչ ի վերայ անցանելոյ (յ30 նորին ամսոյ) առ զթագաւորութիւնն ազատ եւ առանց իրիք նուազութեան արքունական իշխանութեանն:

Իբրեւ ամբ ինչ ի վերայ անցանելին (յամի 1831), Տ. Պետրոս թողեալ զկայսերութիւն Բրաբիգիացւոց որդւոյ իւրում Պետրոսի Բ. զայր մտաներ Քւերոպա, եւ սկսանէր կռուել առ հաստատելոյ զթագաւորութիւն դստերն իւրոյ: Միքայել ստիպեցաւ հրաժարել ի թագաւորութենէ, եւ յամի 1834 ի 26 եւ ի 29 Մայի. խոստումն եւս մի երբեք դառնալ ի Լուսիտանիա կամ ի Սպանիա, եւ շխտանել ամենեւին յիրս Լուսիտանացւոց աշխարհին, եւ այնուհետեւ սկիզբն լինէր թագաւորութեան Մարիամայ, եւ օրէնք՝ որ յամին 1826 ի Պետրոսէ եզան, միւսանգամ նորոգէին:

Այլ յամի 1836 ողն ամբարձեալ ռամկին եւ զորականին, ստիպէին զթագուհին այլազգ ինչ սահմանադրութիւն՝ զոր նորա առաջի արկանէին, ընդունել, որ նման էր սահմանադրութեան Սպանիացւոց ամին 1820: Իւոյց տեսեալ ամենեցուն թէ այն սահմանադրութիւն չէ ինչ պատշաճ խաղաղութեան աշխարհին, յամի 1838 մեւս եւս այլ սահմանադրութիւն ի ներքս մուծանէին, որ կարի յանկ եւ միաբան էր ընդ սահմանադրութեան՝ որ յամի 1837 ի Սպանիացւոց աշխարհին հաստատեալ էր: Այնուհետեւ ժողովք ազգին դարձեալ յերկուս տաճարս խորհրդոյ բաժանէին, ի Ծերակոյտ եւ ի տաճար խորհրդոյ Պատգամաւորաց: Ծերակոյտն յողեալ կազմեր յ71 անդամոց, զորս թագաւորին անկ էր անուննել յերկոց երկոց արանոց՝ զորս ընդ միոյ միոյ իւրաքանչիւր առաջի արկանէր ժողովուրդն: Պարս էր անդամոց ծերակուտին 45 ամաց լինել, բոյց միայն ի ժառանգէ թագաւորութեան որ իբրեւ 18 ամաց լինէր, մարթէր մտանել ի խորհուրդ, եւ յոր-

ժամ ի 25 ամ հասակի հասանէր, հաւանութիւն տալ կամ վիճակս արկանել: Չամն վեց պարս էր նոցա կալ մնալ ի պաշտամանն, եւ յերիս ամս միանգամ կէսք եւեթ ի նոցանէ կրանէին ի բաց, բայց մարթ էր թէ միւսանգամ ընարեսցին: 371 անգամս անտի ծերակուտին 5 ի կղզեաց էին, որ մասն բուն հայրենի աշխարհին համարին, եւ 7 ի գաղթականութեանց: Անգամք ծերակուտին շառնուին ինչ սոճիկ կամ հասս: Պատգամաւորաց թիւ համարոյ էր 142, յորոց 12 ի կղզեաց անտի էին, եւ 14 ի գաղթականութեանց. յերիս ամս մի անգամ պարս էր նոցա ընարել ի ժողովրդենէ: յիւրաքանչիւր գաւառս: Պատգամաւորք մինչ գեւ ժողովեալ էին ի խորհուրդ որ ըստ օրէ առնուին ութ դահեկանս Աւստրիացոց:

Թագաւորն իշխան էր զհաւանութիւնս եւ զահամանս խորհրդականաց երկոցունց եւս տաճարաց մերժել. կարօզ էր դարձեալ եւ յապաղել զժամանակ խորհրդոցն, եւ զտաճարսն ամենեւին իսկ լուծանել:

Յամի 1842 զայս սահմանադրութիւն ի բաց թողեալ՝ միւսանգամ զսահմանադրութիւն 1826 ամին ընդունէին:

Ի Տ Ա Լ Ի Ա

ԹԻՊԵՏ եւ Իտալացոց աշխարհ, ըստ օրինակի Գերմանացոց աշխարհի մի ազգ է եւ մի լեզու, բայց սակայն չիք անդ դաշնաւորութիւն ինչ որպէս ի Գերմանիա, եւ տերութիւնք՝ որ յաշխարհին գտանին, չեն ինչ իւրք կապեալ ընդ միմեանս. այլ են իւրաքանչիւր իւր առանձինն հանգամանք առաջնորդութեան, զոր մի ըստ միջէ քննեսցուք:

ՅԱՌԱՋ քան զխռովութիւնս Վաղխացւոց աշխարհին այս թագաւորութիւն չէր ինչ իւրք ամփոփեալ, այլ ազատ եւ արձակ էր ամենեւին. ի ժամանակի դաղխական պատերազմացն եւ յետոյ իսկ բազում անգամ փոփոխմունք ի ներքս մուծան, եւ ազգի ազգի սահմանադրութիւնք եղան: — ՕՆԷԱՊՈԼԻՍ յամի 1799 ժամանակս ինչ սակաւս կարան Վաղխացիք, եւ արարին ընկերհաշտութիւն՝ զոր Պարթենոպեանն կոչեցին. բայց զխաւորք ընկերհաշտութեանն զորս զօրավար նոցա կացոյց, չեղէն բաւական օրէնս ինչ կամ սահմանադրութիւն հաստատել, մանաւանդ զի եւ Փերդինանդոս թագաւոր աշխարհին, որոյ փախստական լեալ էր ի Սիկիլիա, ի ձեռն Նեղասնի ծովապետի Անդղիացւոց եկն միւսանդամ ի Նեապոլիս ի նմին տարւոջ, եւ կռեաց դաշինս խաղաղութեան ընդ Նապոլէոնի եւ յայտ արար թէ չէ յուրք կողմն լինելոց:

Այլ յետոյ իբրեւ տորմիզ նաւաց Անդղիացւոց եւ Ռուսաց եկն եհաս ի Նեապոլիս զհետ պնդել զօրացն Վաղխացւոց, Նապոլէոն այսպիսի ինչ վճիռեա, եթէ Բուրբանեանց տունն մի այլ իշխան լիցի ի վերայ աշխարհին Նեապոլսեցւոց: Ապա (1806 Մարտ. 1806) Յովսէփ, եղբայր Նապոլէոնի անուանեցաւ ի նմանէ թագաւոր Նեապոլսի, եւ յամի 1808 ի 20 Յունի. եւ Նեապոլսեցւոց սահմանադրութիւն ինչ որ էր բոս օրինակիս բոս այսմիկ: Աքք հարիւր բնորեցին, յորոց կարգեցի խորհրդանոց ազգին, եւ խորհրդականք խորհրդանոցին ի հինգ աստիճանս կամ դահս (sedili) բաժանեցին. այս ինքն կղերք, պնտաւականք, հողակալք, գիտունք եւ վաճառականք: — Հրամանաւ թագաւորին արժան էր գումարել խորհրդականաց խորհրդանոցի ազգին ի ժո-

զով, զոր յապաղել եւ լուծանել իշխանութիւն էր
 թագաւորին, բայց հարկ էր գտնեայ յերիս երիս
 ամս մի անգամ ժողովել նոցա ի խորհուրդ: Վար-
 ձեալ եւ զգահերէց զբարձերէց խորհրդանոցին ին-
 քնին արքայի անկ էր անուանել: Պարտ էր խոր-
 հրդոցն ի ծածուկ լինել, եւ զկարծիս առն իւրու-
 քանչիւր շէր օրէն զբողմել կամ այլ իմն ազգ հրապա-
 րակազոյժ առնել. ապա եթէ ոք ի միջոյ խորհրդա-
 կանոց յայնպիսի ինչ մտարերիցէ, ասէին, իբրն ի
 համար ապստամբութեան են, եւ այրն պատուհաս
 կրիցէ: Հարկ արկանել կամ բաժ կամ սակ ի վե-
 րայ զնել, եւ զքաղաքային եւ զպատժոց օրէնս
 փոխփոխել, նոյնպէս եւ զպայման գահեկանաց շրջել,
 այլովքն հանդերձ, կամոց եւ իշխանութեան խոր-
 հրդանոցին պատշաճ եւ օրէն էր: — Ընդ այս
 սահմանադրութիւն հաճեցաւ եւ Նասարէանն, եւ ե-
 րաշխաւոր եւս եղեւ թագաւորին եւ ժողովրդեան
 թէ կատարեոցին եւ ի զլուխ ելցեն իբրն:

Բայց թէպէտ եւ երաշխաւոր եղեւ նա, սա-
 կայն ոչ ինչ վճարեցաւ, քանզի Յովսէփ յետ սա-
 կաւ աւուրց ի բաց մեկնեցաւ յաշխարհէ անախ եւ
 թագաւոր եկաց Սպանիայ: Նոյնպէս եւ յաւուրս
 Մուրառայ՝ որ ի 15 Յուլ. 1808 անուանեցաւ թա-
 գաւոր Նեապոլիսի, ոչ ինչ ել ի զլուխ: Այլ իբրեւ
 խոյս տայր նա յերեսաց Աւստրիացւոց յազմողոց,
 աղաչէին զնա մեծամեծք աշխարհին տալ նոցա վազ-
 վաղակի սահմանադրութիւն ինչ, եւ նովին զվեր-
 ջին երախտիսն ցուցանել նոցա, զի թերեւս հնար
 լնցի նոցա զնոր թագաւորն՝ որ կալոցն էր ի վերայ
 նոցա, խնարհեցուցանել ամել յայն, յորժամ վա-
 զուց հաստատեալ զիրան տեսանիցէ: Այլ նա արկ,
 ասեն, ձեռնադիր ի վերայ սպիտակ քարախ, յորոյ
 վերայ յետոյ գրեցաւ սահմանադրութիւնն եւ փու-
 թանակի գրոշմեցաւ: Բայց իբրեւ յետ 24 ժամոց
 մաին Աւստրիացիք յաշխարհն, ժողովուրդ երկրին

դատաւեաց զգիրն, ևւ առ սան կոխեալ անարգեաց զվճիռն:

Սիկիլիա կղզի եկաց մնաց ընդ ձեռամբ Բուրբոնեանց ընդ հովանեաւ իշխանութեան Անդղիացոց, ի ժամանակին զի Նապոլէոնեանք ի Նէապոլիս տիրէին: Բայց ևւ Անդղիացիք այնչափ ճոխացան, մինչև յամի 1812 զնել նոր իմն սահմանադրութիւն ամենեւին նման Բրիտանացոց սահմանադրութեանն: Իշխանութիւն օրէնս զնելոյ, զօրէնս տարոյ կատարել, ևւ դատելոյ դատաստան՝ բաժանեցան ի միմեանց: Իշխանութիւն օրէնադրութեան տուաւ խորհրդանոցի, իսկ զօրէնսն տալ կատարել՝ թագաւորին պաշտած համարեցաւ, ևւ դատաւորութեան իշխանութիւն՝ ուրոյն դատաւորաց ևւ իշխանաց: Միայն խորհրդականք խորհրդանոցին ունէին իշխանութիւն հարկս արկանել, պաշտօնեայք ևւ այլ ևւս սպասաւորք տէրութեան՝ նոցա պատասխանի տալ պարտականք էին. բայց ևւ զամենայն սահման կամ զվճիռ խորհրդանոցին թագաւորին արժան էր հաստատել կամ յանձն առնուլ, ապա թէ ոչ՝ չունէին ինչ զօրութիւն օրինաց: Իսկ խորհրդոցն կրկին սաճարք սահմանեցան, առաջին՝ ատենակալաց, ևւ երկրորդ՝ առմկին: Թագաւորն ունէր իրաւունս զխորհուրդն դումարելոյ, յապաղելոյ ևւ լուծանելոյ. սակայն հարկ էր ամի ամի զժողովն դումարել: — Օչայրացեալ թագաւորին ընդ այնպէսն միջամուխ լինել Բրիտանացոց յիրս թագաւորութեան իւրոյ, ի բաց եկաց յիշխանութենէն. բայց որդի նորս ստիպեցաւ զայն առնուլ յանձն:

Յետ անկանելոյ Նապոլէոնի, Փերդինանդոս արքայ առ միւսանդամ զիշխանութիւնն, զսահմանադրութիւնն եղեալ ի Բրիտանացոց եբարձ, ևւ յամի 1815 յորժամ մեկնեալ երթայր ի Նէապոլիս, ժողովեալ զերկուսին սաճարս խորհրդոյ Սիկիլիացոց խորհրդանոցին, առաջի զնէր նոցա նոր սահմանա-

զբութիւն ինչ, որ կարի յանդ եւ միաբան ընդ սահմանադրութեանն էր զոր Լուգովիկոս ժԸ. յամի 1814 տուեալ էր Գաղիացւոց: Բայց եւ այն նոր սահմանադրութիւն չեւ ի զլուս, այլ խափանեցաւ. եւ յամի 1816 յայտ արար թագաւորն թէ՛ Նէապոլիս եւ Սիկիլիս մի թագաւորութիւն համարեցին, եւ յետ սակաւ ինչ աւուրց կտ օրէնս վան վարչութեան երկոցունց աշխարհաց միանգամայն:

Յամի 1820 ապստամբեցաւ զօրականն ի Նէապոլիս, օրինակ չարի արարեալ զզօրս Սպանիացւոց՝ յորոց միջի նոյնպիսի ապստամբութիւնք յարեան ի նմին ժամանակի. նմին իրի ստիպեալ տաղնապէր թագաւորն խոյս տալ ի Նէապոլսէ եւ խոստանալ զի զՍպանիացւոց սահմանադրութիւնն ընկալցի: Սակայն յամի 1821 դունդ մի զօրաց Լուստրիացւոց մտեալ յաշխարհն նուաճեաց զստահական, եւ խաղաղացոյց զթագաւորութիւնն ըստ առաջնոյն օրինակի: Բայց եւ այնպէս յետ այնր յաղթութեանն՝ որ եղև ի ձեռն աւստրիական զօրաց, իբրև այսրէն դարձաւ թագաւորն յիշխանութիւն իւր, յամի 1821 ի 26 Մայ. կտ վճիռ ինչ՝ որով փոխեալ զառաջին հանգամանս վարչութեանն, այլ ինչ կարգս եւ յօրինուածութիւնս ի ներքս մուծանէր, որ բազում իբօք նման այնոցիկ են որ ի Լոմբարդ. վէնեա. թագաւորութեանն կան:

Երդ ըստ այնմ՝ նոր վճոյց բաց ի սովորական խորհրդոյ տերութեան (consiglio ordinario di Stato), որոյ խորհրդականք բարձրագոյն պաշտօնեայք տերութեանն են, դոն անդէն ժողովք երկու՝ որք անուանեալ կոչին ժողովք տերութեան (consulta di Stato):

Լուաջին ժողովն՝ յորում գտնէ 30 խորհրդականք պարտին դասնել, լինի ի մայրաքաղաքի անդ Նէապոլսեցւոց, եւ խորհին զգործոց թագաւորութեան Նէապոլսի. երկրորդն՝ որոյ խորհրդականաց հարկ է գտնէ 18 լինել, գումարի ի Պաղերմոյ քա-

զօքի Սիկիլիայ, և խորհին միայն զիրաց թագաւորութեան Սիկիլիայ: Աւ յորժամ մեծ ինչ և հասարակաց խորհուրդ համօրէն թագաւորութեանն լինիցի, պարտ է 16 արանց ի Նէապոլսեցւոց անտի, և 8 արանց ի Սիկիլիացւոց զալ գտանել ի ժողովն անդ խորհրդեանն:

Այս ժողովք վասն այնորիկ լինին թէ արդեւք հաճեալ և հաւանեալ իցեն ընդ օրէնսն և ընդ հրամանս թագաւորութեանն, և ընդ կարգսն՝ որ զելից և զմտից տէրութեանն և զպարտուց աշխարհին, և ընդ որ ինչ սոցին նման է, զորս յանձն առնիցէ նոցա թագաւորն քննել: Աթէ ի խորհուրդս անդ ոչ զացին խորհրդականք հաճ և հաւան ընդ միտս և ընդ գործս արքունի խորհրդոյ տէրութեանն, (զի նախ պարտ է զամենայն ինչ յարքունի խորհրդեանն քննել և ապա ի ժողովն անդ տէրութեան մատուցանել,) յայնժամ իրքն մուտանգամ քննին յարքունի խորհրդոյ անտի, և յետ այնորիկ սահմանէ թագաւորն:

Իւրաքանչիւր ժողովոյ տայ թագաւորն զահեւելց զոք՝ զոր ի միջոյ խորհրդականաց այնր ժողովոյ բնօրէ: Առնուէս և զխորհրդականս ժողովոցն ի նշանաւոր տեարց կալուածոց իւրաքանչիւր զաւտուաց, ի պէսպէս առաիճանոց քաղաքացեաց, յաւազ գործակալաց տեսչութեան աշխարհին, գաւաւորութեանն և զօրաց և եկեղեցւոյ, ինքնին թագաւորն ընտրեալ կացուցանէ: Յետ զամս հինգ կալոյ նոցա ի պաշտամանն, թագաւորն, եթէ կամիցի, տայ նոցա զանուն և զպատիւ խորհրդականի տէրութեան, որ ցկեանս կայ մնայ: Գործք՝ որ ի ժողովսն գործին, գրով վճարին: Յորժամ օրէնք ինչ կամ այլ ինչ նոյնպիսի վճիտք հաստատեալք ծանուցին, այսպիսի բանիւք կատարին. թագաւորն, ըստ հաճութեան իւրոյ խորհրդոյ տէրութեանն, յետ զժողովսն լսելոյ, հրաման տայ եթէ . . . :

Յիւրաքանչիւր դաւառս երկոցունց թագաւորու-
թեանց զոյ եւ դաւառական խորհուրդ, զորոյ զխոր-
հրդականս ինքնին թագաւորն ի միջոյ գլխաւոր տեսարց
կալուածոց նոցին դաւառաց ընարէ:

Է

Ս Ա Ր Դ Ի Ն Ի Ա

Ի Սարգինիացւոց թագաւորութեան Սաւոյա,
Նիցցա եւ Պիէմնտ ի ժամանակս խռովութեանցն
Վաղիայ, ընդ իշխանութեամբ Վաղիացւոց մտանէին,
որով ի հարկէ իսկ հանգամանք վարչութեան այսց
դաւառաց ընդ Վաղիացւոց վարչութեանն հանապազ
փոփոխէին: Այլ իբրեւ հին թագաւորական զարմն
յառաջին բարձ իշխանութեանն ամբառնայր, միւս-
անգամ հին կարգք եւ յօրինուածութիւնք նորո-
գէին, եւ սկիզբն լինէր արձակ իշխանութեանն՝ որ
եւ ցայժմ կայ մնայ: Առյնդունակ եւ Վենուացւոց
աշխարհ՝ որ յառաջագոյն էր ընկերհաշտութիւն
ազնուականաց (aristocratie), յետ ընդ բազում փո-
փոխմամբք անկանելոյ, արդ իբրեւ դքսութիւն ինչ
ընդ Սարգինիացւոց թագաւորութեանն խառնեալ է,
եւ ունի միայն խորհուրդ դաւառական 30 խորհրդա-
կանօք, որ ամի ամի ըստ ժամանակին սահմանելոյ ի
թագաւորէ ժողովի: Օգահերէց խորհրդեանն ըն-
արէ թագաւորն: Աւանց հաւանութեան այսր խոր-
հրդոյ չէ մարթ ի դաւառին արկանել հարկ:

Իսկ ի Սարգինիա կղզւօջ զոյ ժողով, յոր գան
մտաննն ի խորհուրդ երեքին Վարդք, այս ինքն է
կզերք, ազնուականք եւ պատգամաւորք քաղաքաց
եւ աւանաց, որք միաբան ընդ թագաւորին զօրէնս-
դրութեան եւ պահակս դնելոյ իրաւունս ունին: Այս
ժողով միանգամ յերիս ամս դումարի:

Տեսցուք արդ համառօտիք զհանդամանս վարչութեան այլոց եւս տերութեանց Իտալացւոց աշխարհին :

Ա. ԼՅՐԿԻՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ . Պաղեացիք ի ժամանակս մեծի ապստամբութեան իւրեանց յամի 1798 բարձեալ ի միջոյ զհին կարգս եւ զյորինուածութիւնս աշխարհին, կանգնէին զՀռոմայեցոց ընկերհաշտութիւն : Ի նմին ամի նոր ինչ սահմանադրութիւն տային . եւ՝ զանուանս եւ զկերպարանս հնոյ հռոմէական ընկերհաշտութեանն ի ներքս մտնեալ՝ ջանային զժողովուրդն յօժարեցուցանել ի սերնորոց կարգացն : Յետ այնորիկ բազում անգամ հանդամանք առաջնորդութեան աշխարհին փոփոխէին . եւ արդ քահանայապետք Հռոմայ արձակ իշխանութեամբ վարեն զառաջնորդութիւնն :

Բ . ՏՈՍԿԱՆԱ . Օչայս մեծ դքսութիւն Պաղեացիք յամի 1801 ի թագաւորութիւն շրջէին, զոր եւ անուանեալ կոչէին թագաւորութիւն Եարուրիայ, եւ զհանդամանս առաջնորդութեան փոփոխէին : Ըպտ յամի 1808 մինչեւ յամն 1814 խառներ տերութիւնն ընդ Պաղեացւոց թագաւորութեան, որով եւ ի հարկէ կայր ընդ սահմանադրութեամբ այնր աշխարհի : Յետ անկանելոյ Նապոլէոնի իշխանութենէ, միւսանդամ առաջին հին կարգաւորութիւնք եւ հանդամանք վարչութեան անդրէն հաստատեցան, ուստի եւ շիք ինչ՝ որով նուազութիւն ինչ արձակ եւ ազատ իշխանութեան իշխանին՝ որ անդէն տիրէ, հասանիցէ :

Գ . ՊԱՐԻՍ . Յամի 1801 խառներ ընդ Պաղեացւոց տերութեան, եւ զսահմանադրութիւն այնր աշխարհի առեալ ուներ մինչեւ յամն 1814 : Յայնմ հետէ եւ այսր ընդ ազատ միահեծան իշխանութեամբ կայ աշխարհն :

Դ . ՄՈՂԵՆԱ . Յամի 1796 լինէր մասն ընկերհաշտութեանն՝ որ կոչէր Յայս կոյս Ալպից եւ մինչ

չեւ ցամն 1814 կայր ընդ առաջնորդութեամբ տէրութեանն այնորիկ որ ստեպն փոփոխէր: Այժմ իբրեւ զՏոսկանացւոց եւ զՊարմացւոց տէրութիւնս ընդ ազատ միահեծան իշխանութեամբ կայ:

Ե. I. ՌԻԿԿԸ. Յայտմ հին ընկերհաշտութեան Գաղիացիք յամի 1799 մուծանելին զերբորդ սահմանադրութիւն իւրեանց, որ ապա երկիցս փոփոխեցաւ, մինչեւ յամի 1805 Բակիոքի քեռայր Նապոլէոնի առեալ զերկիրն՝ նոր ինչ սահմանադրութիւն տայր իշխանութեանն: Ըստ այսմ սահմանադրութեան գոյ ի տէրութեանն ծերակոյս՝ որոյ 36 խորհրդականք են, քսան եւ չորք ի նոցանէ են ի տէրանց կալուածոց եւ երկոտասանք ի գիտնոց երկրին եւ ի նշանաւոր վաճառականաց. պարտ եւ պատշաճ է ամենեցուն լինել զոնեայ զերեանամենիւք անցեալ: Օերակոյսն հաստատէ զհարկս՝ զոր նորոգ ի վերայ ժողովրդեանն արկանեն, եւ քննէ զելս եւ զմուտս տէրութեան, ընտրէ զդատաւորս, եւ տայ զիւր հաւանութիւն օրինացն՝ զոր առաջի արկանէ նմա այն՝ որ տիրէն: Ի չորս ամս միանգամ փոփոխին խորհրդականք ծերակուտին ըստ երբորդ մասին. տիրող իշխանն կոչէ զնոսա ամի ամի ի խորհուրդ, եւ զոնեայ զմի ամիս պարտ է կալ նոցա ի խորհրդեան: Ըստ ամենայն գրեթէ ցարդ եւս պահի:

Զ. II. ՄԵՐԻԵՆՈՍ. Ի փոքր ընկերհաշտութեանս յայսմիկ զիշխանութիւն օրէնս գնելոյ ունի մեծ խորհուրդն 60 ծերոց, որում առ երի կայ խորհուրդ 12 խորհրդականաց՝ որոց զործ է տալ արդեամբք ի գլուխ հանել զօրէնս: Ի վերայ երկուց եւս խորհրդոց գոյ գլխաւոր ոմն՝ որ յերիս ամիս մի անգամ փոփոխի:

Է. I. ՈՒՐԱՐ. ՎԵՆԵՏ. ԹԵԳԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ. Օհանգամանաց առաջնորդութեան այսր թագաւորութեան ճառեցուք յետոյ յորժամ զԱւստրիացւոց տէրութենէ խօսիցիմք:

Որպէս յառաջնում մասին տեսաք, Հեղուկ-
 տիացոց աշխարհ բաժանի ի 22 ազատ նահանգս,
 յորոց յորինի դաշնաւորութիւն նոցա, որ փոյթ յան-
 ձին ունին պահել զազատութիւն իւրեանց անդէն
 յաշխարհին, եւ լինել ինքնիշխան եւ անկասկած
 յերեսաց օտարաց, եւ զխաղաղութիւն եւ զկարգ
 աշխարհին իւրեանց հաստատուն պահել: Օչ ամե-
 նայն գլխաւոր եւ զհասարակաց գործս համօրէն աշ-
 խարհին հոգայ ժողովն նոցա, յոր ժողովն պատ-
 զամաւորք 22 նահանգացն ամի ամի յառաջնում
 երկարաթուջ Յուլիս ամսոյ ի միում յերկից գլխա-
 ւոր քաղաքացն՝ որ են Յիւրիք, Բեռն եւ Լուցեան,
 ամս երկուս մի զկնի միոյ ի միում քաղաքի: Մարթ
 է նոցա յաճախագոյնս ժողովել յորժամ գլխաւոր
 քաղաքն՝ յորում ի նմին ժամանակի լինի ժողովն,
 այնպէս կամիցի, կամ հինգ նահանգք զայն ինդրի-
 ցնն: Օչ քահներէց գլխաւորութիւն ժողովոյն ունի
 առաջնորդ գլխաւոր քաղաքին՝ ուր լինի ժողովն:
 Պատգամաւորք իւրաքանչիւր նահանգաց պարտին
 ասել ոչ զիւրեանց սեպհական կարծիս, այլ զկար-
 ծիս նահանգին՝ յորմէ առաքեալ են:

Ըյսմ ժողովոյ միայն մարթ է վճիռ տալ թէ
 տայցեն մարտ պատերազմի ընդ օտար իրիք տե-
 րութեան թէ ոչ տայցեն, ուխտ խաղաղութեան
 զնել կամ դաշինս կուել. բայց վասն այսր ամե-
 նայնի կարեւոր է $\frac{2}{3}$ մասանց պատգամաւորաց նա-
 հանգացն միարան եւ հաւան գտանել. իսկ յայլ
 իրս բաւական է թէ միայն մեծ մասն ժողովելոցն հա-
 ւանեայի: Վարձեալ ժողովոյն եւեթ է իշխանու-
 թիւն դաշինս վաճառականութեան ընդ օտար տե-
 րութեանց կուել: Ժողովն զնէ եւ յետս դարձու-
 ցանէ զգեսպանս եւ զգործակալս իւր. նոյնպէս հո-

գայ զամենայն հոգ վասն անկասկած առնելոյ զաշխարհն ներքոյ եւ արտաքոյ, կարգէ զթիւ համարոյ զօրականին՝ զոր միում միում ի գաւառաց անկ է տալ, եւ դնէ զնոցին զօրավար: Խւրաքանչիւր նահանգ կարող է առանձինն վասն անտեսութեան եւ ստախկանութեան (police) իրաց դաշինս ընդ օտար տէրութեանց կուել. բայց այս ամենայն դաշինք չպարտին ամենեւին այլում նահանգի ի մնաս լինել կամ հակառակ վարչութեան աշխարհին: Աոյնդունակ եւ այլեւայլ նահանգք աշխարհին չպարտին այնպիսի ինչ դաշինս ի միջի իւրեանց կուել, որք մասակար այլում նահանգի կամ համօրէն դաշնաւորութեանն իցեն:

Յորժամ ժողովն չիցէ դումարեալ զառաջնորդութիւն նշանաւոր իրաց համօրէն ընկերհաշտութեանն ունի մին յերկոց զխաւոր քաղաքաց՝ զորոց վերագոյն յիշատակեցաք, բայց վասն այսօրիկ դոն առանձինն կանոնք:

Յորժամ ի մէջ երկուց կամ բազում գաւառաց այնպիսի ինչ հակառակութիւնք ծնանիցին զորոց չիցէ գեւա եւս վճիռ ինչ հասեալ ժողով զաշնաւորութեանն, ընդ այնր դատաստան առնեն երկու երկու կամ մի մի արք ի դատաւորաց այլոց նահանգաց, զոր մի մի ի նահանգաց անտի հակառակելոց ընդ միմեանս՝ ընտրեն: Իբրեւ նոքա չկարիցեն զխաղաղութիւն ի միջի հաստատել, յայնժամ զմի զոք ի դատաւորաց այնպիսի նահանգի՝ որոյ չիցէ մասն եւ բաժին յիրան, եւ յորմէ ինքեանք (դատաւորքն՝ որ յառաջագոյն կարգեցան,) չիցեն ընտրեալ, կայուցանեն զխաւոր, եւ սա վճիռ տայ զիրացն: Ապա թէ ի ներքս իսկ նահանգի իրիք խոսվութիւնք յուղիցին, յայնժամ արժան է զխաւորաց նահանգին զայլ եւս նահանգս յօդնութիւն կոչել. բայց անկ է վաղվաղակի ազդ առնել զիրան եւ զխաւոր քաղաքին. եւ եթէ յամիցեն խոսվութիւնքն, անկ է ժո-

զավոյն ըստ խնդրոյ զլիսաւորաց նահանգին հնարել զտանել զարման իրացն: Իսկ եթէ արտաքուստ ուստեք վիշաք ինչ ի վերայ դաւառի իրիք հասանիցեն, թէպէտ եւ մարթ է զայլ դաւառս ի թիկունս օգնականութեան կոչել, բայց հարկ է ազգ առնել զիրան զլիսաւոր քաղաքին. եւ զլիսաւոր քաղաքին արժան է վճիռ տալ թէ պարտ իցէ արդեւք դու մարել ժողով: Աւ հարկ ի վերայ կայ ամենեցուն՝ յորոց խնդրիցեն օգնականութիւն, հասանել նոցա ի թիկունս:

Այս իսկ են զլիսաւոր հանգամանք վարչութեան Հեղուեախացւոց դաշնաւորութեանն առ հասարակ: Իսկ առանձինն նահանգք ունին իւրեանց կարգս զստ ի միմեանց. բայց յայսմիկ միայն ամենեքին միաբան ընդ միմեանս են, զի ընդ ընկերահաշտեաց վերակացութեամբ կան: Միայն Նայենբուրգ կամ Նելւաակել նահանգ է միահեծան տէրութիւն, եւ կայ ընդ իշխանութեամբ արքային Պրուսիացւոց:

ԹՎ

ԱՒՍՏԻԱ

ՍԱՄ Քարեք իմանալոյ զհանգամանս առաջնորդութեան Աւստրիացւոց տէրութեանն, պարտ եւ պատշաճ է զՀունգարական, զԻտալական եւ զՎերմանական եւ Սլաւոնական դաւառս կայսերութեանն զտտանել ի միմեանց: Արդարեւ յամենայն դաւառս տէրութեան իւրոյ առ հասարակ եւ առանց խարութեան ունի ինքնակալն լի եւ կատարեալ իշխանութիւն, այլ ի թաղաւորութեան Հունգարիայ եւ ի մեծի զքսութեան Տրանսիլուանիայ, շկարէ ազատ եւ կամակար զիւր իշխանութիւն ի կիր արկանել, այլ ամփոփեալ իմն է անդ իշխանութիւն նորա: Յայլ եւս դաւառս տէրութեանն վարէ ինքնակալն

զիւր իշխանութիւն իրրեւ արձակ տէր, սակայն այլ-
ազգ յատարական դաւառան տիրէ, եւ այլազունակ ի
Գերմանական եւ ի Սլաւոնական դաւառան, զորոց
համառօտիւք ճառեցուք:

Ա. Իտալական դաւառք Աւստրիացւոց, որ ի
վեցերորդ եւ յեւթներորդ դարու, ընդ նոյին միով
Լոմբարդացւոց թագաւորութեամբ միացեալ էին,
առին զայժմու օրէնս առաջնորդութեան հրովար-
տակօքն՝ որք յ7 եւ ի 24 Ապրիլ ամսոյ յամի 1815
տուան: — Առաջին հրովարտակն պատուէր սոց
Լոմբարդեան-Վենետացւոց թագաւորութեան զիւր
սեպհական կարգս եւ զպաշտամունս պահել, եւ զի
հին թագն երկաթի կոյցէ մնայցէ անդէն յաշխար-
հին, եւ թէ ինքնակալք հանապաղ յառնուլ զիշ-
խանութիւն թագաւորութեանն՝ նոյին թագաւ պա-
կիցին: Սահմանէ դարձեալ զի ցանդ ինքնական ի
սեղի իւր զոք իրրեւ փոխանակ թագաւորի ունիցի
յաշխարհին, եւ թէ երկուքին կուտակալք՝ որք կան
ի Մեղիտանոն եւ ի Վենետիք քաղաքի, ունիցին
առ իւրեանս յիւրաքանչիւր աստիճանաց եւ կարգաց
ազգին արս ոմանս օգնականս, որք հանապաղ զկամս
եւ զկարօտութիւն ժողովրդեանն յայտ արարեալ
ցուցանիցեն նոցա, այնպէս որպէս արժանն է, եւ զի
նոքս մի անդսնեպեն զկարծիս կամ զխորհուրդս
փոխանորդաց ժողովրդեանն: — Յերկրորդ հրովար-
տակին գրեալ կայ մի ըստ միօջէ թէ զիւրդ պար-
տիցին լինել օգնականք կուտակալացն եւ որչափ ինչ
ազգեցութիւն զօրութեանն նոցա լինելոց իցէ: Օդ-
նականք անուանեալ կոչին ժողովք միաբանութեան
(Congregazione), եւ կրիին են. Անդրոնական եւ
Գաւառական: Ժողով միաբանութեան՝ որ Անդրո-
նական անուանեալ կոչի, երկու է, մին ի Մեղիտ-
անոն վասն Լոմբարդեան թագաւորութեան, եւ
մեւս եւս ի Վենետիք քաղաքի վասն Վենետացւոց
թագաւորութեանն. իսկ ժողովք միաբանութեան՝ որ

գաւառականքն կոչին՝ են 17 ըստ թուոյ գաւառացն:

Անդամք ժողովոյ միաբանութեան են տեարք կալուածոց, յորոյ կէսք փոխանորդք ազնուականաց են եւ կէսք փոխանորդք այնոցիկ՝ որ չեն ազնուականք, գործեալ են եւ փոխանորդք բնակչաց այնց քաղաքաց՝ որք թագաւորականքն կոչին: Օգամնեւեան զնոսա ընտրեալ առաջի արկանեն արք ոմանք ընտրեալք ի միջոյ բնակչաց իւրաքանչիւր քաղաքաց, եւ ի նոցանէ թագաւորն անուանէ զանդամս կենդրոնական ժողովոյ միաբանութեան, իսկ զանդամս գաւառական ժողովոցն միաբանութեան՝ անուանեն կուսակալք խորհրդով եւ հաւանութեամբ կենդրոնական ժողովոյ միաբանութեան: Թիւ արանց ժողովոյ միաբանութեան՝ որ կենդրոնական կոչի, լինի 20 — 30. իսկ թիւ արանց ժողովոյ միաբանութեան գաւառացն՝ 4 — 8: Օգամս վեց կան մնան նորա ի պաշտամանն, եւ մի անդամ յերիս ամս կէս նոցա փոփոխի. բայց եթէ չկարիցէ թագաւորն կամ կուսակալք վստահ յանձն ուրուք լինել, կարող է անդէն վաղվաղակի զնա յիշխանութենէ հանել: Անդամք ժողովոյ միաբանութեան՝ որ կենդրոնական կոչի, առնուն թոշակս անդոտին ի կուսակալութենէ իւրեանց ամի ամի 2000 գահեկանս Աւստրիացոց. եւ կուսակալ տշխարհին գահերէց է նոցա. իսկ անդամք գաւառական ժողովոյ միաբանութեան չունին ինչ սոճիկս, եւ զգահերէց զլիսաւորութիւն ժողովոյն ունի արքունի գաւառական՝ որում անկ է ձեռնագիր արկանել սահմանացն եւ վճարոց:

Ամենայն համօրէն գործք զբով վճարին, եւ ժողովք միաբանութեանն մշտնջենաւոր են: Գործք կարեւորք՝ որ նոցա յանձն է եւ զոր գործենն, այսոցիկ են. բաշխեալ բաժանել ըստ իւրաքանչիւր պատշաճի զբեռինս տէրութեանն, սահմանել թէ որչափ ինչ զորս պարտի տալ իւրաքան-

չիւր կողմն կամ դաւառ, վերակացու լինել եւ հոգալ զի ինչք միաբանութեանց եւ բնկերութեանց ի բարւոյր պէտս եւ ըստ պատշաճի ծախեացին. նոյնպէս խնամ տանել հասարակաց շինուածոց, դարմանոցաց, որբանոցաց եւ այլոց նոցին նման տեղեաց. նոյնգունակ իշխանութիւն է նոցա առաջի արկանել կամ խնդրել զոր ինչ եւ կամփոյին:

Բ. Վերմանական եւ Ալաւոնական դաւառաց վարչութիւն կատարի ի ձեռն Կարգաց կամ Աւագանւոյ տերութեան, որ այնու մանաւանդ զարմանալի է, զի թէպէտ եւ բազում աղմուկք եւ խռովութիւնք եւ փոփոխմունք եղին յԱւրոպացւոց աշխարհին, բայց տակաւին հին առաջին կերպարանքն անփոփոխ պահին անդ: Կարգքն կամ Աւագ որեւոր երկրին Աւստրիայ, որոց պատիւ հին է եւ ժառանգութեամբ ի հարց, ունէին երբեմն երկիր իշխանութեան, ընդ որ կապեալ պատիւն էր, եւ խնամին զդաւառոն կուսակալութեամբ: Առաջնորդութիւն դաւառաց թէպէտ եւ այժմ ի ձեռն արքունի կուսակալաց կատարի, սակայն ի բազում ինչ իրս աւագանին տերութեանն լինին հաղորդ եւ բաժանորդ իշխանութեան նոցա. որպէս յօղնական լինել յառնուլ հարկա ի կալուածոց եւ ի դեանոց, ի կացուցանել զպաշտօնեայս իւրեանց եւ զուսուցիչս զպրոցաց, փոյթ առնել կարգի եւ ուղղութեան մեծամեծ զպրոցաց ուսմանց եւ արուեստից, եւ այլ եւս բազում իրաց՝ որ ի կարգաւորութիւն են աշխարհի եւ դաւառի: Մինչեւ ցՁ5 դահեկանս Աւստրիացւոց կարօղ են ինքնին, որպէս կամին, ծախել յինչից հասարակաց՝ որ նոցա յանձն են. աւելի քան զայն շէն իշխան տալ ի դանձուէ առանց հրամանաց թագաւորութեան: Անին իրաւունս խնդրել եւ առաջի արկանել զոր ինչ եւ կամփոյին: Բայց տակայն պատգամաւորս առաքել յարքունիս անդր կամ առ կայսր չէ նոցա իշխանութիւն, եթէ ոչ

նախ խնդրեալ գիտացեն զհաճութիւն հաւանութեան նորա :

Արդք կամ Աւագանի այս ամենայն աշխարհաց համարին կղերք մեծամեծք, եւ ազնուականք, եւ դատաւորք քաղաքաց ինչ եւ կողմանց կողմանց, կացուցեալ արքունի հրամանաւ : Եւ այց թիւ համարոյ անդամոց այսց խորհրդոց, եթէ առ հասարակ եթէ ըստ այլ եւ այլ Արդաց, կարի իմն պլակերպ է յայլեւայլ դաւառս աշխարհին :

Եւ մի ամի ժողովին Արդք կամ Աւագ որեւոր ամենայն կողմանց ի տեղւոջ ուրեք յիւրաքանչիւր դաւառի ի խորհուրդ, եւ պատմին լու ի լու ամենեցուն հրամանք կոյսերն վասն հարկացն, եւ դրունք տաճարին բաց են . ապա ի միում յաւուրց՝ որ զհեան դան, դրամբք փակելովք դրեն միաբան խորհրդով զիր առ ինքնական թէ ընդունին եւ շնորհակալ եւս են :

Եյս ամենայն հասարակ է ամենայն գերմանական եւ Սլաւոնական դաւառաց Աւստրիացոց տէրութեան . իսկ զառանձինն ինչ հանդամանաց՝ որ այլազգ եւ այլազունակ յիւրաքանչիւր դաւառս են, չէ պատշաճ մեզ յերկարազոյնս ճառել :

Գ . Ի Հունդարական դաւառաց անտի, բուն Հունդարացոց տէրութիւն է թագաւորութիւն, բայց սահմանեալ եւ ամփոփեալ իշխանութեամբ ազնուականաց, ուստի եւ թագաւորն եւ կղերք եւ աշխարհական ազնուականք միանգամայն ունին իշխանութիւն օրէնսդրութեան . իսկ այլք ի Արժագն, քաղաքացիք եւ շինականք, չունին ինչ ամենեւին իրաւունս յիրս տէրութեան խառնելոյ :

Յերկուս բաժինս ժողովին ազնուականք Հունդարացոց թագաւորութեանն : — Յառաջում բաժնի անդ են նախարարք կամ մեծամեծք (magnat), այս ինքն են եպիսկոպոսունք եւ այլ եւս սմանք յառաջնորդաց եւ ի զլիւսորաց կղերց, որք ամենեքին

աղնուականք են, գարձեալ ճօխք եւ մեծամեծք յաղնուականաց, եւ այլ եւս ոմանք, ամենեքեան թուով 300, եւ սոցա ամենեցուն զլիաւոր եւ գահերէց Պաղատինոսն է, այս ինքն փոխանակ թագաւորի: — Յերկրորդում բաժնի անդ են պատգամաւորք առաքեալք ի ժողովոց կանոնիկոսաց, դաւառաց եւ քաղաքաց, եւ են ամենեքեան համօրէն 600 — 700 ոգիք: Օգահերէց նոցա ընարէ թագաւորն ի կարգէ հեծելոց կամ ասպետաց:

Երկրորին բաժինքն եւս յերիս ամս մի անգամ ժողովին, եւ խորհուրդք նոցա հրապարակաւ լինին: Եւ այս են իբք՝ զորոց բան ճառի ի ժողովն յայնասիկ, օրէնսդրութիւն, հարկահանութիւն, ընարել զՊաղատինոս եւ զվերակացուս թագին, որոց յանձն է զգուշանալ պահել զարքունական թագն, ընդունել եւ զրել զայնասիկ՝ որ զչունդարացոց աղնուականաց իրաւունս առնուն, եւ զայլ եւս բազում ինչ քննել զորոց ազգ առնէ նոցա թագաւորն, զորս պարտ է յառաջ քան զամենայն ինչ ի խորհուրդ անդր մատուցանել:

Տրանսիլուանիացոց մեծ իշխանութիւն ունի իւր առանձինն ժողով, որոյ անգամք են ոմանք ի պաշտօնէից տերութեան եւ պատգամաւորք քաղաքաց ինչ եւ վայրաց, յորոց զոմանս իշխանն ինքնին ընարէ եւ որոց թիւ համարոյ չէ սահմանեալ:

Ի գինուորական սահմանս, յորս ամենայն ժողովուրդն հողագործք են եւ պատերազմօղք միանգամայն, ամենայն օրէնք եւ կարգք ըստ օրինի զօրականաց են, եւ ոչ միայն կալուածք եւ գեախնք՝ որ իւրաքանչիւր տանց իբրեւ վիճակ յանձն եղեալ են, այլ եւ ինքեանք իսկ ընտանիք իւրաքանչիւր տանց, որպէս սպայ աշխարհին ի հարիւրասպետաց եւ ի հաղարասպետաց եւ ի զօրագլխաց զօրաց առաջնորդեալ վարին, զի ամենայն մարդիկ երկրին, որպէս ասացաք, զօրականք են: Գարձեալ եւ բնակիչք երկու-

առանձն քաղաքաց, զորս ընկերութիւն եւ միաբանութիւն անուանեն, (եւ են ձեռագէտք եւ ճարտարք, եւ զօրէն քաղաքացեաց ունին մասն յառաջնորդութեան քաղաքին իւրեանց, մինչեւ զգաւաւորս եւ զվերակացուս իւրեանց իւրովի ընտրել,) շէն ազատ յիշխանութենէ: մեծի զօրավարին՝ որում յանձն է վերակացութիւն աշխարհին, այլ հրամանակատարք են հրամանաց նորա եւ ընդ ձեռամբ նորա հնազանդեալ:

Գ Ե Ր Մ Ա Ն Ի Ա

ՈՐՊԷՍ յառաջին բանից անտի յայտ եղեւ, պատանեցաւ զօր միաբանութեանն, որ երբեմն զամենայն ազգս Գերմանացւոց՝ որոց մի բարբառ եւ մի սովորութիւն ընտանութեան էր, յօղեալ կապեր ընդ միով իշխանութեամբ, որ է ինքնակալութիւն: Բայց եւ այժմ եւս գոյ հաղորդութիւն իմն միաբանութեան յառաջնորդութիւն տէրութեան, որ զմեծ մասն ազգաց Գերմանացւոց մերձաւոր եւ հաղորդակից միմեանց առնէ. զի բազումք ի թագաւորաց եւ յիշխանաց Գերմանացւոց եղեալ ունին ուխտ միաբանութեան, ոչ միայն իւրաքանչիւր զիւր երկիր տէրութեան անկասկած ունել, այլ եւ ընկերին օգտի եւ ամենեցուն հասարակաց խաղաղութեան խնամ տանել, զի մի խռովութիւն ինչ կամ տագնայ կորստեան հասանիցէ, յրժամ վիշտք ինչ եւ թշնամի ուստեք ի վերայ միոյ ուրուք կամ ի վերայ ամենեցուն միանգամայն յառնիցէ: Այս միաբանութիւն անուանեալ կոչի Գաշնաւորութիւն Գերմանացւոց, իբրեւ ի դաշն մտելոց եւ միաբանելոց ընդ միմեանս:

Բազում ինչ յօրինաց եւ ի սահմանաց դաշնաւորութեանն եղան յամի 1815, յորում ամի Փրանկիտիոս Ա. կայսր Աւստրիացւոց, որ յառաջագոյն

կայր էր Գերմանացւոց, ժողովեաց ի Ղիէննա քաղաք զիշխանս յաղթ պետութեանն՝ որ քայքայեալն եւ ջրուեալ էր, եւ հաստատեաց զգաշն միաբանութեանն, զորմէ ի վեր անդր ճառեցաք: Բայց ի մուսանդամ երեւել Նապոլէոնի յանկարծ ի Գաղիա, խափանեցաւ առ ժամանակ մի ժողովն, եւ յետ այնորիկ ընդ ժամանակս ժամանակս կատարեալ բովանդակեցան օրէնքն եւ սահմանք:

Արդէս ամենայն վճիռք եւ սահմանք՝ որ ի ժամանակի դաշնաւորութեանն հաստատելոյ եւ յետ այնորիկ եղան, յայտ առնեն, Գերմանական դաշնաւորութիւնն է մշանջնաւոր միաբանութիւն Յի իշխանութեանց եւ թագաւորութեանց, որք են ազատք ինքնիշխանք, եւ շորից ազատ քաղաքաց Գերմանիայ: Ի դաշնաւորութեան անդ օրէնս ինչ վասն համօրէն դաւառաց՝ որ ի դաշն ընդ միմեանս մտեալ իցեն, զնել, միայն ժողովն այն կարօղ է, որոյ տեղի է Փրանսիորտ քաղաք առ Մայն դետով, ուր մի մի այր իբրեւ զլիաւոր պատգամաւոր կամ հրեշտակ յիւրաբանչիւր իշխանութեանց դաշնաւորաց են հանապազ, եւ անուանեալ կոչի ժողով դաշնաւորաց Գերմանացւոց: Ընդ զլիաւոր եւ յառաջակաց է հանապազ հրեշտակ Աւստրիացւոց կայսերն: Իւրաբանչիւր որ ի դաշնաւորաց ունի իշխանութիւն տեղ յանդիման ժողովոյն զինչ եւ նմա բարւոք թուեցի, եւ առաջի արկանել օրէնս եւ փոփոխմունս, եւ զլիաւորն կամ յառաջակաց ժողովոյն պարտի ի դեպ ժամանակի խորհուրդ ի մէջ առնուլ զիրացն ի ժողովն անդ: Արկիցս ի շարաթու դան ժողովին ըստ օրինացն խորհել խորհուրդ:

Արկորումբք օրինակօք մարթ է առնուլ խորհուրդ ի մէջ. մի՛ որ Սովորական խորհուրդ կոչի, եւ երկրորդ՝ Մեծ եւ բուն խորհուրդ: — Ի սովորական խորհրդեան 17 միայն կարծիք հաւանութեան կամ քուէք (voix) են. յորոց 11 են նշանաւորաց

ի նոցանէ, որ են Ա. Աւարիա, Բ. Պրուսիա, Գ. Բաւարիա, Դ. Սաքսոնիա, Է. Հանովեր, Զ. Վիւրտեմբերգ, Է. Բադեն, Ը. Ընտրող իշխանութիւն Հեսենի, Թ. Հեսեն-Պարմշտադ, Ժ. Հոլշտայն, ԺԱ. Լիւքսենբուրգ. երկուսասաներորդն է Սաքսոնիացւոց մեծաց զքսուժեանցն եւ զքսուժեան. երկրասաներորդն՝ Բրանչուայդի եւ Նասաւայ. շտրասաներորդն՝ երկուց համանուն իշխանութեանց Մեկլենբուրգացւոց. հնգեասաներորդն Ուզենբուրգի եւ Անհալտի իշխանութեանց եւ Շուարցբուրգայ. վեցասաներորդն՝ կրկին իշխանութեանց Հոհենցոլերեանց, Լիքսենշտայնի եւ Ռայսի, եւ երկու իշխանութեանց Լիպպէ կոչեցելոց, եւ Վալդեկայ. եւ թնուասաներորդն՝ շտրեյունց ազատ քաղաքաց:

Ի մեծի եւ ի բուն խորհրդեան են 70 կարծիք հաւանութեան. այս ինքն են

Աւարիայ	4	Հեսեն-Կասելի	3
Պրուսիայ	4	Հեսեն-Պարմշտադայ	3
Բաւարիայ	4	Հոլշտայնի	3
Սաքսոնիայ	4	Լիւքսենբուրգի	3
Հանովերի	4	Բրանչուայդի	2
Վիւրտեմբերգի	4	Մեկլենբ. - Շուերինի	2
Բադենի	3	Նասաւայ	2

Աստի յայտ է թէ 70 կարծեաց անտի՝ 45 են 14 նշանաւոր տերութեանց. իսկ այլ եւս 24 փոքր տերութիւնք ունին իւրաքանչիւր մի եւեթ կարծիս հաւանութեան. որոց ամենեցուն թիւ լինի 69: Իսկ մի մնացեալ թիւն, որ է իշխանութեանն Սաքսոնիա - Գոթայի, թէպէտ եւ վասն սպասելոյց ցեղին յամի 1825 պահասեցաւ ի միջոյ. սակայն յերիս մնացեալ ցեղս Գոթայեանց էանց, վասն այնորիկ 70 թիւն կատարեալ կայ մնայ հանապաղ:

Սովորական եւ թեթեւագոյն գործք վճարին ի սովորական խորհրդեան, եւ յողթէ կողմն՝ յորում՝ բազմաց կարծիք հաւանութեան են. ապա թէ երկու-

քին կողմանքն հաւասար դացին, յայնժամ Աւարիացիք իւրեանց հաւանութեամբն, շոր կողմն եւ կամին, առնեն յազմօղ եւ վճարին իրբն: Կսկ ի մեծի եւ ի բուն խորհրդեան զվեց ազգ իրաց խորհուրդ ի մէջ առնուն, որ բովանդակին յայտօսիկ. Զնջել կամ փոփոխել ինչ ի դշտաւոր օրինաց դաշնաւորութեան, կամ բուն իսկ վասն դաշնաւորութեանն սահմանել ինչ նոր կամ վճիռս ինչ տալ. եւ կամ կարգել այնպիսի ինչ՝ որ ամենեցուն առհասարակ օգուտ մարմի լինել. դարձեալ պատերազմ յայտ առնել եւ դաշինս խաղաղութեան կռել. եւ ապա ուրեմն զգր ուրեք նորոգ դաշնաւոր եւ նիզակակից դրել: — Յայսպիսի ժողովս չվճարի ինչ, եթէ ոչ երկուց երիւ մասանց կարծիք հաւանութեան միաբան դացին. եւ է երբեք զի ամենայն կարծեաց պարս է միաբան գտանել, որպէս ի կրօնից իրս եւ յառնել զգր նորոգ դաշնաւոր նիզակակից, այլովքն հանգերձ:

Օգատաստանս՝ որ լինին եւ կատարին ի մէջ դաշնաւորացն, յերիս ազգս մարմ է բաժանել. մի՛ յորժամ ի դաշնաւորաց անտի ոք ընդ օտար տէրութեան վարիցէ դատ, երկրորդ՝ յորժամ դաշնաւոր ընդ դաշնաւորի, եւ երրորդ՝ յորժամ իշխան ոք ի դաշնաւորաց ընդ իւրոց հնազանդեցեաց ունիցի ինչ իրս գժտութեան:

Ա. Յորժամ օտար ինչ տէրութիւն ի ժողովի դաշնաւորաց ամբաստան լիցի զուձեքէ ի դաշնաւորաց՝ թէ վիշտս ինչ կամ վնասս ի նմանէ կրեաց, պարս է ժողովոյն քննել զիրան. եւ եթէ արդար ինչ արտունջն իցէ, ստիպել եւ հաւանեցուցանել զայն՝ որ զվիշտն հասոյց, անդէն վաղվազակի ուղղել զվնասն, եւ հնարս եւս պարտին գտանել զի միայնպիսի ինչ եւ առյապա ժամանակս դիպեացի: — Ապա եթէ ի դաշնաւորաց անտի ոք ունիցի ինչ գատ ընդ այլում տէրութեան, եւ աղաչիցէ զժողով դաշ-

նաւորացն առնել նմա իրաւունս յանիրաւէ անտի, պարտի ժողովն բարւոյք քննել զիրսն . եթէ անիրաւ իցէ բողոքն, խրատել զիւրեանց դաշնաւորն, լռել եւ մի տարապարտ թշնամութիւն յարուցանել, եւ ջանալ եւս զի խաղաղութիւն լիցի ի մէջ գժտելոցն: Ապա թէ յիրաւի իցէ արտունջն, պարտին առնել իրաւունս եւ ապրեցուցանել զիւրեանց նիզակակիցն յանիրաւէ անտի, եւ չղաղարել մինչև ոչ լիցի նմա արդարութիւն եւ հատուցումն:

Բ. Իբրեւ կախ ինչ ի մէջ դաշնաւորացն յանիցէ, պարտի ժողովն զամենայն հնարս հնարել զի մի ոք ի պատերազմ դրդուեսցի, եւ ջանալ զի իւրաքանչիւր ումեք իրաւունք լինիցին: Ապա եթէ վասն տէրութեան կողման միջ կամ երկրի իցէ կախն, կարող է ժողովն զմի ոք ի դաշնաւորաց՝ որ սահմանակից իցէ աշխարհաւ կռուելոցն, եւ շունիցի ինչ ամենեւին մասն ի նոցա գժտութեանն, կոչուցանել դատաւոր, զի քննեալ զիրաւունս եւ զպատճառս կռուոյն, տայցէ վճիռ եւ ցուցցէ ժողովոյն, որ յետ այնորիկ ի վերայ հասեալ ճշմարտութեանն՝ տայ ի զլուխ հանել զվճիռն: Յամենայն կախս՝ որ լինին ի մէջ դաշնաւորացն, ժողովն ջանայ դեռսս ի ձեռն երկուց կամ երկից պատգամաւորաց համոզել ի խաղաղութիւն: Իբրեւ այնմ շինիցի հնար, յայնժամ իբրն ի ձեռն միոյ ի գլխաւոր տէրութեանց դաշնաւորաց վճարին. զի որ ամբաստանին՝ ազդ առնէ դատախազին իւրում ընտրել զմին յերեցունց գլխաւոր տէրութեանց՝ զորոց զանուանան ծանուցանէ, եւ որպէս նայն վճիռ տայցէ, այնպէս կատարի:

Գ. Ապա եթէ գժտութիւնն իցէ ի մէջ նիզակակից տէրութեանն եւ հնազանդելոց նորա, այսինքն ի մէջ կարգացն կամ աւագանւոյն, յայնժամ երկուքին կողմանք ընտրեն արս վեց, յայնցանէ՝ որ վասն այսպիսի իրաց կարգեալ եւ սահմանեալ են՝ զերխն ընտրէ տէրութիւնն, եւ զերխ ժողովուրդն

կամ աւագանին, եւ նոքին վճիռ հաստանեն զիրացն: Բայց եթէ յետ ամսոյ միոյ ի վերայ անցանելոյ, շքնարիցեն կողմանք եւ կամ մի կողմն զարսն, յայնժամ ժողով դաշնաւորաց ունի իրաւունս ընտրելոյ փոխանակ նոցա: Ա կց արքն որ ընտրին, ընտրեն եւ նոքա զումն յարանց անտի՝ յորոց միջոյ ինքեանք ընտրեցան, առաջնորդ եւ գլխաւոր, եւ ժողովեալ ի տեղւոջ ուրեք՝ ուր գժտեալքն կամ ժողով դաշնաւորացն կամին, յետ խնամով քննելոյ զիրսն, տան վճիռ. բայց չէ պարտ քան զամիսս շորս յերկարել զքննութիւնն: Իսկ ժողով դաշնաւորացն այնուհետեւ փութայ զի վճիռն՝ զոր դատաւորքն ետուն, անխափան ի գլուխ ելլէ:

Բայց գերմանական դաշնաւորութեանն են իրաւունք ինչ եւս ոչ միայն վասն օրէնս դնելոյ եւ գատելոյ, այլ եւ վասն զօրէնսն կամ զվճիռ ինչ ի գլուխ հանեալ կատարելոյ. եւ այս են իրաւունքն:

Ը. Վեսպանութիւնս հրեշտակութեան առ այլ տէրութիւնս առաքել, եւ զորս ի նոցանէ առաքիցինն՝ ընդունել. պատերազմ յայտ առնել, ուխտ խաղաղութեան կամ դաշինս ինչ հաստատել: Աթէ գուցէ ուտեք կասկած թէ թշնամի յարձակելոց է ի վերայ միոյ ի դաշնաւորաց կամ ամենեցուն իսկ, յայնժամ ժողովն քննեալ ի վերայ հասանէ ճշմարտութեան իրացն. եթէ արդար իցէ կասկածն, ի սովորական խորհուրդ մտանեն թէ որով օրինակաւ մարթիցէ օգնական լինել այնմ՝ որ ի վտանգի կայ ընկճելոյ ի թշնամւոյ անտի: Աւ եթէ արդեամբք յարձակիցի թշնամին ի վերայ, եւ հարկ իցէ տալ պատերազմ, յայնժամ սկսանին եւ նոքա ձեռն ի գործ արկանել ի պաշտպանութիւն. եւ այնուհետեւ պարտ է դաշնաւորացն ամենեցուն ձեռն տալ ի պատերազմ իւրեանց նիզակակից ուխտակալ բարեկամաց. եւ իւրաքանչիւր ոք կարող է զորս աւելի քան որչափ ինչ յորինացն կարգեալ իցէ, նպաստ լինել ի պատե-

բազմ, եւ չունի ինչ իրաւունս պահանջել փոխարէնս վասն աւելին տալոյ: Իբրեւ հաստանի վճիռ ի ժողովոյն տալ պատերազմ ընդ թշնամւոյ, այնուհետեւ չէ պարտ ումք ի դաշնաւորացն առանձին խաղաղութիւն առնել կամ դաշինս հաստաւել ընդ հասարակաց թշնամւոյ:

Բ. Իւրաքանչիւր տէրութիւն պարտի զիւր աշխարհն ի խաղաղութեան պահել. ապա եթէ մարդիկ աշխարհին ընդդէմ դառնայցեն տէրութեանն, եւ վտանգ ինչ կայցէ եւ այլոց տէրութեանց դաշնաւորաց ի պատճառս նոցա խռովելոյ, եւ տէրութիւնն այն յետ զամենայն ինչ հնարելոյ ի ցածուցանել զապստամբսն եւ զխտապարանոցսն, ոչինչ վճարիցէ, եւ աղաչիցէ զժողով դաշնաւորացն օգնական լինել, յայնժամ սոքա պարտին ձեռն տալ նմա եւ զօրաւիզն լինել, վասն զապստամբեալսն յիւրեանց պատշաճն ամելոյ: Աւ եթէ եւ չաղաչիցէ եւս տէրութիւնն վասն օգնականութեան, սոքա պարտական են ի թիկունս հասանել վասն հասարակաց խաղաղութեան: Բայց չէ արժան զի օգնական գունդքն ընդերկար կացցեն մնասցեն անդէն յաշխարհին. այլ վազվազակի ի բաց զնալ պարտ է իբրեւ տէրութիւնն՝ որում օգնականութիւնն հարկանի, չունիցի պէտս օգնականութեան:

Յետ այսչափ ինչ զդաշնաւորութենէ Գերմանացւոց եւ զօրինացն եւ զհանգամանաց՝ որ համօրէն ամենայն տէրութեանց Գերմանիայ հասարակ են, ճառելոյ, հարկ է այնուհետեւ եւ զտէրութեանց Գերմանացւոց առանձինն համառօտիւք ճառել *:

* Զհանգամանաց վարչութեան գերմանական դաւառաց Եւստրիացւոց տէրութեան խօսեցար վերագոյնս (296)՝ իսկ զՊրուսիացւոցն ճառեսցուք յետոյ (282, 283):

Ի ՇԻՆՆՈՒԹԻՒՆ Թագաւորին նուազի իմն երկու
խորհրդոյ տաճարովք, մի՛ խորհրդակալացն տէրու-
թեան եւ երկրորդ՝ պատգամաւորաց: Պարտ եւ պատ-
շաճ է Թագաւորին զնոսա գոնէ յերիս ամս մի ան-
գամ ժողովել, եւ ըստ օրինի պարտ է ժողովոցն
զամիսս երկու յերկարել: Ի խորհրդակալաց տէրու-
թեան բազումք ժառանգութեամբ ունին զաստիճանն,
ամանք անդստին ի պաշտամանէ իւրեանց, յորոց կէսք
եկեղեցականք են եւ կէսք աշխարհականք, եւ ամանք
ցկեանս, եւ զոտս ընտրէ Թագաւորն: Յայնժամ
եւեթ սկիզբն լինի խորհրդոյ խորհրդակալացն տե-
րութեան, յորժամ գոնէ կէսք ի նոցանէ մօտ իցեն
եւ Թագաւորն անուանէ զգահերէց նոցա: Պատգա-
մաւորք ի վեց ամս մի անգամ նորոզ ընտրին, բայց
մարթ է միւսանգամ ընտրել զորս ելանենն ի պաշ-
տամանէ: Ա՛ ճիւղ՝ որ ի խորհրդեան սոցա սահմա-
նին, չհամարին օրինաւոր, եթէ ոչ երկու երիւր մա-
սունք խորհրդականացն մօտ գտցին ի ժամանակի
վճռոցն հատանելոյ: Պատգամաւորք արս վեց կա-
ցուցանեն առաջի Թագաւորին, եւ Թագաւորն զմին
ի նոցանէ կացուցանէ գլխաւոր ի վերայ նոցա: Յոր-
ժամ բանս ինչ կարճառօտս ոք ասել կամիցի, ան-
գէն ի տեղւոջ իւրում խօսի. ապա թէ ճառս ինչ
երկայնածիզս արկանելոց իցէ, պարտ է ի բեմ անդք
ելանել եւ անտի խօսել: Խորհրդակալք տէրու-
թեանն յամի 1846 էին ոգիք 55, իսկ պատգամաւորք՝
144: Խորհրդակալք տէրութեան ի ծածուկ առնեն
խորհուրդ. իսկ պատգամաւորացն խորհուրդ հրա-
պարակաւ յայանապէս կատարի. բայց պարտ է թէ
ի ծածուկ լինիցի յորժամ հինգ ի պատգամաւորաց
այնպէս կամիցին:

Գոն յաշխարհին եւ գաւառական ժողովք:

ՍԸՔՍՈՆԻՆԸՑԻՈՑ Թաղաւորութիւն ունի ժողով կարգաց կամ աւագանւոյ, որ յերկուս սենեակս կամ տաճարս խորհրդոյ բաժանի: Ի խորհրդականաց աւագնոյ տաճարին կէսք ժառանգութեամբ են եւ կէսք ընտրութեամբ. ի սոցանէ զոմանս Թաղաւորն ընտրէ, զայլս ընտրենն տեաքք երկրի՝ որոյ մուտք ամի ամի պարտին լինել 3000 զաճեկանք Աւտոր. տիեզերական գպրոցն Ախտիայ, այլովքն Հանդերձ. իսկ այլք լինին խորհրդական ոչ ընտրութեամբ ինչ եւ ոչ ժառանգութեամբ, այլ վասն պաշտամանն՝ զոր թէ առնու ոք, անդէն եւ զխորհրդականի պատիւ ընդունի, եւ ի սոցանէ կէսք եկեղեցականք են եւ կէսք աշխարհականք: Արկրորդի տաճարին խորհրդականք են պատգամաւորք, յորոց 20 աւագին յայնցանէ՝ որ ունին զստացուածս դեանոյ ասպետաց կամ Տեճելոց, 25 պատգամաւորք քաղաքաց, 25 պատգամաւորք շինականաց, 5 փոխանորդք վաճառականաց եւ այնոցիկ՝ որոց արուեստանոցք արուեստից իցեն, որով եւ թիւ համարոյ պատգամաւորաց պարտի լինել հանապաղ 75. իսկ թիւ համարոյ խորհրդականաց աւագնոյ տաճարին շէ ինչ ճշգիւ հաստատեալ. յամի 1846 էին ի ժողովի անդ նոցա ոգիք 42: Հետրիս ամս մի անգամ իբրեւ կատարի ժողովն, մասն մի ի պատգամաւորաց ելանէ ի պաշտամանէ պատուոյն: Օ զաճերէց աւագնոյ տաճարին ընտրէ Թաղաւորն յայնպիսեաց՝ որ տեաքք են երկրի, բայց ոչ խառն ի խուռն զս ոք եւ իցէ, այլ դոն վասն այսր օրէնք եւ կանոնք. իսկ զգաճերէց երկրորդի տաճարին ընտրէ ի շորեցունց անտի՝ զորս խորհրդականքն կացուցանենն աւագի Թաղաւորին: Պարտ է Թաղաւորին դոնէ յերիս ամս մի անգամ ի խորհուրդ կուլել զժողովն: Յայնժամ եւեթ վճիռս մարթին

տալ խորհրդականք առաջին տաճարին, յորժամ գոնէ կէսք ի նոցանէ մօտ ի խորհուրդն գտանին, իսկ յերկրորդումն՝ յորժամ գոնէ երկու մասն յերիբ մասնէ անտի նոցա: Յերկրորդում տաճարի անդ երեք մասունք ի չորից մասանց անտի առանձինն Կարգի իւրիք, որպէս հեծելոց կամ շինականաց, կարեն զիրաց՝ որ նոցա միայն անկ իցէ, վճիռ հատանել: Յորժամ կարծիք երկուց տաճարաց հակառակ միմեանց իցեն, արք ոմանք յերկուց կողմանց առ միմեանս եկեալ ջանան միաբանել ընդ իրեարս: Խորհուրդք երկուցունց եւս տաճարաց հրապարակաւ լինին:

ԺԲ

Ղ Ի Ի Ր Տ Ե Մ Բ Ե Ր Գ

ԹԱԼԳԵԼԻՈՐՈՒԹԻՒՆ ՂԽԵՐՈՒՄԵՐԵՂԱՅԸՆՑ, ըստ օրինակի Սաքսոնիացւոց թագաւորութեանն, ունի ժողով Կարգաց կամ աւագանւոյ, որ յերկուս տաճարս խորհրդոյ բաժանին, եւ յերիս ամս միանգամ պարտին ժողովել ի խորհուրդ: Աէսք ի խորհրդականաց առաջնոյ տաճարին ժառանգութեամբ ի հարց ունին զպաշտօն խորհրդականի, եւ այլք միայն ինքեանք ցորչափ կենդանի իցեն, զպսպխսխ ընտրէ թագաւորն ի նշանաւորաց եւ յաննշանից, ի մեծամեծաց եւ ի կարօտելոց, միտ եղեալ միայն արժանաւորութեան նոցա: Ի խորհրդականաց երկրորդ խորհրդոյ, որ պատգամաւորաց տաճար կոչի, ոմանք ընդ պաշտամանն առնուն զաստիճան խորհրդականի, եւ այլք ընտրութեամբ սոքա յետինքս վեցամեայ ժամանակ կան յաստիճանին, եւ յետ այնորիկ այլք ընտրին փոխանակ նոցա: Առաջին խորհուրդն կատարեալ համարի յորժամ կէս խորհրդականացն մօտ են, իսկ երկրորդն՝ յորժամ երկու երիբ մասնն մօտ իցէ: Օգահերէց առաջնոյ խորհրդոյն ընտրէ ինքնին

Թագաւորն . այլ զերկրորդ տաճարին զլիաւոր ըն-
տրէ միայն յերկից արանց անախ՝ զորս խորհրդականքն
նմա ընծայեցուցանեն : Արկիցունց եւս տաճարացն
գահերէցք զամս վեց կան մնան ի պաշտամանն : Խոր-
հուրդք երկրորդ տաճարին հրապարակաւ լինին :

Ժ Գ .

Հ Ա Ն Ո Վ Ե Ր

Հ Ա Ն Ո Վ Ե Ր Ա Ց Ի Ո Ց Թագաւորութեանն ժողով եւս
յերկուս տաճարս խորհրդոյ բաժանի, որոց պարտ է
մի անգամ յերկուս ամս ժողովել ի խորհուրդ : Խոր-
հրդականք առաջնոյ տաճարի խորհրդոյ են իշխանք
տանն արքունի, եւ այլ եւս մեծամեծք տէրութեան,
որ ժառանգութեամբ ունին զաստիճան խորհրդա-
կանի . դարձեալ են խորհրդականք՝ որք ընդ պաշ-
տամանն իւրեանց առնուն զխորհրդականաց պատիւ,
եւ այլք՝ որք ընտրութեամբ առնուն, եւ զամս վեց
եւեթ կան յաստիճանին . սոցա ամենեցուն թիւ յամի
1846 հասանէր ի 144 : Խորհրդականք երկրորդ տա-
ճարի խորհրդոյ են պատգամաւորք քաղաքաց կամ
աւանաց եւ կամ առանձինն ինչ տեղեաց եւ ընկե-
րութեանց, որ զամս վեց կան ի պաշտամանն . սոցա
եւս թիւ համարոյ յամի 1846 հասանէր յ88 : Բաց
ի ժողովոյ աստի տէրութեան գոն եւ գաւառական
ժողովք :

Իսկ այլ եւս փոքր տէրութիւնք Գերմանա-
ցոց գրեթէ ամենեքին ամփոփեալ են եւ ընդ սահ-
մանադրութեամբ . սակաւուց եւեթ ժողով տէրու-
թեանն յերկուս սենեակս կամ տաճարս խորհր-
դոյ բաժանի . բազմաց ժողով տէրութեան ի մի-
ում տաճարի խորհրդոյ գումարի : Ան եւ սակաւք

ամանք ի տէրութեանց անտի՛ որոց խորհրդականք ժողովոյն խորհուրդ եւեթ մարթին տալ իշխանի իւրեանց, եւ շիշխեն վճիռ հատանել կամ հաստատել ինչ. զոն դարձեալ եւ սակաւք ամանք՝ որ շունին ինչ ամենեւին ժողով: Կներէ մեզ համառօտ պայման մատենիս զամենեցունց մի ըստ միովէ ճառել:

ԺՊ

Պ Ր Ո Ւ Ս Ի Ը

Ի Պրուսիացւոց թագաւորութեանն են ժողովք ըստ գաւառաց գաւառաց որոց խորհրդականք կարգին անխափր յամենայն ցեղից եւ յերեցունց կարգաց աշխարհին, որ են այնոքիկ՝ որ ունին կալուածս ասպետաց, քաղաքացիք եւ շինականք. սոցա հաղորդակից են եւ Տանուտեարք (Standesherrren). բայց ոչ ամենայն ուրեք, այլ ի Սիլեսիա, ի Սաքսոնիա, ի Հռենական գաւառի եւ ի Վեստփալիա:

Ըստ իսկ է թիւ համարոյ խորհրդականաց ժողովոց գաւառացն, ըստ իւրաքանչիւր կարգաց:

ԳԼԵԸՌԹ	ՏԸ- ՆՈՒ- ՏԲԹ	ՏԲԹ. ԿԼԾ. ԸՍՊ.	ՊՏԳ. ԹԼԹ.	ՊՏԳ. ՇՅԵԿ.	ԲՈ- ՎԼՆԳ
Բրանդերուրգ .		34	22	12	68
Պրուսիա . .		45	28	22	95
Պամերանիա .		24	16	8	48
Պոսեն . . .		24	16	8	48
Սիլեսիա . .	8	36	28	14	86
Սաքսոնիա . .	6	29	24	13	72
Հռենոսի գաւ.	4	25	25	25	79
Վեստփալիա .	11	20	20	20	71
Ընդ ամենայն	29	237	179	122	567

Կէ մարթ ումք առնուլ զպատիւ խորհրդականի եթէ շունիցի անուն բարի. պարտի եւ քրիստոս:

աննեայ լինել կրօնիւք, եւ երեսնամեայ, եւ ունել ստացուած գեանոյ գոնեայ ի տասն ամաց հետէ: Վերթէ այս ամենայն պահանջի եւ յայնցանէ՝ որ ընտրել կամիցին զուք. միայն մարթ է սոցա եւ 24 ամաց լինել, նոյնպէս չպահանջի ի սոցանէ ճշդիւ ի տասն ամաց հետէ ստացեալ ունել երկիր կալուածոց: Օգամս վնց ձգի ժամանակ կալոյ խորհրդականացն ի պաշտամանն, եւ յիւրաքանչիւր երիտամս կէս խորհրդականացն նորոգ ընտրին: Խորհուրդք ժողովոցն շինին հրապարակաւ, այլ վճիռք նոցա յետոյ գրոշմեալ սփռին ընդ բնաւ:

Ամենայն օրէնք՝ որ վասն միոյ եւեթ գաւառի գնին, երթան յատեան խորհրդոյ այնր գաւառի, եւ անդ խորհին խորհրդականք զիրացն: Վարձեալ սոցա գործ է զգիր պաղատանաց եւ զտրտունջ՝ որ վասն հասարակաց իրաց բովանդակ գաւառին կամ կողման միջ գաւառին իցեն, ընդունել, եւ քննութեամբ ի վերայ հասեալ յայտ առնել զիւրեանց կարծիս. բայց չիշխեն վճիռ հատանել:

ԺԵ

Հ Ո Ւ Ա Ն Գ Ի Ե

ՈՐՊԵՍ յայտ է յայնցանէ՝ զոր յառաջնում մասին ասացաք, բազում ժամանակս ընդ ընկերահաշտեաց վերահացութեամբ կայր այս աշխարհ: Իբրեւ յետ անկանելոյ Նապոլէոնի հին կուսակալաց ցեղն գառնայր միւսանգամ յերկիր տերութեան իւրոյ, իսկզբան անդ իշխանաբար անարդէլ վարէր զտերութիւնն ի վերայ աշխարհին. այլ իբրեւ յետոյ միացաւ երկիրն ընդ Բեղդիացւոց աշխարհին, եւ կոչեցաւ թագաւորութիւն Ստորին գաւառաց, հաստատեցաւ սահմանադրութիւնն՝ որով եւ այժմ վարի աշխարհն:

Այս սահմանադրութիւն յոյժ նման է Գաղիա-
 ցւոցն : Փոխանորդք ժողովրդեանն՝ որ ունին իշխա-
 նութիւն թագաւորաւն հանդերձ օրէնս ղնելոյ, յեր-
 կուս տաճարս խորհրդոյ բաժանին. որ խորհրդականքն
 են առաջնոյն՝ ընտրին ի թագաւորէ ի միջոյ այնոցիկ
 որ վասն գործոց քաջութեան կամ վասն ազգին ազ-
 նուականութեան կամ ընչաւետութեան նշանաւոր
 են. իշխանութիւն նոցա ցկեանս է. պարս եւ պատ-
 շաճ է նոցա լինել անցեալ զքառասնամեկիւք :
Թիւ համարոյ նոցա շկարէ լինել պակաս քան զ20
 եւ ոչ աւելի քան զ30 : **Օ** քահերէջ նոցա ընտրէ
 ինքնին թագաւորն : **Խ**որհրդականք երկրորդ տաճա-
 րին ընտրին յիւրաքանչիւր գաւառս. զերիս ամս կան
 ի պաշտամանն, եւ ամի ամի երիբ մասն նոցա նորդ
 ընտրի կամ փոփոխի : **Ա**ր կամիցի լինել խորհրդա-
 կան երկրորդ տաճարին, պարտի լինել զերեւնամե-
 նիւք անցեալ, եւ ընդ ումք ի խորհրդականաց ան-
 տի տաճարին չունել ազգականութիւն կամ խնա-
 մութիւն, բայց յերրորդ աստիճանի միայն. վասն
 ընչից չէ փոյթ : **Թ**իւ համարոյ նոցա է արդ 58 :
Օ քլխաւոր նոցա ընտրէ թագաւորն յերից՝ զոր խոր-
 հրդականք ի միջոյ իւրեանց առաջիկացուցանեն նմա :
Խորհրդականք երկուց եւս տաճարաց կրկին
 երդումն երգնուն. նախ թէ չետուն ումք կաշառ
 կամ պարգեւ ի պատճառս ընտրութեան, եւ ոչ
 խոստացան առնել ինչ ումք եւ չեն խոստանալոց .
 երկրորդ անգամ, թէ հաստատութեամբ զգուշանա-
 լոց են օրինաց տէրութեանն, եւ վասն օգտի աշխար-
 հին միայն հոգալոց, եւ ոչ ուրոյն գաւառի կամ ա-
 ռանձինն ուրուք շահու : **Պ**արտին ժողովել ղոնեայ
 մի անգամ ամ ըստ ամի : **Խ**որհուրդք երկրորդ տա-
 ճարին հրապարակաւ լինին. բայց յորժամ տասնե-
 րորդ մասն խորհրդականացն խնդրեցէ, եւ կամ գա-
 հերէցն այնպէս լաւ համարեցի, պարս է ի ծածուկ
 զիրան կատարել : **Ի**րբեւ լինիցի ժամանակ լսելոյ զկար-

ծիս հաւանութեան խորհրդականացն, զմի մի ի նոցանէ կարգան յանուանէ, եւ նորա մատուցեալ ասէ զիւրոց մտացն կարծիս:

Յորժամ կամիցի արքայ իրս ինչ մատուցանել յատեան նոցա, նախ յերկրորդում տաճարի եւ արպա յառաջնումն լինի խորհուրդ զիրացն: Իբրեւ հակառակ կայցեն իրացն խորհրդականքն, եւ ոչ հաւանեցին մտաց թագաւորին, բազում մեծարանօք գրեն եւ աղաչեն զարքայ միւսանգամ բարւօք քննել զիրան: Եւ այս ինչ առանձինն սովորութիւն է այսր տէրութեան, զի ժողովք տէրութեան ոչ միայն յիրս օրինաց միջամուխ լինին, այլ եւ յիրս առաջնորդութեան աշխարհին, եւ զործակալութեան երեւելի երեւելի պաշտամանց տէրութեանն եւ յիրս արն թագաւորին:

Են անդ եւ զաւառական ժողովք յերաքանչիւր զաւառս, որոց խորհրդականք յերեցունց եւս կարգաց, յազնուականաց եւ ի քաղաքացեաց եւ ի շինականաց ընտրին. եւ զոնէ մի անգամ ամի ամի ժողովին ի խորհուրդ: Սրբա ընտրեն զխորհրդականս երկրորդ տաճարին: — Իսկ թէ զիւրօք եւ որով օրինակաւ պարտ իցէ զերկիր գաղթականաց թագաւորութեանն վարել, զայն կարգել եւ պատուիրել թագաւորին միայն է:

Ժ.Օ.

Գ Ա Ն Ի Ա

Ի ժողովի տէրութեանն որ եղև յամի 1660 ի կոպենհագ, խոռովութիւն ինչ ծաղեալ վասն հարկաց ի մէջ ազնուականաց՝ որ ազատ ի հարկաց էին, եւ ի մէջ վիճակաւորաց եւ քաղաքացեաց, պատճառք եղև բառնալոյ զժողով տէրութեան՝ որով իշխանութեան թագաւորին սահման եւ չափ արկեալ

էր. եւ ետ ազգն զվերին եւ զարձակ արքունական իշխանութիւն ի ձեռս թագաւորին. ոչ վասն նորա միայն այլ եւ վասն զաւակի նորա յետ նորա: Յամին երկրորդի կտուն զիր յայտարար մեծի իշխանութեանն եւ իրաւանց անձին թագաւորին եւ ազգատոհմի նորա, ուր ոչ միայն յայտ գրեալ էր թէ խառն լինելոց է յաջորդութիւն յիշխանութեան թագաւորին, այլ եւ այն եւս կայր գրեալ թէ ոչ երգմամբ եւ ոչ գրով ստիպի թագաւորն առնել իրս ինչ:

Իսկոյց յամի 1831 թագաւորն ետ վճիռ եւ յայտ արար, թէ ժողովս խորհրդականաց զաւառաց կամի կացուցանել յամենայն թագաւորութեան իւրում, այնպէս որպէս է ի թագաւորութեանն Արուսիոյ. որ եւ ի զլուխ եւ յամի 1834: Թիւ համարոյ խորհրդականացն է 209 — 217, յորոց զ20 — 28 թագաւորն ընտրէ, իսկ զ189 ժողովուրդն. երկու իննեւրորդ մասունք խորհրդականացն՝ որ ընտրին, են տեարք ստացուածոց երկրի, երէքն՝ քաղաքացիք, եւ չորք շինականք: Որ ընտրենն զխորհրդականս խորհրդոցն, պարտին 25 ամաց լինել. իսկ շափ ընչից՝ զոր պարտին ունել, պէտպէս է ըստ իւրաքանչիւր գաւառաց: Իսկ որոց ընտրինն՝ պարտ է քրիստոնեայ լինել կրօնիք, երեսնամենի, գոնէ ի հինգ ամաց հետէ բնակել ի տէրութեանն, եւ ինչս պարտին ունել կրկին քան զայն՝ որ յընտրողացն պահանջի: Յերկուս ամս միանգամ ժողովին այս խորհուրդք կամ ժողովք գաւառաց ի թագաւորէն: — Վարժ ժողովոցն է քննել զօրէնս՝ որ գնին ի վերայ մարդկան կամ ընչից, կամ յորժամ հարկս եւ այլ ինչ բեռն ի վերայ հասարակաց գնել հանդերձեալ իցեն, նոյնպէս նոքա քննեն զազերս կամ զարտունջ գաւառի միջ կամ կողման իրիք գաւառին:

ՅՈՐՄԷ Հեաէ եզան նոր կարգք յԵւրոպա, այս թագաւորութիւնք իբրև երկու պետութիւնք ազատք, անբաժինք, եւ ոչ ընդ ուրուք բռամբք անկեալք, միաբանեցան ընդ իշխանութեամբ միոյ թագաւորի: Օջուրհակ միաբանութեանն հաստատեցին ձեռնագրովք իւրեանց նախ Նորուեգիացիք ի ձեռն փոխանորդաց իւրեանց յամի 1815, յ31 Յուլի. ի Քրիստիանա քաղաքի, ապա կարգք Սուեգիացւոց ի 6 Աւգոստ. ի Ստոկհոլմ: Աչ միայն դաշինք եւ պայմանք վասն զգուշութեան օրինաց եւ առաջնորդութեան երկուց թագաւորութեանցն զբեալ կան ի մարհակի անդ, այլ եւ բազում ինչ սահմանի վասն յաջորդութեան յաթոս. թագաւորութեան, վասն ընտրելոյ հասարակաց թագաւոր ի սպառել ազգի թագաւորին՝ որ թագաւորէ. վասն այնոցիկ՝ որ լինելոց են յանձանձիչ եւ ինամակալ արքայորդւոց եւ վարելոց զիշխանութիւն ի մանկութեան նորա. թէ զհարգ կամ որով օրինակաւ արժան իցէ թագաւորին առ պատերազմ, այլովքն հանդերձ:

Իւայց հանդամանք առաջնորդութեան երկոցունց թագաւորութեանցն շեն նման միմեանց, վասն այնորիկ եւ զերկոցունց ուրոյն ճառեացուք:

Ա. Ս--ԻԳԻ--:

Գուստաւ Աստա յեա աղատելոյ զաշխարհն ի բռնութենէ թագաւորին Դանիացւոց յամի 1523, եւ յեա թագաւորելոյ ի վերայ աշխարհին, վասն յարուցանելոյ ոսոխ ընդդէմ ստահակութեան ազնուականացն եւ վիճակաւորաց, եւ զնոստ ի շտիու ունելոյ, քաղաքացւոց եւ շինականաց եւս ետ իշխանութիւն մասնել յիրս թագաւորութեանն: Այլ

յետոյ իբրև բանացեալ ազնուականաց եղծին եւ կարճեցին զիրաւունս թագաւորին, Գուստա Գ. եղ ի մտի փոփոխել զհանգամանս առաջնորդութեան աշխարհին, եւ եղ օրէնս ինչ եւ յօրինուածութիւնս կարեւորս, որ ի ժողովի ուրեք ի Ստոկհոլմ քննեցաւ, սեղեցաւ եւ կարգեցաւ: Բայց իբրև նա սպանաւ եւ նորին որդի Գուստա Գ. մերժեցաւ ի թագաւորութենէ, յայնժամ Կարոլոս ԺԳ. առեալ զթագաւորութիւնն, ի ժողովին որ եղև ի Ստոկհոլմ (1809), առաջի շորեցունց Կարգաց տէրութեանն՝ որ անդ ժողովեալ էին, իւրով ձեռամբ կնքեաց եւ ետ նոր ինչ սահմանադրութիւն, որով եւ այժմ վարի աշխարհն, որ չէ ինչ այլակերպ յառաջնոյ անտի, միայն իշխանութիւն թագաւորին աստ առաւել եւս ամփոփեալ եւ կարճեալ է:

Արդ թագաւորն ունի իշխանութիւն տալոյ կատարել զօրէնսն. իսկ օրէնս դնել առանձինն չէ իշխան, այլ հանդերձ Կարգօք կամ ժողովով տէրութեան յորում են Ա. Ազնուականք, Բ. Ազեքք, Գ. Քաղաքացիք, Գ. Շինականք, որպէս եւ զառաջինն էր: — Յազնուականաց անտի, որ զիսաւորքն են իւրաքանչիւր տան, ի հասանել ի 24 ամ հասակի, իշխան են ի ժողովի զիւրեանց կարծիս հաւանութեան ասել: Ի յետին ժամանակսն ի ժողովի անդ մինչև 1170 ազնուականք լինէին: — Յեկեղեցականաց անտի, որ զերկրորդ տեղի ունին, առ հասարակ ամենայն եպիսկոպոսք մտանեն ի ժողովն, դարձեալ եւ իւրաքանչիւր ժողով երիցապետաց (prévôt) կամ երկուք եւ երեք ի միասին ընտրեն զօք ի միջոյ իւրեանց եւ առաքեն անդր. ի Կարգէ վիճակաւորաց համարին եւ այնօրիկ՝ որ անդամք են տիեզերական դպրոցաց եւ ակադեմեայց: Ի յետին ժամանակս յայտմ կարգէ էին ի ժողովի անդ ոգիք 70: — Ի Կարգէ քաղաքացեաց 82 քաղաքք ունին իրաւունս ընտրելոյ պատգամաւորս. ի քաղաքաց աստի Ստոկհոլմ

առաքել տասն պատգամաւորս, այլք երիս, եւ կէսք եւս երկուս կամ մի. ի փոքր եւ յաննշան քաղաքաց քաղուճք ի միասին մի եւեթ այր առաքեն: Ի յեաին ժամանակս էին 118 պատգամաւորք քաղաքացեաց: — Ենուանիք յազատ շինականաց ստանից ունին իրաւունս իւրաքանչիւր դատաւորութենէ: առաքել մի մի պատգամաւոր. բայց է զի քաղուճք միանգամայն զմի ոք յղեն: Թիւ համարոյ սոցա ի յեաին ժամանակս հասանէր յ259:

Իւրաքանչիւր ի Կարգաց առանձինն զատ ի միմեանց ի խորհուրդ մտանեն, զի զոն իսկ իւրաքանչիւր տեղիք ժողովոց ուրոյն զտտեալ յիրերաց, եւ մի մի ի Կարգաց ունի զիւր Խօսող. Խօսողք ազնուականաց, քաղաքացեաց եւ շինականաց ի թագաւորէ ընտրին, իսկ Խօսող եկեղեցականաց է միշտ եպիսկոպոսապեան Ուփսաղոյ: Եմենայն խորհրդականաց կարգի միսջ ժողով կոչի Լրումն կարգի. իսկ ժողով չորեքունց կարգաց միանգամայն կոչի Լրութիւն լրութեան: Յորժամ յիրս՝ որ ի փոփոխումն կամ յուղութիւն գլխաւոր օրինաց անկ իցեն, չորեքին Կարգքն միաբան հաստատիցեն ինչ, եւ թագաւորն հաւանեացի, այն ունի զզօրութիւն օրինաց: Բայց յիրս քաղաքային եւ եկեղեցական օրինաց, եւ յօրէնս որ վասն պատժոց իցեն, երից Կարգաց միայն հաճութիւն հանդերձ հաւանութեամբ թագաւորին շատ եւ բաւական է: Յորժամ երկուք ի Կարգաց կամիցին ինչ, եւ երկուքն ոչ հաճեցին, թագաւորն չէ իշխան սահմանել ինչ ըստ մտի, այլ մերժի ինդիրն: Առ ի հրաւիրելոյ թագաւորին, այլ անգատին յօրինացն ժողովին Կարգքն ի ժողով ի վեց ամս մի անգամ, այս ինքն յետ հինգ ամաց ի վերայ անցանելոյ վերջին ժողովոյն. եւ յանդ ելանել իւրաքանչիւր ժողովոյ, սահմանեն զժամանակն՝ յորում միւսանգամ զուամարելոց իցեն: Բայց յորժամ հարկ ինչ ստիպիցէ, կարող է թագաւորն կամ խորհրդականք

տէրութեանն, կոչել զժողովան ի խորհուրդ յառաջ քան զժամագիր ժամանակն :

Իւրաքանչիւր ի շորից Ասրիաց անտի իշխան է խնդրել զի այս ինչ եւ այս օրէնք դիցին : Ամենայն խորհրդականք ունին բազում ինչ առաւելութիւն, եւ ի բազում շնորհս վայելեն :

Բ. Նորոս-Յիւնիս :

Նորուեգիացիք յամի 1814 ոչ կամէին անսալ Տրամանի թագաւորաց Եւրոպայ եւ լինել ընդ իշխանութեամբ թագաւորին Սուեգիացւոց. այլ որպէս էին յառաջ քան զմիաբանել իւրեանց ընդ Գանիացիս, նոյնպիսի կալ մնալ ազատ եւ ինքնիշխան : Այսն այնորիկ եւ ժողով տէրութեանն նոցա կարգեաց օրէնս ինչ վարչութեան, եւ իշխան ոմն յազգէ Գանիացւոց առ զպատիւ թագաւորութեանն : Բայց յորժամ Նորուեգիացիք ի պարտութիւն մասնեցան յերեւոց Սուեգիացւոց, եւ ժառանգ թագաւորութեանն Սուեգիայ՝ որ յետոյ եղև թագաւոր, յայտարար նոցա թէ ընդունի զօրէնս վարչութեան նոցա, եւ այնչափ ինչ միայն փոփոխէ որչափ վասն միաբանութեան երկուց թագաւորութեանցն կարեւոր է, յայնժամ նոքա յանձն առին զիրան : Աւ յօրինեցան վասն միաբանութեանն օրէնք ինչ յամի 1814 ի 4 աւուր Նոյեմ. ընդ որ հաճեցաւ եւ թագաւորն եւ հաստատեաց յԾ աւուր նորին ամսոյ, եւ ցայսօր նոյն օրէնք եւ սահմանադրութիւն պահին :

Արդ ըստ այնմ սահմանադրութեան թագաւորն ունի իշխանութիւն տալոյ կատարել զօրէնսն, եւ ժողովուրդն՝ օրէնս զնելոյ, զոր իշխանութիւն ի կիրարկանէ ժողովուրդն ի ձեռն մեծի ժողովոյ՝ որ յերկուս բաժինս հասանի, այս ինքն են ժողով օրէնսդրաց եւ ժողով տեսարց կալուածոց : Խորհրդականք ժողովոյն մեծի միշտ ընտրութեամբ են, եւ թիւ հա-

ճարոյ նոցա ոչ պակաս քան 775 եւ ոչ աւելի քան 100 պարտի լինել: Աչ ումեք մարթ է լինել խորհրդական ժողովոյն եթէ շիցէ 30 ամաց եւ զոնեայ զամս ատան ի տերութեանն բնակեալ: Խորհրդականք տերութեան, եւ զպիրք ատենին, եւ սպասաւորք տան թագաւորին, եւ ամենեքին որ առնուն աստիկ ի թագաւորէ, չկարեն լինել խորհրդական մեծի խորհրդոյն: Որ ընտրեն զխորհրդականս մեծի ժողովոյն՝ պարտին լինել Նորուեգիացի, 25 ամաց եւ ի 5 ամաց հետէ յաշխարհին բնակեալ: Յերիս ամս մի անգամ ժողովին խորհրդականք մեծի ժողովոյն ի խորհուրդ, յառաջին աւուրս Փետր. ամսոյ: Ապա ընտրի ի նոցանէ չորրորդ մասն, յորմէ կազմի ժողով օրէնսդրաց, իսկ մնացեալ երեք չորիք մասունք են այնպիկ՝ յորոց կազմի ժողով տեարց կալուածոց: Իւրաքանչիւր ի բաժնից աստի ուրոյն առանձինն ժողովի, եւ ընտրէ իւր գահերեց եւ զպիր:

Յորժամ օրէնս ինչ դնել կամիցին, պարտ է նախ յերկրորդում բաժնի յառաջադրել, զոր եւ առաջի արկանէ կամ ոմն յանդամոց ժողովոյն, եւ կամ թագաւորութիւնն ի ձեռն խորհրդականաց տերութեան. իսկ առաջին բաժինն չունի իրաւունս օրէնս ինչ խնդրելոյ: Յորժամ յերկրորդում բաժնի ժողովոյն ընդունելի լիցին օրէնք ինչ, առաքին յառաջին բաժինն, ընդ որ եթէ խորհրդականքն ժողովոյն ոչ հաճեսցին, զարձուցանեն անդրէն յետո յաւելեալ զիւրեանց միաս եւ զկարծիս: Յորժամ երկիցս անգամ խնդիր երկրորդ բաժնի յառաջնոյ բաժնէ անտի մերժեսցի, յայնժամ սպա երկոքին բաժինքն ի միասին ժողովին, եւ անդ հաւանութեամբ երկուց երիք մասանցն վճարին իրքն եւ ելանէ վճիռ: Յորժամ երկոքին բաժինքն միարանեսցին, այնուհետեւ զվճիռ հաւանութեան իւրեանց առաջի դնեն արքայի, եւ աղաչեն իւրովք կամօք եւ արքունական հրամանաւ հաստատել զիրսն: Աթէ թագաւորն հաւանեսցի

իրացն, արկանէ զիւր ձեռնագիր, եւ այն այնուհետեւ օրէնք համարի: Ապա թէ ոչ հաւանեացի, առաքել յետս յերկրորդ բաժին ժողովոյն, յայտ արարեալ թէ չթուի նմա օգուտ հաստատել զվճիռ հաւանութեան նոցա: Այնուհետեւ չէ մարթի նմին դու մարման միւսանդամ զիրսն առաջի արկանել թագաւորին, ապա թէ յայլում դու մարմանն առաջի արկանիցի, կարօզ է թագաւորն միւսանդամ այնպէս առնել որպէս յառաջնում նուազին: Ասոյց յորժամ յերրորդում դու մարմանն առանց իրիք փոփոխման առաջի արկցի թագաւորին, յաւելուածով հանդերձ թէ Մի արդելցէ տէր մեր արքայ զիւր հաւանութիւն յիրաց անտի՛ զոր ժողով տէրութեանն, յետ խնամով քննելոյ, օգտակար համարի, յայնմ հետէ օրէնք համարին իրքն թէ եւ ոչ հաւանեացի թագաւորն: Աս մանաւանդ գոն իրք՝ յորս չէ կարեւոր հաւանութիւն թագաւորին: Ասորհուրդք ժողովոյն հրապարակաւ լինին, եւ գործք՝ որ անդէն գործին, դրօշմեալ սփռին ի մեջ ժողովողեան. բայց մարթ է եւ ի ծածուկ լինել յորժամ մեծ մասն ժողովելոց այնպէս կամիցի:

Վուիրական եւ ահեղ է անձն թագաւորի, շիշխե ոք պարտաւել զնա կամ ամբաստան լինել զնմանէ. եւ եթէ սխալ ինչ կամ յանցումն լինիցի ի թագաւորէ անտի, ոչ ինքնին թագաւորն, այլ խորհրդականքն նորա պարտին տալ պատասխանի: Ի կալ թագաւորին ի Սուեգիա, պարտ է զպաշտօնեայ տէրութեան եւ երկուս խորհրդականս Նորուեգիացւոց առ իւր ունել, եւ նոցա առաջի միայն մարթ է զիրս Նորուեգիացւոց վճարել. խորհրդականքն երկօքին՝ որ առ արքայի կան, ամի ամի փոփոխին: Օտեղի թագաւորին ունի ի Նորուեգիա կամ փոխանակ արքայի, որ միայն ժառանգ թագաւորութեանն կամ նորին երեց որդի մարթի լինել, եւ կամ կուսակալ՝ որ հինգ խորհրդականօք տէրութեանն առաջնորդէ աշխարհին:

Ս ԸՄՆ զհանգամանս վարչութեան այսր մեծի աշխարհի ի միտ առնելոյ, պարտ է զբուն Ռուսաց աշխարհ ուրոյն եւ զատ ի դաւառաց Արեւելեան ծովուն, ի Փինլանդիայ եւ ի Պողոնիացոց թագաւորութենէ իմանալ:

Ի Ռուսաց պետութեանն ինքնակալն Նիկողայստ ետ յօրինել բովանդակութիւն հասարակաց եւ աւանձինն օրինաց: Յառաջին հասածի անդ մասնին գրեալ է այսպէս. Ինքնակալ կայսրն միայն է տէր եւ իշխան ի վերայ ամենայն համօրէն Ռուսաց աշխարհին, որոյ իշխանութեանն չիք բաւ. եւ նորին մեծազօր կամք օրէնք են հզօր, որ զամենայն աշխարհն Ռուսաց միանգամայն բնդ հնազանդութեամբ արկանէ:

Ըստ հրամանաց հրովարտակին տուելոյ ի Աատրինեայ Բ. զորոյ զպատուէր հրամանին Ադէքսանդրոս յամի 1801 հաստատեաց, զոյ յաշխարհին Ռուսաց յիւրաքանչիւր կուսակալութիւնս դաւառաց ժողով իմն ազնուականաց, որոց գլուխ եւ իշխան են կուսակալք դաւառաց. բայց ի ժողով այդր ազնուականացն մտանել նորա միայն կարեն, որոց անուանք գրեալ են ի մասնի դպրութեան ազնուականաց: Աուսակալք դաւառաց ժողովն զազնուականացն ժողով յերիս ամս մի անգամ, որպէս զի նորին զանուանս այնոցիկ ի միջոյ իւրեանց՝ զորս ի զլխաւօր քաղաքային պաշտամունս կամ սպասաւորութիւնս պատշաճ համարեցին, ի մեջ բերցեն, եւ ի ձեռն նուցին կուսակալացն առաջի դիցեն ինքնակալին: Բայց ոչ ամենեքին ի ժողովի անդ իշխան են ասել զիւրեանց կարծիս հաւանութեան, այլ այնոցիկ միայն որ 25 ամաց իցեն եւ տեսարք դեանոյ. այլ եթէ որ մտանենն՝ յառաջագոյն կացեալ իցեն ի դորձ հազա-

բապետութեան զօրաց , ի նոցանէ այն ժամանակ տիոց
 եւ ստացուած գեանոյ չպահանջի :

Քաղաքացիք մայրաքաղաքաց , ըստ հրամանաց
 օրինաց իրիք Աստարինեայ Բ . զոր Աղէքսանդրոս
 յամի 1801 հաստատեաց , հրամանաւ կուսակալաց
 իւրեանց ժողովին յերիս ամս մի անդամ լսել զոր
 ինչ յառաջադրիցեն նոցա կուսակալք եւ իշխանք ,
 եւ զգլխաւորս , զպետս քաղաքացւոց , զխորհրդականս ,
 եւ զգառաւորս եւ զիրաւրնաիրս՝ որ հանդերձեալ ի-
 ցեն լինել ի կարգէ քաղաքացւոց , քուէիք ընտրել ,
 այս ինքն ընտրանաւ որոշել զազնուագոյնսն ի միջոյ
 այնոցիկ՝ որոց կրթեալ եւ վարժեալ՝ հետամուտ լի-
 նին այնպիսի պաշտամանց եւ պատուոյ : Ժողով քա-
 ղաքացւոցն կարօղ է եւ զպետս եւ զկարօտութիւն
 հասարակաց քաղաքացւոց՝ կուսակալացն պատմել եւ
 ցուցանել : Իսկ ի քաղաքացւոց այնոքիկ՝ որ ընտրենն
 զորք եւ որ ընտրինն ի պատիւ ինչ պաշտաման , պար-
 տին լինել 25 ամաց հասակի , եւ դոնեայ 50 դահե-
 կան Ռուսաց (Ruble) հարկս հարկանել :

Ի դաւառս արեւելեան ծովուն ազնուականքն
 առանձինն իմն ժողով են , եւ կոչին կէսք՝ ազնուա-
 կանք , այլք հեծեալք կամ ասպետք . իսկ այնոքիկ
 որ չեն յազնուականաց անտի , կոչին աշխարհարնակք :
 Աւ երեքին եւս ջոկք պարտին ամի ամի ի Ռիգա
 քաղաքի ի տան խորհրդեան ժողովել եւ խորհել
 խորհուրդ . անդր եւ քաղաքացիք քաղաքին արս
 երկուս ի միջոյ իւրեանց ընտրեալ առաքեն , բայց
 երկուցն կարծիք հաւանութեան ոչ երկու , այլ մի
 եւեթ համարի : Յիրս բաժից եւ սակից եւ այլոց
 հարկաց պարտ է եւ աշխարհարնակաց եւս հաւան
 գտանել , նոյնպէս եւ այնոցիկ՝ որ ոտանս կամ
 արքունի գետինս ի վարձու կալեալ ունին , բայց
 ոչ պահանջի հաւանութիւն այնպիսի ազնուականաց՝
 որոց անուանք թէպէտ եւ ի մատենի դպրութեան
 ազնուականաց գրեալ իցեն , սակայն չունին գետին

և ստացուած երկրի: Իսկ զվճիւռս ամենեցուն պարտի հաստատել որ զլուխ է հրամանատարութեան և իշխան կուսակալութեան: Օպլինչ սովորական գործս վճարեն յիւրաքանչիւր մարզի կամ նահանգի 12 այր ընտիր ի միջոյ ազնուականաց՝ որոց են գետինք և կալուածք, և անուանք նոցա գրեալ են ի մատենի դպրութեան ազնուականաց. բայց իշխանութիւն նոցա երիս ամս միայն է: Ան և օյլ ևս 12 արք տեղեակք օրինաց և վարչութեան աշխարհին, որոց իշխանութիւն յիւսնս է: Բայց զսոսա և զառաջինսն պարտ է զլիաւորի հրամանատարութեանն հաստատել:

Ի գաւառս Փինլանդացոց աշխարհին են այսպիսի ինչ իրաւունք. պարտ է կայսեր ի միջոյ նոցա 14 այր խորհրդական օգնական կացուցանել մեծի կուսակալի աշխարհին. կէսք ի խորհրդականացն են յազնուականաց, և կէսք յեկեղեցականաց, ի քաղաքացեաց և ի շինականաց, և ամի ամի կայսրն փոխիւնէ զնոսա: Սորա տան խորհուրդ ըստ իւրեանց կարծեացն հաւանութեան, կարօղ են և բողոք ունել և քանքատել. հոգան զի հասարակաց սպասաւորութիւնք և բեռինք հաւատար բաժանեցին իւրաքանչիւր ումք, և օյլ ևս գործս ինչ՝ որ սոցա նման են, գործեն:

Պոզնիիացոց աշխարհին թագաւորք յամկ 1572 ընտրութեամբ աւնուին զիշխանութիւնն. բայց եթէ մի ոք ևւեթ յազնուականաց հակառակ կայր, զսահմանս և զընտրութիւնս բովանդակ ժողովոյ տերութեանն մարթ էր խափանել: Չղզյին անգ քաղաքացիք՝ որ ունէին իրաւունս մտանելոյ յիրս առաջնորդութեան աշխարհին. օյլ ամենեքին՝ որ չէին ազնուականք, շինականք համարէին և շխտանէին յիրս տերութեան: Մեծամեծ շարիք՝ որ յայսպիսի սահմանադրութենէ զխաչին, և առաջին բաժանումն՝ որ եղև յամի 1772, միտս ետուն բազմոց ի զլիա-

ւորաց աշխարհին զկերպարանս իրացն փոփոխել եւ այլ իմն օրէնս եւ յօրինուածութիւն ի ներքս մուծանել: Աւ զայն մանաւանդ հաստատեին յամի 1791, թէ թագաւորութիւնն այնուհետեւ ժառանգութեամբ լիցի որդի ի հօրէ, եւ մի լիցի հնար ի հակառակ կալ միոյ ուրուք, զվճիւ կամաց բովանդակ ժողովոյն խափանել: Բայց այնքիկ՝ որ այսց նորոգմանց հակառակեին, խափանեցին զխորհուրդն զայն, վասն այնորիկ յամի 1793, ի ձեռն Ռուսաց, Պրուսիացւոց եւ Աւստրիացւոց երկրորդ բաժանումն եղև: Ապա ուրեմն յամի 1795, յետ սաստիկ պատերազմաց, երրորդ եւ վերջին բաժանումն եւս դիպեցաւ, որով բովանդակ մնացեալ երկիրն Պողոնիացւոց միացաւ ընդ աշխարհին Ռուսաց:

Յետ 11 ամաց Նապոլէոն յայնմ՝ մասնէ Պողոնիոյ՝ որ էր ընդ իշխանութեամբ Պրուսիացւոց, յօրինեալ կացոյց զԱւրսուիացւոց դքսութիւնն, եւ իշխան կացոյց երկրին զԱւրսսնիացւոց թագաւորն, եւ յամի 1807, ի 22 Յուլի. ետ նոցա զսահմանադրութիւնն՝ որով հաստատեցաւ ժողով ինչ տէրութեան երկրքումք տաճարօք խորհրդոյ, այս ինքն ծերակուտիւ եւ պատգամաւորօք գաւառին: Բարձաւ ի միջոյ հանսպաղորդն ծառայութիւն շինականաց, եւ ի տաճար խորհրդոյ պատգամաւորաց գաւառին հանդերձ 60 ազնուականօք, 40 քաղաքացիք եւ շինականք երեւէին: Յետ մեկնելոյ Գաղիացւոց ի Ռուսաց աշխարհէն, հասեալ Ռուսաց ի վերայ՝ արեւջին դքսութեանն Աւրսուիայ (1813). եւ ի ժողովի որ եղև ի Ալեքնա, սահմանեցաւ այսպէս, եթէ բաց յերկոցունց գաւառաց՝ որ են Պասեն եւ Գաղիախ, ամենայն երկիր թագաւորութեանն Պողոնիացւոց՝ եղիցի Ռուսաց: Այսր Աղեքսանդր յ30 Ապրի. 1815 կոչեցաւ արքայ Պողոնիացւոց, եւ ի 27 Նոյեմբ. ամսոյ ետ տէրութեանն նոր իմն սահմանադրութիւն:

Ըստ այսմ սահմանադրութեան, թագաւորն ունէր իշխանութիւն օրէնս գնելոյ ի միասին բնդ ժողովոյ տէրութեան՝ որ յերկուս տաճարս բովանդակէր, այս ինքն է ծերակոյտն եւ տաճար պատգամաւորաց գաւառի. եւ պարտ էր նոցա յերկուս ամս մի անգամ գումարել: Այնպէս միայն մտանէին ի ծերակոյտ անդր, որ յազգէ թագաւորաց էին, գործեալ եւ եպիսկոպոսապետք եւ եպիսկոպոսունք աշխարհին, Պաղատինոսք եւ բերդակալք՝ զորս թագաւորն կացուցանէր ցկեանս: Թիւ համարոյ նոցա էր սահմանեալ. բայց շէր պարտ առաւել քան զկէս բազմութեան պատգամաւորաց գաւառին լինել. յամի 1830 էին 53: Պարտ էր պատգամաւորաց գաւառի լինել ոգիք 128, յորոց 77 էին պատգամաւորք ազնուականաց, եւ 51 պատգամաւորք ժողովրդոց: Պատգամաւորք գաւառի ընտրէին վասն 6 ամաց. պարտ էր լինել նոցա զոնեայ 30 ամաց եւ զամենայն իրաւունս քաղաքացեաց ունել: Առաջին ժողով տէրութեան, յետ այսց կարգաց հաստատելոյ, եղև յամի 1818, երկրորդն՝ յամի 1820, երրորդն՝ յամի 1825, չորրորդն՝ յամի 1830:

Ի նմին 1830 ամի սկիզբն եղև անհնարին խառվութեանց եւ ապստամբութեան, եւ կայսր Նիկոլայոս, յետ սաստիկ պատերազմաց, հազիւ մարթաց զխաղաղութիւնն հաստատել (1831): Եւ յետ վեցամսեայ ժամանակի, յամի 1832 ի Փետր. ամսեան հրովարտակաւ իւիք փոփոխեաց զհանգամանս վարչութեան աշխարհին Պաղտնիացւոց, որ թէպէտ եւ զանուն թագաւորութեան պահէ, բայց սակայն բնդ Ռուսաց տէրութեանն խառնեալ իրբև անբակինչ մասն տէրութեանն համարի: Վաղարեցին ժողովք ծերակուտին եւ պատգամաւորաց գաւառի, եւ փոխանակ նոցա կացուցան գաւառական ժողովք, որոց տուեալ խորհուրդ յայտ առնեն զիւրեանց կամաց հաւանութիւն:

Ի դէպ է աստ համառօտիւք կարճառօտս խօսել
 ևւ զայլոց ևւս երկուց տէրութեանց արեւելեայց :

ՏԵՃԿԱՍՏԵՆ . Թաղաւորն կամ կայսր է արձակ
 իշխան տէրութեան ևւ չէ ինչ իւիք ամփոփեալ իշ-
 խանութիւն նորա :

ՅՈՒՆԵՑ ԱՇԽԵՐՀ . Ըստ սահմանադրութեանն՝
 որ յամի 1844 տուաւ, թաղաւորն իշխան է զօրէնսն
 տալ կատարել, իսկ ի գնել օրէնս չէ ինչ ազատ,
 այլ զնոյն իշխանութիւն ունի ընդ նմա ժողով տե-
 րութեան որ յերկուս բաժինս հատանի, ևւ յերկուս
 սենեակս կամ տաճարս խորհրդոյ գումարի ի խոր-
 հուրդ : Առաջին տաճար խորհրդոյ կոչի ծերակոյտ,
 որոյ խորհրդականք ևւն 27 — 40 ոգիք, զորս ըն-
 արէ թաղաւորն, ևւ զամս 10 կան ի պաշտամանն :
 Արկրորդ տաճար խորհրդոյ է պատգամաւորաց՝ որոյ
 թիւ համարոյ է 80, զորս ընարէ ժողովուրդն ևւ
 զամս երիս կան նորս ի պաշտամանն : Ամի ամի
 գումարին ժողովքն ի խորհուրդ :

Հ Ա Տ Ե Ն Գ

Տ Ե Ս Չ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԲԱՐԻՈՔ տեսչութիւն (administration) տէրու-
 թեան՝ ոգի է աշխարհին, զի յազնուազոյն տեսչութե-
 նէ յաջողի հասարակաց օգուտ : Սահմանադրութիւնք
 կամ հանգամանք առաջնորդութեան կարեն յօգուտ
 լինել ևւթէ բարւոք որ վարիցի նորօք . բայց ևւթէ
 տեսչութիւնն անպիտան իցէ, ի զուր ևւ վայրապար
 ևւն բարւոք հրամանք օրինացն ևւ սահմանադրու-
 թեանց . զոր օրինակ ևւ առողջագոյն մարմին իսկ
 դիւրաւ ծնդի ծիրի, յորժամ յանպիտանութիւնս
 որ հատանիցի, ևւ շտանիցի խնամ առողջութեան

պակէս պարտն իցէ: Ամին հակառակ յորժամ բար-
ւոք տեսչութիւնն իցէ, մարթ է զթերակատարու-
թիւն սահմանադրութեանն զխնովին ընուլ, կամ
թէ ոչ այնպէս յայտյանդիման թերութիւնքն երե-
ւիցին: Աստտին իսկ է եւ բանն Պոպայ. «Թող վե-
ճիցի, ասէ, խաժամուժն զպէսպէս կերպարանաց
վարչութեան. այն՝ որոյ լու տեսչութիւնն իցէ, աղ-
նուագոյն քան զամենայն է»: — Աթէ որ զօրավար
կացուցանիցէ զօրաց կամ պաշտօնեայ իրաց պատե-
րազմի զայր՝ որոյ չիցէ բնաւ ուսեալ զօրէնս եւ զհրա-
հանգս զինուորութեան եւ պատերազմի, եւ ոչ զազ-
դի ազգի կարգս զինուորաց բնտրել ի միմեանց գիտի-
ցէ, կամ պաշտօնեայ ելից եւ մտից տէրութեան զայն-
պիսի որ՝ որ հազիւ թէ համարել միայն գիտիցէ,
կամ ծովապետ զայն որ՝ որ ի ծովակս միայն եւ առ
ծովեզերք սովոր իցէ յաճել նաւակաւ, յայտ է
թէ այնուհետեւ ամենայն ինչ վեր ի վայր հարեալ
եղծանի, եւ տէրութիւնն քակի եւ կործանի:

Համենայն միահեծան տէրութիւնս, թէպէտ
ազատ իցեն թէպէտ ամիտիեալ (237), հոգ տես-
չութեան աշխարհին կամ խնամք տալոյ կատարել
զօրէնսն (կատարիչ իշխանութիւնն, la puissance exé-
cutive) ի թագաւոր անդր կամ յիշխանն՝ որ տիրէ
պատշաճի: Օլի թագաւորին կամ իշխանին է, զոր
օրինակ զօրինացն տուելոց ազդ առնել, նոյնպէս եւ
փոյթ յանձին ունել զի անսպցեն օրինացն եւ մի
զանց զնորօք առնիցեն, եւ եթէ յանցանիցէ ինչ որ
զօրինօքն, նա տայ զյանցաւորն քննել, եւ ըստ ար-
դարութեան իրաւամբք պատիժս ի վերայ գնել:
Պարձեալ նմին անկ է փոյթ յանձին ունել վասն
խաղաղութեան եւ հանդարտութեան աշխարհին, եւ
խափանել զչարիսն՝ որ անդստին ի բնակչաց անտի
տէրութեանն եւ կամ յարտաքնոց մարթին ի վերայ
հասանել: Քայց զայս ամենայն ոչ ինքն անձամբ
զործէ թագաւորն, այլ ունի իւր պաշտօնեայս եւ

արբանեակս եւ սպասաւորս, որ ի նորա անուն զիրան ի գլուխ հանեն:

Աւ զի բազմադիմի են եւ ազգի ազգի գործք տեսչութեան աշխարհին, եւ զպէսպէս եւ զայլեւ այլ իրաց, վասն այնորիկ եւ պաշտօնեայք եւ սպասաւորք բազումք են. բայց շեն ամենեքին հաւասարք իշխանութեամբ եւ հանգիտապատիւք միմեանց, այլ մին առաւել է քան զմեւն ճոխութեամբ, մանաւանդ զի բազումք ընդ միով զխաւորաւ կարգեալ են: Օ՛ի որովհետեւ ի սակաւ եւեթ առաջս կամ մասունս ամիսօրին պէսպէս եւ ազգիազգի գործք կամ պաշտամունք տէրութեան, նմին իրի եւ պաշտօնեայք եւ սպասաւորք ի սակաւ ուրոյն ուրոյն դասս բաժանին, եւ իւրաքանչիւր դասու իւր առանձինն գործ եւ պաշտօն զատուցեալ է: Ուրք ի գլուխ միոյ միոյ ի պաշտամանց անտի կամ ի դասուց սպասաւորաց կան, նորա բուն պաշտօնեայք (ministres) կոչին, եւ են վերինք եւ հաւասարք աստիճանու*:

Ձինդ զխաւոր մասունք կամ առաջք պաշտամանց են ի տէրութիւնս, որ են

Ա. Վասն արտաքին գործոց, կամ գործոց՝ որ ընդ օտար տէրութիւնս դիպին:

Բ. Վասն ներքին գործոց:

Գ. Վասն իրաց պատերազմի:

Դ. Վասն արդարութեան կամ դատաստանաց:

Ե. Վասն ելից եւ մտից (finances):

Այս հնդեքին առաջք պաշտամանց՝ միջավայր կամ կենդրոն պաշտամանց կամ արքունի պաշտամունք կոչին: Բայց են բազում տէրութիւնք՝ յորս

* Սորա անուանեալ կոչին եւ՝ Պաշտօնեայք՝ որոց քսակ քարտիսից (portefeuille) է. զի իրբեւ երթան առ արքայ սալ համար գլխործոց՝ որ նոցա յանձն է, առնուն ընդ իւրեանս զամենայն քարտէս՝ որ կարեւոր է նոցա. փակեալ ի քսակի:

առաջը պաշտամանց աւելի քան զհինգ են, զի են առ նստա առանձինն պաշտօնեայք վասն կրօնից հոգաբարձութեան, վասն ուսման եւ կրթութեան, վասն արուեստից եւ վաճառականութեան, վասն ծովական զորութեան, այլովքն հանդերձ: Պատանին եւ փոքր տէրութիւնք՝ յորս փոխանակ հնգիցն, մի եւեթ գլխաւոր պաշտօն է, եւ որ ի վերայ այնր պաշտաման կայ՝ զգործս հնգիցն միանգամայն կատարէ, ի ձեռն սպասաւորացն եւ արքանեկաց՝ որ ընդ ձեռամբ նորա հնազանդեալ են:

Ի տէրութիւնս՝ որ ընդ սահմանադրութեամբ են (constitutionnels), ամենայն համօրէն պաշտօնեայք միանգամայն իրրեւ ուրոյն ժողով համարին. արդ մի մի իւրաքանչիւր ի պաշտօնէից պարտի տալ համար եւ պատասխանի վասն ամենայնի զոր գործէ, ժողովոյ պաշտօնէից. եւ ժողով պաշտօնէից կամ ամենայն համօրէն պաշտօնեայք միանգամայն՝ ժողովոյ տէրութեան կամ խորհրդանոցին: Պարձեալ վճիռքն արքունի շահամարին վճիռք եւ շունին ինչ զորութիւն մինչ շեւ հաստատեալ զայն իւրեանց ձեռնադրով պաշտօնէից՝ որ տալ պատասխանի յանձն առեալ իցեն, բազում անգամ եւ երդուեալ իսկ պահել զսահմանադրութիւն աշխարհին:

Ի գլխաւոր պաշտօնէից անտի տէրութեան եւ յայլոց սմանց նշանաւոր արանց յօրինեալ կազմի ժողով խորհրդականաց արքայի, որ պէսպէս եւ այլակերպ է յիւրաքանչիւր աշխարհս, եւ ի մեծամեծ տէրութիւնս յայլ եւ այլ բաժինս հատանի, այս ինքն են դահլիճ խորհրդոյ (cabinet), խորհուրդ տէրութեան (conseil d'état), առանձինն կամ դաղանի խորհուրդ (conseil privé), այլովքն հանդերձ:

Ի ԲՐԻՏԱՆԻԱ մեծ առ սակաւ սակաւ սահմանեցաւ թիւ այնոցիկ՝ որ ըստ օրինաց աշխարհին խորհրդականք եւ սպասաւորք են թագաւորին: Ըստ իսկ է այժմ թիւ համարոյ նոցա.

Ա. Պանծապահ կամ առաջին տէր (Lord) դանձուն, որ է միանգամայն առաջին պաշտօնեայ*:

Բ. Տէրն դպրապետ (chancellor). որ եւ պահապան է մեծի կնքոյ, եւ պաշտօնեայ արդարութեան:

Գ. Վլխաւոր կամ դահերեց խորհրդոյ դաղանեայ:

Դ. Վաղանի պահապան կնքոյ:

Ե. Ատենադպիր (secretary) ներքին իրաց:

Զ. Ատենադպիր արտաքին իրաց:

Է. Ատենադպիր վաճառականութեան եւ իրաց դաղթականութեանց:

Ը. Վարապետ դքսութեանն Անկաստերի:

Թ. Վարապետն գանձի տան, որ է պաշտօնեայ ելից եւ մտից տէրութեան:

Ժ. Առաջին ծովապետ:

ԺԱ. Առաջին գործակալ անասաց:

ԺԲ. Վահերեց տան դիւանին (bureau) վան վաճառականութեան:

ԺԳ. Վլխաւոր վերակացու սուրհանդակաց:

ԺԴ. Վահերեց տան դիւանին վան իրաց արեւելեան Հնդկաց:

ԺԵ. Վլխաւոր վերակացու տան գանձին ծովական զօրուն:

ԺԶ. Առաջին ստենադպիր Իրլանդիայ:

Սրբա ամենեքեան են խորհրդականք արքայի ի դահլճի խորհրդեան, յորոց ամենեցուն ձեռն օրէնք եւ հրամանք ի գլուխ ելեալ կատարին. իսկ բուն պաշտօնեայք տէրութեան են միայն հինգ արք, այս ինքն են Երկաթին իշխանքն հոգաբարձուք՝ որ կան ի

* Թագաւորն յորժամ կամիցի զպաշտօնեայն փոփոխել ոչ զամենեւեան ինքնին ընտրէ, այլ զառաջին պաշտօնեայն եւեթ, եւ խնդրէ ի նմանէ զի ի միջոյ այնոցիկ՝ որ զնոյն խորհուրդս եւ զնոյն կարծիս գրազարային իրաց ընդ նմա ունիցին, ընտրիցէ իւր զայլ եւս պաշտօնեայս:

Ֆրանսիացի զանձուն, և Երեքին ատենադպիրք տէրութեան, որ ևն ատենադպիր ներքին իրաց, ատենադպիր արտաքին իրաց և ատենադպիրն վաճառականութեան և զաղթականաց (Թիւ Ը. Թ. Ե. Զ. Է. Ը.):

Բայ ի զահլճէ խորհրդեան գոյ ի Բրիտանիա և զաղանի խորհուրդ արքայի: Օձամենայն զներքին և զարտաքին իրաց կարևորաց անդ նախ խորհուրդ լինի, և ապա կատարումն իրացն յանձն լինի զահլճի խորհրդոյ: — Իշխանք թագաւորազունք, մեծամեծ պատուակալք արքունեաց, ատենադպիրք տէրութեանն, խօսողն տան խորհրդոյ պատգամաւորաց, և Երկոքին եպիսկոպոսապետք Ընդզիայ պարտին հանապազ լինել խորհրդական խորհրդոյ զաղանեաց արքայի. իսկ զայլ խորհրդականս թագաւորն ինքնին կացուցանէ, որոց է զի ընդ ամենայն ժամանակս իւրոյ տէրութեանն, և է զի առ ժամանակ մի միայն տայ ունել զպատիւ խորհրդականի: Բայց և այս խորհուրդ արքայի ի վճիռս իւր ընդ իշխանութեամբ խորհրդանոցին (parliament) է: Օ՞ր օրէնք Բրիտանացւոց և ի սմին յայսմ չեն նման օրինաց այլոց տէրութեանց Եւրոպայ. զի խորհրդանոցն ոչ միայն վասն զնոր ինչ օրէնս քննելոյ հաստատուէ, այլ և ամենայն իրաց՝ որ ի ներքս և որ արտաքս տէրութեանն, գործոց օրինաց և գործոց դորձակալութեան, և ամենայն իրաց միանգամայն ի վերայ հասուել քննէ և տայ վճիռ հաստատութեան:

Ի Գ.Մ.Ս.Ս.Ս.Ս.Ս. թագաւորութեան զլուխ և կենդրոն տեսչութեան է խորհուրդ կամ ժողով պաշտօնէից տէրութեան, ապա զաղանի կամ առանձինն խորհուրդ (conseil privé), խորհուրդ տէրութեան (conseil d'état), և յետ ամենեցուն մեծ խորհուրդն վաճառականութեան և ձեռագիրութեան: Զմուտք իրաւագիրութեան Գաղիացւոց պնդին թէ թագաւորն՝ զգլխաւորութիւն միայն ունի և զաւազութիւն

իշխանութեան, այլ չէ պարտ նմա ինքնին ի գործ վերակացութեանն խառնել. վասն որոյ եւ ի բանից կարգի է առ նոսա թէ «Թագաւորել թագաւորէ արքայ, այլ ոչ առաջնորդէ» *. բայց այժմու թագաւորն իմաստութեամբն ոչ թագաւորէ միայն, այլ եւ վարէ եւ առաջնորդէ:

Ա. Թէ եւն գլխաւոր պաշտօնեայք ի Վաղիա.

Ա. Պաշտօնեայ արտաքին գործոց:

Բ. Պաշտօնեայ՝ որ ունի զկնիք արքայի, որ է միանգամայն եւ պաշտօնեայ արդարութեան. նորա է այժմ եւ զեկեղեցական իրաց խնամ ունել, թէ եւ այն յայլ բազում տէրութիւնս յանձն է պաշտօնէին ներքին գործոց:

Գ. Պաշտօնեայ ներքին գործոց:

Գ. Պաշտօնեայ վաճառականութեան. վերակացու այսր պաշտամանն ունի այժմ եւ զհոգարարձութիւն հասարակաց շինուածոց, ճանապարհաց, առուաց, նաւահանգստաց, այլովքն հանդերձ:

Ե. Պաշտօնեայ հասարակաց կրթութեան:

Զ. Պաշտօնեայ պատերազմի:

Է. Պաշտօնեայ ծովական զօրուն եւ հատուածից:

Ը. Պաշտօնեայ ելից եւ մտից:

Խորհրդականք գաղտնի խորհրդոյն են իշխանք արքայազունք, պաշտօնեայք՝ յորոց իւրաքանչիւր ոք ունի զգլխաւորութիւն միոյ մասին տեսչութեան: Յայնժամ միայն ժողովին յայս խորհուրդ, յորժամ թագաւորն կամիցի, որ եւ զգահերէց գլխաւորութիւն ունի անդ: — Ի խորհրդեան տէրութեան զոր Նապոլէոն հաստատեաց, կան խորհրդականք տէրութեան, յորոց ոմանք պատուոյ վասն միայն են խորհրդականք: Իւ այս ինչ առանձինն է խորհրդականաց տէրութեանն Վաղիացւոց, զի մարթ է նոցա

* Le roi règne, il ne gouverne pas.

և զվերակացութիւն այլ ևս պաշտամանց տերութեան ունել: — Խորհրդականք մեծի խորհրդոյ վաճառականութեան և ձեռագիտութեան այնք ի գաւառացեաց կամ ի մարզպանաց են, յորոց ձեռն մարթի բաղում օգուտ լինել վաճառականութեան և ճարտարութեանց արուեստից: Անդամին յամէ 1830, 62 այր յ33 խորհրդոց վաճառականութեան նշանաւոր և անուանի քաղաքաց՝ յորս վաճառականութիւն և ճարտարութիւն արուեստից յառաջագեմ է, հրաւիրին մի անդամ յամի յայս խորհուրդ, զի զիւրեանց օգուտն և զչաճ տեսանել մարթացեն:

ՅԱՒՍՏՐԻԱՅԻՈՅ տերութեան սկիզբն և զլուխ ամենայն գործոց տեսչութեան է նախ խորհրդակցութիւն տերութեան (Staatsconferenz), ուր բոս հրամանի կամաց կայսեր զամենայն իրաց կարեւորաց ներքնոց և արտաքնոց խորհին խորհուրդ: Անապաւորդ խորհրդականք խորհրդոյն են երկու իշխանք ի կայսերական տանէ, երկուքին մեծ պաշտօնեայք՝ որ են հոգաբարձուն արտաքին իրաց և մեւս հոգաբարձուն ներքին իրաց: Բաց ի շտրեցունց անախ գան ի խորհուրդ անդր բոս իրացն պատշաճի և այլ ևս պաշտօնեայք և հոգաբարձուք արք մեծամեծք և նշանաւորք, որք իրբեւ զւորեսին առաջինն ունին բարձ և ասնն զիւրեանց հաւանութեան կարծիս: Վահերեց Ժողովոյն է ինքնին կայսրն: — Արկորդ՝ խորհուրդ տերութեան. զլիաւոր և առաջին ինամաճուք ամենայն իրաց գործակալութեան տերութեան, որոց պարտ է քննել և ի վերայ հասանել ամենայնի և առաջի արկանել կայսեր կամ խորհրդակցութեան տերութեան, յորինեալ կազմն զայս խորհուրդ, որոյ շորք բաժինք են, այս ինքն քաղաքային, արդարութեան, մտից և ևլից, զինուորութեան. զահերեց խորհրդոյն է պաշտօնեայ ներքին իրաց: Այս երկուքին խորհուրդք վասն համօրէն տերութեանն են. բայց գան և առանձինն խորհուրդք, նախ խոր-

Հարդն՝ որ անուանեալ կոչի Միացեալ, վասն Գերմանական եւ Սլաւոնական եւ Իտալական դաւառաց, երկրորդ վասն Հունգարացւոց թագաւորութեան, եւ երրորդ վասն Տրանսիլուանիացւոց մեծ իշխանութեան. իսկ զինուորական սահմանք ամենեւին ընդ իշխանութեամբ պատերազմական խորհրդոյն անկանին: Վարձեալ են եւ առանձինն խորհուրդք վասն այլեւայլ մասանց տեսչութեան, խորհուրդ մի վասն իրաց ելից եւ մտից եւ մեւս եւս վասն իրաց պատերազմի, որ են վասն Համօրէն տէրութեան. երրորդ խորհուրդ վասն իրաց արդարութեան եւ մեւս եւս չորրորդ վասն ուսմանց, բայց այս երկու յետին խորհուրդք են վասն Գերմանական եւ Սլաւոնական եւ Իտալական դաւառաց:

Ի ՊՐՈՒՍԻԱՅԻՈՅ թագաւորութեան գլխաւոր պաշտօնեայք են

Ա. Պաշտօնեայ իրաց տան թագաւորին եւ արքունական դեանոց:

Բ. Պաշտօնեայ արտաքին գործոց:

Գ. Պաշտօնեայ արդարութեան:

Դ. Պաշտօնեայ քննութեան օրինաց:

Ե. Պաշտօնեայ ելից եւ մտից:

Զ. Պաշտօնեայ իրաց պատերազմի:

Է. Պաշտօնեայ ներքին գործոց:

Ը. Պաշտօնեայ կրօնից իրաց, ուսման եւ բժշկութեան:

Թ. Պաշտօնեայ գլխաւոր Համարակարաց տէրութեան եւ տեսչութեան գանձու տէրութեան եւ դահեկանաց:

Վսոյ յաշխարհին եւ դահլիճ խորհրդոյ (cabinet) դադանեաց, եւ դարձեալ խորհուրդ տէրութեան՝ որ ի վեց բաժինս հասանի, այս ինքն Ա. վասն արտաքին իրաց, Բ. վասն իրաց զինուորութեան, Գ. վասն արդարութեան, Դ. վասն ելից եւ մտից, Ե. վասն ներքին իրաց, Զ. վասն կրօնից:

Ի ՌՈՒՍՄԵՏ աշխարհին պաշտօնեայք տէրութեան յերկուս բաժինս հաստանին. զի կէսք ի նոցանէ իրաւասուք միայն են, այլք եւ անձամբ եւս ի գործ մտանեն: — Ժողով իրատառաց՝ որ խորհուրդ՝ եւեթ տան, ե խորհուրդ տէրութեան կամ պետութեան: Իսկ որ ի գործն մտանեն եւ իշխանութիւն ունին անձամբ ինչ վճարելոյ, են նախ բուն պաշտօնեայք տէրութեան, երկրորդ ծերակոյսն ուղղիչ եւ կարգիչ, եւ երրորդ այն՝ որ կոչի ի նոցանէ Սուրբ սինհոդոս կարգիչ եւ ուղղիչ:

Ինն են բուն պաշտօնեայք տէրութեան, եւ երեք հոգաբարձուք՝ որ շեն ընդ այլով պաշտօնէի:

Ա. Պաշտօնեայ տան կայսեր:

Բ. Պաշտօնեայ պատերազմի:

Գ. Պաշտօնեայ արտաքին գործոց:

Դ. Պաշտօնեայ ծովական զորութեան:

Ե. Պաշտօնեայ ներքին գործոց, որում յանձն է եւ հոգաբարձութիւն ի վերայ արտաքին կրօնից եւ ազանդոց:

Զ. Պաշտօնեայ կրթութեան եւ իրաւու ժողովրդեան:

Է. Պաշտօնեայ ելից եւ մտից:

Ը. Պաշտօնեայ գեանոց տէրութեան:

Թ. Պաշտօնեայ արդարութեան:

Իսկ երեքին հոգաբարձուքն որ, թէպէտ եւ շունին քսակ քարախօսից, բայց հաւասար իրաւունս ընդ բուն պաշտօնէից ունին, են

Ա. Արքակացուն ի վերայ ամենայն սուրհանդակաց եւ թղթաբերաց:

Բ. Արքակացուն ի վերայ ամենայն ճանապարհաց ծովու եւ ցամաքի:

Գ. Վիւանապետ թագաւորութեան:

Օ՞ծերակոյսն կարգիչ եւ ուղղիչ յամի 1711 հաստատեաց Պետրոս Մեծ, եւ եղ խորհրդականս զմեծ գալրապետ տէրութեան, եւ զնորին փոխանորդ,

ինն նախարարս յայնցանէ՝ որ Քոյարքն կոչին, և զսպարապետս բանակի: Ազէքսանդրոս յամի 1801 յերկուս զձերակոյսն բաժանեաց, զկէսն եղ ի Պերսորուրդ և զկէսն ի Մոսկու: Առանձինն գործ ձերակուտին այն է, սկել ի վերայ իրաւանց և արդարութեան. վասն այնորիկ և յորժամ իրքն կարեօր իցեն, ընդ պաշտօնէի արդարութեան ի խորհուրդ մտանէ: Ամենայն դատաստանք և տտեանք և դատարք ընդ նորա իշխանութեամբ են. մանաւանդ թէ և զգործս համօրէն պաշտօնէից քննելոյ և դատելոյ ունի իշխանութիւն: Անուանեալ կոչի ձերակոյսն՝ Պահապան օրինաց, և նմա արժան է առնել յայանի և ծանօթ զօրէնսն, հոգ յանձին ունել վասն հասարակաց խաղաղութեան և հանգստեան, փոյթ ունել և զելից և զմտից տէրութեան: Թիւ համարոյ անգամսց ձերակուտին է իբրև 100 — 120, և կայսրն ինքնին զահերէց և զլուխ է նոցա. իսկ պաշտօնեայն արդարութեան է իբրև հոգարարձու ի ձերակուտէ կարգեալ:

Ար ի նոցանէ սուրբ սիւնհոգոսն անուանի, ունի զհոգարարձութիւն իրաց կրօնիցն Ռուսաց: Անգամք ձերակուտին են աւագք կղերականացն եթէ վանականք իցեն և եթէ աշխարհականք:

Այսչափ ինչ կարծ ի կարծոյ ի վերայ սկզբան կամ գլխոյ գործակալութեան և տեսչութեան նշանաւոր տէրութեանց խօսեցեալ, ի դէպ է այսուհետև և այլ և այլ առանձինն մատուցան գալ:

Ե

ՏԵՍՉՈՒԹԻՒՆ ՄՏԻՑ ԵՒ ԵԼԻՑ ՏԵՐՈՒԹԵԱՆ

Այլևս հանապաղ յաճախելոյ պիտոյից արձաթոյ, հարկ եղև իշխանաց խնամ մեծ ունել ոչ միայն ընդարձակելոյ զինչսն և զմուտս աշխարհին, այլ և

նոր ինչս եւ մեծութիւն յառաջինսն անդր յաւելուլ եւ աճեցուցանել: — Յառաջին ժամանակաց հետէ երկու ինչ են յորոց սովոր են իշխանք առնուլ մուտս, նախ ստանըն, այս ինքն է կալուածք թագաւորութեան (domaine). եւ երկրորդ իրաւունք ինչ սեպհականք թագաւորաց եւ տիրող իշխանաց, որպիսի են մենաւաճառութիւն աղի կամ ծխախոտոյ, կամ սակս առնուլ վասն թղթոց եկեւոյց, կամ տալ հարկանել դահեկան, կամ հանել առնուլ գրքէական մետաղան, եւ այլ ինչ սոցին նման մուտք, զորս առնել միայն թագաւորաց եւ իշխանաց՝ որ տիրեն, որէն է: Իւայց յարդի ժամանակս վասն շլինելոյ բաւական այսց մտից ի պէտս հասարակաց ծախուց, հարկ եղև այլ իմն խելս խառնել վասն զմուտն բաղմացուցանելոյ, եւ եզին զօրէնս հարկաց, որովք ի վերայ ընչից եւ ստացուածոց արկանեն հարկս, զորս պարտ է հարկանել քաղաքացւոց:

Յորովէ հետէ ամենայն տուրեւաւք ի ձեռն դահեկանաց սկսան վճարել յԵւրոպա, սովորութիւն եղև եւ վասն հարկաց դահեկանս միայն տալ. բայ ի Ռուսիայ եւ ի թագաւորութենէ Տաճկաց, ուր սովորութիւն է ուրեք ուրեք եւ զբերս երկրի, զանասուն եւ զարջառ, մտաուցանել հարկս թագաւորաց: Այնպէս եւ յայլ կողմանս երբեմն այնպիսի ինչ հարկս պահանջեն թագաւորք, մանաւանդ ի ժամանակս պատերազմաց, յորժամ պիտոյ լիցի պաշար զօրաց:

Յերկուս ազգս բաժանին հարկք, մի որ կոչին Բուն (direct) հարկք, եւ երկրորդ Երկրորդական կամ կողմանակի (indirect) հարկք: — Պլխաւոր բուն հարկք՝ որք պահանջին, այսորիկ են. նախ հարկ դեանոց, զորս ի կալուածոց, ի գեղից եւ յաղարակաց, բազում անգամ եւ ի տանց պահանջեն, հայեցեալ թէ սրչափ ինչ իցեն մուտք նոցա: Երկրորդ հարկ ի վերայ ճարտարաց եւ ձեռագիտաց, ըստ շափու շահուց նոցա՝ զոր շահին ի զօրժոց ճարտարութեան, կամ

եթէ վաճառականք իցեն, ըստ վաճառացն: Արքայ
 Հարկք ժառանգութեանց, զորս ըստ յաճախութեան
 ժառանգութեանն առնուն ի ժառանգաւորացն: Աս-
 ցին սակի Հարկք են ուրեք ուրեք եւ Հարկք զլից,
 զոր պահանջեն յայնցանէ՝ որ տան արծաթ ի վաշի տո-
 կոսեօք: Ղարձեալ Հարկք բովանդակ ընչից եւ հա-
 մօրէն մտից ուրուք, զոր պարտ է հատուցանել իւ-
 բաքանչիւր ըստ շափոյ ընչից եւ մտից նոցա: Աս-
 ամենայն Հարկք գնին յայտնապէս ի վերայ ընչից եւ
 ստացուածոց, եւ անուանեալ կոչին բուն Հարկք:
 Ասկ երկրորդական կամ կողմանակի Հարկք այն են,
 զոր ոչ ի վերայ ստացուածոց արկանեն, այլ ի վերայ
 իրաց՝ որ վարին եւ ի կիր արկանին, ամենայնի՛ որ ի
 պէտս եւ ի վայելութիւն են: Ա Հարկաց աստի են
 Հարկք ծախելոյ եւ սպառելոյ կամ կերակրոց եւ
 ընկելեաց (accise), մարսք, բաժք, այլովքն հանդ:

Աւեր ի թաղաւորաց եւ ի վերայ մարդկան
 գնեն Հարկս, որ է հարկ ըստ մարդաթուի եւ կոչի
 մարդահարկ: — Յայլս ի թաղաւորութեանց, որ-
 պէս ի Բրիտանիա, ի Գաղիա, ի Հօլանդիա, այլովքն
 հանդերձ, եւ ի վերայ այլոց իրաց մանունց արկանեն
 հարկ. որպէս ի Բրիտանիա վասն պատուհանաց, կա-
 ռաց, շանց, ձիոց, եւ այլ բազում սոցին նման ի-
 բաց. ի Գաղիա վասն գրանց եւ կահուց տան, եւ ո-
 բոց ի կարգին. եւ ի Հօլանդիա ի վերայ այնոցիկ՝ որ
 տանն ինչ ի վարձու, ի վերայ ծառայից եւ ձիոց:
 Ամին հակառակ ի տէրութիւնս ինչ, որպէս ի թա-
 ղաւորութեան Գանիացւոց, զայլ ամենայն բուն
 հարկան բարձին, եւ եղին հարկս ի վերայ ազարա-
 կաց, անդոց եւ այլոց կայուածոց:

Ղարձեալ բազում անգամ իբրեւ տեսանիցեն
 իշխանք եթէ վաճառելով կամ ի վարձու տալով զկա-
 լուածս ինչ կամ զսակ արքունի աւելի իմն շահելոց
 են, վաճառեն եւ տան ի վարձու: Որպէս յԱւստրիա,
 ուր ոչ միայն զկալուածս, այլ եւ զմարտի եւ զբաժի

իրաւունս տան այլոց ոմանց ոմանց վարձուք յարգել
 և շահել :

Հասարակաց ծախք գրեթէ յամենայն տէրու-
 թիւնս զնոյնպիսի իրաց են, զի նոյն կարօտութիւն
 է առ հասարակ ամենեցուն . այս ինքն նախ ծախք
 սան թագաւորին և սպասաւորաց տան նորա, և
 ամենայն ազգականաց արքայի: Արկրորդ ծախք աշ-
 խարհին, որպիսի են ռոճիկ զօրաց, վարձք պաշտօ-
 նեկից տէրութեան, որ կան ի միում միում ի շառաւի-
 զաց զօրձակալութեան աշխարհին, և այնոցիկ՝ որոց
 է սպասաւորութիւն ինչ կամ զօրձ կամ վերակացու-
 թիւն ի վերայ իրիք կամ մասին միջ աշխարհի կամ
 քաղաքի: Արրորդ ծախք պաշտօնեկից և կեղեցւոյ,
 արքունի և հասարակաց դպրոցաց և վարժոցաց,
 յորս կրթին մանկան կամ արք յիրաւունս, յուսմունս,
 յարուեստս կամ յայլ ինչ նմին նման վարժս: Հոր-
 բորդ ծախք շինութեան և պահպանութեան ճա-
 նապարհաց, հրապարակաց, անկեւանոցաց, աղքատա-
 նոցաց, և այլոց նոցին նման շինուածոց . և այլ
 ևս մանր մանր ծախք ինչ՝ որ յայտնի և գուշա-
 կաւոր են :

Բայց են գաւառք կամ թագաւորութիւնք՝
 յորս այլ ինչ ծախք բաց յայնց զոր ասացաքն, գտա-
 նին, յորժամ գիրք աշխարհին կամ սահմանք կամ
 այլ ինչ գէպք աւելի իմն զգուշութիւն և խնամ
 պահանջիցեն: Արդէս ի Հոլանդիա է ազգ ինչ ծա-
 խուց՝ որ կոչի ծախք թմբից . զի վասն ի խորոջ
 կալոյ աշխարհին, պիտոյ է շինել թումբս և և աւ-
 զանս և ջրմուղս և այլ ինչ նոյնպիսի: Ամանապէս
 են թագաւորութիւնք՝ որոց հարկ է ունել ասրմիզս
 մեծամեծ նաւաց, վասն որոց անբաւ ծախք ծախին,
 ուր յայլում թագաւորութեան՝ որ չիցէ ծավեղե-
 րեայ, չէք այնպիսի ինչ :

Ի տէրութիւնս՝ որ ընդ սահմանադրութեամբ
 են, ամի ամի պաշտօնեայն մտից և և լից տէրութեան

յառաջագոյն հարեալ ի զրի թէ՛ որչափ ինչ զմուտս եւ զճախս աշխարհին ի նմին ամի կարծիցէ, առաջի արկանէ ժողովոյ տէրութեան, եւ զիրն կոչի Գիր մտից եւ ելից (budget): Այլ քննեալ եւ ծառ արկեալ զիրացն ի ժողովի անդ, վճիռ տան թէ՛ այսչափ ինչ եւ այսչափ լինելոց են մուտք տէրութեան, եւ այսչափ ինչ ծախքն: Ապց բազում անգամ կարի իմն այլազգ գիտլին իրքն քան զոր համարէրն պաշտօնեաց մտից եւ ելից եւ քան զոր վճիռ ետուն խորհրդականք ժողովոյ տէրութեան: Ամին իրի յեա կատարածի ամին եւ երբեք երբեք յեա երկուց ամաց միւս անգամ սայ նա զհամար մտից եւ ելից որչափ ինչ արդեամբք եղեն:

Ի վերջին ժամանակս իրրեւ վասն անդադար եւ սաստիկ պատերազմաց՝ բազմաց ի թագաւորաց մուտք չեղեն բաւական վճարելոյ զճախս աշխարհին, եւ նոր հարկս արկանել կամ զորս էինն՝ ծանրացուցանել չթուէր պատշաճ, իմացան թագաւորք հնարս տարելոյ ի կարօտութենէն, եւ առին փոխս: — Ապց կրկին ազգ են փոխոց կամ պարտուց թագաւորութեանց, զի կամ առնուն արծաթ փոխ յայլոց տոկոսեօք, տուեալ մութհակ պարտուցն, եւ կամ փոխանակ սուկոյ եւ արծաթի դահեկանաց, հարկանեն դահեկանս ի քարտէս եւ զայն սփռեն ի մէջ ժողովրդեան, որով վճարին պէտք նոցա: Ապց երկրորդ ազգ փոխոցն պնու առաւել յօգուտ է տէրութեան, զի սաս չիք հատուցանել տոկոսիս:

Այժմ՝ զրեթէ ամենայն տէրութեանց են պարտք, եթէ տոկոսեօք եւ եթէ առանց տոկոսեաց: Այն այնորիկ եւ իմաստութիւն մեծ է ի ժամանակի մինչ զեռ յամենայն կողմանց խաղաղութիւն իցէ, զյաճախութիւն պարտուց տէրութեան նուազեցուցանել, կամ առնել այնպէս զի մի փոխատուքն կորուսցեն զվստահութիւնն՝ զոր ի վերայ տէրութեանն ունին: Ամին իրի եւ դոն տեղիք՝ ուր անբաւ դանձք զի-

զեալ կան, եւ վաղվազակի իրբեւ տարցի ոք անդ զգահեկանսն՝ որ ի քարտէս հարեալ են, առնու ընդ այն գահեկանս արծաթիս :

ԲՐԻՏԱՆԱՅԻՆ տէրութեանն մուտք յամի 1830 հասանեին 800 հազարս հազարաց (միլիոն) գահեկանս Աւստրիացւոց (florins), իրբեւ 80 հազարս հազարաց սակի գահեկանաց Բրիտանացւոց. յորոց զ55 հազարս հազարաց տային Եւրոպէական դաւառքն. այս ինքն .

Ընդ զիս 13,000,000 բնակչօք	42,910,000 սս. դհ. Բր.
Սկովա . 2,300,000	5,113,000
Իրլանդ . 7,800,000	4,392,000
Վաղիս 800,000	348,000

Ի 23,000,000 գահեկանաց Բրիտանացւոց՝ որ յերկրէ գաղժականաց գային, տայր

Բենդաղ. 72,000,000 բնակչօք	14,800,000 սս. դհ. Բր.
Մադրաս 14,900,000	5,500,000
Բոմբայ 7,000,000	2,300,000
Կէյլան 1,300,000	336,000
Յամայիկա 359,000	589,000

Այլովքն հանդերձ :

Յամի 1837

Մուտքն էին ընդ ամենայն 48,453,000 սս. դհ. Բր. եւլքն

Ի մտից 21,445,000 սս. դհ. Բր. էին ի մտքսէ .	
14,439,000	ի հարկաց վասն կերակրոց եւ ըմպելեաց .
7,100,000	ի հարկաց վասն կնքոց .
3,681,000	ի բուն հարկաց .
1,618,000	ի սուրհանդակաց .
Յելից 30,720,000	չահ հաստրակաց պարտուց տէրութեանն .
1,448,000	չահ արեւմտեան Հրնդկաց փոխոյն վասն ազատութեան դերեաց .

14,652,000 ոս . դՏ . Բր . ծախք վասն պաշտօնէից , զօրաց , սյլովքն հանդերձ .

Ճամի 1838 մուտքն էին միանդամայն 50,592,653 ոսկ . դՏ . Բր . իսկ եւքն 51,319,113 ոսկ . դՏ . Բր . նմին իրի եւ յայնմ ամի պահասեցին 726,460 ոսկ . դաՏ . Բրիտ : Ճամի 1841 մուտքն էին միանդամայն 45,252,495 ոսկ . դՏ . Բր . իսկ եւքն 52,998,647 ոսկ . դաՏ . Բրիտ . վասն որոյ եւ յայնմ ամի պահասեցին 7,746,152 ոսկ . դՏ . Բր . Օչայն տեսեալ յաւելին նոր իմն ծանր հարկ , որ Մաից հարկ անուանեալ կոչի , եւ ջայնժամ միայն ի ժամանակս պատերազմաց արկանէին . այս ինքն այր իւրաքանչիւր՝ որոյ մուտք ամի ամի աւելի քան զ150 ոսկ . դՏ . Բրիտ . իցեն , հարկանէ հարկս վասն աւելոյն : Ամին իրի ի վերջին ամս եւ մանաւանդ յամի 1846 ի կարի իմն աղնուազոյն կերպարանս երեւին մուտք եւ եւք տէրութեանն . քանզի ի նմին ամի մուտք տէրութեանն 2,783,308 ոսկի դաՏեկանօք Բրիտանացոց աւելի քան զելն էին :

Ահեացոյք արդ ի պարսս տէրութեան Բրիտանացոց , որ իբրեւ կէս է միանդամայն ամենայն պարտուց սյլոց տէրութեանց աշխարհի : Այս պարտք յամի 1845 ի 5 Յունու . էին առաւել քան զ794 հազարս հազարաց (միլիոն) ոսկի դաՏեկանաց Բրիտանացոց (sterlings) իբրեւ 7,940 դաՏ . Աւստր . որոց սակոսիք ի միում ամի լինին առաւել քան 29 հազարք հազարաց ոսկի դաՏեկանաց Բրիտանացոց . եւ սակոսիքս այս բազմապատիկ առաւել են քան զմուտք մեծամեծ տէրութեանց Աւրուպայ , եւ կէս մաից տէրութեանն յայն ծախի : — Ուէ բազում դէպք զիպեալք յաշխարհին , եւ մանաւանդ պատերազմունք՝ զոր մղեցին Բրիտանացիք , պատճառ այնչափ անհնարին պարտուց են , այն յայտ ի պատիկերէ անափ պատերազմաց է զոր աստ աւասիկ դնեմք .

ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՆՔԻ ԶՈՐԱ ՄՂԱԼՅ ԲԻՏԱՆԻԱ ՄԵՆՕ ԱՆԴՍՏԻՆ ՅԱՄԷ 1689 ՄԻՆՁԵԻ
ՅՈՒՐԻՉ ԱՄԻՆ 1814

ԸՆԴ	ԱՌՏԵՐՈՒՐ ՔԱՄԱՐ	ՍՈՒՉՄԻՆ ՏԵՐԱԶՄԻՆ	ՎԱՄՄԱՆԻ ՏԵՐԱՅՈՒՆ	ՎԱՄՄԱՆԻ ՏԵՐԱՅՈՒՆ	ՊԱՏԵՐԱՅՈՒՆ ՄԱՅՈՒՆՆԵՐԻՆ	ՄՈՒՏԻՔ ՄՈՒՆՁԵՐԻՆ
Գաղղաղուց	Գաղղաղուց Գ.	7 Մայ. 1689	Ամս 7, ամիս 9	464,262	21,515,742	3,010,450
Գաղղաղուց	Գաղղաղուց Ըննուց	4 Մայ. 1702	" 10 "	16,394,701	53,763,076	3,705,027
Սպանիացուց	Գաղղաղուց Ա.	16 Գեղ. 1718	" 2 "	51,211,015	55,222,918	4,220,642
Սպանիացուց	Գաղղաղուց Բ.	19 Հոկտ. 1739	" 8 "	46,954,623	78,293,312	6,497,306
Գաղղաղուց	Գաղղաղուց Գ.	18 Մայ. 1756	" 6 "	72,289,673	145,816,082	7,177,352
Ամբիկեցուց	"	19 Ապր. 1775	" 8 "	129,146,322	246,222,391	11,536,441
Գաղղաղուց	"	11 Փետ. 1793	" 9 "	127,113,051	597,640,437	26,393,033
Գաղղաղուց	"	9 Մայ. 1803	" 10 "	115,976,452	1,045,046,894	61,215,242

ԲՆԳԳԻԸՑԻՈՑ աշխարհին մուտք որպէս յայտ առնէ զիր մտից եւ ելից տէրութեանն, յամի 1846 էին իբրեւ 112,714,000 զՏ. ԳՂ. (frances) եւ եւբն՝ 112,481,778: — Յառաջին ամսն եւբ աշխարհին քան զմուտն առաւել էին, վասն այնորիկ եւ պարտք տէրութեանն յաւելան. բայց ի վերջին ամս իբրն այլազո շջեցան: Յամի 1845 պարտք տէրութեանն (հանդերձ 237,036,882 դահեկանօք Գաղիացւոց, որ եղաւ ի վերայ Բեզգիացւոց ի հասուցանել իբրեւ մասն ի հասարակաց պարտուց անտի, զոր ունէր տէրութիւնն Հոլանդացւոց յառաջ քան զբաժանել Բեզգիացւոց ի նոցանէ,) էին իբրեւ 626,827,350 զՏ. ԳՂ. վասն որոց տային տակտիս ամի ամի 23,479,820 զՏ. ԳՂ:

ԳՆԱՎԸ. Յետ Բրիտանացւոց, մեծամեծ մուտք եւ ծախք Գաղիացւոց տէրութեանն են: Այլ էին յամի 1832 մուտքն 997,144,256 եւբն 1,175,815,776 զՏ. ԳՂ.

1833	990,090,000	1,132,064,176
1834	983,669,307	1,034,998,336
1835	993,792,422	1,042,159,075
1836	995,771,123	1,049,121,696
1837	1,056,000,000	1,086,600,000
1838	1,076,419,150	1,061,037,122
1839	1,070,917,000	1,053,917,930

Ի զրին մտից եւ ելից վասն ամին 1846 սովորական մուտք համարէին իբրեւ 1,303,684,134 զՏ. ԳՂ. եւ մուտք արտաքոյ սովորութեան՝ 134,361,517 զՏ. ԳՂ. այնպէս զի համօրէն ամենայն մուտք տէրութեանն հասանէին ի 1,438,045,651 զՏ. ԳՂ: Իսկ եւբն ըստ նորին զբոյ լինելոց էին 1,434,439,406 զՏ. ԳՂ:

Գրեթէ երրորդ մասն մտից տէրութեանն է ի բուն հարկաց, այս ինքն իբրեւ 360,000,000 զՏ. ԳՂ. յորոց իբրեւ 250,000,000 են ի կալուածոց, իբրեւ 30,000,000 յարուեստագիտաց. իսկ մնացեալքն են ի

ճարդահարկէ, ի հարկաց կարասեաց տանց, ի հարկաց դրանց, պատուհանաց եւ այլոց նոցին նման իրաց: — Արկորդական հարկք՝ որ յամի 1831 նուազեալ էին մինչեւ ի 522,000,000, աճեցին միւսանգամ յ630,000,000, յորոց իբրեւ 100,000,000 ի մաքսից են, 50,000,000 ի հարկաց աղի, 180,000,000 ի հարկաց կերակրոց եւ բմպէլեաց: Յամի 1845 այս մուտք հասանէին յ803,902,000 զհ. Գ. լիակ յամի 1846 յ823,291,000 զհ. Գ. լիակ: — Իսկ հարկք դրեւոյ ի մատենս դիւանաց զորս փոփոխեցեն զստացուածս, յամի 1845 եղեն իբրեւ 170,000,000, զահ. Գ. լիակ: Հարկք կնքոց ամի ամի առաւել են քան զ30,000,000, նոյնպէս եւ որ ի սուբհանդակացն է, հասանէ մինչեւ յ30,000,000. իսկ մենավաճառութիւն ծխախոտոց յ67,000,000:

Յելից անտի տէրութեանն յամի 1838 էին
Տոկոսիք պարտուց տէրութեան 271,739,896
Վասն այլեւայլ պաշտօնէից տէրութեան 517,000,000
Այլ եւս ծախք 120,000,000

Յամի 1840, պարտք տէրութեանն էին
4,457,000,000 զհ. Գ. լիակ* յայնցանէ տային ամի ամի
Վասն 2,942,000,000 տոկոսիս 5 0/0
" 22,000,000 " 4 1/2 0/0
" 299,000,000 " 4 0/0
" 1,194,000,000 " 3 0/0

Ուստի եւ էին տոկոսիքն առաւել քան զ190,000,000 զհ. Գ. լիակ: Իսկ յամի 1843 էին պարտքն իբրեւ 5,287,500,000 զհ. Գ. լիակ:

* Յետ մահուան Աւգոստինոսի Ժ. Գ. պարտք տէրութեանն յամի 1716 հասանէին ի 2,500,000,000 զհ. Գ. լիակ: Առ թաղաւորութեամբ Աւգոստինոսի Ժ. Զ. 900,000,000 զհ. Գ. լիակ վերոյ յաւելան: — Ի ժամանակի մեծի ապստամբութեանն մեծ մասն այս պարտուց ընկեցան, առանց ինչ հատուցանելոյ: Նապոլէոն եթող պարտս 825,000,000 զհ. Գ. լիակ որք յետ խռովութեանց 1830 ամի հասանէին յ3,800,000,000 զհ. Գ. լիակ:

Ի ՍՊԱՆԻԱՅԻՈՅ աշխարհին վասն ստեպ եւ մեծամեծ պատերազմացն՝ որ ի պատճառս ժառանգութեան թագաւորութեանն լինէին, մուտք եւ ելք տէրութեան անհնարին խառնակ շփոթութեամբ լինն: Ի գիրս մտից եւ ելից տէրութեան, զոր վասն ամին 1816 յանդիման կացոյց ժողովոյ տէրութեան պաշտօնեայն մտից եւ ելից, ելքն իբրեւ 125,063,535 դճ. Աւստ. էին. եւ յայնր վերայ դարձեալ եւ 7,200,000 դճ. Աւստ. պահանջէին, զորս կանխեալ առեալ էր տէրութիւնն ի տանէ ազգային սեղանաւորաց (banque) վասն պիտոյից ամին 1815: Որով եւ համօրէն ամենայն ելք ի 132,263,535 դճ. Աւստ. հասանէին. իսկ մուտքն հազիւ հասանէին ի 120,552,268 դճ. Աւստ. ուստի եւ իբրեւ 11,711,267 դճ. Աւստ. պակասէին: Իբրեւ զայն լուան, առհասարակ խոսվէին տազնապէին մանաւանդ զի ի բանսն՝ զոր խօսեցաւ դշխոյն իսկսանել ժողովոյ տէրութեան, խոստացեալ էր թեթեւացուցանել զբեռինան ի թիկանց ժողովրդեանն: Ամին իբի փոփոխէին պաշտօնեայք զգիր մտից եւ ելից, եւ այնպէս միւսանդամ յանդիման կացուցանէին առաջի ժողովոյ պատգամաւորաց:

Օգամենայն պարտս տէրութեանն որ ամ ըտտամէ շեղջակուտեալ դիզանէին, յամի 1820 ի ժամանակի ապստամբութեանն՝ ժողովք տէրութեան (cortès) իբրեւ զպարտս ազգին ընդունէին. եւ հասանէին յայնժամ պարտքն 709,000,000 դճ. Աւստ: Իբրեւ Փերդինանդոս Է. եղև ազատ ինքնիշխան, մերժեաց զամենայն ինչ՝ զոր յիրս ելից եւ մտից տէրութեանն ժողովքն դորձեալ եւ հաստատեալ էին: Ի յեաին ժամանակս թագաւորութիւնն ընկալաւ զամենայն զպարտան բաց յայնց պարտուց՝ զոր Փերդինանդոս Է. արարեալ էր առ ի զիւր զօրութիւնն հաստատելոյ: Այժմ պարտք տէրութեանն ամի ամի առաւելուն. եւ յամի 1836 միայն այն պարտք՝ որոց վասն 5 0/0 տոկոսիս հասուցանէին, հասանէին ի

650,000,000 զՏ. Աւստր. որոց վասն ապին տակ-
 սիս առաւել քան զ32,000,000: — Վարի մեծ շնոր-
 քանութիւն ի մէջ մատենագրաց վասն այժմու պար-
 աոց Սպանիացւոց տէրութեանն կրի: Ոմն անդատին
 ի նոցանց Սպանիացւոց յամի 1844 մինչև ի
 1,622,347,492 զՏ. Աւստ. հանէ զպարտան:

ԼՈՒՍԻՏԱՆԱՅԻՆՈՅ աշխարհ, զոր օրինակ հաղորդ
 եւ մերձաւոր է ի բազում իրս՝ Սպանիացւոց, նոյն-
 դանակ եւ հանդամանք ելից եւ մտից տէրութեան
 նոցա շնն ինչ կարի այլակերպ ի սոցանէ: Համի 1837
 մուտք տէրութեանն էին 22,000,000 զՏ. Աւստր. իսկ
 ելքն 26,000,000 զՏ. Աւստր. ուստի եւ պակասէին
 4,000,000 զՏ. Աւստր:

ՂԻՐ ԵԼԻԿ ԵՎ ՄՈՒԿ ԶՈՐ ՎԱՍՆ ԱՄԻՆ 1846 (ի
 Յուլ. 1846 — յ30 Յունի. 1847) պատրաստեալ պաշ-
 տանէին մտից եւ ելից առաջի եզ ժողովոյ ազգին,
 էր այսպիսի. մուտք 29,062,500 զՏ. Աւստր. իսկ
 ելք 29,150,000 զՏ. Աւստր. ուստի եւ պակասէին
 87,500 զՏ. Աւստ:

Ի նմին ամի պարտք տէրութեանն հասանէին
 յ211,820,000 զՏ. Աւստր. որք եւ հանապաղ ա-
 ռաւելուն:

ՍԵՐԲԻԱՅԻՆՈՅ տէրութեանն մուտք են իբրեւ
 42,000,000 զՏ. Աւստ: Իսկ ելքն զբեթէ հաւա-
 սար մտիցն են: — Պարտք տէրութեանն համարին
 իբրեւ 165,000,000 զՏ. Աւստ:

ՍԵՐԳԻԵՆԱՅԻՆՈՅ թագաւորութեանն մուտք եւ
 ելք կարի իմն կարգաւոր են: Մուտք նոցա համա-
 րին 25,000,000 զՏ. Աւստր. իսկ ելքն՝ 24,800,000 զՏ.
 Աւստր: — Պարտքն են միայն 38,000,000 զՏ. Աւստր:

ԼՆՍՏՐԻԱՅԻՆՈՅ տէրութեանն մուտք

ԱՎ Փերդինանդ. Բ. էին իբրեւ	12,000,000 զՏ. Աւս.
ԱՎ Լեոպոլդոսիւ Ա. իբրեւ	19,000,000 "
ԱՎ Կարոլոսիւ Գ. իբրեւ	45,000,000 "
ԱՎ Մարիամաւ. Թերեսիաւ իբրեւ	90,000,000 "

Առ Յովսեփաւ Բ . իբրեւ	105,000,000	դՏ . Աւս .
Յամի 1816 իբրեւ	220,000,000*	"
Այժմ համարին իբրեւ	170,000,000	"

Վանզի աւնու տէրութիւնն

Ի բուն հարկաց իբրեւ	49,000,000	դՏ . Աւս .
Յերկրորդական հարկաց իբրեւ	110,000,000	"
Յոստանաց, այլովքն հանդերձ	39,000,000	"
Որք են համօրէն	198,000,000	դՏ . Աւս .

Բայց հանեալ անտի զայլ եւ այլ ծախսն՝ որ վասն ժողովելոյ հարկացն, այլովքն հանդերձ, ծախին, մնան 170,000,000 դՏ . Աւսոր . որպէս վերագոյն եզար :

Այլք տէրութեանն համարին ամի ամի իբրեւ 166,000,000 դՏ . Աւստ :

Պարտք տէրութեանն յերկուս մասունս բաժանին . մի այնպիսի պարտք՝ որոց վասն հատուցանեն տսկոսիս, որ եւ իբրեւ 600,000,000 դՏ . Աւստ . համարին . որոց տարեւոր տսկոսիք են իբրեւ 23,000,000 դՏ . Աւսոր . եւ երկրորդ այնպիսի պարտք կամ փոխք, որոց վասն չհատուցանեն ինչ տսկոսիս, այս ինքն են դահեկանք հարեալք ի քարտիսի, եւ որք քարտէսք պարտուց կոչին . շէ մարթ ճշդիւ դտակաւ ճանաչել թէ որչափ ինչ իցեն այս յետին պարտք :

ԲԱԵՐԱՅԻՈՅ Թագաւորութեանն մուտք են իբրեւ 44,000,000 դՏ . Աւսոր . իսկ ելք առաւելքան 37,000,000 դՏ . Աւսոր : — Պարտք տէրութեանն են առաւելքան 131,000,000 դՏ . Աւսոր :

Վ ԻՐՏԵՆԲԵՐԻՒՆՅԻՈՅ Թագաւորութեանն մուտք են իբրեւ 9,000,000 դՏ . Աւսոր . ելքն առաւելքան 8,500,000 դՏ . Աւսոր : — Իսկ պարտք տէրութեանն են իբրեւ 20,000,000 դՏ . Աւստ :

* Վասն բազում եւ մեծամեծ պատերազմաց՝ զոր ցայն՝ ժամ տային Աւսորիացիք զամս բազումս, ի մեծի կարօտութեան էր տէրութիւնն, եւ կարի ինն յաճախեալ էին հարկքն . բայց յետոյ միւսանդամ նուազեցան :

ՍԵՏՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԹՅԱՂԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆՆ ԺԱՆՈՒՐ ԷՒՆ
 յամի 1845, 8,521,909 զՏ. Աւար. ԵԼՔՆ 8,493,433
 զՏ. Աւար: — Իսկ պարտքն իբրև 14,000,000 :

ՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԹՅԱՂԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆՆ ԺԱՆՈՒՐ ՀԱՄԱՐԻՆ
 ամի ամի իբրև 10,000,000 զՏ. Աւար. իսկ ԵԼՔՆ
 փոքր ինչ պակաս քան զմուտն են: — Պարտքն են
 առաւել քան շ14,000,000 զՏ. Աւար:

ՊՐՈՒՍԻԱ. Ըստ յայտարարութեանն եղևոյ յա-
 մի 1844 մուտք աշխարհին են 82,391,705 զՏ. Աւար.
 որում գրեթէ կշիռ հաւասար են եւ ծախք: Ի
 մօից անտի են

5,843,090 ի կալուածոց ոտանի եւ ի մայրեաց ան-
 տառաց.

1,571,428 ի մեաղաց.

2,000,000 ի սուրհանդակաց.

14,057,724 ի հարկաց զեանոց.

6,164,714 ի բաժէ աղից.

3,338,527 ի հարկաց ձեռագիրաց եւ ճարտարաց.

9,843,351 ի հարկաց այլեւայլ աստիճանաց.

36,035,825 Հաս եւ մաքս կերակրոց եւ ըմպելեաց
 եւ նոյին նման իրաց.

Իսկ ի ծախուց կամ յելից անտի են

10,362,743 ի հատուցանել զփոխորդիս.

35,148,868 վասն տան պաշտօնէի պատերազմին.

6,844,210 վասն տան պաշտօնէի ելից եւ մօից.

3,932,365 վասն տան պաշտօնէի ներքին իրաց.

3,254,194 վասն տան պաշտօնէի արդարութեան.

6,891,327 վասն եկեղեցական իրաց, եւ իրաց կրթու-
 թեան եւ բժշկութեան, եւ այլ սոյին
 նման ծախք:

Պարտք տէրութեան՝ որ հանդերձ տակոսեալ
 էին, յամի 1845 հասանէին շ214,433,477. իսկ որ
 առանց տակոսեաց էին, հասանէին ի 16,061,924:

ՆՈՒՆԴԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԹՅԱՂԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆՆ ԺԱՆՈՒՐ
 ըստ գրոյն մօից եւ ելից, համարէին 70,742,323 զՏ.

Աւստ. իսկ եւլքն՝ 70,327,705 : — Պարտք տէրութեանն ի նմին ամի էին 1,231,122,702 դճ. Աւստր :

ՎԻՆԻՒՆԻՑԻՆ թագաւորութեանն մուտք վասն ամին 1845 յառաջագոյն համարէին 17,473,355 դճ.

Աւստ. իսկ եւլքն՝ 17,202,806 դճ. Աւստր. բոլոր արդեամբք առաւել եղեն մուտքն քան զոր համարէինն : Վասն ամին 1846 հաստատէին զմուտսն 17,342,476 դճ. Աւստ. իսկ զեւլն 17,262,974 դճ.

Աւստր : — Պարտք տէրութեանն՝ որ յամէ 1806 մինչեւ յամն 1814 կարի իմն աճեցեալ էին, այժմ ամի ամի նուազեն. յամի 1836 էին պարտքն 157,625,000 դճ. Աւստր. իսկ յամի 1845 էին 115,514,402 դճ. Աւստր :

Ի ՍՈՒԵՒԻՆՑԻՆ աշխարհին տարեւոր մուտք յամէ 1844 մինչեւ յամն 1847 հաստատեալ են 21,454,831 դճ. Աւստ. իսկ եւլքն՝ 24,667,045. Բոլոր այժմ արժան է միտ զնել զի ոչ միայն մեծ մասն զօրականին, այլ եւ բազումք ի քաղաքային սպասուորաց ունին իւրեանց սահմանեալ մուտս յարքունի կալուածոց, որ զատ իմն ի բուն մտից տէրութեանն համարին, վասն որոյ եւ չգնին ի գրի մտից եւ էլից : — Սուեգիացիք արդ չունին ինչ պարտս՝ վասն որոց ասկասիս հասուցանիցեն :

*ՆՈՒՆԻՑԻՆՑԻՆ մուտք տէրութեան յամի 1845 համարէին 5,925,690 դճ. Աւստր. եւ եւլքն՝ 5,269,905 դճ. Աւստր : Պարտքն յամի 1839 էին իբրեւ 5,718,183 դճ. Աւստր :

ՈՒՍԵՆ տէրութեանն մուտք համարին ամի ամի իբրեւ 164,000,000 դճ. Աւստր : Ի մտից աստի 71,000,000 են ի հարկաց եւ ի բաժից.

71,000,000 յարքունի գեանոց, այլալքն հանգ.

18,000,000 մուտք Պոլանիացւոց թագաւորութեան :

Իսկ եւլքն են իբրեւ 165,000,000 : — Հէլից անտի 2½ հազարք հազարաց դճ. Աւստ. են վասն պաշտաման արտաքին զործոց.

- 41 Հաղ. Հաղ. 75. Աւս. վասն պաշտ. ներք. գործ.
 6^{1/2} " վասն կրօնից եւ ուսմանց.
 38 " վասն զօրաց ցամաքի.
 15 " վասն նաւական զօրաց.
 25 " վասն պաշտ. մտից եւ ելից, եւ տո-
 կոսեաց պարտուց տէրութեան.
 4 " վասն այլեւայլ իրաց.
 15 " վասն Պաղսնիացւոց թագաւորու-
 թեան:

Պարտք տէրութեանն են իբրեւ 127,000,000
 75. Աւսար:

Ի

ՏԵՍՉՈՒԹԻՒՆ ԶԻՆՈՒՈՐՈՒԹԵԱՆ

Որ սակաւ ժամանակք են յորմէ հետէ խաղա-
 զութիւն եւ միաբանութիւն է ի մէջ տէրութեանց
 Եւրոպայ, իշխանութիւն նոցա յապահովի կայ, եւ
 հաստատութեամբ յառաջադէմ լինին աշխարհք նո-
 ցա: Ազնուական միտք թագաւորաց եւ իշխանաց եւ
 խորհրդականաց նոցա մարթաց զպատճառս հակա-
 սակութեանց եւ զնիւթ խռովութեանց, յորոց եր-
 բեմն բազում ազմուկ շիտթի եւ զբզուութիւն եւ
 նախանձ յառնէր, ի բաց ի միջոց բառնալ: Բայց
 քանզի հնար է թէ միաբանութիւնն քակեսցի, եւ
 զբզուեսցի միւսանգամ խռովութիւն եւ պատերազմ,
 հարկ է թագաւորաց եւ իշխանաց փոյթ յանձին
 ունել, համապազ պահել զօրս եւ պատրաստութիւն
 պատերազմի, եւ այնպէս ի յանկարծադէպ ինչ վշտաց
 եւ ի տազնապէ ապրել, կամ յառաջագոյն իսկ զզու-
 շացեալ արդելուլ:

Օջրք կրկին մարթեն լինել, ցամաքի եւ ծո-
 վու. զի ոչ ի ցամաքի միայն, այլ եւ ի ծովու գէպ
 լինի տալ պատերազմ, եւ ունել զգէմ թշնամեաց:

Յերկուս մասունս բաժանին զօրք ցամաքի, նախ այնորիկ՝ որ բուն մարտիկքն կամ պատերազմողք կոչին, զի կան ի ճակատու եւ ի դիմի հարկանին թշնամեաց, եւ արդեամբք զգործ պատերազմի վճարեն. այլք չպատերազմողք անուանին, այնորիկ՝ որ ի շինողութիւն վաստակին, կամ սպասաւորութիւն հարկանեն, կամ զհիւանդս դարմանեն, կամ դատինդատաստան եւ իրաց աստուածպաշտութեան զօրականին խնամ ունին, կամ զղէնս եւ զայլ ինչ կազմած զօրաց պատրաստեն:

Ի պատերազմոցաց անտի կէտք Հետեւակազօրք են, այլք՝ Հեծելազօրք, զորոց զգործս՝ անունն իսկ յայտ առնէ. այլք դարձեալ Հրձիգք (artillerie) կոչին, այնորիկ՝ որ ունին զհողաբարձութիւն մեծացն անօթոց պատերազմի, նոցին սպասաւորեն, եւ նոքօք կռուին ընդ թշնամիս: Իսկ ըստ պէսպէս պաշտաման՝ զոր կատարեն զօրքն պատերազմողք ի պատերազմունս, անուանին նոքա Գունդք ճակատողք (troupes de ligne) եւ Գունդք թեթեւք (troupes légères): Այնպէս եւ որք շենն պատերազմողք ըստ սպասաւորութեան իւրեանց պէսպէս անուանս առնուն:

Իաց ի զօրականաց եւ ի դարմանոց նոցա եւ ի զինուց զարդուց եւ ի ձմերոցաց, հարկ է տէրութեանց խնամ տանել ամբութեան ամբոցաց եւ պարսպաց, կանգնել ամուրս ի սահմանս, եւ տունս զինուց յորս համբարեալ պահին պատրաստութիւնք ազգի ազգի իրաց ի պէտս պատերազմի:

Իսկ զօրաժողով զօրաց կրկին օրինակաւ լինի. նախ յայնցանէ՝ որ ինքնակամ տան զանձինս ի ծառայութիւն զինուորութեան, երկրորդ այլընտիր ժողովելով, որով յաճախագոյնս վարին: Այլ վասն այնորիկ բաժանեալ են կողմանք տէրութեանց ի նա-

Հանգստի զօրաժողովոյ զօրաց, եւ աշխարհագիր եւս առնի, ոչ զի միայն զբազմութիւն բնակչաց իւրաքանչիւր կողման գիտասցեն, այլ զի եւ այնմ եւս խելամուտ լիցին թէ որչափ այնք իցեն որ ձեռնհաս իցեն զէն առնուլ եւ ի պատերազմ ելանել: — Ան տէրութիւնք՝ յորս պարտք զինուորելոյ ոչ սակաւուց եւթ է, այլ ըստ օրինաց աշխարհին ամենայն այր քաղաքացի պարտի ամս ինչ ի ծառայութեան զինուորութեան կալ, եթէ պէտք ինչ իցեն, եւ կոչիցի ի սպասաւորութիւնն յայն: Վարձեալ են տէրութիւնք՝ յորս զինուորութիւն կից է ընդ մշակութեան, այնպէս զի ամենայն այր շինական եւ զինուոր է եւ հողագործ:

Ոչ իւրաքանչիւր աշխարհ կամ գաւառ նոյնչափ որեւոր տայ ի պատերազմ, այլ թիւ նոցա այլեւայլ է ըստ դրից եւ ըստ սահմանաց, ըստ օրինաց եւ ըստ սովորութեան, եւ մանաւանդ ըստ հարկի կարտութեան անցնիւր կողման: Առ հասարակ այնպէս իմնասի թէ ի շէն կողմանս հարիւրորդն ի բնակչաց երկրին ի զինուորութեան է: Վայց է երբեք զի կարի առաւել է բազմութիւն զօրաց. որպէս ի յեաֆն ժամանակս իրրեւ պատերազմունք անհնարինք վասն ազատութեան Եւրոպայ գրգռեցան, եւ զրեթէ 3,400,000 այր ընդ դրօշիւ զինուորեալ էր, 62 երրորդ մասն համօրէն բնակչացն Եւրոպայ կայր ի սպասու զինուորութեան: — Այժմ թիւ համարոյ զօրաց ի բովանդակ Եւրոպիա միահամուռ համարի իրրեւ 1,800,000 ի խաղաղութեան, եւ իրրեւ 3,600,000 վասն պիտոյից պատերազմի:

Համեմատութիւն թուոյ իւրաքանչիւր ազգաց զինուորաց յամենայն թագաւորութիւնս չէ նոյնչափ եւ նոյնպիսի. բայց կարծի առ հասարակ թէ հետեւեալ կազօրն առ համեմատութեամբ հեծելազօրուն իցէ իրրեւ 5 առ 1: Այլ ուրեք ուրեք մեծ իմն խաիր ի միջի գառնի. որպէս ի Գերմանական դաշնաւորու-

Թեան համեմատութիւնն է իբրև 7 առ 1, իսկ ի Ռուսաց աշխարհին իբրև 3 առ 1: Իսկ վասն հրձիգ զօրաց աօի թէ առ 1000 այր հեռեւակ եւ հեծեալ երեք անօթք պատերազմականք հանդերձ կարելոր սպային պիտոյ են, այս ինքն իբրև 8 — 10 այր առ մի մի անօթ պատերազմական:

Վասն զառաջնորդութիւն զօրացն դիւրին գործելոյ, զօրքն բաժանին ի լոկ զօրական եւ ի հրամանատարս կամ ի պաշտօնակալս (officiers), որոց պէս պէս աստիճանք են: Բայ ըստ բազմութեան բաժանի զօրն ի վաշտս (compagnie, escadron), ի խումբս (bataillon, division), ի դունդս (régiment) եւ ի դումարտակս (corps d'armée): Հրամանատարք վաշտոց՝ Հարիւրապետք (capitaine) կոչին, իսկ որ խմբիցն հրամայեն Հազարապետք (major) անուանին, Գնդապետք (colonel) են գլխաւորք գնդաց, իսկ որ զբովանդակ զօրացն դումարտակ ընդ ձեռամբ ունի, Զօրազլուխ կամ զօրավար (général) կոչի:

Զօրազլուխ զօրաց, մանաւանդ ի ժամանակի պատերազմաց, տուեալ լինի յօգնականութիւն ժողով մի հրամանատարաց, տեղեակ եւ խելամուտ, որ տան խորհուրդ եւ ցուցանեն զօրավարին զհանդամանս չուոյ, եւ թէ զխորդ ճակատել կամ սրպէս ի դիմի հարկանել կամ որով օրինակաւ անձին զգուշանալ պարտ իցէ: Վարձեալ եւ այլ եւս օգնականք մատուցանին զօրազլուսաց, որ ներքին իրաց հօգան, որպէս զհանդէս զօրականին տեսանել, գրել թուղթ առ որս պատշաճ իցէ, եւ ի խառնուրդս ճակատուցն առնուլ տանել ընդ ամենայն կողմանս զհրաման զօրավարին:

Իայց գլխաւոր վերահացութիւն համօրէն զօրաց տէրութեանն անկ է պաշտօնէի պատերազմին եւ նորին խորհրդոյ: Չի նա է որ կացեալ անդէն ի մայրաքաղաքի՝ զամենայն պէտս զօրաց խնամէ ի պատերազմի եւ ի խաղաղութեան. սայ զօրս ժողովել,

նոր գունդս բովանդակել. թռչակ, պաշար, հանդերձս եւ զէնս բաշխէ. զլաւս եւ զպիտանիս յառաջ մատուցանէ, զխօթացեալս տայ դարմանել. վարժոցս ի կրթութիւն եւ յուսումն զօրաց կանգնէ, եւ զամենայն իրս եւ զպիտոյս նոցա հօգայ, ի ձեռն արբանեկաց եւ սպասաւորաց՝ որ ընդ իւրովք հրամանօք են:

Իսկ դարմանք սոճկաց զօրականին այս են. հրամանատարք զօրուն յորմէ աստիճանէ եւ ի պատուոյ եւ իցենն, ըստ օրինակի այլոց պաշտօնէից եւ սպասաւորաց տէրութեան առնուն թռչակ ի դարման իւրեանց: Իսկ լոկ զօրականն ընդունի նախ սահմանեալ ինչ արծաթ իրբեւ վարձս աւուրն, երկրորդ ազանելիս, երրորդ վանս բնակութեան, չորրորդ փայտ եւ ճրագ, հինգերորդ զաւուրն պարեն (ի խաղաղութեան ժամանակի՝ հաց աշտուճ եւեթ), վեցերորդ զէնս, եւ եթէ ի հեծելոց ոք իցէ, երիւար եւ զխար երիւարին:

Ս ասն զճախ զօրականին թեթեւացուցանելոյ բաղում ինչ հնարս հնարի տէրութիւնն ի ժամանակի խաղաղութեան: Օրմանս արծակէ երթալ վաստակել իւրաքանչիւր ի ձեռագործս իւրոյ արուեստին. այլոց հրաման տայ երթալ եւ ի ժամադիր ժամանակի այսրէն դառնալ. զկէսս ի գործ ստիկանութեան (police) աշխարհին արկանէ ի կիր, եւ իրբեւ նուիրակս եւ կալանաւորակապս եւ վարոցաւորս ի քաղաքս եւ յաւանս տայ սկել կարդաւորութեան եւ հանդարտութեան մարդկան եւ խաղաղութեան աշխարհին. եւ են զորս ի հասարակաց գործս վարէ, որպէս ի շինուածս պարտպաց, ճանապարհաց, այլովքն հանդերձ:

Տեսցուք արդ համառօտիւք զհանգամանս զօրաց այլեւայլ տէրութեանց:

ԻՐԻՏԵԱՆԵՑԻՈՑ տէրութեան զօրականին հանգամանք յամի 1845 այսպիսի ինչ էին

Անձնապահք հետեւակք եւ հեծեակք	1,053	այր.
Հեծեակք ճակատողք	8,951	"
Պահակապանք հետեւակք	4,640	"
Հետեւակազօրք ճակատողք	92,000	"
Գունդ Արեւմ. Հնդկաց	3,000	"
Գունդք դաղթականաց	4,472	"
Որ են ընդ ամենայն	114,116	"
Հրճիգք	8,328	"
	122,444	"

Ի 114,116 արանց անտի իսկզբան ամին 1845 էին

ՅԱնդղիա եւ ի Սկովտիա	30,850	այր.
Յարեւելեան Հնդիկա	26,115	"
ՅԻրլանդիա	15,368	"
Յայլեւայլ կողմանս	38,783	"

Վանդի զ10 ամ հանապազ յօտար երկիրս, մանաւանդ յարեւմտեան Հնդիկս բնակել բազում անգամ վասն օգոցն մնասակարութեան աւելագոյն կոտորած ի զօրսն դորձէր քան զճակատ պատերազմի, նմին իրի յամի 1837 հաստատեցաւ այսպէս զզտասնամեայ ժամանակն՝ յորում կան զօրականն ի ծառայութեան զինուորութեան, յերիս այլեւայլ կողմանս երկրի անցուցանիցեն, զոր օրինակ զառաջինն ի Միջերկրական ծովուն, յետոյ ոչինչ աւելի քան զերիս ամս յարեւմտեան Հնդիկս եւ ապա ուրեմն ի Ասիադա:

Իրիտանացւոց աշխարհ ի 46 նահանգս զօրաժողովոյ բաժանեալ է. այս ինքն Անդղիա՝ ի 24, Սկովտիա՝ ի 4 եւ Իրլանդիա՝ յ18: Վունդք զօրաց բովանդակին յայնցանէ՝ որ ինքնակամ զանձինս մատուցանեն ի զինուորութիւն: Որ շկամիցի կամակար ի համար խառնել պահանսորդաց կամ մտանել ի կարգ հեծեւագօրուն, պարտ է նմա զամս քան յարեւելեան Հնդիկս կամ զութ ամ յԱնտիղեան կղզիս կալ ի զինուորութեան. բայց ոչ որ որ միտս ունիցի՝ առնու զայդ յանձն, նմին իրի ինքնին մատ-

նեն ի զինուորութիւն: — Թուշակ զօրականի Բրիտանացւոյ առաւել է քան զթուշակս զօրաց այլոց ազգաց. քանզի գոյլն ոք զօրական վասն կերակրոց միայն առնու յաւուրն կէս դահեկան Աւստրիացւոց: Վասն որոյ թէպէտ եւ համեմատութեամբ այլոց նշանաւոր տէրութեանց կարի սակաւ է թիւ համարոյ զօրականին Բրիտանացւոյ ի ցամաքի, սակայն արծաթն՝ որ ի նոցա պէտս ծախի, կարի սաստիկ է. զի միայն վասն զօրաց՝ զորոց ի վեր անդր ճառեցաք, բաց ի Հրծիգ զօրաց, ամի ամի ծախին առաւել քան զ4,900,000 սակի դահեկանք Բրիտանացւոց:

Բրիտանացւոյ տէրութիւնն անդէն ի մայր գաւառին հոգայ վասն 605 ամրոցաց մեծամեծաց եւ փոքունց, յորս են առաւել քան 7200 անօթք պատերազմականք, եւ անհնարին անշափ պաշար եւ բազում պատրաստութիւն պատերազմի:

Նանդերձ սոքիմբք եւ Շինական զօրք (Yeomanry) կազմեն 19 գունդս հետեւակս եւ հեծեալս եւ թիւ համարոյ մարդկանն հասանէ ի ժամանակի խաղաղութեան ի 60,000, իսկ ի ժամանակս պատերազմի ի 180,000 այր: Շինական զօրք իբրեւ զնուիրակս (gendarmarie) են, եւ խնամ ունին խաղաղութեան ի քաղաքի, եւ մեծ մասն նոցա են տեարք կալուածոց, կամ այնպիսիք՝ որ ունին երկիր ի վարձու, գրեթէ ամենեքին հեծեալք:

ԻՆԵՂԳԻԸՅԻՈՅ զօրք ի ցամաքի ի ժամանակի խաղաղութեան են այսչափ ինչ

Հետեւակազօրք	21,147	այր.
Հեծեալազօրք	5,520	"
Զօրականք հրծիգք	3,771	"
Իսկ նուիրակք եւ վարոցաւորք	1,268	"
	<hr/>	
Որ են ընդ ամենայն	31,706	"

Իսկ ի պէտս պատերազմի ունին պատրաստական արս իբրեւ 78,000: — Ունի աշխարհն եւ զօրական քաղաքացի որ յ257 լեզէոնս բաժանին, եւ նման են

ամենայն իրօք ազգային պահակապան զօրաց Գաղիացւոց :

ԳԱՂԻԱՅԻՈՅ զօրացն հանդամանք յամի 1846 էին այսպիսի .

Զօրապետք	3,980	այր .
Նուիրակք եւ վարոցաւորք	16,125	„
Հետեւակազօրք	209,770	„
Հեծելազօր	58,389	„
Հրձիղք	29,220	„
Ճարտարապետք պատերազմականք	8,729	„
Այլ եւս զօրք	13,781	„

Որ են համօրէն ի միասին 339,994 „

Ի զօրաց աստի արք իբրեւ 280,000, կարգեալ էին կալ մնալ անդէն ի Գաղիացւոց աշխարհին, եւ 60,000 այր յԱփրիկեցւոց աշխարհին . բայց ի յետին ժամանակս արք առաւել քան զ80,000 դասնէին յԱփրիկէ :

Բայ ի զօրացս յայսցանէ է Գաղիացւոց եւ մեւս եւս դունդ ստուար՝ որ զհամօրէն ամենայն ազգն բովանդակէ, եւ անուանեալ կոչի Ազգային պահակապան զօրք : Ի դնդին յայնմիկ են ամենայն Գաղիացիք մինչեւ ց60 ամ հասակի, այս ինքն ամենեքին՝ որ կարող իցեն առնուլ զէն, եւ է թիւ համարոյ նոցա 6 հազարք հազարաց : Սոքա յերկու մասունս բաժանին . քանզի կէսք ի նոցանէ որ Շարժուն (mobile) կոչին, եւ են իբրեւ 2,000,000, ի ժամանակս պատերազմաց պարտին ընդ այլոց ճակատող զօրաց ի մարտ պատերազմի ընդ թշնամեաց բախել . խկ այլքն՝ որ Ետեղակալքն (sédentaire) կոչին եւ են ծերագոյնքն ի նոցանէ, ի պահպանութիւն տեղեաց եւ ի սպասաւորութիւն ամբողջաց սահմանեալ են :

Բովանդակ Գաղիացւոց աշխարհ ի 21 նահանգս զօրածողովոյ բաժանեալ է . եւ են յաշխարհին բազում ամբողջք եւ բերդաքաղաքք :

ՍՊԵՆՏԵՆՏԻՈՑ զօրք ի ցամաքի ևն արք իբրև
118,000, յորոց

62,602	այր ևն հետեւակազօրք .
10,363	„ հեծեալք .
8,914	„ զօրականք հրձիգք .
5,020	„ նուիրակք ևւ վարոցաւորք .
2,315	„ ճարտարապետք պատերազ .

Որ ևն 89,214 „

Իսկ այլքն ևւս զօրականք, արք աւելի քան
զ28,000 շէն արդեամբք ի ծառայութեան զինուոր-
ութեան, այլ ըստ օրինակի ազգային պահակա-
պան զնդի Գաղիացւոց :

Ի ՌԻՍԻՏԵՆՏԵՆՏԻՈՑ զօրաց պարտ էր ըստ օրինաց
ժողովոյ տերութեան, որ յամի 1845 տուան, իբրև
24,000 այր լինել . այլ որք մանր զհանգամանս զօ-
րացն պատմեն, իբրև զ26,000 այր զնեն, այս ինքն
19,370 հետեւակազօրս .

3,200 հեծեալ .

3,400 հրձիգ .

Ի այց ի սոցանէ արք իբրև 18,000 եւեթ կան
արդեամբք ի ծառայութեան զինուորութեան :

*ՆԵՆՊՈՒՍ ԵՒ ՍԻՎԻՒՆ. Յետ նորոց կարգաւո-
րութեանց՝ որ յամի 1838 եղեն, թիւ զօրացն է ի
ժամանակի խազազութեան 46,982 այր . այս ինքն

Հետեւակազօրք 29,381

Հեծեալազօրք 4,437

Հրձիգք 2,200

Նուիրակք, այլովքն հանդերձ . 7,514

Այլ ևւս զօրք 3,450

Ի այց յամի 1845 արք իբրև 59,000 էին ի
ծառայութեան զինուորութեան : — Ի ժամանակս
պատերազմի թիւ համարոյ զօրականին 92,732 հա-
սանէ : Օչամս տասն կոյ զօրականն ի զինուորու-
թեան, զամս 5 արդեամբք, ևւ զայլ ևւս ամս 5 ի
պահեամ (réserve) :

ՍԵՐԴԻՆԵՆԸՅԻՈՑ Թագաւորութեանն զօրք ի խա-
ղաղութեան ժամանակի են իբրեւ 39,000 արք. որ են
27,816 հեռեւակազօրք.

4,720 հեծեակք.

3,073 հրձիգք.

3,700 նուիրակք եւ այլ եւս զօրք:

Ի ժամանակս պատերազմի լինին համօրէն զօ-
րականք արք իբրեւ 80,000: — Ի Սարգինիա կղզւոջ
դոյ եւ աշխարհազօր՝ յորում են արք իբրեւ 16,000: —
Օչամս երկոտասան կան զինուորք ի ծառայութեան
զինուորութեան. զամս 8 արդեամբք ընդ զինուք,
եւ զամս 4 ի գաւառական անուանեալ խումբս, որ
ազգ ինչ պահեստի զօրաց են:

ԱՆՍՏԻՆՍԻՆ. Ամենայն այր Հեղուեախացի պար-
տի լինել զինուոր: Իբրեւ պէտս ունիցի աշխարհն՝
զօրաց, յայնժամ իւրաքանչիւր նահանգ ըստ համե-
մատութեան բնակչացն առաքէ զօրս ի բուն սպայ
աշխարհին, որ ըստ կարգին եզելոյ յամի 1841 պար-
տի լինել 64,019 այր. յորոց 51,848 հեռեակ
է, 1504 արք հեծեակք, 5764 արք հրձիգ եւ որ
այլն եւս: Ալ եթէ տազնապ մեծ իցէ, համօրէն
զօրն պաշտպանութեան աշխարհին (Landwehr),
այս ինքն ամենայն այր՝ որ բաւական իցէ զէն առ-
նուլ, հասանեն ի թիկունս օգնականութեան պա-
տերազմիկ զօրուն: — Ի յետին ժամանակս կամին
իմն օրէնս ինչ ի ներքս մուծանել, որով արդելու-
ցուն օտար տէրութեանց վարձկանութիւնս առաքել*:

* Յաւուրց անտի Լուդովիկոսի ժԱ. մինչեւ ցաւուրս Լու-
դովիկոսի ժԳ. (1463 — 1713) Հեղուեախացիք ետուն Գա-
ղիացոց վարձկանութիւնս օգնականութեան 1,110,799
արանց, եւ ընդ այնր ընկալան ի նոցանէ 1,146,868,623
դահեկանս Գաղիացոց: Այսան այնորիկ իբրեւ սնն ի
պաշտօնէից Գաղիացոց ասէր. Ես այնչափ արծաթ զոր
տուար զօրաց Հեղուեախացոց, ոսկիապատ տայի յօ-
րինել զճանապարհն ի Պարիս քաղաքէ մինչեւ ցրտակ
քաղաք. տայր նմա պատասխանի մին ի զօրավարաց.

ԼՒՍՏՐԻԱՅԻՈՑ տէրութիւնն կարող է, եթէ հարկ ինչ ստիպիցէ, յարուցանել 700,000 զօրական ի պաշտպանութիւն տէրութեան. բայց ըստ սովորութեան 395,000 արք միայն գտանին ի ժամանակս պատերազմաց. իսկ ի խաղաղութեանն ժամանակի իբրեւ 330,000 այր, որ են

270,000 հետեւակ.

38,000 հեծեալ.

16,000 հրձիգ, այլովքն հանգերձ:

Բայց բազմաց հրաման առեալ հրաժարեն երթալ առ ժամանակ մի առ ընտանիս իւրեանց, վասն այնորիկ եւ ոչ սակաւ նուազեն ծախք այնուիկ:

Օր օրինակ վասն հանգամանաց առաջնորդութեան եւ վասն այլոց իրաց ասացաք, նոյնգունակ եւ վասն զինուորական կարգաց յԱւստրիացւոց տէրութեան ըստ պէսպէս դաւառաց այլեւայլ հանգամանք են: — Յիտալական դաւառս ամենեցուն առհասարակ թէպէտ ազնուականք իցեն թէպէտ ոչ, հարկ է մտանել ի ծառայութիւն զինուորութեան, բայց վիճակաւ ընտրին որք արդեամբքն մտանեն ի զինուորութիւն, ի քսանամենից մինչեւ ի քսանեւհինգամեանս, եւ ութ ամ է ժամանակ զինուորութեան: — Իսկ ի Գերմանական եւ ի Սլաւոնական դաւառս, այնորիկ եւեթ՝ որ չիցեն ազնուական, ընտրին ի զինուորութիւն յիննեւասան ամաց մինչեւ զքսանեւհինգամենիս: Եւ ժամանակն զինուորութեան մինչեւ յամն 1844 էին շորեքասան ամք. այժմ են

Եւ ինձ, ասէ, մարթ էր յարենէ Հեղուեախացւոց զոր վասն մեր հեղին, ի Պարիսէ մինչեւ ցՌասեղ յօրինել ջրմուղ ի գնացս նաւաց: — Յետ ապստամբութեան որ եղև յամի 1830, քանզի զօրք Հեղուեախացւոց անհնարին քաջութեամբ մարտ եղեալ կռուեցան ի վերայ Կարոլոսի ծ. զոր կամէին մերժել ի թագաւորութենէ Գաղիայիք, օրինօք արգելին զի մի յայնմ հետէ զօրական Հեղուեախացի յաշխարհին գտանիցի. սակայն ցայժմ յիտալիս եւ առանձինն ի Նեապոլիս եւ ի Տերութեան կկեղեցւոյ գոն գունդք Հեղուեախացւոց:

ամբ ութ: Այլ յընտրելն եւ ի կարգել զգորականն ի գունդս եւ ի վաշտս, ոչ վիճակս ինչ արկանեն, այլ հրամանատարք զօրուն ի բազմութենէ: անտի զընտիր ընտիրսն ընտրեալ զասուցանեն եւ բաժանեն ի գունդս: Վարձեալ գոյ ի գաւառս յայտասիկ այլ իմն ազգ զօրականաց վասն պաշտպանելոյ աշխարհին. եւ սորա այնպիսիք են որ շիցեն յանկ ի բուն զինուորութիւն, կամ որոց զժամանակ զինուորութեան իւրեանց կատարեալ իցէ. առաջինքն կան ի ծառայութեան մինչեւ ց'45 ամ հասակի, իսկ յետինքն՝ մինչեւ ց'40: Այս զօրականք յերկուս մասունս բաժանին. յառաջնումն են մանկազոյնք տիօք, որոց պարս է ի լինել պատերազմի, ի գիմի հարկանել թշնամեաց. իսկ յերկրորդումն՝ ծերագոյնք, որոց գործ է միայն պահ ունել աշխարհին:

Ի Հունգարական գաւառս որք շենն ազնուականք՝ նոցա եւեթ հարկ ի վերայ կայ մտանել ի ծառայութիւն զինուորութեան. եւ ի սոցանէ ոչ վիճակաւ աւնուն այլ այրընտիր ժողովն: Եւամանակ զինուորութեան սոցա են ամբ տասն: Իսկ ազնուականք յայնժամ եւեթ յորժամ կամիցին, մտանեն ի զինուորութիւն, եթէ ոչ անհնարին տազնապ ի վերայ աշխարհին հասանիցէ եւ թագաւորն հրաման տայցէ ամենեցուն առհասարակ զէն աւնուլ: — Ի զինուորական սահմանսն այնպիսի ինչ կարգք գոն, որ ոչ այլուրեք բայց միայն ի Ռուսաց աշխարհին եւ ի Սուեգիա գտանին: Ամենայն երկիրն այն մշանջեւաւոր իմն բանակեաղ է զօրաց, որ են բնակիչք աշխարհին. բազում անգամ տասներորդ մասն նոցա վառեալ սպառազէն կան պահեն զսահմանս տերութեանն: Վայ ի սակաւուց ամենայն այր 18 ամէ մինչեւ ի 50 ամ հասակի կայ ի գործ զինուորութեան, եւ մինչեւ ցկատարել վաթսներորդ ամին զտան գործս զօրաց կատարէ, եւ այսպէս ամս 43 կայ ի սպասուորութեան թագաւորութեան ի մէջ զօրուն:

ՊԵՐՄԱՆԵՆՏ ԳՆԱՆԱՆՈՒԹԻՒՆՆ Ի զգուշութիւն եւ ի պահպանութիւն գաւառին զորս, որոց թիւ համարոյն պարտի լինել զսնեայ 300,000: Ըստ զորք ժողովեալ բովանդակին ի բաժնից (contingent) զոր մի մի ի տէրութեանց անտի՝ որ ի գաշնաւորութեանն են, ըստ շափոյ մեծութեանն պարտին հանապազ ունել պատրաստական անդէն յիւրաքանչիւր աշխարհս: Ի զորաց աստի

233,813	այր են հետեւակը .
43,090	„ հեծեալ .
21,717	„ հրձիղք .
3,017	„ զորք նաւակամրջաց .

Համօրէն զորն ի տասն գլխաւոր դունդս բաժանի: Օւրեւսին ի սոցանէ ունի տէրութիւնն Ըւտարիացոց, եւ են արք 94,822
 Չայլ եւս երեսին Պրուսիա, եւ են արք 79,234
 Չեթնեքորդն Բաւարիա, եւ են արք 35,600

Որ են համօրէն ի միասին արք 209,656

Չութեքորդին առաջնորդութիւն ունին
 Վիւրսենբերգացիք, որոց են արք 13,955
 Չիննեքորդին առաջնորդութիւն ունի
 Սաքսոնիացոց թագաւորութիւն,
 որոց են արք 12,000
 Չտասնեքորդին առաջնորդութիւն ունի
 Հանովերացոց թագաւորութիւն,
 որոց են արք 13,054

Որով վեց նշանաւոր տէրութեանց բաժինք
 համօրէն ի միասին են արք 248,665

Յերեսին յետին դունդսն խառն են եւ բաժինք այլոց փոքր տէրութեանց ինչ Վերմանացոց, որ տան արս իբրեւ 43,400: Իսկ բաժինք այլոց եւս փոքր տէրութեանց են իբրեւ պահակապանք ամուր քաղաքաց գաշնաւորութեան եւ իբրեւ զորք պահետի (réserve) զոր սպարապետ համօրէն զորացն վարէ ըստ կամի, եւ են արք առաւել զան զ11,300:

Ըստ վճույն ժողովոյ դաշնաւորութեանն որ եղել յ13 Սեպտ. 1832, ամենայն տէրութիւնք, եւ փոքրագոյնքն իսկ պարտին զգորսն իւրեանց հանապաղ ի պատրաստի ունել զի մի իբրեւ պատերազմ ուստեք ի վերայ հասանիցէ, առանց կրթութեան եւ անպատրաստք զօրքն գտանիցին: — Օթոշակ, զգէն եւ զղարդ եւ զպատրաստութիւն պատերազմի հոգան իւրաքանչիւր տէրութիւնք վասն իւրեանց սեպհական զօրաց: Սպարապետ համօրէն զօրաց դաշնաւորութեան նոյնպէս եւ փոխանորդ նորա ի դաշնաւորութենէ անտի բնարին:

Իսկ առանձինն զօրք միոյ միոյ ի դիւաւոր տէրութեանց Գերմանացւոց, բաց յԱւստրիացւոց եւ ի Պրուսիացւոց տէրութենէ, ի ժամանակի խաղաղութեան են այս.

Բաւարիա ունի զօրական արս իբրեւ . . .	57,000
Սաքսոնիացւոց	
Թագաւորութիւն " "	. . . 13,000
Վիւրտենբերգ " "	. . . 8,000
Հանովեր " "	. . . 21,000

Գրեթէ յամենայն տէրութիւնս Գերմանացւոց պարտի իւրաքանչիւր ոք լինել զինուոր, յորմէ կարգէ եւ իցէ. բաց ի սակաւուց սմանց՝ որոց անգտին ի ժողովոյ դաշնաւորաց շնորհեալ իցէ լինել ազատ: Իսկ ժամանակ զինուորութեանն պէսպէս եւ այլակերպ է յայլելայլ տէրութիւնս: Ի Բաւարացւոց աշխարհին տեւէ յիննեւտասներօրդ ամէ հասակի մինչեւ ի կատարել երեսուն ամաց. զամս հինգ կան արդեամբք ի զօրուն, եւ յետ այնորիկ ի գունդսն որ կոչին Պահեստի կամ պաշտպանութեան աշխարհին: — Յաշխարհին Հանովերայ պարտի այր իւրաքանչիւր որ կարողն իցէ, յիննեւտասն ամաց մինչեւ ի քսանեւհինգ ամ կալ մնալ ի բուն զինուորութեան. եւ յետ այնորիկ յառաջնում եւ յերկրորդում Պահեստին. այլովքն հանդերձ:

ՊՐՈՒՍԵԱՑԻՈՑ պատերազմական զորութիւն ըստ
 Համեմատութեան բնակչացն կարի մեծ է. զի թիւ
 սպառազէն զօրացն պարտի լինել իբրև 159,000 այր.
 այս ինքն են

- 17,908 պահակապանք.
 - 104,712 հետեւակք.
 - 19,132 այրուծի.
 - 15,717 հրձիգք.
 - 1,720 այլ եւս զօրական.
-
- 159,189

Բայց սակայն արդեամբ ոչ հանապազ նոյն-
 չափ զօրականք ընդ զինուք կան. քանզի այժմ են
 ի զօրուն արք իբրև 122,000 :

Յետ սոցա զոյ գունդն անուանեալ Պահես-
 տի, եւ առաջին զօրաժողով (Aufgebot) պաշտպա-
 նութեան աշխարհին, որ են 230,000. եւ դարձեալ
 երկրորդ զօրաժողով պաշտպանութեան աշխարհին,
 որ են 180,000 որով եւ թիւ համարոյ համարէն ա-
 նայն զօրաց Պրուսիացւոց է 569,000 :

Ըստ պայմանի զինուորութեան զոր ամենեքին
 գովելի եւ պատշաճական համարին, սակաւ ինչ ժա-
 մանակ տեւեն ամք զինուորութեան ի Պրուսիացւոց
 աշխարհին. եւ կանոնք այս են: Իւրաքանչիւր ոք
 պարտի ի քսանամենից մինչեւ ցքսանեւհինգամեանս
 կալ ի բուն զօրուն. բայց այնպէս զի յետ ամին եր-
 րորդի արձակեացի ի տունն իւր, եւ անդ ի գաւա-
 ռի իւրում խառն ընդ պահեստի զօրաց զմնացեալ
 զերկուս ամսն անցուցանիցէ: Օ ինուորք որ ուսանին
 ուսումն կամ որոց ինքակամ տուեալ իցէ զանձն ի
 զինուորութիւն, կարող են յետ տարեւոր ժամանա-
 կի գտանել արձակուրդ: Յետ քսան եւ վեց ամաց
 հասակին պարտի կալ իւրաքանչիւր ոք այլ եւս
 ամս երկուսասան ի ծառայութեան պաշտպանու-
 թեան աշխարհին, զառաջին վեց ամսն, այս ինքն
 ի 26 ամէ մինչեւ ց32 ամ հասակի յառաջում

զօրաժողովի՝ որոյ գործ է ի լինել պատերազմի ըստ օրինակի բուն զնդին խաղալ ի ճակատ. իսկ զմնացեալ 6 ամսն, որ է յ32 ամէ մինչեւ յ38 ամ հասակի, պարտի կալ յերկրորդ զօրաժողովի անդ, որոյ սպասաւորութիւն այն է կատարել զգործ պահակապան զօրաց, եւ ի նուազել թուոյ առաջնոցն, ինքեանք զնոցա կարգ առնուն: Յետ 38 ամաց հասակի մինչեւ յ50 ամ համարին զինուորք յարձակման, այս ինքն է եթէ դէպ լիցի կրել աշխարհին զլետին շտապ տագնապի, եւ թշնամի յաշխարհն յարձակիցի, յայնժամ ամենայն ոք՝ որ կարող իցէ զէն առնուլ, պարտի երթալ ի պատերազմ, կամ ջանալ զի ի զգուշութիւն եւ յազատութիւն աշխարհին հաղորդ եւ հաւասարորդ գտանիցի:

ՆՈՒՆԻՒՆ ունի ի ժամանակի խաղաղութեան 36,000 այր զօրական, իսկ վասն պիտոյից պատերազմի մինչեւ յ70,000: — Պարապք եւ պատիւ զինուորութեան այնպէս հասարակաց ամենեցուն է ի տէրութեանն, զի իբրեւ ժառանգ թագաւորութեան յամի 1836 եհաս ի 20 ամ հասակի, պարտ համարեցաւ մտանել ի զինուորութիւն, եւ արկեալ վիճակ՝ ել նմա թիւ 748:

ՎԵՆԵՆՑԻՆ զօրք ի ցամաքի են 25,000 այր ի ժամանակի խաղաղութեան. իսկ վասն պիտոյից պատերազմի լինին իբրեւ 69,000:

ՍՈՒԵՒԻՆ ունի ի գործ զինուորութեան հանապազ 4900 արս պահակապանս, 29,800 զօրական մարտիկ, եւ հրճիգս 400, որ լինին միանգամայն 35,100 այր. բայց ի ժամանակս պատերազմի բազմանան մինչեւ յ105,000: — Իսկ նորուեզիս ունի զօրս իբրեւ 12,000 — 14,000 զինուորաց, որք հանապազ կան ի ծառայութեան, եւ 10,000 այր պատրաստ յորժամ թշնամի յաշխարհն արշաւիցէ:

Բայց ի Սուեզիս կարգ զօրականին զարմանալի իմն է: Ընդ շէք այլ զօրական զոր տէրութիւնն

պահպանիցէ, բաց ի պահակապան զօրաց, յորոց 3900 այր հետեւակազօր է, եւ հեծեալ 1000, որ կան ի Ստոկհոլմ քաղաքի, ընդ սոսա եւ գունդք երեք հրձիգ զօրաց: Բաց ի սոցանէ է աշխարհազօրն, իբրեւ 30,000 զօրական ընդ ամենայն աշխարհն սինեալ, զորս ոչ միայն տայ ժողովուրդն, այլ եւ պահպանէ, զի պատրաստ գոցին յամենայն ժամ իբրեւ կարօտիցէ նորօք տէրութիւնն: Վանդի երկիրն ողջոյն ի վեց նահանգս բաժանեալ է, եւ իւրաքանչիւր մասն պարտի տալ զօրական ի զօրաժողովսն, է որ շատ եւ է որ սակաւ. եւ որ ընտրի ի զինուորութիւն անդատին ի նահանգէ անտի առնու տուն բնակութեան եւ դադար անասնոց, մարդ եւ արօտս, փայտ եւ անդս ի մշակութիւն, սակաւ ինչ արծաթ եւ զգեստս քաղաքացւոց, զի զհանդերձս զինուորութեանն եւ զղէնս ընդունի ի թագաւորէ անտի: Աոյնպէս հրամանատարք փոխանակ ուժկաց առնուն կալուած երկրի, եւ են ապահարի:

Չարմանալի իմն են միտք զօրականին յուսանել զհանգամանս արուեստի զինուորութեանն. աւուրք երեսուն եւ եւս սակաւ բաւական են վասն հետեւակազօրուն, եւ աւուրք իննսուն վասն հեծելազօրուն, առ ի լինել զօրական ընտիր, տեղեակ ամենայն հանգամանաց մարտի: Յետ այնորիկ զան ի տարեւոր բանակետղ անդր սպայքն ամենայն, հեծեալքն հանդերձ երիւարօքն՝ զորս յառաջագոյն ինամով վարժեն. անդ անցանեն ամենեքին ի հրահանգս, եւ աշխարհազօրն ընդ պահակապան զօրուն ի վէզ եկեալ մրցի: Աւ յետ յանկ ելանելոյ աւուրցն կրթութեան զօրականին, աշխարհազօրն դառնայ անդրէն ի տեղի իւր, եւ իւրաքանչիւր ոք զբաղի միւսանգամ զարդեամբք եւ զարարովք իւրովք: Այսպէս ոչ միայն ինայութեամբ վճարին իրք զօրականին, այլ եւ գոհ եւս են զօրքն, եւ ի խրատու զինուորութեան եւ ի փոյթ կրթութեան զմիմեամբք ելանեն

աշխարհազօրն եւ պահակապանքն : — Այժմէ մերժի
 ոք ի զօրուէն, կորուսանէ զարարսն, եւ լինի այնու-
 հետեւ անուրեք անտէրունչ. այս խրատ այնպէս զգու-
 եւ զգաստ յարգարէ զզօրականն, զի պատիժ պա-
 տուհասի կամ այլ ինչ սաստ դուն ուրեք ոք տե-
 սանէ առ նոսա : Սակաւ ինչ եւեթ ծախի յարբու-
 նի դանձէ, եւ այն առաւելապէս ի զարման ոռձ-
 կաց ի ժամանակս տարեւոր կրթութեան զօրակա-
 նին յորժամ ի բանակեող սահմանեալ ժողովեա-
 ցին : Օ՛ի յայլ ժամանակս տարւոյն, որպէս ասա-
 ցաւ, աշխարհազօրն ոչ զօրական միայն է, այլ եւ
 տանուաւեր եւ արդիւնարար. որով ի սիրտ մարդ-
 կանն անկանի դուժ ընդ հայրենիսն եւ ընդ զօրս
 միանգամայն. վասն այնորիկ եւ աշխարհազօրն Սուե-
 շխացւոց հանապազ յաղթող եւ իրաքաջ է, եթէ
 զօրավարքն բարւոք եւ իմաստութեամբ վարիցն
 զիւրեանց գործ :

ՈՒՌՍԵՅ աշխարհին զօրք յաճախազունդ քան
 զամենայն տէրութեանց Եւրոպացւոց են. քանզի ըստ
 հաշուելոյ ոմանց են անդէն

Հետեւակք	432,000	այր.
Հեծեալք	179,200	"
Որ են ընդ ամենայն	611,200	"

Այլք ասնն թէ ի ժամանակի խաղաղութեան գոն

Հետեակք	500,000	այր.
Հեծեալք	86,000	"
Կոսակք	40,000	"
Հրձիգք	50,000	"
Որ են ընդ ամենայն	676,000	"

Յորս յաւելուն ի ժամանակի պատերազմի 50,000
 արք հեծեալք, եւ 100,000 այլ եւս գունդք. որով
 եւ ամենայն համօրէն զօրացն թիւ ի ժամանակս
 պատերազմի հասանէ 826,000 այր :

Նշանաւոր են Ռուսաց զինուորական գաղթա-
 կանութիւնքն, որոց սկիզբն առ թագաւորութեամբ

Եղիսարեթի եղև: Յամի 1817 Ազգ.բասնդրոս Ա. հրաման ետ զի գաղթականութիւն հետեւակ զօրաց յափունս Առդկոփ գետոյ, իսկ հեծելոցն յեղերս Բուզ, Սիգուիսկա եւ Գնիեպեր գետոյ հաստատեցի: Առաջինքն սպառեցան եւ բարձան ի միջոյ, եւ շինուածք մեծամեծք շինեցան անդ, որ սյոժմ դադար են զօրաց մտ ի մայրաքաղաք անդր: Բայց հեծելոցն հատուածք կարի քաջ յաջողեցան. եւ են սյոժմիկ 24,000 սյր, ի հինգ բաժինս բաժանեալ. յորոց երեքն ի Քերսոն բնակեն, եւ երկուքն՝ ի Քարկոփ յերկիր տափարակ եւ յուսթի: Չամինշ գետին տուաւ առ արօր, եւ իւրաքանչիւր արօր պարտի շորս զոյգս եղանց, երիւարս երկուս, նոյնչափ երինջս եւ երկոտասան ոչխար սնուցանել, եւ տալ կերակուր եւ վանս միում ումք ի զինուորաց, եւ գործել աւուրս երկուս ի շարաթու վասն տերութեանն. եւ սյնչափ միայն է հարկն զոր հարկանէ: Բայց որդիք նորս երթան ի զինուորութիւն. զմին միայն յորդոցն, զոր եւ կամիցի, ընտրէ հայրն վասն ինամելոյ զմշակութիւն երկրին: Մի մի զինուոր ի զօրաց անտի հատուածից ամս 15 ընդ գրօշիւ կայ ի ծառայութիւն, եւ 5 եւս ամ ընդ պահեստի զօրսն, եւ ապա 5 սյլ եւս ամ պարտի լինել պատրաստ, զի եթէ հարկ ինշ իցէ եւ կոշիցի, երթիցէ վաղվաղակի:

Վասն զօրածողութեան առնելոյ անգստին յամէ 1834 Ռուսաց աշխարհ յերիս մասունս բաժանի: Ի միջին վայրէ տերութեանն՝ որ քան զսյլ կողմանս աշխարհին առաւել մարդաշատ է, ելանեն գումարտակք վասն բուն զօրուն: Իսկ ի հիւսիսային եւ ի հարաւային կողմանց, քանզի չեն բաղմամարդ, միայն զզօրսն սահմանապահս առնու տերութիւնն: — Օսոսայք սարուկք յեա մտանելոյ ի զինուորութիւն, սյնուհետեւ ազատ են: — Ժամանակ զինուորութեան ըստ սովորութեան քսան ամ է:

Ոմանք յազգաց չհամարեցան շատ եւ բաւական ի վերայ ցամաքի զմիմեանց ինչս յափշտակել եւ զմիմեանս սպանանել, զծով զլիսովին կամեցան առնել իւրեանց ակզի ճակատու, ի վերայ փայտեղէն կազմածոց նաւատորմից նաւաց առեալ ամեն ի բացարձակ վայրս յաճախագունդ զօրս, եւ անդ ի վերայ ծովուն մարտ եղեալ կռուին ընդ թշնամիս, զհետ պնդեալ հալածեն զնաւս նոցա՝ որ աղխամազխեաց վաճառօք ակազձեալ լցեալ իցեն, յափշտակեն զմեծութիւնս նոցա, եւ զերկիր նոցա՝ որ յայնկոյս ծովուց: Ըյսպիսի զօրութիւն կոչի ծովական զօրութիւն: Ունել զօրութիւն պատերազմի ի վերայ ծովու չէ կարեւոր հարկ ամենայն ակերութեանց Եւրոպայ. զի զօրութիւն ծովու այնոցիկ միայն պիտոյ է, որոց երկիր առ ծովափամբ ուրեք կայ:

Են ակերութիւնք՝ որ արդարեւ ունին նաւս պատերազմիկս, բոյց վասն այնորիկ միայն զի զհէնս ծովու, որ ի վերայ նաւաց վաճառականաց յարձակին եւ կողոպտեն, վանիցեն, եւ առնիցեն ճանապարհ անքոյթ ի ծովու, եւ ոչ զի ունիցին զօրութիւն եւ պատրաստութիւն պատերազմի ի ծովու:

Սեծութիւն ծովական զօրութեան համարի բոս յաճախութեան եւ բոս մեծութեան պատերազմիկ նաւաց. եւ մեծութիւն նաւացն է բոս բազմութեան պատերազմական անօթոցն՝ զորս տանել բաւական իցէ նաւն: Ըստ մեծութեանն նաւքն բաժանին ի նաւս ճակատու (vaisseaux de ligne), ի նաւս կրկնաշարիս (frégates) եւ յայլ եւս մանր նաւս: — Ի նաւս ճակատուց, որ այսպէս անուանին, զի ի խառնուրդս զնոսա ճակատեցուցանեն դէմյանդիման թշնամեաց, պարտին դտանել աւելի քան 50 անօթք պատերազմականք, եւ որեար 250 — 800: Նաւք՝ յորս աւելի քան 74 անօթք պատերազմականք իցեն, ե-

բեքյարիք կոչին, զի անօթք պատերազմականք յերիս կարգս ընդ միմեամբք շարեալ տողեալ կան: Նաւք կարի յազթք մեծութեամբք շէն բաւական տանել անօթս պատերազմի աւելի քան 120 կամ 124. Ի յեաին ժամանակս իշխեցին Անգղիացիք զործել նաւս՝ որ տանին 130 անօթս պատերազմականս: — Իսկ նաւք կրնայարիք բառնան անօթս պատերազմի 20 — 50, եւ բազմութիւն մարդկան՝ որ ի նոսա գտանին, են 60 — 250: — Իսկ մանր նաւք են, որ ի պէտս պէտս ի կիր արկանին, եւ կրեն ազգի ազգի անուանս*: Ի, եւ մեւս եւս ազգ նաւաց ի մէջ նաւաց ճակատու եւ կրկնայարի նաւաց, որ տանին անօթս պատերազմի ի քառասնից մինչեւ քսիսուն, եւ անուանեալ կոչին նաւք՝ որ տանին յիսուն անօթս պատերազմականս: — Գարձեալ բազում անգամ նաւքն բաժանին ի նաւս առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ . . . աստիճանի:

Ի բազմութենէ պատերազմիկ նաւաց կազմին մեծամեծ եւ փոքր նաւատորմիք (flotte), որոց առաջնորդն անուանեալ կոչի ծովապետ (amiral). բայց եւ ի վերայ միոյ միոյ ի նաւաց պատերազմի կարգեալ կան նաւապետք իրբեւ հրամանատարք:

Օրբեարն ի նաւս պատերազմիկս ի ձեռն զօրաժողովոց զումարեն. ի Բրիտանիա, ի Ռուսիա, ի Սուեդիա, ի Գանիա եւ ի Գաղիա են ուրոյն նահանգք ծովականք վասն զօրաժողովոյ: Այսպիսի զօրաժողովք զօրաց յաճախ եւ սաստիկ են ի Բրիտանիա, ուր ստեղ պէտս ունին նաւամարտիկ զօրաց, մանաւանդ իրբեւ պատերազմ ուրեք զրդուիցի:

Օսովական զօրութիւն առաջնոյ աստիճանի զոյարդ Ռուսոպացւոց աշխարհին յերիս եւեթ տերութիւնս, այս ինքն ի Բրիտանիա, ի Ռուսիա եւ ի Գաղիա: Օսոցանէ եւեթ առանձինն ճառեցոյք,

* Այս են անուանք նաւացն՝ որ յաճախ ի կիր արկանին. corvette, brick, cutter (cotre), սլոժքն հանգերէ:

իսկ զայլոց եւս տէրութեանց ծովական զօրութիւնս կարգեսցուք ապա ի համառօտ պատկերի:

ԲՐԻՏԱՆԸՅԻՈՅ տէրութեանն զօրութիւն ի ծովու մեծ եւ յաղթ է քան զայլոց տէրութեանց աշխարհի, եւ եթէ զհամօրէն ծովական զօրութիւն այլոց տէրութեանց Եւրոպայ ի միասին որ առնուցու, մեծ քան զայն գումարութիւն՝ Բրիտանացւոցն առանձինն գտանի: — Համի 1808 յորժամ ի վերջին ծագ բարձրութեան հասեալ էր զօրութիւն նոցա ի ծովու, էին նոցա 255 նաւք ճակատողք, 38 նաւք՝ որ ունէին 50 անօթս պատերազմականս, 258 նաւք կրկնա-յարկք: Համէ 1809 մինչեւ զամն 1813 էին նոցա ընդ ամենայն 1000 — 1100 նաւք պատերազմականք, յորոց միջի գոյին զեռ եւս 220 — 250 նաւք ճակատողք. որոյ տակաւին չիք օրինակ ի պատմութիւնս այլոց ազգաց: Իշին ի նաւն յայնսօրիկ 26,000 անօթք պատերազմականք, եւ 200,000 նաւամարտիկ զինուորք եւ նաւավարք: Այժմ թէպէտ եւ կարի նուազեալ է թիւն, բայց որպէս ասացաք, առաջին է քան զամենայն ծովական զօրութիւնս աշխարհի: Համի 1845 այսպիսի էր զօրութիւն Բրիտանացւոց ի ծովու.

27 նաւք Ե. աստիճ. յորոց ի միում միում էին 100 եւ աւելի եւս անօթք պատ.

37 " Բ. 80 "

54 " Գ. 70 — 80 "

21 " Դ. 50 — 70 "

82 " Ե. 36 — 50 "

34 " Զ. 24 — 36 "

255 " յորս էին 14,148 "

Գարձեալ էին նոցա 165 նաւք մանուկք, յորս էին ընդ ամենայն 1740 անօթք պատերազմականք. եւ 81 նաւք մանուկք, յորս թէ՛ օրչափ անօթք պատերազմականք կային չառնի յայտ, եւ 125 շոգենաւք. որք են ընդ ամենայն 626 նաւք, եւ 15,888 անօթք պատերազմականք, բաց յայնցանէ՛ որ ի յետին նաւն

գտանէին : — Ի նաւս յայտոսիկ գոյին 29,500 նաւա-
վարք եւ մանկաթի սպասաւորք նաւաց, եւ 10,500
նաւամարտիկ զօրական :

Այս անհնարին ծովական զօրութիւն ոչ միայն
ի 26 նաւահանգիստս Բրիտանացւոց աշխարհին եւ
յարեւմտեան եւ ի հարաւային կողմանս Եւրոպոյ
գտանին, այլ եւ յԱմերիկէ, յԱփրիկէ եւ յամենայն
ծովս արեւելեան Հնդկաց եւ Աւստրալիացւոց բա-
ժանեալ են : Յամի 1845 յամսեանն Գեկ. գտանէին
այսչափ ինչ նաւք պատրաստականք ամենայն հան-
գերձանօք պատերազմի . յԵւրոպացւոց աշխարհին 5
նաւք երեքյարկք՝ յորոց ի միում միում էին 72 — 90
անօթք պատերազմի . 2 նաւք կրկնայարկք, 7 մանր
նաւք պատերազմիկք, 25 շոգենաւք պատերազմիկք,
մեծամեծք եւ մանուէք : Արտաքոյ Եւրոպոյ էին .
յԱմերիկեցւոց աշխարհին եւ յարեւմտեան Հնդիկս 1
նաւ ճակատօղ, 7 նաւք կրկնայարկք, 8 մանր նաւք,
եւ 4 շոգենաւք պատերազմիկք . յարեւելեան Հնդիկս
1 նաւ ճակատօղ, 2 նաւք կրկնայարկք եւ 7 մանր
նաւք . յԱփրիկէ 2 նաւք կրկնայարկք, 5 մանր նաւք
եւ շոգենաւ մի պատերազմիկ, այլովքն հանդերձ :

Գ.Ա.Ղ.ԱՅԻՔ իսկզբան ամին 1846 ունէին 268
նաւս պատերազմիկս . ի սոցանէ 23 նաւք ճակատօղք
էին ի ծովու եւ 23 ի պահեստի, 31 նաւք կրկնա-
յարկք էին ի ծովու եւ 18 ի պահեստի, իսկ այլքն
էին նաւք մանուէք յորոց սակաւք եւեթ էին ի պա-
հեստի : Բաց ի սոցանէ էին եւ 78 շոգենաւք պա-
տերազմիկք : Ի նաւս յայտոսիկ էին ի 1 Հոկտ. 1845
որք առաւել քան զ30,000 :

ՈՒՈՒՍԱՅ նաւամարտիկ զօրութիւն յամ 1808
նա՛ եւ յամ 1829, ըստ Անգղիացւոց իսկ վկայելոյ,
յանհնարին պայծառութիւն եւ : Ան նոցա այժմ եր-
կու մեծամեծ տորմիղք նաւաց, մին յԱրեւելեան ծո-
վուն եւ երկրորդն՝ ի Սեաւ ծովու . գարձեալ եւ փոքր
տորմիղ ի Վասպից ծովուն : — Յամի 1827 էին նոցա

32 Ն. Ճակ. եւ ի միում միում 65—100 ան. պ.

25 Ն. Կրկնյ. " 36— 56 "

259 Ն. Ման.

316 նաւք, յորս էին 5,824 անօթք պատերազմի,
32,000 նաւաւարքք եւ 14,668 նաւամարտիկ զօրական:
Յամի 1840 էին նոցա

23 Ն. Ճակ. եւ ի միում միում 80—100 ան. պ.

30 " " 70— 80 "

4 Ն. Կրկնյ. " 60 "

20 " " 36—50 "

77 նաւք մեծամեծք եւեթ, եւ այլ եւս բազում
նաւք մանունք, յորս էին եւ առաւել քան զ20
չողենաւս պատերազմականս: Եւ եթէ պէտք ինչ
լինիցին մարթ է փողվազակի զթիւ շողենաւայն պա-
տերազմի մինչեւ ի 50 հասուցանել, առեալ զառան-
ձինն շողենաւս ի նոյն պէտս: — Թիւ նաւաւարաց
նաւայ՝ որ յԵրեւելեան ծովուն են, յ30,000 հասա-
նեն, իսկ որոց ի Սեաւ ծովու են՝ յ19,000:

Իսկ այլոց տէրութեանց զօրութիւն ծովու այս է.

ՏԵՐՈՒԹԻՒՆ	ՅԱՄԻ	ՆԱԻՖ ՃԱԿ.	ՆԱԻՖ ԿՐԿՆԵՅ	ՄԱՆԻ ՆԱԻՖ	ՇՈՒ- ԳԵՆ.
Սուեզ. եւ Նոր.	1846	21	8	255	—
Հոլանդիա	1846	7	20	107	14
Գանիա	1845	6	8	97	4
Սպանիա *	1846	3	6	23	6
Նէապ. եւ Սիկիլ.	1835	2	6	4	4
Ըւստրիա	1845	—	3	54	—
Լուսիտանիա	1845	—	5	22	1
Սարդինիա	1842	—	5	20	3
Բեզգիա	1846	—	—	9	—

* Թէ յորպիս պայծառութենէ յորչափ նաւազութիւն
էջ Սպանիա, որպէս եւ Լուսիտանիա, յայտ անտի է

ՏԵՍՉՈՒԹԻՒՆ ԲԸՂԸ-ԲԸՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹԵԼՆ

Օ՞ր ինչ վասն տեսչութեան առ Հասարակ ա-
սացաք, զնոյն մարթ է եւ առանձինն զքաղաքային
անտեսութենէ ասել. զի թէպէտ եւ բարւոք եւ ի
կարգի վարեցին Հասարակաց իրք տէրութեան ան-
գէն ի միջավայրի կամ ի մայրաքաղաքի տէրութեան,
սակայն յորժամ մի մի ի դաւառաց կամ ի մասանց
տէրութեանն շունիցի բարւոք անտեսութիւն, վայ-
րապար է այնուհետեւ Հասարակացն բարւոք տեսչու-
թիւն: Աս զի զիւրաւ մարթ է յառանձինն դաւառս
չարեաց եւ անկարգութեանց ի ներքս սպրդել:
Վանզի յորժամ ոչ որպէս պարտն է ամենայն ինչ
կարգեալ եւ յարդարեալ իցէ, եւ թագաւորն կամ
պաշտօնեայք նորա ոչ հանապազ սկիցեն ի վերայ,
կարող են կուսակալք կամ մարզպանք եւ այլքն եւս
զխաւորք եւ վերակացուք կողմանց կողմանց աշխար-
հին մի ըստ միոջէ առ բացարձակութեան վայրացն
զեղծանել իւրեանց իշխանութեամբ եւ հարստահա-
րել եւ նեղել զժողովուրդսն: Ասան այսորիկ ի բա-
զում տէրութիւնս կուսակալք եւ դաւառակալք եւ
մարզպանք եւ որք ի կարգին այնպէս իմն ընդ մի-
մեամբք կարգեալ են եւ սկեն ի միմեանց վերայ, զի
համօրէն ամենայն իրաց, մինչեւ ի կարի թեթեւան
իսկ, ի վերայ հասեալ տեղեկանան պաշտօնեայք տե-
րութեանն որ ի գլուխ կամ ի միջավայրի անդ տես-
չութեանն կան:

Իսպց թէպէտ եւ կարեւոր է այս, սակայն պարտ
է եւ այսմ չափ իմն եւ պայման գնել. քանզի եւ չէ

զի Սպանիացւոց տէրութեանն յամի 1808 էին 42 նաւք
ճակատողք, 30 նաւք կրկնայարկք եւ 211 մանր նաւք.
Իսկ Ղուսիսանացւոց տէրութեան յամի 1793 էին 12
նաւք ճակատողք, նոյնչափ նաւք կրկնայարկք, եւ ոչ
եւս բազում նաւք մանուկք:

խակ պատշաճ եթէ ամենայն ինչ զթագաւորէ կամ զբուն պաշտօնէից կախեալ կայցէ, եւ նոքին զամենայն իրաց վճիռ հատանիցեն. որպէս առնենն Նորուեգիացիք: Վանզի ի տեսչութեան անդ նոցա այն դարովելի է, զի ամենայն խնդիրք, յետ ընդ ամենայն աստիճանս ատենիցն՝ որ ի գաւառսն գոն, անցանելոյ, ի բուն խորհուրդ տէրութեանն պարտին երթալ. եւ այն՝ ոչ մեծամեծ ինչ խնդիրք, այլ կարի շնչինքն եւ գուղնաբեայք, մինչեւ իրս ինչ՝ որ շորից կամ հնդից դանդաց գինք իցեն, ի բարձր ատեան անդր տէրութեանն մատուցանել. որով եւ թագաւորն այնպիսի փոքու թագաւորութեան ամի ամի 12,000 վճիռս խնդրոց հատանէ: Աչրկու մեծամեծ շարիք զայսր զհետ դան. մի զի յորժամ զշնչենովքն եւ զգոյզն իրօք զբաղնուցուն թագաւորն եւ պաշտօնեայքն մեծամեծք, այնուհետեւ շէ մարթ թէ ամենայնի եւ նշանաւոր իրաց իսկ տէրութեանն բարւոք միտ զնել կարիցեն. եւ երկրորդ անգամ՝ զի յերկարեալ յապաղեն իրքն, եւ որ վասն ընկերին անիրաւութեան եւ շարութեան ի նեղութիւնս ինչ կամ ի վիշտս կայցէ, շմարթի վաղվաղակի ապրել ի տառապանացն:

Վիցուք աստ համառօտիւք զկարգս քաղաքային անտեսութեան նշանաւոր տէրութեանց:

ԻՐԻՏԱՆԻՆ մեծ զայս ինչ մանաւանդ ունի իր առանձինն զի նախ սպասաւորք վասն առաջնորդութեան կամսութեանց ընտրին անգատին ի միջոյ գոյաւորաց՝ որ ի կամսութիւնս իւրաքանչիւր բնակիցեն, եւ այն՝ վասն սահմանեալ ինչ ժամանակի. եւ երկրորդ զի ամենայն գործք ի ձեռն խոնարհազոյն սպասաւորաց եւ ատենից կատարին, թէպէտ արդարութեան, թէպէտ ոտիկանութեան, թէպէտ զինուորութեան անկ իրքն իցեն: Ամին իրի աւագ պաշտօնեայք եւ որք ի մեծամեծ ատեանսն կան, ոչ զառանձինն ինչ իրօք եւ զմանր մանր գիպօք զբա-

զին, եւ յետ փակելոյ խորհրդանոցին գտանեն իւրեանց պարսպ ամսօրեայ ժամանակօք երթալ յիւրաքանչիւր կալուածս, յորս հեծանել եւ յիւրեանց զբօսանս պարսպել:

Օտեսուլթիւն միոյ միոյ ի կոմսութեանց աշխարհին ունի գաւառակալ դատաւոր (Sheriff) մի, զոր ընտրէ թագաւորն ամի ամի ի մեծատանց անտի կոմսութեանցն, առաջի արկանելով զահաբիցուն տան խորհրդոյ ասանակալաց, դիւանադպրի տան գանձուն եւ երկոսասան վերին դատաւորաց. եւ որ ոք մի անգամ գաւառակալ դատաւոր լինիցի, յետ երկից ամաց մարթ է նմա միւսանգամ յայն աստիճան ամբառնալ: Աթէ ոք շկամիցի զաստիճանն յանձն առնուլ յորժամ ընտրիցի յարքայէ, պարս է նմա 500 սակի գահեկանս Բրիտանացոց հատուցանել: — Գաւառակալ դատաւորն ունի զիշխանութիւն տալոյ կատարել զօրէնսն ի կոմսութեան անդ, նմա անկ է զլիւաւորութիւն ընտրութեան պատգամաւորաց, ընտրել զԵրդուեալսն (Jury) յորժամ պատիժս ի վերայ դնել հասանիցէ ի գատաստանի, նա ունի եւ զվերակացութիւն ի վերայ բանտից, վճիռ տայ զքաղաքային իրաց՝ որոց զինք զ40 սակի գահեկանօք Բրիտանացոց շանցանիցեն, առնէ զառաջինն քննութիւն զպանութեանց եւ զվիրաց՝ որ առ ի մահ իցեն, եւ յիսս՝ որ թեթեւ պատժոց արժանի իցեն, նա ինքնին զլիւովին տայ վճիռ. միանգամայն իսկ նա պահանջէ զամենայն սակ եւ հաս արբունի եւ տուգանս պատժոց եւ զոյլ ինչ սոցին նման:

Յետ գաւառակալ դատաւորաց զլիւաւոր սպասաւորք ատեսութեան են Գատաւորք խաղաղութեան, որք բազումք են յիւրաքանչիւր կոմսութիւնս: Օստս եւս թագաւորն ի միջոյ գոյաւորաց եւ մեծատանց ընտրէ: Ասամանակ կալոյ նոցա ի պաշտամանն չէ ինչ սահմանեալ. եւ բազում անգամ կան մեան նոքա մինչեւ ցմահ իւրեանց: Արձս ինչ վասն պաշտա-

մանն իւրեանց շառնուն. գործք նոցա բազմապա-
տիկ են. այս ինքն

Ա. Հասարակաց ոստիկանութիւն:

Բ. Սերակացութիւն ձեռագիրտաց եւ ճարտա-
րաց, անտառաց, ճանապարհաց եւ ջրմղաց, այլովքն
հանդերձ:

Գ. Յիրս քաղաքի եւ յանցաւորութեան է նոցա
իշխանութիւն իմն պատուհասիչ, եւ օգնականու-
թիւն մատուցանեն նոքա դատաւորաց ի դատաստանի:

Դ. Պահանջեն հարկս, եւ առնեն որ ինչ ար-
ժան իցէ յորժամ նենդութիւն ինչ եւ խաբէութիւն
սպրդեսցի ի հարկանել զհարկան:

Ե. Յիրս զինուորաց զայս ինչ միայն գործեն,
տան նոցա երդնուլ յորժամ նորոգ ի զինուորու-
թիւն գրեցին, եւ գտանեն նոցա վանս բնակու-
թեան: — Են նոցա այլ եւս գործք սպասաւորու-
թեան որ սոցին նման են:

Պատաւորքն խաղաղութեան ունին իւրեանց օգ-
նականս՝ որ անուանեալ կոչին կալանաւորակապք (con-
stable): Սոցա այն գործ է թիկունս օգնականու-
թեան մատուցանել Պատաւորացն խաղաղութեան
ի վարել զիւրեանց պատժիչ զօրութիւն, յրմբոննին
կամ ի բանտ արկանել զոք, այլովքն հանդերձ: —
Բաց ի սոցանէ գոն այլ եւս խոնարհագոյն սպա-
սաւորք, զորոց աւելորդ է մի ըստ միտջէ խօսել:

Օ այս ինչ եւս արժան է գիտել զի թագաւորն
վանն ամենայն կոմսութեանց մի մի իւրաքանչիւր
Տեարս (Lord) ետեղապահս, յայնցանէ՝ որ ունիցին
կալուածս, անուանէ: Բայց այժմ՝ ոչ յայլ ինչ մի-
ջամուխ լինին նոքա, այլ միայն հրաման տան զի-
նուորաց՝ որ ի պահպանութիւն աշխարհին են:

Ի ԳԱՂԱՅԻՈՅ աշխարհին ի վերայ միոյ միոյ ի
բաժնից (département) կայ կուսակալ (préfet) ամն, ի
վերայ իւրաքանչիւր շրջանակաց (arrondissement)
կուսակալ խոնարհագոյն (sous-préfet), որ է ընդ

իշխանութեամբ բուն կուսակալի, եւ ի վերայ միոյ միոյ ի ժողովոց (commune) քաղաքապետ (maire) ոմն, որ եւ օգնականս բազումս ունի: Այս ամենայն սպասաւորք անգատին ի տէրութենէ անուանին, եւ կարող իսկ է զնոսա յորժամ եւ կամիցի արկանել ի պատուոյն. միայն զքաղաքապետն անուանէ տէրութիւնն ի միջոյ խորհրդականաց ժողովոցն (commune), զորս բնորեալ առաջի արկանեն: Իսկ բաժանումն աշխարհին ի մարզս (canton) միայն վասն իրաց զնուորաց է, եւ շունի ինչ ազգեցութիւն ի դործս քաղաքային անտեսութեան:

Այսպիսի կարգօք եւ յօրինուածութեամբք համօրէն ամենայն ժողովուրդն կայ ընդ ձեռամբ կուսակալաց եւ սորս ընդ ձեռամբ տէրութեան. եւ զի յամենայն կողմանս աշխարհին հեռագիրք (télégraphes) դոն, նմին իրի կարող լինի տէրութիւնն ի միում վայրկեան ժամանակի յիւրաբանչիւր վայրս եւ ի ծագս աշխարհին լինել: Չէ հնար դաւառի միում լինել զատ եւ այլակերպ յայլմէ դաւառէ, զի մի երկպառակութիւն ինչ կամ հերձուած ի ներքս ի թագաւորութեանն յառնիցէ: Այսն այնորիկ եւ ի բանից կարգի է ասել թէ «Միաբանութիւնն յաճախէ զօրութիւն», *:

Այսն այս ամենայն սպասաւորաց տէրութեան, տայ ամի ամի տէրութիւնն այնչափ թոշակ, որչափ են մուտք բազմաց երկրորդական տէրութեանց ի միասին, այս ինքն են 347,000,000 դաճեկանս Գաղիացւոց: Այս անհնարին արծաթ բաժանի ի 617,500 արս. որով ի բազմութենէ անտի համօրէն ամենայն բնակչաց աշխարհին իրբււ 50 երորդ մասն ի սպասաւորութենէ անտի տէրութեանն շահի զկեանսն: Եւ քանզի գրեթէ կէս մասն բնակչացն կանայք են, ապա ի մէջ արանց 25 երորդ մասն, եւ

* L' union fait force.

դարձեալ զի $\frac{5}{8}$ մասն նուազագոյն քան 20 ամաց են, եւ չէ մարթ նոցա ի սպասաւորութիւն տէրութեանն միսել, յայտ է այնուհետեւ եթէ 10 երորդ մասն աւրանց հասելոց ի չափ հասակի առնուն թոշակ ի տէրութենէ:

ՍՊԵՆՆԻԱՅԻՈՑ աշխարհին Տեսչութիւն ամենեւին հակառակ է տեսչութեան Գաղիացոց՝ որք որպէս տեսաք, զամենայն ի մի միութիւն ածեն: Յորժամ կարեւոր ինչ իրք դէպ լինիցին, անդէն վաղ-վաղակի կազմին անուանեալ խորհուրդք (Junta) ի գլխաւոր գաւառան՝ որ երբեմն թագաւորութիւնք կամ առանձինն իշխանութիւնք էին. զոր օրինակ ի Վաղենտիա, ի Կատաղոնիա, այլովքն հանդերձ. եւ անդամք այսց խորհրդոց են սպասաւորք տէրութեան, գլխաւորք զօրականաց, տեսաք կալուածոց, եկեղեցականք, եւ որ ի կարգին: Սի մի իւրաքանչիւր ի խորհրդոց ըստ սովորութեան չէ կախեալ ի դործս իւր ոչ զպաշտօնէից տէրութեան եւ ոչ զայլոց գաւառաց. եւ զի այսպէս չիցեն զմիմեանց կախեալ՝ այնմ պատճառք են մանաւանդ բոյս բարուց Սպանիացոց, եւ բազմապատիկ բաժանումն գաւառաց ի միմեանց բարձրաբերձ լերամբք, եւ նուազութիւն բարուք ճանապարհաց, այլովքն հանդերձ:

Ի վերայ միոյ միոյ ի վեշտասան հին գլխաւոր աշխարհաց Սպանիայ կայ մի գլխաւոր վարիչ, որ զվերին առաջնորդութիւն բազում գաւառաց ունի, եւ հրամանատար է զօրաց՝ որ ի նոսին գտանիցին: Ի վերայ միոյ միոյ յայժմու գաւառաց, կան կուսակալք կամ քաղաքային գլուխք (xefe politico) որք ընդ իշխանութեամբ պաշտօնէի ներքին իրաց են: Յայլ եւ այլ բաժինս գաւառացն՝ որ կողմանքն (partidos) կոչին, գոն խոնարհագոյն կուսակալք, եւ ընդ նոքօք ի վերայ միոյ միոյ ի ժողովոց գոն այլ եւս խոնարհագոյն սպասաւորք: — Եւսմ եւս արժան է միտ դնել զի զոր օրինակ վասն գա-

ւառաց ասացաք, նոյնգունակ եւ քաղաքք եւ ժողովք զաս եւ բաժանեալ ի միմեանց են, եւ շիք ինչ վարժոց կամ դարմանոց կամ այլ ինչ շինուած յողուտ հասարակաց, որ ունիցի ինչ հաղորդութիւն ընդ այլում:

ՆԵՆՊՈՒԽ ՍԻՎԻԼԵ. Ի վերայ ի բարանշիր գաւառաց գոյ մի մի կուսակալ՝ որոյ գործ է հողալ եւ փոյթ յանձին ունել լաւութեան եւ կարգի աշխարհին, հասարակաց զգուշութեան, եւ զի հրամանք թագաւորին անյապաղ կատարեսցին եւ մի ոք ինչ իւրք զեղծիցի: Ի վերայ միոյ միոյ ի վիճակաց կայ մի խոնարհագոյն կամ ընդ ձեռամբ կուսակալ, զոր թէպէտ եւ ինքնին թագաւորն ընտրէ, բայց յորժամ գործս ինչ ընդ պաշտօնէից գործել կամիցի նա, ոչ անձամբ այլ միջնորդութեամբ բուն կուսակալին կատարէ: Ի վերայ մարզից են վարիչք (regente) որք իբրեւ գլխաւորք գործոց տեսչութեան՝ ընդ ինամով խոնարհագոյն կուսակալի կան. զսոսա առաջի դնէ կուսակալն, եւ ժողով պաշտօնէիցն անուանէ կամ հաստատէ:

ՄՍՏՐԵՅԻՈՅ տէրութեանն տեսչութիւն բաղձայօղ եւ բազմամասն է, եւ ամենեւին նման բաղձութեան ազգացն՝ որ յաշխարհին գտանին: Այս տեսչութեան կողմանց կողմանց շրեքտասան գաւառք են, որ առաջնորդութիւն կամ վարչութիւն (gouvernement) անուանին, յորոց վեց վասն Գերմանական գաւառաց են (այս ինքն Աիէննա, Ղինց, Գրեց, Լուրիանա, Տրիեստ եւ Ինսբրուգ), երեք վասն Ալաւանական գաւառաց (որ են Բրագա, Բրիւն, Լեմբերգ), երեք վասն Իտալական գաւառաց (այս ինքն են Մեդիոլանն, Վենետիք, Չարա), երկու վասն Հունգարացոց թագաւորութեան եւ Տրանսիլուանիայ (այս ինքն Ոփէն եւ Ալաւսենբուրգ): Իսկ ի սոցանէ են չորք զինուորական գաւառական վարչութիւնք, որ կոչին հրամանատարութիւնք զօրավարութեան, վասն զի-

նուորական սահմանաց, (որ են Ազրամ, Տրմբշուար եւ Պեաերվարտայն եւ Հերմանշաադ, յորոց երկուքին առաջինքն արտաքոյ են զինուորական սահմանաց): Արդ ի վերայ չորեքսասան դաւառացս այսոցիկ գոն մի մի կուսակալք՝ յորոց ձեռն ամենայն գլխաւոր գործք կատարին: Այս դաւառք բաժանին յ200 շրջանս, եւ ի վերայ միոյ միոյ ի նոցանէ գոյ իշխան գլխաւոր՝ որ է ընդ ձեռամբ կուսակալի դաւառին:

Ի տեսչութեան Հունդարացւոց այս ինչ առանձինն է, զի ամենայն սպասաւորք՝ որ ունիցին իրաւունս յայտ առնել զիւրեանց կարծիս հաւանութեան եւ վճիռ հատանել, կամ որ ի վեր իցեն աստիճանաւ քան զատենադպիրս ի կոմսութեան, յազնուականաց միայն լինին, եւ ընտրութիւն նոցա վճարի ի ձեռն ազնուականաց կոմսութեանն. ի Տրանսխուանիս ցերկուս ամս, ի Հունդարիս ցերիս ամս սահմանի ժամանակ իշխանութեան նոցա: Բայց զգլխաւորն կոմսութեան (supremus comes) անուանէ թագաւորութիւնն ի միջոյ ազնուականացն. սակայն են երկոտասան կոմսութիւնք՝ յորս այս իշխանութիւն ժառանգութեամբ որդի ի հօրէ կարգի գայ:

Բաց ի կողմանց ինչ վերին Աւսարիոյ եւ Վերիկեցւոց, յայլ ամենայն Պերմանական եւ Սլաւոնական դաւառս, քաղաքային, դատաստանական եւ անաեսութեան վերակացութիւն ի խոնարհագոյն եւ ի դուզնաբեայ իրս կայ ի ձեռս հոգակալ տեարց, որ յամենայն Սլաւոնական դաւառս հանապաղ ազնուականք են, իսկ ի Պերմանական դաւառսն՝ բազում անգամ: Այդքա ընտրեն զսպասաւորս առաջնոյ կամ խոնարհագոյն ատենի (première instance) դատաստանաց, վասն երեցունց մասանց ներքին տեսչութեան, այն է քաղաքավարութեան, դատաւորութեան եւ անաեսութեան, ի վերայ քաղաքակցաց իւրեանց, նոքա զլծոշակ նոցա սահմանեն, նոքա եւ

արձակելոյ զնոսա ունին իշխանութիւն: Միայն պարտ է նոցա զայնպիսիս ընտրել, որ ունիցին զիր վկայութեան ի տէրութենէ, թէ յանկ եւ բաւական են առ սպասաւորութիւնն յոր կարգին. եւ յընդունելն զնոսա կամ յարձակել պարտին ազգ առնել վերահացուաց զաւառացն, որոց գործ է սկել ի վերայ ամենայնի: — Յետալիս, ի Տիրոյ, ի Գաղմատիս եւ յայլ եւս կողմանս ինչ շէք ամենեւին գործ ի ձեռս հողակալ տեարց, այլ տէրութիւնն դիտովին զո զք եւ կամիցի կացուցանէ ի գործ: Արդարեւ գոն ի գաւառսն յայնտիկ տեարք ստացուածոց կամ հողակալք՝ որ ունին հնազանդեալս ընդ ձեռամբ, եւ առնուն ի նոցանէ սակ. բայց այն ամենայն է ոչ իրրեւ իշխանաց առ հպատակս, իբր այն թէ տիրաբար ինչ իրրեւ զդատաւոր օրինաւոր կարիցեն ճտխանալ ի վերայ հնազանդելոյն, այլ իրրեւ գաշն իմն է, որ առաջի գատաւորաց կոթ, իրրեւ պայման առնլոյ եւ տալոյ ի գործ եւ ի վարձ զերկիր ինչ կամ զվիճակ գեանոյ:

ՊՐՈՒՍԻԱՅԻՈՅ աշխարհ բաժանի 38 գաւառս, ի 25 վիճակս առաջնորդութեան եւ 326 շրջանակս. արդ ի վերայ իւրաքանչիւր գաւառի կայ իշխան՝ շահապետ մի որ ունի զհողաբարձութիւն համօրէն քաղաքային տնտեսութեան, եւ է խնամակալ վարժոցաց ուսման եւ բժշկական ճարտարութեան: Ի վերայ միոյ միոյ ի վիճակացն հաստատեալ են մէն մի առաջնորդութիւն կամ վարչութիւն, որ եւ կրկին է. միոյն գործ այն է ունել զվերակացութիւն իրաց ներքնոց, պատերազմի եւ ստիկանութեան քաղաքի (police). Իսկ երկրորդին գործ է մտից եւ ելից հողալ, արուեստից եւ շինուածոց խնամակալ լինել: Իսկ ի վերայ իւրաքանչիւր շրջանակաց զգլխաւորութիւն ունի մի ատեան խորհրդոյ: Խորհրդականք այսոց ատենից հողաբարձութեանն են, որ ոչ միայն սկեն այլ եւ վճարեն իսկ զամենայն գործս

աւեսչութեան. նոքա ժողովեն զօրս, արկանեն զբուն
 Հարկս, (վասն զի Երկրորդական կամ կողմանակի
 Հարկաց, որպէս ի Գաղիա նոյնպէս եւ աստ առան-
 ձինն խնամակալք են,) հսկեն հասարակաց զգուշու-
 թեան. միանգամայն նոքա են որ ունին զոստիկա-
 նութիւն եւ զաւեսչութիւն ի վերայ ամենայնի:

ՈՒՍԱՅ աշխարհ բաժանի ի զխաւոր վար-
 շութիւնս, եւ իւրաքանչիւր զխաւոր վարչութիւն
 ունի ընդ իւրեւ երես, շորս կամ հինգ կուսակա-
 լութիւնս, (համօրէն իբրեւ 60.) զարձեալ եւ կու-
 սակալութիւնք բաժանին ի շրջանակս, յորս այլ
 բաժանումն ոչ գոյ, բայց միայն ըստ կալուածոց եւ
 ըստ գեանոց եթէ սասանի եւ եթէ ազնուականաց:
 Արք ի վերայ միոյ միոյ ի զխաւոր վարչութեանց
 կան, տալ տան համարս ծերակուտին՝ որ ուղղին եւ
 կարգիչ անուանի, բայց յանդիմանութիւն կամ
 սաստ ոչ յուճքէ առնուն բայց ի կայսերէ միայն:
 Սոքա են միանգամայն իշխան հրամանատար ամե-
 նայն զօրաց՝ որ յերկրի իշխանութեան իւրեանց են,
 եւ այնպիսի զխաւորութիւն ունին զի կուսակալք՝ որ
 յերկրի անդ իշխանութեան նոցա գտանին, եւ են
 իբրեւ քաղաքային նախարարք, ի նոցա անուն
 վարեն զկուսակալութիւն: Բայց եւ ոստիկանք այն-
 պէս ազատք են զի միայն ի կարեւոր ինչ իրս հարցա-
 նեն եւ եթ զխորհրդականսն իւրեանց (որ են մի փո-
 խանակ գահերիցու, երկու խորհրդականք եւ մի
 գպիր խորհրդեան.) բայց վճռոց եւ հաւանութեան
 խորհրդոյն եւ անսալոյ եւ շանսալոյ ունին իշխանու-
 թիւն: Ի շրջանակսն չիք այնպիսի հասարակաց
 համօրէն կենդրոն աւեսչութեան, որ զամենայն մա-
 սունս վարչութեանն բովանդակիցէ, որպիսի է ի
 զխաւոր վարչութիւնս եւ ի կուսակալութիւնս,
 այլ յիւրաքանչիւր շրջանակս են առանձինն ա-
 տեանք, եթէ զինուորութեան, եթէ ոստիկանու-
 թեան, եթէ մտից եւ ելից եւ եթէ արգարութեան:

բայց ոչ ինչ աղերս առ միմեանս ունին ատեանքն եւ ոչ զմիմեանց կախին: — Ի քաղաքս ամենայն քաղաքային զործոց եւ մտից եւ ելից տեսուչ եւ ինամակալ է քաղաքապետն կամ զխաւորն քաղաքացւոց եւ արք խորհրդականք՝ որ ի քաղաքացւոց հաւանութեամբ կուսակալին ընարեալ կացուցանին: Ի շինավայրս հրամանատու ամենայն իրաց եւ առաջնորդ՝ տեարք կալուածոց են:

Գ.

ՏԵՍՉՈՒԹԻՒՆ ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ

ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ Հիմն է թագաւորութեանց եւ ընկերութեան մարդկան եւ բարգաւաճանաց ազգաց: Ի տեղիս ուր շիցէ մարթ ակն ունել թէ առանց ակնառութեան իրաւունք լինիցին, ախրեն անձնակամութիւն եւ բռնութիւն, որ եւ զկրթեալ եւ զմեծատուն իսկ ազգան տմարդիս առնեն, աղքատս եւ տկարս, եւ զքնաւ իսկ զամենայն լաւութիւն վեր ի վայր հարեալ եղծանեն: Աշակութիւն այնուհետեւ իբրեւ անարդ ինչ աշխատութիւն համարի, արուեստք եւ ճարտարութիւնք փախուցեալ ի բաց սրանայցեն. վաճառականութիւն շմարթի յառաջագէժ լինել, այլ հանապաղ վատթարեալ անկանի. որ ըստ օրէ յաճախեն ազգի ազգի շարիք եւ անկարգութիւնք եւ անիրաւութիւնք, եւ չէ որ այնուհետեւ հաստատութեամբ տէր ոչ իւրոց ընչից եւ ոչ իսկ կենաց իւրոց: Այսպէս ի նկնութիւն եւ ի վատթարութիւն իջանէ ամենայն ինչ, եւ ոգի եւ զօրութիւն ազգին մաշի եւ սպառի: Այնուհետեւ եւ ոչ իսկ կրօնք կարեն ազնուացուցանել զմարդիկ, քանզի եւ զայն՝ անօրէն եւ անիրաւ մարդիկ իբրեւ զործիս իւրեանց բռնութեան շարաշար ի կիր արկանել կամին: Արդարութիւն, ասէ ամն Պարսիկ մատենագիր, այնպէս

կարեւոր է մարդկան, զի եւ գողոց եւ աւազակաց պարտ է այնմ սկել, եւ մի իւրք անփոյթ առնել զնմանէ, եթէ կամիցին կալ մնալ հաստատուն:

Վանզի մեծ իմն կցորդութիւն հազորդութեան է արդարութեան եւ դատաստանաց ընդ քաղաքային ստիկանութեան, նա մանաւանդ զի երկոքին անքակ եւ անբաժին ի միմեանց են, նմին իրի յետ զիրանց եւ զարդարութենէ խօսելոյ, անկ համարիմք եւ զքաղաքային ստիկանութենէ ճառել համառօտիք կարճառօտս:

Ա. ԱՆԴՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱՆՈՒԹՅԱՆ:

Երկու զլեւուոր առաջք են իրաւանց. մի որ կոչի քաղաքային իրաւունք (droit civil) եւ է զպէսպէս ստիճանաց մարդկան, զընչից, զժառանգութեանց եւ զայլոց ինչ հակառակութեանց՝ որ ի մէջ քաղաքացւոց կամ առանձինն մարդկան դիպիցին. եւ երկրորդ այն՝ որ կոչի պատժոց կամ յանցանաց (criminel) եւ է վասն յանցանաց՝ զոր ընդդէմ տէրութեան կամ ամենայն քաղաքացւոց առ հասարակ եւ կամ առանձինն ումէք ոք յանցանիցէ: Վրեթէ յամենայն տէրութիւնս դոն առանձինն մատենաք զերկոցունց եւս մասանց իրաւանց, եւ որոց շիցենն՝ նոքին եւս ջանան պատրաստել:

Վատաստանք կամ տտեանք դատաւորաց՝ որ ի վճռել եւ ի սահմանել զգործս քաղաքային իրաւանց կարգեալ են, կարգս իմն ունին, որ յոյժ ի դէպ եւ պատշաճ է պաշտաման նոցա: Յամենայն տէրութիւնս Եւրոպայ դատաւորք այնպիսիք են, որք առ ի կատարել զգործ պաշտամանն իւրեանց ընդ ուրուք իշխանութեամբ կամ հրամանաւ չեն անկեալ, բաց յորինացն: Իմէպէտ եւ ամենայն այր դատաւոր իւրբեւ զայլ պաշտօնեայս եւ զսպասաւորս տէրութեանն, հրամանաւ այնոցիկ՝ որ ունին իշխանութիւն տալոյ

կատարել զօրէնսն, կարգի ի սպասաւորութիւն. թէ պէտ եւ բազում անգամ, մանաւանդ ի միահեծան տէրութիւնս, վճիռք դատաւորաց՝ մինչ շու թագաւորին հաստատեալ, շածին ի գործ. սակայն ոչ ուրեք առանց կարգի եւ իրաւանց դատաստանի, միայն ըստ կամաց թագաւորին վճիռք հաստանին: Ամենայն ուրեք այնչափ մեծարոյ եւ պատուական է քաղաքային իրաւանցն արգարութիւն, զի թագաւորք անգամ զիւրեանց առանձինն իրս՝ դատաւորացն ընտրութեան թողուն դատել:

Սնւս եւս զարմանալի այն է, զի ատենաք դատաստանաց ամենայն ուրեք ըստ օրինաց ընդ միմեամբք կարգեալ կան, որով ոչ սակաւ յաջողի արգարութիւն վճռոց դատաւորաց. զի եթէ անիրաւինչ որ վճիռ դատաւորացն համարիցի, կարող է ի խնարհազոյն կամ յառաջին ատենէ անտի ի վերին իսկ դատաստան բողոք արկանել: Այս աստիճանք դատաստանացն զրեթէ ամենայն ուրեք յԵւրոպացոց աշխարհին երեք են. այնպէս զի քան զառաջին զսովորական կամ զխնարհազոյն ատենան դատաստանի, գոյ վերին դատաստան եւ մեւս եւս քան զնա վերագոյն: Գոյ եւ այլ զարման՝ որով առաւել զգուշաւոր գործի ստուգութիւն դատաստանաց եւ վճռոց, այն ինքն է զի Ժողովոյ պայմանաւ վճարին իրքն: Այսպէս քանզի ոչ միոյ ուրուք վճռով, այլ բազմաց հաւանութեամբ միանգամայն կատարին վճիռքն, մարթ է վստահ լինել թէ ազատ եւ ի վեր են ի մոլորութենէ եւ ի սղիտութենէ դատաւորք, եւ թէ շառին ակն երեսաց: Այս այս ի բազում տէրութիւնս ոչ առ վերին աստիճանս միայն է, այլ եւ յառաջնում աստիճանի, ի սովորական եւ ի խնարհազոյն ատենի, զի եւ առ սոսա եւս ոչ մի որ է այլ բազումք որ խորհինն եւ դատին: Մանաւանդ իսկ զի ոչ եթէ խառն ի խուռն ո որ եւ իցէ լինի դատաւոր. այլ արք ուսեալք եւ կրթեալք յիրաւազիտութեան եւ յո-

րէնս, յետ ընդ բազում փորձ անցանելոյ, եւ հաւատարիմ ի խոնարհագոյն սպասաւորութիւնս արդարութեան գտանելոյ, յայն գործ կարգին*:

Պարծեալ ատեանք դատաստանաց, մանաւանդ սովորականն եւ խոնարհագոյն՝ որ յամենայն կողմանս ատեութեանն գտանի, բազում ուրեք շէն մի, այլ ազգիազգի, զի է որ վասն այս նիշ մարդկան կամ այս ինչ իրաց, եւ է որ վասն այն նիշ մարդկան կամ այն ինչ իրաց. մանաւանդ յաշխարհս՝ յորս ի բնէ ընտրութիւն Պարգաց կամ աստիճանաց մարդկան է, ազնուականաց, քաղաքացւոց եւ շինականաց, յորոց իւրաքանչիւր ուրոյն դատաստան է, եւ առանձինն ատեան: Պատանին ուրեք ուրեք եւ դատաստանք վասն կղերականաց, վասն զինուորաց, եւ մանաւանդ վասն նաւամարտիկ զորաց: Պատն եւ առանձինն ատեանք վասն կռուոց՝ որ յազազս կալուածոց եւ անշարժ ստացուածոց, եւ դարձեալ առանձինն ատեանք առ ի ցածուցանել զկազս յարուցեալս վասն իրաց վաճառականութեան, այլովքն հանդերձ:

Բայց ոչ միայն դատաստանք օրինօք կարգին, այլ եւ դատաւորք յորժամ ի հանդէս քննութեան զերսն՝ զորոց հակառակութիւնն եւ կռիւն է, մատուցանիցեն, ոչ ըստ իւրեանց ինչ կամաց գնան, այլ ըստ օրինացն կարգելոց: Տերութիւնք՝ որոց առանձինն քաղաքային օրէնք են, ունին եւ կարգս օրինաց ուրոյն թէ զխորդ գնալ պարտ իցէ դատաւորաց ի դատաստանի: Աւ հանդէս կամ պատճառք եւ վկայութիւնք՝ որ ի դատաստանսն խնդրին ի դատաւո-

* Միայն ի ատեութիւնս ինչ, յիս պատժոց իրաւանց, գո՞ծ Ատեանք երգուելոց (jury) կամ Երգուեալք (jurés), ոյք ինքն այնպիսի մարդիկ՝ որ վասն առանձինն ինչ դատաստանի յանցանաց կարգին, եւ տան յառաջագոյն երգուեթ թէ արդար զճիտ հատանիցեն եւ չաչառիցեն երեսաց: Զսոցանէ յետոյ ճառեացուք, յորժամ զԲրիտանացւոց եւ զԳաղիացւոց դատաստանաց բանք լինիցին:

բաց եւ զոր օրէնքն պահանջիցեն, ամենեւին ազաւ
են յանհանճար փորձոյ եւ յինքնակամ կրօնից (յա-
ւելորդապաշտութենէ), եւ իմաստութեամբ եւ ըստ
համեստ բանի են. այսպէս շէ օրէն մենամարտիկ
ողորելով կամ վիճակաւ սահմանել զվճիռն, այլ
ցանկ վկայութեամբ հակառակօրդին՝ որ բանիւք ասէ
կամ դրէ զբանսն, նոյնպէս այլոց վկայից բանից հաս-
տատութեամբ. եւ վկայքն պարտին միշտ երզնուլ
թէ ճշմարիտ խօսին, եւ այնպէս հատանի վճիռն:

Արկին օրինակաւ առնի դատաստան ի քաղա-
քային կռիւս, նախ այն՝ որ Ամբաստանական միայն
կոչի. այս ինքն զայլ ինչ պատճառ եւ հաւանու-
թիւն ոչ խնդրէ դատաւորն առ հատանելոյ վճիռ,
բաց յայնց՝ զոր ամբաստանեալն եւ դատախազն ինք-
նին, ըստ սովորութեան, դրով մատուցանեն, եւ
ըստ այնց առնէ զվճիռն: Այլորդն՝ որ Քննական-
ամբաստանական անուանեալ է, եւ այն իսկ է յոր-
ժամ դատաւորն իւրովի կոչէ յատեան զերկօսին կող-
մանս, եւ արարեալ հարցափորձ քննութեան բանիւ
բերանոյ՝ տեղեկանայ իրացն, եւ դարձեալ քննէ եւ
հարցանէ, եւ այնպէս ի վերայ հատանէ ճշմարտու-
թեան իրացն, զի վճիռ հատանիցէ:

Ի եւ ազգ ինչ դատաստանաց՝ որ կոչի Հաշտու-
թեան կամ Խաղաղութեան եւ միաբանութեան, որ
ոչ միայն շտայ թոյլ թէ ընդերկար ձգեցի քննու-
թիւնն եւ դատաստան, որ արդարեւ բազմաց վշտաց
եւ ծախուց պատճառք կազեցողացն լինէր, այլ եւ
առնէ զի կողմն՝ որ վասն տկարութեանն կամ ազքա-
տութեանն կորուսանելոց էր զիրաւունս, իմաստու-
թեամբ եւ արդարութեամբ դատաւորացն խաղաղու-
թեան հաշտեցի ընդ սոսիսն. այսպիսի ատեանք ի
բազում աշխարհս գտանին: — Այսչափ ինչ վասն
քաղաքային իրաւանց, եւ դատաստանաց՝ որ ի քաղա-
քային իրաւունս անկ են. սկիզբն արացուք այսու-
հետեւ ճառել զիրաւանց պատժոց:

Ատեանք պատժոց ի տէրութիւնս Եւրոպայ կրկին են, մի Ալերին եւ երկրորդ՝ Խոնարհագոյն: Առաջինն զմեծամեծ եւ զկարեւոր իրօք դայ, զայնպիսեօք՝ որ վասն մեծութեան շարագործութեանն մեծամեծ ինչ պատժոց պատուհասից արժանի իցեն, ուր քննութիւնք մեծաւ հաւաստեալ եւ զգուշութեամբ լինին, եւ վճիռք խնամով հատանին: Արկորդին գործ է զայնպիսի յանցուածոց դատաստան առնել, որ չիցեն այնչափ խիստ ինչ պատժոց արժանի, եւ քննութիւնք ոչ այնպէս ճշդիւ եւ խազիւ պահանջին. այսպիսի դատաստանաց գործ՝ քաղաքային ոստիկանութեան (police) սպասաւորաց անկ է. նոքա խնդրեն եւ որոնեն եւ նոքա դատին եւ պատիժս ի վերայ ըստ յանցանացն ածեն:

Օրէնք պատժոց այժմ կատարեալ քան զորս յառաջն էին, են. մանաւանդ իսկ զի եւ քան զարդի քաղաքային օրէնս բարեք եւ պատշաճական են: Բազում փոյթ յանձին կալեալ թաղաւորաց եւ իշխանաց Եւրոպայ ջանան առնել այնպէս զի պատիժք պատուհասից հաւասարք եւ համեմատք ընդ իւրաքանչիւր յանցուածոց յանցաւորաց իցեն, եւ զի մի ոք՝ որոյ թեթեւ ինչ յանցանս գործեալ իցէ, սաստիկ ինչ պատուհաս ընդ այնր կրիցէ: Առ բազում մարդասիրութիւն ցուցանեն ի բառեալ կամ ի նուազեցուցանել ոչ միայն զսաստիկութիւն պատժոցն, այլ եւ զայնպիսի պատիժս՝ որ մերում ժամանակի չիցեն պատշաճ, կամ որ անագործութեան եւ անիրաւութեան իցեն, որպիսի խեղելն է եւ անպատիւ առնել, ի խոր եւ ի խաւարչտին եւ ի խոնարանտս արդելուլ: Աղյնպէս ոչ խառն ի խուռն զամենայն գործս յանցանաց ընդ պատժովք դատաստանաց արկանեն. այլ որչափ ինչ մարթ է զայնպիսի յանցանս եւեթ կամին պատուհասել որ արգարեւ վնասք իցեն, կամ զոր դատելն եւ պատուհասել արտաքնոցն դատաստանի անկ է, եւ ոչ որ

զմտացն խղճէ եւ զհոգեւորն ատենէ կախիցին. որով բազում ինչ՝ որ յառաջագոյն պատժոց արժանի համարէր, այժմ՝ յարտաքին ատեանս անպատիժ մնայ: Աւ ե ինչ՝ որ երբեմն առանց պատժոց էր, եւ արդ պատուհաս կրիցէ, յորժամ ըստ մտաց այժմու մարդկանս պարսաւելիք իցեն, եւ առնին գայթակղութիւն տկարաց՝ որ ի նոյն օրինակ յանցանս անխափր լինիցին ի մնաս քաղաքի եւ լաւութեան:

Իսկ կարգ ատենից՝ որոց գործ է քննել եւ պատժել զյանցաւորս, ժողովով կատարի եւ հաւանութեամբ բազմաց, եւ այն առաւել ճշգիւ եւ խնամով է քան զոր ի քաղաքային ատեանս լինին: Աւ ի կողմանս իսկ ուր առանձինն զք դատաւոր յիշխանութեան տեարց կալուածոց զքաղաքային դատաստաննս դատի եւ զնոցունց անձամբ լոկով վճիռ հատանէ*, իրբեւ պատժել հասանիցէ, ի բազում տէրութիւնս չկարէ անձամբ առնել ինչ, այլ ժողով գումարի: Այս ժողովոյ գործ այն է քննել եւ ցուցանել թէ արդարեւ լեալ իցեն իրքն, եւ թէ կայցէ միաբանութիւն ի միջի ընդ յանցանսն եւ ընդ յանցաւորն. միանգամայն իսկ ասել՝ ժողովն է որ յոյտ առնէ թէ որ ամբաստանին՝ իցէ պարտաւոր թէ չիցէ: Վայց եւ ուր ուրեք այն չիցէ, մարթ է այնմ որ առ վճիռ թէ յանցաւոր է, բողոք արկանել ի վերին ատեանս: Վանդի եւ աստիճանք իսկ ատենից, զորոց յառաջագոյն ասացաք թէ են, խոնարհագոյնն եւ վերին եւ վերագոյն, յիրս յանցանաց եւ նոցին սահմանելոց պատժոց եւս գտանին, եւ աւելագոյն եւս ճշգութեամբ քան ի քաղաքային դատաստանս: Այն այնորիկ յորժամ մեծամեծ ինչ վճաոց պատուհասից բանք իցեն, եւ մանաւանդ մահուան, ի միահեծան տէրութիւնս ի թագաւորէ անտի գլխովին պահանջի հաստատու-

* Այս այն դատաստանք են որ ժառանգական կոչին:

Թիւն: Մանաւանդ իսկ զի ի տէրութիւնս ինչ խորհրդականք խորհրդանոցին կամ ժողովոյ տէրութեան հաստատեն զվճիռս այնպիսեաց պատժոց, որպէս ի Գաղիա յատենակալացն ժողով եւ ի Բրիտանիա ի ժողով Տեարց դնան իրքն, եւ ի նոցանէ որոշին եւ սահմանին. Թէպէտ եւ յայնժամ եւս թաղաւորին անկ է հաստատել զվճիռ դատապարտութեան, եւ միշտ իշխան է շնորհել յանցաւորին զպատիժսն:

Են եւ բազում եւ ազգի ազգի օրէնք եւ պատուէրք առ դատաւորս՝ որ դատիցին զգատաստանս պատժոց, որովք փոյթ եւ հոգաբարձութիւն ի քննել բարւոք ի վերայ դնի նոցա, եւ խափանի անիրաւութեամբ եւ վասն աշտուելոյ կամ առ թշնամութեան եւ նախանձութիւրել զիրաւունս, կամ ընչից եւ ազատութեան, պատուոյ եւ կենաց քաղաքացւոց մնաս ինչ առնել: Վարձեալ եւ կանոնք զզուշութեան առաջի դնին նոցա, թէ զխորհ եւ որով օրինակաւ արժան իցէ ի վերայ հասանել, թէ արդար ինչ արդեւք իցեն ամբաստանութիւնքն զուժեքէ, եւ թէ քանի մարդասիրութեամբ պարտ եւ պատշաճ իցէ զնալ ընդ յանցաւորս, եւ այլ բազում ինչ՝ որ սոցին նման են, պատուիրին նոցա: Աւստի եւ այժմ ոչ միայն շիրտին յանցաւորք հրով կամ ջրով, որպէս երբեմն սովորութիւն էր, որովք կարծէին ի վերայ հասանել պարտաւորութեան եւ անմեղութեան ամբաստանելոյն. այլ մանաւանդ խրնդրին պատճառք եւ վկայութիւնք, որ լինի կամ հաւատարիմ մարդոց վկայութեամբ, կամ ի բազում դիպաց՝ որ ճշմարիտ զամբաստանութիւնն ցուցանեն, եւ կամ խոստովանութեամբ նորին իսկ յանցաւորին. եւ զայն ամենայն ընդ միմեանս համեմատեալ տեսանեն թէ արդարեւ միաբան ընդ իրեարս իցեն թէ ոչ: Յետ այսր ամենայնի զզուշութեան հազիւ հատանի վճիռ, եւ պատիժ ի վերայ դնի:

Են տէրութիւնք ինչ, որպէս Բրիտանացւոց եւ Գաղիացւոց, յորս ոչ լինին քննութիւնք եւ հարցափորձք ի դատաւորաց. այլ ըստ օրինակի քաղաքային դատաստանաց Ամբաստանութեան պայմանաւ միայն վճարին. այս ինքն նա՝ որ վնասեցաւն, կամ ստիկանք եւ նուիրակք եւ խնամակալք խաղաղութեան քաղաքին, զրեալ մատուցանեն նամակ ամբաստանութեան, եւ ըստ այնմ կատարի դատաստան:

Իսկ պատիժքն այնպիսի պարտին լինել ըստ օրինաց Եւրոպացւոց, զի վնասքն եղեալք անդրէն յօգուտ շրջեցին ոչ միայն յանցաւորին, այլ եւ այնոցիկ՝ որ վնասեցանն ի նմանէ: Աւ ի մատուցանելն արդեամբք զտանջանս պատժոցն, հանապաղ յայն հային՝ նուազեցուցանել զվիշտան, եւ որչափ մարտիցի, առաւել ուղղութեան պատժաւորին միտ դնել: Ամին իրի եւ ի տալն զմահու պատուհաս, այնպիսի օրինակաւ սպանանեն, որ ըստ հասարակաց կարծեաց դիրաւ եւ առանց վշտաց եւ ցաւոց վճարի. շարաւուկ կտակելոյ դրեթէ առ հասարակ չիք հրաման: Իսկ վասն ուղղութեան յանցաւորաց զտանին վարժոցք եւ տունք կրթութեան եւ ուղղութեան, յորս խրատուք եւ վարդապետութեամբք իսկ յառաքինութիւն եւ ի լաւութիւն յորդորին յանցաւորք:

Եւսմ է արդ եւ կարգաց իրաւանց եւ դատաստանաց այլեւայլ տէրութեանց միտ դնել:

ԻՐԻՏԱՆԱՅԻՔ ի յետին ժամանակս այնպէս զնաւարկութեամբ, զվաճառականութեամբ, զճարտարութեամբք արուեստից զբաղեալ են, մինչեւ թուել թէ շմնայ նոցա ժամանակ բաւական պարապել ի կարգաւորութիւն իրաց արդարութեան եւ իրաւանց: Համենայն ժողովս խորհրդանոցին նոր ինչ օրէնս դնեն, նոր հրամանս ազատութեան տան, եւ առ սակաւ սակաւ յօրինին նորոգ սովորութիւնք իրաւանց. բայց ոչ ոք ցայսօր եղ ի մտի զայն ամենայն անհամար օրէնս՝ որ զայլեւայլ իրաց են, ի մի բո-

վանդակել, եւ մատեան մի օրինաց յայսնի եւ վայելուչ յարդարել: Թուռի թէ Բրիտանացիք խորշին գարշին եւ չկամին մատեան օրինաց կազմել, զի երկրնչին թէ ի կարգել եւ ի յարդարել օրինացն, անկանին յազատութենէ անախ իւրեանց:

Օրէնք ժողովոց խորհրդանոցին գան ի վկայութիւն ըստ ամաց թագաւորութեան այլեւայլ թագաւորաց, զոր օրինակ երբեմն Հռոմայեցիք զօրէնս իւրեանց ըստ հիւպատից ի մէջ բերել սովոր էին. զորոյ զհետ գայ թէ ամենեցուն՝ որ զօրինօք աշխարհին գայցեն, կարեւոր պիտոյ է քաջ ճանաչել զազգին պատմութիւն: Այս օրէնք կամ վճիռք խորհրդանոցին այնպէս բազում անհնարին են թուով, մինչ զի սակաւք ի ճարտարագոյն օրէնսգիտաց եւ թմարթեան կատարեալ գիտութիւն զնոցունց ունել, եւ միայն համառօտ եւ թերակատար քաղաւածոյք նոցա ի քսան մեծամեծ տոմարս բովանդակեալ են: Յառաջ քան զերեսուն ամ 977 օրէնք վասն ասուի գոյին, 944 վասն ձկնորսութեան, 460 վասն ծխախտոյ, 323 վասն աղքատաց, այլովքն հանդերձ: Այնմ եւս արժան է միտ դնել զի բազումք յառաջին օրինաց եղծանին որ ըստ օրէ. առ թագաւորութեամբ Գէորգայ Գ. 1455 օրէնք ջնջեցան բարձան ի միջոյ: Վարձեալ բազումք յօրինաց անախ մթին եւ անյոյս են: Յայս ամենայն հայեցեալ՝ բազում անգամ առաջի արարին ոմանք ի խորհրդանոցին յամենայն օրինաց՝ որ դեռ եւս ունեին զօրութիւն եւ շէին ջնջեալ, մատեանս ինչ օրինաց բովանդակել. բայց չէ եւս ի գլուխ ելին իբրն:

Նոյնպէս եւ կարգ դատաստանաց կարի իմն այլակերպ քան յայլ տէրութիւնս է ի Բրիտանացոց աշխարհին: ՅԱնգղիա եւ յԻրլանդիա են շորք վերին աստանք դատաստանի, իսկ ի Սկոտլանդ՝ երեք: Ի հին ժամանակս մին էր աստեան վասն իրաւանց առանձինն մարդկանն, երկրորդն՝ աստեան վասն իրաւանց

պատժոց, եւ երբորդն՝ ատեան վասն իրաց ելից եւ մտից * . բայց արդ մարթ է ուրեք երբեք յառաջնոց անտի յերկրորդն, եւ յերկրորդէ յերրորդն բողոքել: Իսկ չորրորդն է վասն իրաց դատաստանաց անուականաց **, այս ինքն վասն հոգաբարձութեան եւ յանձանձեւոյ զիրս ժառանգութեան, վասն շնորհաց, այլովքն հանդերձ: Ի չորից վերին ատենից անտի արդարութեան մարթ է ի տուն անդր խորհրդոյ ատենակալաց բողոքել: Իւրաքանչիւր յերից առաջին ատենից անտի դատաստանի ունի զոք գահերէց եւ երիս խորհրդականս, որով եւ ընդ ամենայն երկուտասան դատաւորս, որք անուանեալ կոչին վերին դատաւորք (իմաստունք օրինաց, the sages of law), եւ վասն իրաց կարեւորաց ժողովին ի դատաստան, եւ հանապազ ի տան խորհրդոյ ատենակալաց տան զիւրեանց կարծիս հաւանութեան (տես յէջն 241): — Խորհրդականք չորրորդն ատենի արդարութեան չունին մուտ ի տան խորհրդոյ ատենակալաց. բայց գահերէց նոցա՝ երբեմն գահերէց էր եւ տան խորհրդոյ ատենակալաց, այս ինքն է գպրապետն: Իսկ ի յետին ժամանակս զդատաստանական, զքաղաքային եւ զտեսչութեան պաշտամունս նորս բաժանեցին ի միմեանց, եւ արդ գահերէց չորրորդ ատենի եւ գահերէց տան խորհրդոյ ատենակալաց այլեւայլ են: — Իրլանդացոց ատենից դատաստանի ամենեւին նոյն կարգք են ընդ Անգլիացոցն, իսկ Սկոտլանդացոցն՝ զոն այլակերպութիւնք ինչ:

Այս ինչ եւս առանձինն է Բրիտանացոց վերին ատենից դատաստանի, զի ոչ հանապազ կան մեան, այլ չորիցս եւեթ ի տարւոյն զուամարին . քանզի զայլ ժամանակս երկուտասան վերին դատաւորք երկու երկու երթեալ շրջին ընդ ամենայն կողմանս գաւառին,

* Անուանք ատենից են այս 1. Court of common pleas. 2. Court of kings bench. 3. Court of exchequer.

** Անուն չորրորդ ատենին է Court of chancery.

զի գլխանցաւորս դատեցին, եւ տացեն վճիռ զնշա-
նաւոր զիպաց քաղաքային իրաւանց, զորս կողմանքն՝
որ հակառակութեամբ ընդ միմեանս են, վասն ան-
հնարին ծախուցն ոչ կամեցան ինքնին առաջի վերին
ատենիցն մատուցանել: — Արքօք հանդերձ դատին
գատաստան եւ գատաւորքն խաղաղութեան ի վերայ
փոքունց իրաց զիպելոց ի քաղաքս: Բայ ի սոցանէ
զոն եւ այլ առանձինն հաստատուն գատաւորք եւ
ատեանք գատաստանաց, բայց առաւել ի Սկովախա,
եւ ի կարի թեթեւ իրս վարեն զիշխանութիւն իւ-
րեանց:

Այս ամենայն գատաստանք բանիւ բերանոյ
եւեթ լինին եւ հրապարակաւ: Բոտ օրինակի ատե-
նիցն Յունաց եւ Հռոմայեցւոց եւ նախնեացն Գեր-
մանացւոց ժողովն զազնուականս իւրաքանչիւր կոմ-
սութեան, եւ հանապազ մտադիրս վասն հասարա-
կաց իրաց զնոսա գործեն: Բայ ի շորեցունց վերին
ատենից, այս ամենայն ատեանք ի քաղաքային գա-
տաստանս անգամ ի ձեռն Երզուելոցն դատին: Սր-
շափ անցայտ եւ վտարանդի շիցեն վճիռք՝ որ տուեալ
լինին յայնպիսի մարդկանէ՝ որոց ոչ եթէ ուսեալ
ինչ է զօրէնս եւ զիրաւունս եւ զամենայն կարգ ար-
դարութեան, այլ միայն ըստ իւրեանց մտաց եւ
այնպէս որպէս իւրաքանչիւր ոք արդար համարի, գա-
տին, մանաւանդ յիրս գաշանց, ժառանգութեանց,
եւ այլոց սոցին նման իրաց: Օր տեսմքս զիւրա-
իմանողցեն որ սակաւիկ ինչ տեղեակ իցեն կարգի
իրաւանց եւ գատաստանի: Օչայս եւ ինքեանք իսկ
Բրիտանացիք քաջ ճանաչեն, նմին իրի եւ զօրինաւոր
եւ զյարգարեալ հաստատուն ատեանս Սկովախացւոց
նախամեծար քան զիւրեանցն համարին: Ասն այ-
նորիկ եւ զիրաւագէտան կամ զիսուելիս (փաստարան)
այնպէս կարեւոր համարին. քանզի եթէ յաջողակ
ինչ իցեն, զբովանդակ ատեանն խոնարհեցուցանեն
յոր ինչ եւ կամիցին:

Ի դատաստանս պատժոց այսպիսի ինչ կանոնք պահին. 1. զի ըստ սովորութեան մինչ դեռ հարցափորձն լինիցի ամբաստանեալն ազատ մնայցէ. 2. զի դատաւորք՝ որ դատին զայր անզղիացի, իցեն Երզուեալք եւ անդստին ի նմին կարգէ՝ յորմէ յանցաւորն իցէ. 3. զի ամենայն դատաստանն հրապարակաւ առաջի ժողովրդեանն լինիցի. 4. լաւ է զի բաղումք՝ որ արժանի պատժոց իցեն, անպատիժ մնայցեն, քան թէ մի ոմն անմեղ ի պատիժս մտանիցէ * : — Իսկ օրինակն՝ որով այս դատաստանք կատարին այսպիսի ինչ է : Ազգազակի իբրեւ ամբաստանութիւն ինչ զուժքէ լինիցի, անդէն դատաւորն խաղաղութեան զբով իւրք հրաման տայ բերել զնա առաջի իւր. ապա զառաջինն ի հարցափորձ մեծանէ զնա, եւ զպատասխանիսն ընդ զբով արկանէ : Իբրեւ յայտ լիցի թէ անմեղ է ամբաստանեալն, հարկ է թէ վաղվազակի յազատութիւն ելանիցէ նա. ապա թէ տարակոյսն ոչ փարատեցի, պարտ է ամբաստանելոյն պատանդս կամ գրաւահանս տալ զի հանապազ յորժամ եկակոչ լինիցի, եկեցէ յանդիման լիցի դատաստանին : Միայն յորժամ զմեծամեծ ինչ յանցուածոց ամբաստանութիւնն իցէ, մինչեւ ի զուժարել դատաւորաց ի խորհուրդ, հարկ է ամբաստանելոյն կալ ի բանափ : Այլ մեծամեծ յանցանք ի Բրիտանիա համարին այսորիկ. 1. մտանութիւն տէրութեան կամ արքայի, եւ թաքուցանել զխորհուրդ մասնութեան, եւ չհանել ի վեր թէ սուտ դահեկան հատանի. 2. փոքրն անուանեալ մասնութիւն, այս ինքն սպանութիւն ծնողաց, ամուսնաց, օրրասպանութիւն, եւ սպանութիւն հոգեւոր առաջնորդի. 3. սճիրք՝ ընդ որով անկանին սպանութիւն, յափշտակութիւն, եւ այլ եւս յանցանք ինչ :

* Գրեթէ ամենայն տէրութիւնս Եւրոպաց զոչ այս կանոն, եւ ըստ այնմ եւս վարին յաճել պատիժս ի վերայ :

Մենայն որ ազատ է զալ տեսանել զորս ի բանախի իցեն, եւ չէ մարթ ումք զմուան արդելու, թէպէտ եւ իրաւ տալոյ վասն եկեցեցէ որ :

Բայ յայսմ ամենայնէ զոյ եւ այլ ինչ նշանաւոր այլակերպութիւն ի մէջ դատաստանի պատժոց Բրիտանացոյ եւ այլոց ազգաց : Վանդի առ նոսա յառաջ քան զդատաստանն իսկ լինի ինդիր թէ արդեւք արժան իցէ զայս անուն ընդ քննութեամբ դատաստանի արկանել . եւ զայս ինդիր բուծանել անկ է ժողովրդեանն կամ արանց երգուելոց ի միջոյ ժողովրդեան : Ասն այնորիկ առ Բրիտանացիս կրկին ազգք են դատաւորաց երգուելոց . նախ ատեանն՝ որ անուանեալ կոչի Մեծ ատեան երգուելոց, առ վճիռ հասանելոյ թէ արդեւք պարտ իցէ զայս անուն որ ընդ հարցափորձի քննութեան արկանել, եւ երկրորդ անգամ որ անուանեալ կոչի Փոքր ատեան երգուելոց, որում անկ է վճիռ հասանել թէ զորմէ ամբաստանութիւնն լինի պարտաւոր արդեւք իցէ եթէ անմեղ : Յորժամ մեծ ատեան երգուելոց կազմել հարկ իցէ, կուսակալ դատաւորն կոչէ արս երգուեալս առաւել քան զերկուսասան, բայց չէ արժան թուոյ արանց լինել աւելի քան զքսան եւ չորս, այլ ըստ սովորութեան կոչէ արս եւթնեւտասն, եւ ըստ մեծի մասին արք նշանաւորք՝ որք ի կոմսութեանն դտանին, ընտրին յայն գործ : Արկուտասանք ի նոցանէ պարտին միաքան հաստատել եթէ ամբաստանութիւնն արդար է . ապա թէ ոչ՝ ամբաստանեալն վաղվաղակի արձակի : Յաւուր յորում հարցափորձ քննութեան լինելոց իցէ, ամբաստանեալն ածի առաջի դատաստանի եւ կայ ի բարձաւանդակ տեղոջ, եւ բանք ամբաստանութեանն ընթերցեալ լինին առաջի նորա . եւ զամենայն ժամանակս որչափ ընթերցուածն ատէ, նա կայ այնպէս զաջ ձեռնն ի վեր համբարձեալ : Իրբեւ յանկ ելանէ ընթերցուածն, հարցանէ ցնա դատա-

ւորն. Մի թէ խոստովան լինիցի՞ս թէ պարտաւոր
ես. որում սովորութիւն է տալ պատասխանի թէ
Անպարտ եմ: Յետ այնորիկ առնէ մեւս եւս հար-
ցուած. Որպիսի՞ օրինակաւ, առէ, կամիս զի դա-
տեսցիս. եւ յանցաւորն պատասխանի տայ եւ առէ.
Առաջի Աստուծոյ եւ իմոյ հայրենի դաւառին. որ
զոյն իմն յայտ առնէ թէ կամիմ զի յարանց եր-
գուելոց եւ ըստ օրինաց զինէն դատաստան լինիցի:
Ապա կուսակալ դատաւորն սահմանէ զփոքր ատեան
երգուելոց, յորում լինելոց են արք երկոտասան, ու-
րոց պարտ է լինել հանգիտապատիւ այնմ՝ որ ամ-
բաստանին, կամ անդատին ի նմին Աարգէ, զարձեալ
պարտ է նոցա լինել ի նմին կոմսութեանէ եւ ունել
երկիր՝ որոյ մուտք զսնեայ 10 ոսկի դահեկանաց Բրի-
տանացւոց իցեն: Բայց քանզի բազումք են յորոց
մարթ է ընտրել զերգուելայն, մինչ շեւ ընտրեալ
իցեն երկոտասաներին, ամբաստանեալն ունի իշխա-
նութիւն արս քսան ի կարգէ անուանցն ջնջել որ-
պէս թէ աշառիցեն, եւ յետ այնորիկ ի մնացելոցն
ընտրին արք երկոտասան՝ որք երզնուն:

Բանդի ի Բրիտանացւոց աշխարհին այնպէս
իմն համարեալ է եթէ հակառակ է բնութեան
ստիպել զոր զի զանձնէ ամբաստան լինիցի կամ
խոստովան լինիցի թէ յանցուցեալ իցէ. վասն այ-
նորիկ իսկ որ ամբաստանէն, թէպէտ առանձինն
զք իցէ թէպէտ ի պաշտօնէից տէրութեան, պար-
տի ցուցանել զճշմարտութիւն ամբաստանութեանն,
եւ վկայս իրացն ի մէջ մատուցանել. եւ ի քննու-
թեանն ժամանակի ամենեքեան, եթէ ամբաստա-
նեալն, եթէ նորին խօսելի, եթէ երգուելաքն եւ
եթէ ժողովուրդն՝ որ անդ մօտ կայցէ, իշխան են
հարցանել զվկայսն, որոց եւ հարկ իսկ է յառաջա-
գոյն երգնուլ: Եթէ դէպ լիցի զի դատախազն կամ
վկայքն շիցեն ի միջի, յայնժամ զամբաստանեալն
հռչակաւ իմն արձակեն: Յորժամ քննութեանցն

վախճան լիցի, հարցանե՛ք դատաւորն զամբաստանեալն եթէ ունիցի ինչ ասել առ ի զանձն արդարացուցանելոյ, որում նա ինքն յանցաւորն կամ նորին խօսելի պատասխանի տայ :

Յետ այսր ամենայնի դատաւորն զգլխաւոր իրաց քննութեանցն համառօտիւք ճառէ, եւ զնէ առաջի Երզուկացն թէ զորոց իրաց պարտ իցէ նոցա զքննութիւնն առնել, եւ զիւր իսկ զկարծիս ասէ թէ արժանի հաւատարմութեան են վկայութիւնքն եթէ ոչ : Աթէ իւրն յայտնի եւ ծանօթ իցեն, անդէն վաղվազակի տան վճիռ Երզուկաւքն, ապա թէ չկարիցեն վաղվազակի միաբանել ընդ միմեանս, յարուցեալ յիւրաքանչիւր դահոյից յայլ մերձաւոր սենեակ մտանեն, եւ անդ պարտ է նոցա անսուաղ կալ մնալ մինչեւ ամենեքին միաբան զնոյն կարծիս զիրացն ունիցին : Արզուկաւքն շատանեն ինչ վճիռ զպատժոցն՝ զոր յանցուցելոցն անկ իցէ ի վերայածել. այլ այսչափ ինչ միայն ասեն եթէ պարտաւոր է կամ անպարտ, եւ զայն՝ ըստ իւրեանց մտացն, եւ բազում անգամ ըստ այնմ ինչ՝ զոր ինքեանք միայն իւրաքանչիւր դիտեն : Յորժամ Երզուկաւքն վճիռ տայցեն թէ ամբաստանեալն չէ պարտաւոր, անդէն վաղվազակի արձակի նա. ապա թէ այնպէս վճիռ հատանիցեն թէ յանցաւոր է, պարտ է նոցա յայտ առնել թէ ընդէր արժանի պատժոց իցէ, եւ զեղեան մնասուն ցուցանել ի դատավճիռ պարտաւորութեանն, այս ինքն թէ սպանող է, կամաւ կամաւորութեամբ հար սպան զոք, կամ այլ ինչ զինչ եւ իցէ յանցանաց պատժապարտ է. զի եթէ այն չլինիցի, ամբաստանեալն ազատ լինի ի պատժոցն պատուհասից : Աթէ դէպ լիցի ումեք՝ որ Երզուկացն իցէ, ի ժամանակի խորհրդոցն տարժամ մահուամբ մեռանել, յայնժամ իսկ ամբաստանեալն արձակի : Աթէ մի անգամ վճիռ տացի վասն ամբաստանելոյն թէ ազատ է, չէ մարթ զնա միւսան-

զամ՝ վասն նոցին յանցանաց առնել զատափետ առանաբարչ :

Յեա Երզուկացն վճիռ տալոյ թէ պարտաւոր է ամբաստանեալն, այնուհետեւ զատաւորն զպաշտօն իւր ի կիր արկեալ վարէ, եւ քննէ թէ զոր պատիժս վասն նոցին յանցանաց օրէնքն սահմանիցեն. եւ պարտ է նմա ճշգիւ ի բանս օրինացն կալ մնալ. եւ եթէ կուտակալ ոք զատաւոր այլազգքան զոր օրէնքն սահմանեն, պատիժս ի վերայ յանցուցելոց ամիցէ, ինքն իբրեւ զպատժապարտ ի պատիժս մատնի: Ապա եթէ օրէնքն չսահմանիցեն ինչ վասն զիպացն՝ զորոց խնդիրն է, յանցաւորն զերժանի:

Չոր օրինակ ի Բրիտանացոց աշխարհին չկամին զոք ստիպել զի խոստովան լինիցի զանձնէ թէ յանցաւոր է, եւ տան եւս նմա զոք ջատագով եւ խօսելի, նոյնպէս սովոր են Երզուկալքն, յեա վճիռն տալոյ թէ յանցաւոր է, յանձն առնել զնա ի շնորհս արքայի: Աարձեալ որչափ մեծ իցէ վտանդն՝ յորում յանցաւորն դատնիցի, նոյնչափ եւ օրէնք աշխարհին նմա նպաստաւոր են: Արպէս եթէ ամբաստան ոք զումեքէ լինիցի եթէ մատնիչ եւ զաւաճան է, պարտ է զոնեայ տասն աւուրքք նախ քան զհարցափորձն զօրինակ ամբաստանութեան մատուցանել նմա իսկ զլիսովին զորմէ ամբաստանութիւնն իցէ. եւ բնդ ամենայն ժամանակս զատաստանին ունի նա երկուս ջատագովս: Աւնի նա իշխանութիւն ի բաց ջնջելոյ ի կարգէ անուանց Երզուկաց, բաց ի սովորական թուոյ անտի, այլ եւս երեսուն եւ հինգ ոգիս, առանց յայտ զպատճառսն առնելոյ թէ բնդէր չկամիցի զնոսա ունել իւր զատաւորս: Արանգամայն իսկ չէ մարթ զոք յեա երից ամսոց ի վերայ անցանելոյ տակաւին ձգձգել ի զատաստան վասն յանցանաց մատնութեան, բայց յայնժամ միայն յորժամ զաւաճանութիւն վասն կենաց արքայի իցէ:

Յորժամ զոք ի Տերանց կամիցի ոք կոչել ի դատաստան, յայնժամ բովանդակ տուն խորհրդոց ատենակալաց զպաշտօն մեծի եւ փոքու ատենի երգուելոցն կատարէ. առանձինն ոմն մեծ դատաւոր վասն այնր անուանի, եւ թէ սակաւ՝ երկուտասան արանց հաւանութիւն առաւել պահանջի, զի տացի վճիռ պատուհասի :

Առ Սկովտիացիս ի դատաստանս պատժոց այսինչ առանձինն գտանի, զի չէ հարկ ամենայն երգուելոց միաբան զնոյն կարծիս զումեքէ ունել, այլ բաւական է եթէ երկուքն յերկից մասանց անտի միաբան գտանիցին :

(Օրէնք պատժոց Անգղիացւոց բամբասէին յայն սակս եթէ վասն բազում եւ անբաւ իրաց մահու պատուհաս ի վերայ ածեն : Պողութիւն աւելի քան 5 ոսկի դահեկանաց Բրիտանացւոց ի տանց կամ ի նաւաց խորտակելոց, նոյնպէս գողութիւն երկարաց, խաչանց եւ անդէոց, հասանել զահեկան սուտ, հուր հարկանել, յափշտակութիւն, սպանութիւն, եւ այլ բազում յանցուածք իբրեւ 160, մահու պատուհաս ընդունէին : Յամն 1824 — 1829 սգիք 38 սպանան վասն երկարս գողանալոյ : Վասն այսպիսի խտուութեան օրինաց բազում անգամ երգուեալքն, թէպէտ եւ տեսանէին եթէ յանցաւոր է ամբաստանեալն եւ ճշմարիտ են իրքն, վճիռ տային թէ անմեղ է, եւ այնպէս անպատիժ մնայր : Այսպէս յամի 1835 ի 100 պատժապարտաց՝ որոց յանցուածք մահու արժանի էին ըստ օրինաց աշխարհին, քառասուն եւ երկուք միայն պատուհասեցան եւ ի 100 յանցաւորաց՝ որոց վնասն չէր պարտ մահու, եւթանասուն եւ չորք կրեցին պատիժ արժանի ըստ յանցանացն :

Յամին 1832 եւ յամին 1833 մինչ Հուիզքն ի պաշտամունան կային, 31 ազգք յանցանաց մահապարտութեան ի 10 միայն բովանդակեցան : Յայնմ

ժամանակէ հետէ շքնդուներն պատուհաս մահու որ հարկանեն դահեկան սառթեան, եւ որ երիւարս կամ խաշն գողանայցեն, կամ որ ական հասանիցեն եւ մտանիցեն ի տունս վասն գողութեան: Բայց այնու ոչ եթէ բաղմացան յանցաւորք այսպիսի վնասուց, որ ջայնժամ մահու պատիժ ունէին եւ այժմ սակաւ ինչ պատիժս կրեն: Ուստի յայտ է թէ բազում կեանք ի մահուանէ ապրեցան, եւ վնաս ինչ ոչ եղև:

ԳՆՎՆՆՅՈՒՄՈՅ աւերութեանն են մատենք հինգ օրինաց վասն իրաց դատաստանի, որք հանդերձ ամենայն կարգք դատաստանի ի յետին տասն ամսանցեալ դարու եւ ի տասն առաջին ամս այսր դարու կարգեալ յարգարեցան*, եւ ի ժամանակս դաղիական պատերազմացն եւ յաղթութեանց ի Հոլանդացւոց աշխարհէ մինչեւ ի սահմանս Ռուսաց աշխարհին, եւ ի հարաւային կողմանս ընդ բովանդակ Խառլիս բոս կարգացն այնոցիկ լինէին դատաստանք: Աւ յայժմ իսկ ազնուազոյնք յազգաց Եւրոպայ ի դնել օրէնս՝ առնուն բազում ինչ ի մատենից անտի, թէպէտ եւ գիտակ են եթէ ոչինչ ամենեւին ազատ ի թերակատարութեանց են մատենքն, եւ բազում ինչ ուղղեն:

Ի դատաստանս Գաղիացւոց այսպիսի ինչ գեղեցիկ կարգ գտանի, զի դատաւորք յիրս կազոյ եւ կռուոյ եւեթ՝ որ ի մէջ հակառակորդաց դիպիցին, պարապին. իսկ գործք ազնուականն համարեալ դատաւորութեան կամ յորժամ շիցեն իրքն կռուոյ եւ զժառութեան, երբեմն նոտարաց յանձն լինին եւ երբեմն քաղաքսոյին սպասաւորաց՝ որոց ի բնէ անկ է այն պաշտօն: Իսկ վճիռ հասանել յիրս քաղա-

* Հնգերկն մատենքս այսորիկ անուանեալ կոչին այսպէս. 1. Code civil (Napoléon), 1807; 2. Code de procédure, 1807; 3. Code criminel, 1810; 4. Code d'instruction criminelle, 1808; 5. Code de commerce, 1808.

քային իրաւանց՝ միայն դատաւորաց օրէնսդիտաց օրէն է, եւ ոչ Երզուելոց որպէս առ Բրիտանացիս:

Յիւրաքանչիւր մարզս (canton) Գաղիացւոց աշխարհին գտանին, իբրեւ խոնարհագոյն սպասաւորք արդարութեան, մի մի դատաւոր խաղաղութեան, որոյ դործ այն է տալ զյեւաին վճիռ յիրս փոքունս իրաւանց, եւ կամ եթէ մեծամեծ ինչ եւ կարեւոր իբքն իցեն, ջանալ ի միաբանութիւն եւ ի հաշտութիւն անել զերկասին կողմանս: Յիւրաքանչիւր շրջանակս (arrondissement) գոյ մի քաղաքային ատեան առաջնոյ աստիճանի, եւ այս ատեանք յ8 դասս բաժանեալ են, եւ են բնդ ամենայն 361: — Իբրեւ աստիճան կամ ատեան բողոքման գոն 27 արքունի ատեանք դատաստանաց (cour royale): — Իբրեւ բարձրագոյն ատեան որ սկէ ի վերայ, եւ առանց ինքնին վճիռ ինչ հատանելոյ, միայն տեղեկանայ եւ հարցանէ, կամ ջնջէ եւ եղծանէ զվճիռսն, գոյ ատեան մի զվճիռսն ջնջելոյ (cour de cassation) ի Պարիս քաղաքի: Ի գատել զդատաստանս պատժոց գոյին յառաջագոյն երբեմն ատեանք դատաստանաց պատժոց, որոյ անգամոց դործ այն միայն էր զամբաստանեալսն քննել, եւ հատանել վճիռ ի վերայ նոցա. բայց յամի 1808 բարձան ի միջոյ, եւ նոցա սպասաւորութիւն յանձնեղեւ դատաստանի Երզուելոց: Իւրաքանչիւր ի շրջանակաց ունի իւր սեպհական դատաւոր քննութեան, որ ի միջոյ քաղաքային դատաւորաց բնորի, եւ զերիս ամն կայ ի սպասաւորութեանն:

Արարել քննութիւն հարցափորձի հակառակ ումք՝ զորմէ ամբաստանութիւն է թէ պատժապարտ իցէ, ոչ այլ ուրեք լինի, բայց յատենի առաջնոյ աստիճանի, որ հարց եւ փորձ առնէ վկայից եւ ամբաստանելոյն, եւ վճիռ տայ եթէ գուցեն բաւական պատճառք կասկածելոյ թէ իցէ յանցաւոր: Աորին վճիռ առաջի առնի արքունի ատենի դա-

առատանաց, որում անկ է վճիռ տալ եթէ արգելք պարտ իցէ սկիզբն առնել բուն քննութեան: Այթէ հաստատեցի թէ պարտ է, յայնժամ որ հասարակաց համօրէն հոգարարձուն է, զրէ զամբաստանութիւնն եւ զայն պլովք եւս մարհակօք քննութեան ծանուցանէ առնն՝ որ ամբաստանի. եւ ապա լինի խորհուրդ եւ դատաստան զիրացն իբրեւ ատենական խորհուրդք (cours d'assises) ժողովեցին:

Այս ատենական խորհուրդք ըստ սովորութեան յերիս ամիսս մի անգամ գումարին, կամ շորիցս ի տարւոջ, առ ի զամբաստանեալն քննելոյ եւ վճիռ հատանելոյ: Յատենական խորհուրդս յամենայն բաժինս աշխարհին են մի խորհրդական արքունի ատենի դատաստանաց, դատաւորք ինչ (շորք) ի քաղաքային դատաւորաց մայրաքաղաքաց կամ զլիւսւոր տեղեաց (chef-lieu) իւրաքանչիւր բաժնից, արքունի հոգարարձու բաժնին, որ յանուն տէրութեան ամբաստանէ զյանցաւորսն: Ատենական խորհուրդք յայնժամ եւեթ մարթին զիւրեանց սպասաւորութիւն ի կիր արկեալ վարել, յորժամ մօտ իցնն ի խորհուրդ անդր Երզուեալքն: Իսկ Երզուեալքն ի միջոյ այնպիսի մարդկան եւեթ ընտրին, որ իւրեանց աստիճանաւ, կրթութեամբ, զիտութեամբ եւ ընչիւք տան ակն ունել թէ արդարեւ բաւականք են եւ կարօղք ի վարել այնպիսի պաշտօն հասարակաց: Ընդետասան աւուրքք յառաջ քան զսկսանել իւրաքանչիւր ի ժողովոյ ատենական խորհրդոյ, կուսակալ բաժնին ի զրի հարկանէ զանուանս ամենեցուն՝ որոց մարթ է լինել Երզուեալս, զահէրէց ատենին ընտրեալ առնու ի նոցանէ արս երեսուն եւ վեց. բայց ամբաստանեալն եւ արքունի հոգարարձուն ունին իշխանութիւն զամենս ի նոցանէ մերժել: Յերկտասան Երզուելոց անտի՝ որոց զառաջինն եւ լանէ վիճակ, եւ շէ մարթ զնոցանէ ամբաստանութիւն ինչ մատուցանել, կազմի ատեն Երզուելոց,

որք եւ վճիռ տան եթէ ամբաստանեալն պարտաւոր իցէ եթէ արդար: Այլթէ ասիցեն թէ պարտաւոր է, այնուհետեւ դատաւորք զպատիժս՝ որ յօրինացն սահմանեալ են, ի վերայ ածեն յանցաւորին: Յառաջագոյն առ սրոշելոյ ինչ հարկ էր զի գոնէ երկուքն յերիր մասանց անախ Երզուելոց միաբան իցեն. բայց այժմ շատ է թէ մի կողմն աւելի իցէ: Ամենեքին՝ որ ընտրեացին լինել երզուեալ, եւ շառնուցուն յանձն, հատուցանեն ընդ այն տուգանս (յառաջնում նուազի 500 դահ. Գաղի. եւ յերկրորդումն՝ 1000 աղ). եւ չէ մարթ նոցա այնուհետեւ ի գործ ինչ տերութեան միջամուխ լինել, ոչ յայնս՝ որ առաջնորդութեան են եւ ոչ յորս դատաւորութեան: Բայց քանզի բազում անգամ զգժուարին ինչ սպասարութիւն հասանէ նոցա հարկանել, եւ այն՝ առանց իրիք ուժկաց, նմին իրի այսպիսի ինչ օրէնք կան եթէ որ միանգամ զայն սպասարութիւն կատարեալ իցէ, յամին երկրորդի ազատ իցէ անախ, բայց միայն յորժամ ինքնին կամակար ընդ այն կամիցի:

Թէպէտ եւ իրբեւ հասարակաց ինչ օրէնք են յաշխարհին եթէ ի քննութեանցն ժամանակի չէ պարտ զամբաստանեալն ի դիպահոջ ունել. բայց յառաջագոյն բազում անգամ նորին հակառակն դիպէր, զի չէր յայտնի եւ սահմանեալ թէ երբ եւ յորպիսի իրս պարտ իցէ յօրինաց անախ խոտորել: Երգարեւամենայն դատաստանք վաղվաղակի ի լինել ատենական խորհրդոց, ուստի եւ թէ կարի անագան՝ յետ երկից կամ վեց ամսոց կատարին, այլ քանզի ոչ սակաւ շարիք դիպէին ի բանտարկութիւնս ամբաստանելոց, նմին իրի յամի 1837 նոր ինչ օրինօք հաստատեցաւ զի եթէ որ միանգամ ամբաստանինն, չիցեն այնպիսի յանցանաց պարտաւոր, վասն որոց պատիժք տանջանաց կամ անուանարկ լինելոյ սահմանեալ են, կարօղ են դտանել զոր երաշխաւորեալ ազատ լինել մինչեւ ցժամանակ դատաստանաց:

ԲԵՂԳԻՆՅԻՔ որ որդիք են Գաղիացւոց, զօրէնս եւ զկարգս դատաստանաց նոցա ընկալան, եւ նաքիմք վարին:

ՍՊԵՆՏԻԱ ունէր իւր հին ինչ օրէնս՝ որ Ատեան դատաստանի կոչէր անդէն յեւթներորդ դարու, այս ինքն է ի ժամանակի յորժամ խաւար ազիտութեան զեռ մածեալ ունէր զայլ եւս ազգս արեւմտեայս: Յետ այնորիկ յարչաւել Մաւրիտանացւոց յաշխարհն, եւ ի կալ անդէն զբազում դարս, յաւելան ազգի ազգի օրէնք յազատութեանց եւ յառանձինն շնորհաց, զորս ընդ ժամանակս ժամանակս տային թագաւորք՝ քաղաքաց կամ զիւզից որ նշանաւոր ինչ քաջութիւնս գործէին, եւ այնպէս լինէր Սպանիա անիշխանութիւն հանդերձ օրէնսդրութեամբ: Ապա այլեւայլ թագաւորք, մանաւանդ Ալփոնսոս Իմաստուն (1252 — 1284) բազում օրէնս ետուն. եւ ի նոցունց կարողոս Ե. (ի Սպանիա կարողոս Ա.) գումարութիւն ինչ օրինաց կազմէր. եւ ապա ուրեմն կարողոս Գ. յամի 1805 նոր ինչ գումարութիւն օրինաց տայր: Բայց քանզի այս մատեանք օրինաց քաղուածոյք իմն են, յորոց է ինչ՝ որ յետոյ օրինօք աուելովք ջնջեցաւ, եւ է ինչ՝ որ հակառակ սովորութեամբ կամ կարգաւորութեամբք եղծաւ, դարձեալ քանզի ի նոսին յաւելան եւ օրէնք Փերզինանդոսի Է. որ միայն առանձինն 24 մեծամեծ տամարս լնուն, եւ վճիռք ժողովոց ազգին (cortes), վասն այնորիկ ի մեծի խառնակութեան գտանին օրէնք աշխարհին, եւ հարկ ի վերայ կայ նոցա անյապաղ զամենայն հնարս հնարել եւ ջանալ զքաղաքային եւ զպատժոց օրէնս յօրինել:

Ի քաղաքս եւ ի շէնս են խանարհագոյն կամ առաջին դատաւորք, (որք alcades եւ corregidores կոչին). իսկ արքունի դատաստանք ըստ դաւառաց դաւառաց են երկրորդ ատեան դատաստանաց. եւ վերին ատեանն՝ որ ի Մազրիդ, է երրորդ ատեան դա-

տաստանաց: Աստ քաղաքային իրաւանց կարի իմն յամբ կատարին դատաստանք, եւ բազում անգամ ոչ լինի զբաւ, եւ է զի նոր իմն եւ անսովոր ատեան կազմի, եւ ի դատաստանէ անախ՝ որոյ է ըստ օրինացն դատել, առնու դատէ զերսն՝ զորմէ դասն է. քանզի իւրաքանչիւր աստիճան մարդկան, իւրաքանչիւր բնկերութիւն, իւրաքանչիւր կարգ ունի իւր առանձինն ատեան կամ հրապարակ (fuero) որ զընթացս դատաստանին խափանէ: Ասի թէ 72 պլեւայլ հրապարակք իցեն. որով յայտ է թէ թիւ համարոյ դատաւորաց եւ խօսելեաց բազում յոյժ է:

Յայժմ դատաստան պատժոց Սպանիացւոց մեծաւ անագորոյն խտութեամբ վարէր. բանդք՝ խոնաւ գեանափորք էին, ստեպ եւ ըստ սովորութեան տանջանօք առնէին հարցափորձ, եւ զմահապարտսն մինչեւ զյետին ամս լուսնաձեւ երկաթի գործեօք ջախջախէին: Ասան յանցանաց՝ որ ընդդէմ թագաւորի, չէին սովոր Սպանիացիք մահու սպանանել զօք. զի էին նոցա բանաք յափունս Ափրիկեցւոց աշխարհին, զորս յառաջագոյն վասն ծովական հինից ի կիր արկանէին, ի նոսա պնայէս իմն ընդ բանաարկեալսն վարէին, զի դուն ուրեք կենդանի մնային նորա մինչեւ ի կատարել ժամանակի բանտարկութեան իւրեանց: Ամենայն դատաստանք ի ծածուկ կատարէին: Յամսս յայտօսիկ Արդուելոց դատաստան ի ներքս մուծաւ, եւ դատաստանք հրապարակաւ լինին. բոցց դատաւորաց իշխանութիւն պնայէս ամփոփեալ է, զի յանցաւորք կամ ամենեւին անպատիժ ելանեն, եւ կամ վասն անհնարին մեծաց յանցանաց ի թէթեւ ինչ պատիժս մտանեն:

Ի ՌՍՒՏԵԼԵՑԻՈՅ կարգք իրաւանց նման են ամենեւին Սպանիացւոցն: Բազում օրէնսգրութիւնք պլեւայլ թագաւորաց գոն ի միջի. բայց ցայժմ չիք ինչ յարդարեալ մատեան օրինաց: Սակայն ափ բան էթէ բազում օրէնսգէտք ի նոյն պարապեն, զի տե-

բուժիչներն վարձս բազումս այնմ խոստացեալ է, որ այնպիսի ինչ մատեան գրիցէ: — Ի յեափն ամսս մեծին եւ Լուսիտանացիք զԵրզուելոցն դատաստան եւ զհրապարակաւն վարել յատեանս: Այլ այնչափ անկարգ եւ անպիտան են դատաստանք աշխարհին, զի բազում անգամ առանձինն ոմանք անձամբ անձին իրաւունս առնեն ի զրկողաց իւրեանց, եւ յաճախ եւս այն է զի մեծամեծ սճիրք անպատիժ մնան:

Ի ՍԻՆՍԻՆՏՈՅ Թագաւորութեան գոյ մատեան մի օրինաց կոչեցեալ Մատեան օրինաց վասն Թագաւորութեան երկոցունց աշխարհաց Սիկիլիացոց, որ տուաւ յամի 1819, եւ է վասն քաղաքային իրաւանց, վասն իրաւանց պատժոց կամ յանցանաց եւ վասն վաճառականութեան: Այս մատեան՝ որ ի Պաղիսացոց անտի է, իբրեւ զնոցայն՝ հինգ մասունս բովանդակէ: — Ի տէրութեան անդ յիւրաքանչիւր ժողովս մարդկան (commune) զոն դատաւորք խաղաղութեան, յամենայն շրջանս՝ դատաւորք շրջանաց, եւ յամենայն դաւառս՝ Նէպոլիտի քաղաքային տեանք, եւ երեք քաղաքային տեանք վասն եւթն դաւառաց Սիկիլիայ կղզւոյ: Այս ի սոցանէ զոն վասն Նէպոլիտոյ շորք մեծամեծ քաղաքային տեանք, եւ ընդ իշխանութեամբ միոյ միոյ յատենից աստի է աւելի քան զմի դաւառ. գարձեալ վասն ամենայն քննութեան դատաստանաց պատժոց յիւրաքանչիւր շրջանս գոյ մի դատաւոր քննութեան, եւ վասն տալոյ վճիռ 19 մեծամեծ տեանք պատժոց: Աւ ի վերայ ամենեցուն զոն երկու վերին տեանք դատաստանի վասն քաղաքային եւ պատժոց իրաւանց, մին ի Նէպոլիտեցոց քաղաքի եւ երկրորդն ի Պաղերմոյ: Ի տէրութեան աստ կարգք գաղիական դատաստանաց իբրեւ հիմն եղեալ են, եւ ամենայն դատաստանք հրապարակաւ լինին. բայց փոխանակ ատենական խորհրդոց հանապազօրեայ տեանս մեծին, եւ զԵրզուելալսն եւս բարձին ի միջոյ:

Ի ՍԱՐԳԻՆԻՆԵՍՏՈՅ աշխարհին վասն դաւառաց
 ցամաք երկրին զոյ անդստին յամէ 1770 մատեան մի
 օրինաց, որ կոչի Մարմին կարօլսեան (օրինաց), յորում
 գտանին իրաւունք քաղաքայինք եւ պատժոց միան-
 դամայն: Իսկ վասն Սարգինիայ կղզւոյ կայ առան-
 ձինն մատեան օրինաց յամէ 1828: Համի 1837 ար-
 քունի հրովարտակաւ տուաւ նոր մատեան քաղա-
 քային օրինաց վասն թագաւորութեանն, որ ի ցա-
 մաք երկրին եւեթ հռչակեցաւ եւ ի կիր արկանի,
 եւ հիմն մատենին դաղիականն է, այլ բազում իրօք
 այլակերպ անտի: — Ի ցամաք երկրին հինգ վերին
 ատեանք գատաստանի գոն, ընդ սրօք քառասուն
 ատեանք երկրորդ աստիճանի, որք ըստ օրինակի ա-
 ռաջնոյն վասն քաղաքային իրաւանց եւ վասն պատ-
 ժոց են, եւ գատաստանք ութ վասն վաճառականաց,
 միանգամայն իսկ 412 խոնարհագոյն գատաստանք
 միով եւեթ գատաւորաւ: Աղլի Սարգինիայ ունի
 երկուս վերին ատեանս արգարութեան, մեաստան
 ատեանս արգարութեան երկրորդ աստիճանի միով
 եւեթ գատաւորաւ, վասն թեթեւագոյն քաղաքային
 կամ պատժոց իրաց, եւ մի նոյնպիսի ատեան գա-
 տաստանի յորում բազում գատաւորք են, գարձեալ
 երկուս ատեանս վաճառականաց, են անդ միանգա-
 մայն իրբեւ խոնարհագոյն ատեանք՝ գատաստանք
 ժառանգականք վասն հպատակաց, որոց իշխանու-
 թիւն արդ յոյժ ամփոփեալ է, եւ 26 արքունի գա-
 տաւորք ուրոյնք, վասն փոքունց իրաց իրաւանց այն-
 պիսի մարդկան՝ որք շունին ինչ ազատութիւն կամ
 առանձին շնորհս յարքունուստ:

ՀԵՂՈՒԵՏՏՈՅՏՈՅ այլեւայլ նահանգք ի վերջին
 20 ամսս յայտոսիկ այնչափ ինչ աշխատ եղեն ի յօ-
 րինեւ մատեանս օրինաց, եւ այնչափ ինչ զբեցին,
 զի զմեծ մասն Եւրոպայ մարթ էր նոքօք խնամել:
 Ըյս ամենայն մատեանք օրինաց, առաւել զգերմա-
 նական կարգաց զհետ երթան քան զՎաղիացւոյն:

— Ամենայն ուրեք երկու աստիճանք են ասեմից դատաստանաց նոցա, դատաւորք վասն ամաց ինչ (ըստ սովորութեան՝ վեց ամաց) ընտրին. դատաստանք հրապարակաւ լինին. ի դատաստանս՝ որ վասն յանցուածոց, ամբաստանելոց մարթ է ունել իւրեանց պաշտպանս: Ի նահանգս ինչ գոն եւ դատաւորք խաղաղութեան, եւ ի բազում գաւառս, յորժամ զմեծամեծ ինչ շարեաց դատաստան լինելոց իցէ, յայնժամ բազմացուցանեն զդատաւորսն՝ որոց կէսք նորոգ ընտրին իբրեւ օգնականք բուն դատաւորաց, եւ կէսք ի միջոյ ժողովողեան յաւելուն:

ԱՒՍՏՐԻԱՅԻՈՅ կայսերութիւն, զոր օրինակ ցայժմ վասն այլոց ինչ իրաց ասացաք, ոչ զնոյն եւ զմի օրինակ դատաստանական տեսչութեան ունի, այլ յերկուս բաժինս հատանի. զի այլազգ օրէնք են նորա ի Գերմանական, ի Ալաւոնական եւ յԻտալական գաւառս, եւ այլազունակ ի Հունգարականս:

— Առաջնոցն մատեանք օրինաց վասն քաղաքային իրաւանց յօրինեալ յարդարեցան յամի 1812. իսկ վասն կարգի դատաստան առնելոյ անգստին յամի 1703 գոյին մատեանք, եւ վասն իրաւանց պատժոց յամի 1803. եւ այժմ զհետ լինին յօրինել հասարակաց ինչ մատեան օրինաց առանձինն վասն վաճառականութեան: — Ի՞նչ զիտորդ պարս իցէ առնել իրաւունս եւ արդարութիւն ոչ միայն ի քաղաքային դատաստանս, այլ եւ ի դատաստանս պատժոց, են երեք աստիճանք ասեմից: Արբորդ ատեանն՝ որ անուանեալ կոչի վերին դատաստան, ոչ միայն ջնջելոյ (cassation) վճիռս ասոյ, այլ եւ սահմանեալ սրուէ եւ զբուն իսկ զերացն, եւ վերին կամ զլիաւոր գահերէց նորա է իբրեւ զպաշտօնեայն արդարութեան այլոց տէրութեանց: Այս երբորդ կամ վերին ատեան է ի Ալեքնա, եւ ունի իւր ձերակոյտ մի ընդ փոխանակաւ գահերիցու ի Ալբոնա քաղաքի: — Իբրեւ երկրորդ ատեան ի քաղաքային եւ ի պատժա-

պարտաց դատաստանս, զոն ինն դատաստանք բազըքման յայլեւայլ դաւառս: — Իսկ իբրև առաջին կամ խնարհագոյն ատեան ի քաղաքս եւ ի գեւղս դտանին դատաստանք իշխանի երկրին, նուիրակապեաք եւ դատաւորք քաղաքի, դատաստանք ժառանգականք, այլովքն հանդերձ:

Իւրաքանչիւր ատեան դատաւորութեան որ տայ վճիռ զյանցանաց պատժոց պարտի ժողովս իմն ունել, յորում թէ կարի սակաւ՝ պարտին դտանել երեք դատաւորք՝ որոց քաջ ուսեալ իցէ զօրէնսն եւ ընդ հանդէս քննութեան անցեալ իցէ: Վատաստանքն գրով վճարին եւ ի ծածուկ. չէ մարթ թէ ամբաստանեալքն ունիցին պաշտպանս, այլ պարտ է առն իւրաքանչիւր անձամբ անձին պաշտպանել. եւ եթէ համարիցի այնպէս թէ անիրաւեցան ի նա դատաւորքն, ունի իշխանութիւն բողոքել ի վերին դատաստան: Արկու արք, ըստ սովորութեան ի կարգէ քաղաքացեաց, պարտին մտա լինել յամենայն ատեանս դատաստանաց: Օյանցանս՝ որ ծանր ինչ պատժոց պատուհասից արժանի իցեն, պարտ է վերին ատենի դատաւորաց ծանուցանել. եւ չէ մարթ ըստ օրինաց սկիզբն առնել հարցափորձի պատժապարտաց մինչ չեւ ժողովոյն հաւանեալ ընդ այն:

Առ քաջ ի միտ առնելոյ զմեղմական սգի՝ որով վարի աւսարիական տէրութիւնն ի դաւառս յայտոսիկ ի դնել պատիժս ի վերայ յանցաւորաց, պարտ է գիտել, զի պատուհաս մահու միայն ի վերայ մատնելաց արքայի կամ հայրենեաց, ի վերայ կամաւոր սպանութեան գնի, նոյնպէս եթէ հուր ոք ուրեք արկանիցէ վասն բազում վնասս առնելոյ եւ շնուածս մեծամեծս սյրելոյ, կամ յօրինեացէ դահեկան սուտ ի քարտիսէ: Վարձեալ եւ զայն եւս արժան է գիտել եթէ ի բազում ժամանակաց հետէ բարձեալ են ի միջոյ պատիժք առաքելոյ յարքունի նաւս (galère), զինչսն յարքունիս առնուլ, եւ յամէ

1833 ի բանտ արկանել ընդ ամենայն ժամանակս կենաց :

Հունգարացւոց եւ Տրանսիլուանիացւոց իրաւանցն կարգ շունի ինչ ամենեւին նմանութիւն ընդ իրաւանց այլոց դաւառաց տէրութեանն : Չգոն անգէն մատեանք օրինաց որ կարգեալ եւ յարդարեալ իցեն, այլ զոր օրինակ վասն Բրիտանացւոցն ստացաք, նոյնգունակ եւ աստ մատեանք օրինաց՝ վճիռք ժողովոց տէրութեանն են, որք մի ըստ միջէ գրեալ կան ըստ կարգին որով տուանն : Աւ զոր օրինակ Բրիտանացւոցն օրէնք ըստ ամաց թագաւորացն՝ առ որովք տուան, ի վկայութիւն կոչին, նոյնպէս եւ Հունգարացւոցն օրէնք ըստ ժողովոց տէրութեանն, եւ ըստ թուոյ ամաց ժողովոյն ի մէջ բերին : — Օչայս ինչ առանձինն գտանեմք յատեանս գատաստանաց այսր աշխարհի, զի երբեմն վեց ատեանք մի զմիով կան, եւ կարեւոր իրք ըստ մեծութեան իրացն ի գլխաւորագոյն ատենէ գատին. այնպէս զի են իրք ինչ՝ զորոց յերկուս վերագոյն ատեանս միայն մարթ է վարել գատ : Աւ զոր օրինակ զայլ եւս մասունս տեսչութեան նոյնպէս եւ զարդարութեան տեսչութիւն՝ միայն ազնուականք ունին, եւ զամենայն գատաստանս նորին կատարեն, որպիսի եւ իցեն իրքն եւ անձինք զորոց գատաստանն իցէ : — Աթէ կամերքաղաքացի ոմն ընդդէմ ազնուականի ուրուք գատ վարել, մինչեւ զամն 1791 պարտ էր թէ համօրէն քաղաքն միջնորդ լինէր վասն նորա. եւ ի ժողովի տէրութեան յամի 1836 հաստատեցաւ եթէ շինականք կարող իցեն անձամբ կալ առաջի գատաստաց, եւ ոչ եթէ ի ձեռն տեսրց կալուածոց իւրեանց : — Տրանսիլուանիացւոց ատեանք արդարութեան սակաւ ինչ այլակերպք են ի բուն Հունգարացւոցն :

Ի ԳԵՐԲԱՆԵՏԻՈՅ աշխարհին ի հին ժամանակս չգոյին ամենեւին իրաւունք եւ ոչ օրէնք վասն խառնազանձ ամբօխին՝ որ իրբեւ զգերի էին. իսկ վասն ազ-

նուականաց գոյին իրաւունք վիճակաց: Յետ այնու-
րիկ ներքին ինչ կարգք եւ օրէնք ի ներքս մուծան.
բայց եւ այնք ոչինչ յօրինեալ յարդարումն ունէին:
Իբրեւ ապա կարգք եւ յօրինուածք սկսան լինել ի
ժողովրդեան, Գերմանացւոց կայսերք՝ որք եւ Հռո-
մայեցւոց ինքնակալք կոչէին, զՀռոմեական իրաւունսն
կարգեալ՝ զնոյն տային ուսուցանել մանկուոյն: Իսկ
իբրեւ օրէնս պատժոց, քանզի զայնց չէր Հռոմայե-
ցւոց մատեան ինչ բովանդակեալ, Կարոլոս Ե. տայր
յամի 1532 վասն համօրէն Գերմանացւոց աշխարհին
զահագին օրէնս պատժոց, որ հանդերձ դառն տան-
ջանօք եւ սաստիկ պատժովք մահու վճարէին: Բայց
սակաւ սակաւ ի լինել մտաց մարդկանն զզօնագոյն
եւ մարդասիրագոյն, զանագորոյն խտուրթիւնն մեղ-
մացուցանէին: Արդնպէս եւ ի քաղաքային օրէնս
բոս դաւառաց դաւառաց փոփոխմունք եղև: Այս
փոփոխմունք՝ որոց հիմն եւ սկիզբն են Հռոմեական
օրէնք եւ օրէնք Կարոլոսի վասն պատժոց, մինչև
ցայսօր են օրէնք եւ իրաւունք ժողովրդեանն Գեր-
մանացւոց: Կարձեալ վասն իրաւանց պատժոց յե-
րեսուն ամաց հետէ ամենայն Գերմանական տերու-
թիւնք ջանան եթէ նոր ինչ օրինօք՝ որ յառաջագոյն
պակասէին, բարեւք վառել եւ կաղմել զաշխարհն, եւ
եթէ նոր օրէնս դնել փոխանակ հին ինչ օրինաց՝ զորս
վասն խտուրթեանն չէր մարթ ի կիր արկանել:

Ի քաղաքային իրաւունս տերութեանց Գերմա-
նացւոց ոչ սակաւ խտիր գտանի յիրս գատաստանի
եւ քննութեան. որպէս ի Հանովեր եւ ի Բաւարիա
այսպիսի ինչ սկիզբն է, եթէ Այն ամբաստանու-
թիւն միայն հաւատարիմ համարեացի, զոր ամբաս-
տանօղն մարթայցէ ցուցանել, կամ ամբաստանեալն
յայտնապէս խոստովանեացի թէ զօրժեաց. ուստի
եւ այն մասունք ամբաստանութեան զոր ամբաստա-
նօղն ի մէջ բերցէ, բայց չկարիցէ ցուցանել, յոր-
ժամ ամբաստանեալն ընդ լուրթեամբ անցուցէ

զնոսա, եւ կամ թէ ամենեւին իսկ չերեւեցի նա, իբրեւ այն թէ չիցէ լեալ կամ թէ յանդիման կացուցեալ եւ հաստատեալ, մերժին եւ խոտին: Ասորին հակառակ սկիզբն է յԱւարիա, ի Պրուսիա, ի Սաքսոնիա եւ յայլ եւս տէրութիւնս ինչ Գերմանիայ, յորս ամենայն մասունք ամբաստանութեանն զոր ամբաստանեալն չկարիցէ յայտնապէս ժխտել կամ սուտ յանդիմանել, իբրեւ ճշմարիտ համարին:

Ի Գերմանացւոց աշխարհին դատաստանք պատժոց դրով կատարին եւ ի ծածուկ. ատենաք արդարութեան հանապազ կան մեան. շգոն ի նոսա Արդուեալք, եւ ոչ իսկ ըստ սովորութեան առանձինն պաշտպանք: Միայն ի դաւառան՝ որ յայնկոյս Հուենու գեաղ են, ըստ օրինակի Գաղիացւոց վարին եթէ ի քաղաքայինս եւ եթէ յիրս պատժոց: — Ի հիւսիսային կողմանս աշխարհին զոն գեա եւս սաստիկ պատուհասք մահու. որպէս ի Հանովեր ի վերայ մորթոյ արջաոց ընդ քարշ արկեալ ասնին ի տեղի պատժոցն, եւ եթէ մասնիչ ոք իցէ յանցաւորն՝ խեղզեն: Գարձեալ ի հաճօրէն աշխարհին սովորութիւն է եւ բրածեծ առնել. որպէս թէ չիցէ մարթ եւ պատշաճ փոխանակ այնպիսի խոշտանդանաց՝ որ անպատուութեան են եւ միանգամայն ծանականաց, զայլ ինչ պատիժ՝ որ նոյնպէս սառապեցուցիչ եւ միանգամայն պարկեշտագոյն իցէ, ի վերայ ածել, որպէս ժամս ՉԱ տալ նստել կծկեալ, կապեալ զմին ի ձեռաց ընդ սրունսն:

Իսկ վասն կարգին եւ յօրինուածոց արդարութեան ասանի Գերմանացւոց պարտ է գիտել, զի ի խոնարհագոյն աստիճանս կամ յառաջնում ատենի, ըստ սովորութեան երեքին պաշտամունք, այս ինքն քաղաքային խնամակալութիւն, աստիկանութիւն կամ զգուշութիւն կարգաց եւ խաղաղութեան, եւ արդարութիւն, խառն են. զի մի եւ նոյն տտեանն զամենայնն խնամէ, թէպէտ եւ բազում սպասաւորս եւ

արբանեակս ունիցի: Բայց յատենի բողոքման քաղաքացին դատաստանաց երեքին այն գործք բաժանին ի միմեանց: — Ամենայն ուրեք ի Գերմանացւոց աշխարհին, զոր օրինակ թԲ. հատածն վճուոց Գերմանական դաշնաւորութեանն 1815 ամին հրաման տայ, գոն վերին ատեանք արդարութեան, զի մի գուցէ թէ քաղաքացիք իբրեւ ի բարբարոսիկ տէրութիւնս, ինքնակամ կամաց կամ վրիպանաց միոյ իրիք ատենի կամ միոյ ուրուք մարդոյ մատնեցին:

ՊՐՈՒՍԻԱ որ այնպէս յառաջագէմն է յուսմանս, յօրէնսդրութեան ոչինչ խիք աւելի քան զհարաւային Գերմանացիս գասնի: Իրաւունք եւ օրէնք աշխարհին բովանդակեալ կան ի Մատենի քաղաքացին իրաւանց, որ տուաւ յամի 1794, զի ըստ նմին իբրեւ ըստ սկզբան եւ օրինակի զայլ եւս իրաւունս համօրէն գաւառացն յօրինեալ կազմեցեն, եւ հանապաղ իսկ նոր օրէնս դնեն: — Ի գատաստանս չգոն խոսելիք, որոց սպասաւորութիւն ի Բրիտանիա, ի Գաղիա, յԱւստրիա եւ յայլ տեղիս գրեթէ արուեստ իմն լեալ է. այլ ըստ համեմատութեան բնակչաց գոն յամենայն տեղիս սպասաւորք ինչ տէրութեան, որ անուանեալ կոչին հոգարարծուք արդարութեան եւ նստարք, որ զգործ խօսելեաց աշխարհացն՝ զորոց զանուանան յիշատակեցաք, կատարեն: — Ի յետին ժամանակս ի բազում գաւառս աշխարհին դատաստանք հրապարակաւ լինին: — Մեծ ինչ բարերարութիւն աշխարհին համարին եւ իրաւարարք: Օճամենայն քաղաքացի՝ որ գիտիցէ գիր եւ գպրութիւն, մարթ է ընտրել իրաւարար, ծախք ինչ ոչ են վասն նոցա, եւ վճիռք նոցա կատարին եթէ չհամարեցին ընդունայն եւ ոչինչ: Ի Բերլին քաղաքի են իբրեւ 30 իրաւարարք:

Ի գիրս օրինաց պատժոց որ այժմ իսկ կրին, շահեալ տիրէ ոգի անագորոն խստութեան. տակաւին սովորութիւն է անուօք տանջել, ի խարոյկ արկանել, եւ յառաջ քան զմահ ի վերայ ածել՝ շա-

բազան շարալուկ կտակել, ընդ քարշ ածել, զամենայն ինչսն յարքունիս առնուլ, եւ զայլ ազգի ազգի պատիժս ի վերայ դնել: Յամի 1837 յ2 Մարտի, ամն ի կանանց շինականաց, որոյ զամուօին իւր սպանեալ էր, անուօք վճարեցաւ: Մահու պատիժ ի վերայ դնի ոչ յայնժամ միայն յորժամ ոք կամաւ եւ խորհրդով սպանանէ զոք, այլ եւ յայնժամ եւս յորժամ ըստ դիպաց մեռանի որ ի հրոյրեացս, կամ ի բռնաբարել ի գործս անարժանութեան կամ այլազգինչ. զի նա՝ որոյ պատճառ լեալ իցէ հրոյն կամ խորհաւանութեանն, կրէ պատիժ զմահ իբրեւ զսպանօղ:

Պայման եւ օրինակ դատաստանաց Պրուօիացոց բազմամասն է: Առաջին կամ խոնարհազոյն աստիճանք ասենից շնն մի օրինակ, զի բազում ազգք քաղաքային եւ պատժոց ասենից են բովանդակեալ ընդ առաջնով աստիճանաւ, որոց իշխանութիւն ոչ նոյնչափ եւ նոյնպիսի է, այլ ըստ կողմանց կողմանց եւ ըստ իւրաքանչիւր ազատութեան եւ շնորհաց եւ ըստ բազմութեան բնակչաց երկրին պէսպէս են, են որ առաւել են իշխանութեամբ եւ են որ սակաւ: Բայց եւ աստ վասն վճիռ տալոյ յիրս պատժոց՝ վերին իշխանութիւն պահանջի. զի վասն զուղնաբեայ ինչ յանցանաց եւեթ՝ որոց սակաւ ինչ եւ թեթեւ պատուհաս իցէ, առաջին աստիճանի ասեանք վճիռտան, իսկ վասն մեծամեծ ինչ պատժոց զլիաւոր եւ յոյժ իսկ վերին դատաստանաց վճիռք պիտոյ են: — Արին դաւառական ասեանք դատաստանաց են Գատաստան տաճարին (Rammgericht) ի Բերլին, ութեւտան վերին դաւառական դատաստանք, ասեանն՝ որ ի Աենիքսբերգ եւ դատաստանն բողոքման ի Պսոնն: — Ի վերայ ամենեցուն իբրեւ զլիաւոր եւ վերազոյն դատաստան ի քաղաքային եւ ի պատժոց իրս է Գաղանի վերին ասեանն ի Բերլին, եւ սպա ուրեմն իբրեւ կենդրոն ամենայնի է տուն պաշտաման արդարութեան:

Բայց այսմ ամենայնի շէք տեղի ի կողմանսն Ռենական դաւառի որ յարեմական եղերս Ռենոսի են, զի անդ օրէնք Վաղիացւոց ունին զօրութիւն, եւ ամենայն ինչ ըստ Վաղիացւոց օրինաց վճարի:

Ի ՀՈՒԱՆԻԱՅԻՆՈՑ օրէնս՝ որ տուան յամի 1815 եւ են հիմն օրէնագրութեան աշխարհին, գտանի գրեալ զայս օրինակ. «Արտա եւ պատշաճ է զի ի բովանդակ թագաւորութեան մուծցի հասարակաց մատեան ինչ օրինաց վասն քաղաքային, պատժոց եւ վաճառականութեան իրաւանց, վասն կարգի եւ յօրինուածոց դատաւորական իշխանութեան, եւ թէ զհարդ պարտ իցէ զնալ յորժամ քաղաքային ինչ գատաստան կամ գատաստան պատժոց առնել հասանիցէ,»: Արի կարեւոր էր այս. քանզի ցայնժամ իւրաքանչիւր ազատ դաւառք՝ յորոց կազմեցաւ Հոլանդացւոց թագաւորութիւն, ըստ իւրեանց սեպհական դաւառական օրինաց վարեին: Աւարդարեւ առ ի կատարել զայս խնդիր, յամի 1835 զառաջինն մատեան ինչ օրինաց վաճառականութեան, ապա մատեան ինչ քաղաքային օրինաց, օրէնս ինչ վասն կարգի եւ յօրինուածոց դատաւորական իշխանութեան եւ միանգամայն իսկ վասն կարգի քաղաքային գատաստանաց ետուն: — Արդ, յօրինուած, իրաւունք եւ զնացք ի գատաստանս նման են գատաստանաց Վաղիացւոց. բայց փոփոխումն եւ ուղղութիւն բազում է. նոյնպէս ի պատժականս՝ իրաւունք Վաղիացւոց կացին առ նոսա, միայն ստեանք գատաստանաց վասն յանցաւորաց հաստատունք եւ հանապազօրեայք են, եւ Երզուեալք ոչ գոն ի նոսա:

ՍԿԱՆԴԻՆԱՅԻՆ Թագաւորութիւնք հանապազ փոփոխեն եւ յարգարեն զօրէնս ստենից իւրեանց: —

Ի ԳԵՆԻԱՅԻՆՈՑ աշխարհին են Գանիական օրէնք՝ որ յամին 1683 տուան. եւ են առանձինն օրէնք վասն եկեղեցեաց, զօրաց, ծովական զօրաց. նոյնգունակ

և ԵՍՈՒԵԴԻԵՑԻՔ և ԵՆՈՐՈՒԵԳԻԵՑԻՔ ունին զիւրեանց առանձինն օրէնս: Վանիացիք և Սուեդիացիք արգելուն ի կիր արկանել կամ ի վկայութիւն կոչել օտար օրէնս, և կամին սեպհականօքն և և թ վարել: Բայց զի այս օրէնք ընդ ոգւոյ ժամանակին և ընդ յառաջագիմութեան և կրթութեան միարան իցեն, հրաման տայ Ղ.Գ. հատած սահմանադրութեան Նորուեդիացւոց, որ եղաւ յամի 1814, եթէ «Պարտ և պատշաճ է խնամ տանել զի յառաջնում ժողովի անդ տէրութեան, և եթէ այնմ չիցէ հնար, գոնէ յերկրորդումն, համալխարհական ինչ մատեան քաղաքային և յանցաւորութեան օրինաց տացի»: Վանիացիք յայսպիսի գործս զբաղեալ են. իսկ Սուեդիացիք և Նորուեդիացիք յամի 1832 կարգեցին կանոնս ինչ և սկզբունս օրինաց պատժոց, յորոց Նորուեդիացւոցն ըստ մասին յամի 1835 քննեալ հաստատեցաւ, և է ըստ ոգւոյ օրինացն պատժոց Գերմանացւոց:

Ի Սկանդինաւեան տէրութիւնս գոն բազում ատեանք դատաստանաց մի քան զմի առաւել իշխանութեամբ. զոր օրինակ ի Սուեդիա գոն 90 ատեանք դատաստանի վան թեթեւ իրաց, ապա 13 ատեանք դատաստանի, իրբև սովորական ատեանք խոնարհագոյն կամ առաջին աստիճանի, ի վեր քան զսոսա իրբև երկրորդ ատեան երեք արբունի դատաստանք, և յետ ամենեցուն վերին դատաստան արքայի: Անք յանդամոց այսր վերին դատաստանի արքայի պարտին լինել յազնուականաց և կէսք յայլոց կարգաց, և յիւրաքանչիւր ժողովս տէրութեան Երգուեալք ոմանք ընարին, որոց գործ այն է վճիռ տալ եթէ զորս արդեւք յանդամոց իրբև անարժանս ի դատաստանէ անախ ի բաց հանել պարտ իցէ:

Ի ՌՈՒՍԵՑ աշխարհին կայսր Նիկոլայս զարմանալի արագութեամբ ևս հանել երկուս մեծամեծ

մատեանս օրինաց, վասն որոց ինքնակալք յառաջ քան զնա աշխատ լինէին: Առաջինն եւ յամի 1830, եւ է զուսմարութիւն իմն օրինաց, յորում ամենայն օրէնք՝ որ ի թագաւորութենէ անտի Աղէքսեայ (1649) մինչեւ զմահ Աղէքսանդրի (1825) տուան, ժամանակազրական ինչ կարգաւ ի 45 տամարս ամիտիեալ կան, եւ յութ մասունս բաժանեալ են, յորս են բաց յայլոց օրինաց քաղաքային եւ պատժոց օրէնք: Արկրորդ մատեանն եւ յամի 1833, եւ են ի նմա օրէնք կարգեալ եւ բովանդակեալ, որ յառաջնոյ մատենէ անտի ի 15 տամարս ամիտիեալ են. յորոց յառաջնում տամարին քաղաքային իրաւունք, եւ յերկրորդումն իրաւունք վասն յանցաւորաց կան: Ի թագաւորութեան Պողոսեայցոց զոյին յառաջագոյն առանձինն մատեանք օրինաց ըստ օրինակի Վաղիացոց օրինաց յօրինեալ. բայց յամի 1837 նոր ինչ օրէնք կարգեցան:

Ըստ կարգի դատաստանաց Ռուսաց, վասն այնոցիկ՝ որ շենն ազնուական, գտանին իբրեւ խնարհազոյն կամ առաջին ատեան, դատաստանք ուրոյն ի քաղաքս եւ ուրոյն ի շենս. իբրեւ երկրորդ ատեան են դատաստանք վարչութեան կամ արքունի. այս դատաստանք են առաջին ատեան վասն ազնուականաց, եւ վասն այնորիկ դատաւորք ի նոսին ամենեքեան յազնուականաց կարգէ լինին: Իբրեւ վերին ատեան վճիռ տայ եւ սահմանէ ծերակոյտն ուղղիչ եւ կարգիչ: Պսն եւ ազգ իմն դատաւորաց խաղաղութեան, եւ են երկու դատաւորք՝ որոց իբրեւ առընթերակաց նստին երկու ազնուականք, երկու քաղաքացիք եւ երկու շինականք. սոցա անկ է եւ դատաստան առնել զյանցանաց այնպիսեաց՝ որ չեւ եւս իցեն ի շափ հասեալ եւ յիմարաց. դարձեալ նոցա արժան է հոգալ զի ամենայն բանտաւոր առաջի դատաւորին՝ որ նմա պատշաճ իցէ, դատեսցի, եւ զի մի ոք առանց կալոյ յատենի՝ կայցէ մնայցէ ի դիպահոջ:

Պատիժք՝ որ գնին ի վերայ յանցաւորաց, են տուգանք, զինչն յարքունիս հասանել, եկեղեցական ասպաշխարութիւն, ազգի ազգի պատիժք մարմնոյ (բայց չէ հրաման յանագորոյն խստութիւն զառածանել.), գործել ի մետաղս զբովանդակ կեանս, եւ տարազրութիւն ի Սիրերիս, բազում անգամ հանդերձ ստիպելով գործել զերկիր: Այս յետին պատիժ պատուհասի պատճառք լինի զի վճիռ մահու գուն ուրեք հասանեն. մանաւանդ զի է եւ ազգ ինչ զանի՝ զոր հարկանեն փոկով եւ երկաթի գործեաք եւ բազում անգամ մինչ չեւ հարիւրիւ շափ հարեալ՝ մահ ի վերայ ամէ: Աւել ի հարցափորձան տակաւին սովորութիւն է տանջանս մատուցանել, զի խոստովան լիցին զյանցուածան:

Բ. Վաղարշի ստիկանութիւն:

Չէ մարթ յուրաստ լինել եթէ ոստիկանութեան իշխանութիւնն քան զայլ ամենայն մատուց տեսչութեան օգուտ մեծ ընկերութեանն գործիցէ: Յամենայն վտանգս՝ որ ի մարդկանէ կամ յայլոց ինչ պատճառաց մարթիցին դալ, ամենայն ոք, մեծամեծք եւ փոքունք յոստիկանութիւն անդր գիմեն, խնդրել ի նմանէ թիկունս օգնականութեան. նա է որ զկեանս եւ զազատութիւն եւ զինչս յամուր զգուշութեան պահէ ի ձեռաց շարութեան մարդկան կամ ի շարաշար ինչ պատահարաց. նա աւանիկ եւ բարերարն կարգաւորութիւն եւ զիրութիւն յորս վայելեմք, նորա երախտիք են. սակայն եւ այնպէս գուն ուրեք ոք նմա շնորհակալ վասն այսպիսի բարերարութեանց գտանի. մանաւանդ զի հասարակաց բարք են անհնարինս շարախօս զնմանէ լինել: Այլ այն անհնարին ասպախտաւորութեան եւ անշնորհակալու մտաց է: Արդարեւ հին ոստիկանութիւն իշխանութեանն ձկնեացուց, որոյ վրէժ խնդրութիւն

աստիկ էր իբրև զառիժու, եւ գիշերայն ի ծածուկ ահագին սպանութիւնս կատարէր, ոչ միայն չէր հաճոյ, այլ եւ ի մնաս իսկ էր եւ եղծիչ ազնուականութեան, թէպէտ եւ սասանեցուցանէր զժողովուրդն՝ յորժամ ոք յոստիկանաց հանգերձ նշանան (ducatu) զոր ի վերայ խուրին կրէր, երեւէր ի միջի: Բայց արդ յորժամ ի ձեռն ստիկանութեան ամենայն դաւաճանութեան եւ ազատամբութեան խորհուրդք շինան գաղանի, չարիքն երթան եւ նուազեն, սպանողք շունին ակն զերծանելոյ ի վրէժխրնդրութենէ անտի արդարութեան, քաղաքք շէն գործին, եւ առողջութիւն բնակչացն ազնուական լինի, ազքատք բարւոք դարմանին, եւ շտեմանի մուրոզ ոք ուրէք ի փողոցս, յայտ է թէ այժմու ստիկանութիւնն ոչ միայն ազնուագոյն, այլ եւ ամենայն իսկ բարութեան պատճառ է: Աւտի եւ նոցա միայն խորշել եւ գարշել պարտ է յոստիկանութենէ, որոց չարիս ինչ գործեալ իցէ, կամ որք գործելն կամիցին:

Հիմն եւ հաստատութիւն քաղաքային ստիկանութեան՝ որ յամենայն տէրութիւնս Աւրոպացոց աշխարհին գտանի, անձինք ինչ են կարգեալք եւ կազմեալք, որոց այլեւայլ գործք եւ սպասաւորութիւնք յանձն են ի զգուշութիւն տէրութեանն ի ներքուստ: Պարեթէ յամենայն տէրութիւնս կարգեալ են հաստատուն սպասաւորք վան ստիկանութեան: Միայն ի տէրութիւնս ինչ իւրաքանչիւր քաղաքացի պարտի յանձն առնուլ առ ժամանակ մի զսպասաւորութիւնն զայն: — Բուն խոնարհագոյն սպասաւորք քաղաքային ստիկանութեան են արքթեքեալք եւ վարժեալք փոքր ի շատէ ի հրահանգս զինուորութեան եւ զինու վառեալք, որք առաւելապէս նուիրակք եւ վարոցաւորք եւ կալանաւորակապք (gendarmes) կոչին:

Երկու գլխաւոր վախճանք են ստիկանութեան, մի՝ Յապահովութիւն քաղաքացեաց առանձինն, եւ

մեւս եւս՝ Յապահովութիւն ամենայն իսկ տէրութեան: Աստի իսկ բաժանին երկոքին առաջք համօրէն ստիկանութեան. այս ինքն Առանձինն կամ առանին, եւ Հասարակաց կամ հրապարակի իրաց յապահովութեան ստիկանութիւնք: — Առաջինն յերկուց ազգաց աստի ստիկանութեանց, թէպէտ եւ ի պահպանութիւն ամենայն երեւելի բարութեանց քաղաքացեաց ազգեցուցանէ զիւր բարերար զօրութիւնն, սակայն մանաւանդ ի վերայ երկց սկէ. այս ինքն Ա. ի վերայ կենաց եւ առողջութեան մարդկան, Բ. ի վերայ արտաքին ստացուածոց եւ ընչից նոցա եւ Գ. ի վերայ բարւոք բարոյից:

Ա. Այլ նախ իսկ քան զամենայն վասն կենաց եւ առողջութեան ամենեցուն զգուշանալոյ, սպասուորք ստիկանութեան պարտին ի բազմամարդ տեղիս, ի հրապարակս, ի վաճառս եւ ի բազմամբոխ փողոցս, եւ յայլ տեղիս ուր բազմութիւն մարդկան խոնեալ իցէ առ ի տօնս ինչ կատարելոյ, շուրջ գալ հանապազ եւ տեսանել զի մի վտանգք ինչ դիպիցին, որ ի շարաբարոյ մարդկանն շարութենէ կամ յանփոյթ լինելոյ եւ յայլ ինչ պատճառաց բազում անգամ դիպին: Վարձեալ պարտին փոյթ ունել զի մի ի բժշկացն տգիտութենէ կամ յանփութութենէ վիշտս ինչ եւ կամ զմահ իսկ կրել հիւանդաց հասանիցէ. նոյնպէս եւ վասն գեղոց բժշկութեան եւ թունից, զի մի անխափր առանց զգուշանալոյ գայցեն յամենեցուն ձեռս. եւ զապականեալ վաճառս ուտելեաց եւ ըմպելեաց որչափ հնար է արդելու: Նոյնպէս եւ վասն զախտս եւ զհիւանդութիւնս մերժելոյ, որ յողոցն անհարթութենէ եւ կամ յայլոց այնպիսի իրաց լինիցին, պարտին օդոցն մաքրութեանն փոյթ ունել, որպէս աւել ի փողոցսն ածել, զտեղիս մօրացեալս ցամաքեցուցանել, զտիղմս մաքրել, այլովքն հանգերձ. եւ բժիշկք եւս ի նոյն կարգեալ են, առ ի զպէտս այնպիսի գարմանոց զգա-

ցուցանելոյ, եւ զսն եւս վարձկանք զի զայն ի զործ արկեալ կատարիցեն :

Ոստիկանութեանն՝ որ վասն զկեանս քաղաքացեաց յապահով առնելոյ է, օգնական լինին հասարակաց հիւանդանոցք, բնակութիւնք մանկանց ընկեցիկ եղելոց եւ ծննդականաց, եւ սպաստանքն մարդկան՝ որ յանկարծակի ի վասնդ մահու անկեալ իցեն, որք եւ յամենայն մեծամեծ քաղաքս գտանին : Մանաւանդ իսկ զի ի պատահել հիւանդութեանց ինչ, օգնական լինին ի զոյն զործ պահպանութեան կենաց բժիշկքն՝ որ կարգեալք իցեն ի վերայ կողմանց կողմանց ի դարմանս աղքատանոցայ :

Վարձեալ սպասաւորաց ոստիկանութեան անկ է զգուշանալ ժանտ ախտից կամ այլ եւս նոյնպիսի սպականիչ խօթութեանց : Աւ վասն այնորիկ պարտ է նոցա ոչ միայն փոյթ յանձին ունել զի զպատճառս այնպիսի ախտից ի բաց բարձցեն, այլ զի եւ զտարածանէն փոփոխութեամբ ախտին խափանեացեն : *Ամին իբի ի զայրանալ անդ ի տեղւոջ ուրեք հիւանդութեան, առ արդելուլ զընաւ հազարդութիւն, վաղվաղակի շուրջ զսպականեալ վայրօքն դնին պահակապանք՝ որք սահմանս իմն յօրինեն. եւ եթէ պէտք ինչ իցեն, ի թիկունս հասանէ ոստիկանութեան եւ բուն զօրականն : Ի տեղիս ինչ՝ յորս յաճախագոյն սոսոր է ճարակել ախտն ժանտ, հանապազորդ սահման ինչ պաշտպանութեան հաստատեալ է առ արդելուլ զմուտս ժանտաբեր ախտին, ընդ այնմ խառն է եւ քառասնօրեայ զգուշութեան կարգն :

Բ. *Այնպէս եւ վասն յապահովութեան արտաքին ստացուածոց կամ սեպհական ընչից, բազմապատիկ միջնորդս ի կիր արկանեն սպասաւորք ոստիկանութեան : *Ախ սկեն բազում հօգարարձութեամբ զի զգողոց եւ զյափշտակողաց՝ որ ուրեք գտանիցին, կամ զլծափառականաց կամ զայլոց կասկածելի տրանց զճեսս որոնեալ յայտնեացեն, եւ պատիժ պա-

տուհասի արժանի ըստ յանցանացն ի վերայ ածիցեն, եւ կամ տարագիր ի գաւառէն արարեալ կամ թէ յօգտակար ինչ գործս կարգեալ, զաղարեցուցանիցեն զվնասն:

Բայց ոչ յայնժամ եւեթ յորժամ յազատ ինչ պատճառաց կամ ի մարդկանէ վնաս ինչ ընչից քաղաքացւոց հասանիցէ, ստիկանութիւնն ի մէջ մտանէ, այլ եւ յորժամ ի դիպուածոյ ինչ պատահարաց գործիցի այն: Ասոց վնասուց սակի են որ ի հրդեհէ, ի ջուրցն ողողէ, ի կարկաէ, յանասնոց կատորածէ եւ ի նաւարեկութենէ վատնութիւնք լինին: Այսպիսի վնասուց եւ որ նոցին նման են, ոչ միայն փութայ ճեպի ստիկանութիւնն հակառակ կալ իսկզբանն եւ չթողուլ, այլ եւ ջանայ եւս զի եթէ յետ բազում զգուշութեան այնպիսի ինչ հասանիցէ կրել, արագ արագ զառաջն ունիցի, եւ որ ինչ տուգանք զայնր զհետ զայցեն, շտայցէ թոյլ յառաջել: Եւ այսպէս հսկելովն ի վերայ պատշաճ պիտանութեան գործեաց՝ որ զշանթս արգելուն, եւ զի նիւթս չայրելիս ի շինուած տանց ի կիր արկանիցեն, եւ զի զգուշութեամբ պահիցին նիւթք՝ որ դիւրայրեացքն իցեն, եւ զի մի տարցին ճրագ ի տեղիս՝ ուր վտանգ գուցէ, արգելու որչափ մարթիցէ զհրդեհն: Եւ հանդերձ այսու փոյթ յանձին ունի զառաջս ունել սաստկանալոյ հրդեհին, այնու զի հրոյ պահակապանս կացուցանէ, եւ ըստ օրինի մատուցանէ օգնականութիւն շիջուցանելոյ զհրդեհն, եւ գունդս կազմեալս յազատութիւն շարժուն ընչից եւ ստացուածոց կարգէ: Վարձեալ եւ զամենայն վնասն՝ որ ի ջուրցն հեղեղաց, ի կարկաէ, ի խաշանցն սպանութենէ եւ ի նաւարեկութենէ գործիցին, փութայ յառաջագոյն զգուշանալ կանխել եւ խափանել ազգի ազգի բնական, աստեղագիտական, բժշկական եւ նաւական ստոյգ հնարիք հայթայթանաց: Բայց քանզի եւ յետ այնր ամենայնի զգու-

չութեան՝ դէպ լինի բազում անգամ տանց այրել եւ ստացուածոց կորնչել, նոյնպէս եւ ի բնական անհարթութեանց սակաւ սակաւ բազում շարիք հասանն, վասն այնորիկ դոն ընկերութիւնք՝ որք առեալ շափաւոր ինչ արծաթ, ի դիպել վնասուցն՝ հատուցանեն զբովանդակ գինս վնասուցն: Այսպիսի ընկերութիւնք՝ որք անուանեալ կոչին Ընկերութիւնք յապահովացուցանելոյ (compagnie d'assurance), գրեթէ յամենայն տերութիւնս դոն այժմ:

Գ. Իսկ գլխաւոր գործ պահպանութեան ոստիկանութեան ըստ բարոյից՝ է բարձումն գործական մուրրութեանց, զգուշանալով զի մի հրապարակաւ ի մէջ գոյցեն կարծիք այնպիսի մուրրութեանց, եւ նովին տկարացուցանել զապականիչ զօրութիւն շարժինակաց, եւ ի ձեռն բուռն միջնորդաց՝ զոր օրէն իցէ ոստիկանութեան արկանել ի կիր, անհետ առնել ըստ կարի զգայթակղութիւնսն՝ որ հրապարակաւ լինիցին: Ասան խափանելոյ զհրապարակաւ յայտնել կարծեաց գործական մուրրութեանց հոգ մեծ ունի ոստիկանութիւնն արկանել ընդ ճիշդ քննութեամբ զամենայն բանս՝ որ հրապարակաւ հնչելոց իցեն, թէպէտ բերանով թէպէտ գրով, զի արդելուցու զսփռել նոցա եթէ հակառակ օրինաց կամ պարտուց իցեն: Իսոյց առաւել եւս զգոյշ լինի ոստիկանութիւնն վասն գրոց գրոշմելոց: Ի բազում տերութիւնս գոյ գիւան վասն յառաջագոյն տեսանելոյ զգիրսն՝ որ գրոշմելոց իցեն. եւ այսր գիւանի գործ այն է գիտել տեսանել թէ իցեն ինչ ի գիրսն կարծիք կամ վարդապետութիւնք վնասիչք խաղաղութեան տերութեանն, կրօնից, բարոյից եւ համբաւոյ իւրաքանչիւր քաղաքացւոյ. եւ եթէ գտանիցի ինչ այնպիսի ի գիրսն, արդելու ի գրոշմելոյ. եւ այս գիւան անուանեալ կոչի Գիւան քննութեան գրոց (censure):

Այս քննութիւն գրոց է ուրեք զի վասն այնպիսի գրոց եւեթ է որ զորոշեալ ինչ իրաց ճառիցեն

կամ որոշեալ ինչ շափ ունիցին կամ կերպարանս, եւ զարձեալ է զի վասն ամենայն զբոց առհասարակ եւ առանց իրիք ընտրութեան: Իսկ ի բազում տէրութիւնս շառնին յառաջագոյն քննութիւն յստիկանութենէ անտի, այլ կամ հարկ է զօրինակն զբոշմեալս շափուել մինչ չեւ տուեալ վճիռ ստիկանութեանն, եւ կամ անկեալ կան ընդ պատասխանատուութեամբ մատենագիրն, զբոշմիչն եւ որ տայն զբոշմել*:

Որպէս վասն զբոշմելոյ զգիրս, նոյնպէս եւ վասն վաճառականութեան զբոց զգուշանայ ստիկանութիւնն, մանաւանդ յորժամ մատեններն յայնպիսի աշխարհէ դայցեն, յորում չդուցէ ամենեւին քննութիւն զբոց եւ կամ ոչ առհասարակ ամենայն զբոց:

Իսկ վասն զյայտնի դայթակզութիւնս շարաշար գործոց ըստ կարի խափանելոյ՝ ջանայ ստիկանութիւնն մանաւանդ ընդդէմ անառակութեան, արբեցութեան եւ դատարկութեան: — Ընդդէմ անառակութեան ջանայ մերժել ի հրապարակէ զամենայն ազտեղի կերպարանս ի նկարս եւ ի թատերս եւ ի կարաւս եւ յայլ այսպիսիս, եւ մանաւանդ զայնպիսի մարդիկ՝ որ առնիցեն իւրեանց շահավաճառ զանառակութիւն, որոց եւ սաստիկ պատիժ պատահասի ի վերայ ամէ: — Իսկ հակառակ արբեցութեանն սովոր է ստիկանութիւնն պարտիս ի վերայ դնել պանդոկապետաց եւ զինեվաճառաց տալոյ պատասխանի վասն արբեցութեան, եւ կարճէ զժամս հրապարակաւ ընդունելոյ հիւրս ի տունս զինոյ, մանաւանդ ի զիչերային ժամանակի, եւ զի միանգամայն զամենայն արբեալս՝ որ ի հրապարակի երեւիցին, ջանայ ըստ կարի առնել աներեւոյթ յաշաց:—

* Յերկրորդում ամուսնի մատենիս առուել եւս զքննութենէ զբոց խօսեսցուք:

Իսկ գործք դատարկութեանն՝ զորս զգուշանայ բառնալ ի միջոյ սատիկանութիւնն, եւ մանաւանդ շրջել ի մոյր ի փողոցս եւ ունել սէր սաստիկ ի խաղս բախտի: Օւայնոսիկ՝ որ ի փողոցս յայտնապէս մուրանայցեն, խտաիւ ի բայ հայլածէ սատիկանութիւնն. եւ այսպիսի աղքատաց կայ բազում օգնականութիւն յաղքատանոցաց, յորբանոցաց եւ ի տանց՝ որ վասն այրեաց են, եւ յայլ այսպիսեաց, որք կամ ի տէրութենէ են կամ յազատ կամաց առանձինն մարդոց: — Իսկ բնդդէմ խաղուց բախտի որ առաջնորդեն ի դատարկութիւն, զգուշանայ սատիկանութիւնն ուղղակի արգելլով եւ սահմանելով ի վերայ պատիժս, որք թէպէտ եւ առաւել վասն խոնարհագոյն աստիճանի մարդկանն են, բայց մասամբ իւիք եւ առհասարակ ի վերայ ամենեցուն կան. եւ յամենայն տեղիս շուրջ գան սպասուորք սատիկանութեանն դիտել եւ տեսանել վասն իրացս այսոցիկ,

Ս անն ունելոյ զառաջս դատարկութեան, արբեցութեան եւ ազգի ազգի շարաշար զբօսանաց, ի նոր ժամանակս ի բազում տէրութիւնս կարգեալ կան առուանեալ Արիւղք կամ սեղանք խնայութեան (caisse d'épargne) եւ դպրոցք մանր մանկանց: — Արիւղն խնայութեան այն է զի կայ ինչ տուն սեղանաւորաց, յորում ծառայք, վարձաւորք եւ այլք եւս դոյզն գործաւորք զսակաւ արծաթիկն իւրեանց՝ որ խնայութեամբ յուելաւ, կարող են դնել, եւ առսակաւ սակաւ յուելլով ի նոյն՝ ժողովել զլուխ ինչ արծաթոյ՝ որ եւ հանապազ վեցամսեայ շահիւքն բազմանայ: Մարթ է դիւրաւ առնուլ ի միա թէ որպէս սովին խոնարհագոյն ժողովուրդն քաջակերի ի խնայութիւն եւ ի սէր աշխատութեան, եւ արգելեալ լինի ի շուայտութենէ եւ յայլ եւս նոյնպիսի շարեաց: — Վպրոցք մանր մանկանց են տեղիք ինչ՝ յորս առաքեն արք որ ի խոնարհագոյն գործաւորութեան են, զմանկունս իւրեանց՝ որք տա-

կառին շիցեն պատեհ՝ ոչ բուն ուսմանց որ աւանդիցին ի դպրոցս եւ ոչ յուսումն արուեստից, մինչդեռ ինքեանք ծնողքն արտաքոյ տանց իւրեանց երթեալ՝ շիցեն կարող պահել զնսսա ի բնական եւ ի բարոյից վտանգաց* :

Յեա այսչափ ինչ զառանձինն կամ զառանին ստիականութենէ ճառելոյ, ժամ է եւ զՀասարակաց ստիականութենէ խօսել : — Ըյս մասն ստիականութեան կատարել զպաշտօն յապահովի առնելոյ զտերութիւնն, այնու զի ջանաց պահել զպատշաճ մեծարանս կարգի եւ յօրինուածոց տերութեանն եւ օրինաց նորա եւ հրամանաց : Ըռանձինն իմն այս ստիականութիւն զգոյշ լինի, զի մի լինիցին ծածուկ դաշնաւորութիւնք ընդդէմ տերութեան, կամ խռովայոյզ իմն եւ բռնի քայքայումն Հասարակաց կարգի :

Ի բազում տերութիւնս ստիականութիւնն է եւ ատեան ինչ որ կարող է քննել եւ պատժել զգործս՝ որ սակաւ ինչ պատժոյ արժանի իցեն, զոր օրինակ վերագոյն (376) կանխեցաք ազդ առնել : *Վմին իրի ընդ այսպիսի ստիականութեան ունին հազորութիւն եւ տեղիքն՝ որ անուանեալ կոչին տեղիք ուղղութեան կամ բռնի աշխատութեան, եւ տունք բանտից, զորոց հարկ է խօսել աստէն ի սմին տեղոջ :

Ընդ ամենայն Եւրոպա առ 1000 այր մի ոք պատժաւոր համարի. ապա յայտ է թէ ամի ամի աւելի քան 200,000 մարդիկ ի բանտի կան. եւ քանզի բազում անգամ պատժոցն ժամանակ առաւել քան զամ մի ձգի, յայտ է թէ աւելի քան նոյնչափ մարդիկ միանգամայն ի կալանս են, եւ թէ ի տասն տասն ամս առաւել քան զերկու հազարս հազարաց մարդկան ելանեն ի բանտից եւ խառնին յայլ բնա-

* Զայսց զպրոցաց ընդարձակագոյնս ճառեցուք յերկրորդում ամարի գրոցս, յորժամ զուսմանց եւ զերթութենէ բանք լինիցին :

կիչս աշխարհին: Արդ վասն այսր անհնարին բաղմու-
թեան մարդկան մարթ է բանախց լինել վիհ իմն եւ
տեղի ապականութեան եւ շարութեան, յորս յըն-
կերութեան շարագործաց կրթիցին նոքա լինել կա-
տարեալ եւս շարագործ քան զոր յառաջն էին,
եւ դաշինս միաբանութեան կոխցեն առ ի միասին ի
չարիս պարապելոյ իբրեւ միւսանդամ ի բանակ անախ
իւրեանց երանիցեն. դարձեալ նմին հակառակ մարթ
է թէ իցեն նոցա բանաքն իբրեւ դպրոցք կրթու-
թեան, յորս ուսանիցին կարգ եւ սէր աշխատու-
թեան, եւ զոնէ յետ այնորիկ ի բաղմաց ի նոցանէ
չունիցի ընկերութիւնն շարիս ինչ կասկածել:

Մեղդիս եւ Վաղիս ունին 14,000 յանցաւորս
դատապարտեալս ի տարւոջ, առանց ինչ զՍկոտլիս
եւ զԻրլանդիս խառն ի միասին առնելոյ. յորմէ յայտ
է թէ որպիսի անհնարին բաղմութիւն ի բանաս
Բրիտանացւոց ծնդին ծիւրին: Վաղիս յամի 1837
ունէր 7000 դերիս դատապարտեալս ի նաւս արքու-
նիս (galères), եւ 17,500 բանտարկեալս, որ են ընդ
ամենայն 24,500 շարագործք դատապարտեալք: Ի
Պրուսիա յամի 1837 թիւ բանտարկելոց միայն ի
Սպանտաւ եւ ի Բրանդերուրդ, որ են տեղիք պատ-
ժոց եւ ուղղութեան, հասանէր մինչեւ ց1215. եւ
ի բանտ մայրաքաղաքին յամի 1835 մին 7232 արք
եւ 2902 կանայք, որ են միանդամայն 10,134 ու-
ղիք: Հետարիացւոց աշխարհին, բաց ի գաւառացն
Հունդարացւոց, ամի ամի են միանդամայն աւելի
քան զ6500 պատժաւորս ի միասին ի առնս կրթու-
թեանց եւ պատժոց, թող զայնսոսիկ՝ որ կանն ի
դիպահոջ վասն քննութեան դատաստանի, եւ ի
ժառանգական կոչեցեալ ատեանս, եւ որ վասն քա-
ղաքային եւ ստախկանութեան յանցանաց ի բան-
ախ իցեն. դարձեալ յամի 1834 ի զինուորական
բանաս էին 1907 զինուորք յանցաւորք: Ի Ռուսաց
աշխարհին ի 64 ժողովոց անախ՝ որ յամի 1834 վասն

Հոգարարձութեան բանտարկելոց կային, 50 հնա-
դունից գէպ եղև 144,000 բանտարաց խնամ տա-
նել. ի միջի սոցա դասն 68,878 ոգիք՝ որք ըստ
մասին ի Սիրերիա եւ ըստ մասին յայլ ակզիս առա-
քեցան, եւ 9830 կանայք եւ մանկունք կամակար
զհետ չորան նոցա:

Սա եւ ծախք եւս բանտիցն անհնարին սաս-
տիկ են: Անդղիացւոց աշխարհին յամի 1832 միայն
ծախք տանն նորոգ հաստատելոյ վասն զյանցաւորս
վաստակեցուցանելոյ ի գործ ի պատիժ յանցանացն,
եղևն 680,000 դհ. Աւստր. իսկ արծաթն՝ որ շահե-
ցաւ յաշխատութենէ նոցա, էր միայն 480,000 դհ.
Աւստր: Ի բանտս Բրիտանացւոց ծախք վասն միոյ
միոյ ի բանտարկելոց լինին ըստ սովորութեան ամ
ըստ ամէ դոնէ 300 դհ. Աւստր. ուստի եւ գրեթէ այն-
չափ որչափ խնարհագոյն ոք սպասաւոր տէրութեան
ընդունի ռոճիկս: Ի Գաղիա ծախք 17,500 բանտ-
արկելոց ամի ամի հասանենց 3,615,000 դհ. Գղ. եւ
ծախք 7000 գերեաց որ ի նաւս արքունիս՝ ց2,105,000
դհ. Գղ. ուստի եւ վասն 24,500 պատժաւորաց լի-
նին ծախք 5,720,000 դհ. Գղ: Բայ յոյց ծա-
խոց ծախք ի կանգնել տունս բանտից յամն 1825 —
1827 եղևն 10,487,000 դհ. Գղ. իսկ մուտք աշխա-
տութեանցն նոցա հազիւ ի տասներորդ մասն ծա-
խոցն՝ որ վասն նոցա լինէին, հասանէր: Աւստրիա
ամի ամի վասն տանց պատժոց՝ զորոց վերագոյն
ճառեցաք, ի գաւառսն ոչ հունգարականս, ծախէ
առաւել քան զ1,000,000 դհ. Աւստր:

Բայց յետ այսչափ ծախոց զխորդ արգելք
գտանիցին ի բազում տէրութիւնս բանտք եւ որք
ի նոսին ամփոփեալ իցեն: Գլխաւոր բանտն ի
Լոնդոն քաղաքի մինչև ցամն 1834 էր կոյտ ա-
մենայն ախտից, զպրոց ամենայն անառակութեանց,
որոց շէր մարթ ումք յայց ելանել առանց դարչե-
լոյ: Արջնգունակ եւ ի բազում բանտս Սպանիացւոց

աշխարհին արք եւ կանայք ի միասին ի նոյն տեղիս բնակէին, եւ ոչ բոս յանցանացն եւ ոչ բոս հասակի ախոցն որոշեալ էին ի միմեանց: Մանուկ որոյ միրգս ինչ զողացեալ էր, ընդ առն աւագակի կամ սպանողի ի նմին բանտի կայր. որոց արդելեալ վաճառս վաճառեալ էր եւ որք վասն յանցանաց ինչ ընդդէմ տէրութեան ամբաստանութիւն կրէին, ի մէջ խառնազանճ ամբոխին զիզեալ կուտեալ կային ի նմին բանտի անգործ եւ անզբաղ, ի ցոփութիւն եւ յանպիտանութիւնս հատեալք: Մարթ իսկ է ասել եթէ չիք տեղի՝ յորում այնպէս անհնարին փնաս լաութեան եւ առաքինութեան հասանիցէ, որպէս յայնպիսի բանաս, զի ամենայն ոք զիւր ցանկութիւն եւ զմիտս հաճէ. անգ է տեսանել խաղ, արբեցութիւն, սպանութիւն, ազգի ազգի պղծութիւնս. շէն ինչ ընդհատ ի դժոխոց, կամ իբրեւ զաղբեւս են յորս ամենայն աղտելութիւնք հոսն, եւ ուր բարւոք կրթութիւն մանկութեան՝ յանառակութիւն զառաճանի: — Ասն բանաարկելոյն Գաղիացւոց պաշտօնեայ ներքին իրաց ի թղթի ուրեք՝ զոր յամի 1838 յ7 Աւգոս. առ կուսակալս կողմանց կողմանց գրէր, արասնջ լինի թէ անհնարին նեղութիւնս քաղցի եւ ծարաւոյ եւ ցրտոյ կրեն, մինչեւ եթէ ոչ ի թիկունս հասանիցէ նոցա մարդասիրութիւնն քաղաքացւոց, բազումք մեռանին իսկ առ վշտին. թէ բազումք ի վերայ մերկ գետնոյ ննջեն, եւ սակաւ յարգն իսկ զոր կիսոցն ի ներքոյ տարածանեն, բազում ժամանակս կայ մնայ մինչեւ ի խոնաութենէ փտել եւ որդանց եռալ ի նոսին . . . : Պարտ է եւ այնմ եւս միա զնել եթէ բազումք ի բանաարկելոյն, քանզի ամբաստանեալ եւեթ են, եւ չէ լեալ դատաստան զնոցանէ, մարթ է թէ արդարք իցեն, եւ ի զուր կրիցեն զայնպիսի վիշտս: Օչուսիտանացւոց բանտից ընթեռնութիւն թէ գոն ի նոսին սենեակք՝ որ ծածուկքն կոչին, յորս ան-

մեզք եւ անպարտք բանտարկին, եւ շերանեն այլ եւս անտի, կամ ի ծածուկ առանց ուրուք յազգականաց եւ ի մերձաւորաց նոցա գիտելոյ, առարին Քփրիկէ: Կանաւանդ թէ բազում անգամ այնպիսի հարիւք ոմանք զազգականսն եւ զմերձաւորս՝ ընդ որս ատելութեամբ կամ զժկամակութեամբ իցեն, հեռացուցանեն՝ բանս ընդ դատաւորս կամ ընդ ստիկանս եւ ընդ բանտապետս եղեալ: Տէրութիւնն շնորհայ ինչ զբանտաւորացն, եւ պարտ է նոցա անձամբ զանձինս դարմանել իւրեանց ծախիւք կամ մուրանալով. վասն այնորիկ անդ, որպէս եւ ի հարաւային կողմանս Իտալիայ, սովոր են բանտարկեալք մուրանալ, նստեալ առաջի խաղիլամեայ պատուհանաց բանտին: Յայտպիտում թշուառութեան բազում մարդիկ անցուցանեն ամս տասն, քսան, եւ շառնէ որ դատաստան կամ թէ վճիռ հատանիցէ. յորժամ ի բանտ որ մտանէ, այնուհետեւ ի ձեռս եւ ի կամս պահապանացն մտանի, եւ պարտի հանապաղ տալ ինչ նոցա, զի մարդասիրութիւն եւ շնորհս դատանիցէ:

Արդ քանզի այսչափ անհամար մարդիկ ի բանտս Եւրոպայ պահին, եւ այնչափ բազում արժաթ վասն նոցա ծախի, եւ ցայժմ ոչ միայն մեծ ինչ օգուտ անտի ոչ լինի, այլ եւ մեծամեծ շարիք գործին, նմին իրի պարտ եւ պատշաճ է տեսչութեան բազում հաւաստեալ միտ դնել կարգի պատժոց եւ խրատու: Կէտ նպատակի նոցա այն է, ոչ միայն զպատժապարտան ի բանտ արկեալ պահել, այլ եւ կրթել զնոսս եւ յազնուազոյն պայման հանել, եւ ուսուցանել նոցա զի յաշխատութիւնս օգտակարս պարակնցին: Արդ երկու ազգք են կարգաց պատժոց եւ խրատու, որք այնու մանաւանդ այլակերպ ի միմեանց են, զի ի Նոր Եորիկեան անուանեալս բանտաւորք բաժանին ի միմեանց ի գիշերի, եւ ի տունջեան գործեն ի միասին լութեամբ. իսկ յայնս՝

որ Փիլադելփականք * անուանին, ամենեւին բաժանեալ ի միմեանց են, եւ միշտ առանձինն գործեն: Ի հիւսիսային Ամերիկէ զոն հնդեաստան տունք պատժոց ըստ մեղմագոյն օրինակի նոր Եորկեանց, եւ ութ ըստ խստագոյն օրինակի Փիլադելփականաց, եւ ամենայն նոր տունք բանտից ըստ երկրորդ օրինակի շինին: ՅԵւրոպացւոց աշխարհին եւս ամ ըստ ամէ ջանան տէրութիւնք յազնուագոյն պայման ածել զբանտան: Բրիտանիա ունի բազում այսպիսի տունս ի բազում քաղաքս: Պաղիացիք կամին բառնալ ի միջոյ զերեօին սարկաց բանտս (bagnes) եւ փոխանակ ընդ նոցա կանգնել երիս տունս պատժոց եւ խրատու ծախիւք տէրութեան, յորս թէպէտ եւ գործիցեն բանտաւորքն, բայց ոչ շղթայիւք. դարձեալ կամին եւ առանձինն ինչ տուն շինել վասն այնոցիկ՝ որ հանդերձեալ իցեն զբովանդակ կեանս խրեանց ի բանտի անցուցանել: Օչոցին իրաց զհետ լինին ի Վերմանացւոց աշխարհին, Պրուսիացւոց, Հանովերացւոց եւ Սաքսոնիացւոց տէրութիւնք, եւ այլ եւս փոքր ինչ իշխանութիւնք:

Եւ քանզի յանցաւորք՝ որ տակաւին պատանեակք իցեն, մեծ իմն զգուշութիւն եւ խնամ պահանջեն, զի գոյ յոյս զայնպիսիսն դիւրաւ յուղլութիւն ածելոյ, ուր եթէ ընդ այլ շարագործս խառն կայցեն, առնուցուն օրինակ յաճախել ի շարութիւն եւ յանպիտանութիւն, նմին իրի սկիզբն եղև զառաջինն յԱմերիկէ առանձինն վասն նոցա տունս ինչ շինել, որ աղատութեան կամ փրկութեան տունք անուանին, եւ ապա յնոցն անել փութացին եւ այժմ եւս փութան: Յամի 1831 բազումք յորդորեալ ի մարդասիրութենէ՝ շինեցին ի Պարիս տուն ինչ, որ միայն

* Պարզք խրատուց ունին զանուանս խրեանց յերկուց քաղաքաց հիւսիսային Ամերիկեաց, զի ի քաղաքսն յայնոսիկ եղև սկիզբն նոցա:

վասն պատանեկաց կարգեալ է, եւ վաղվաղակի ի
Վիտն եւս նոյնպիսի ինչ շինուած կանգնեցաւ :

Արբի նշանաւոր եւ մեծ բարերարութեան գործ
է զոր առանձինն ինչ ընկերութիւնք ջանան առնել,
զի իւրեանց արծաթով եւ առանձինն փութով եւ
խնամով զՏեա լինին այնոցիկ՝ որ յեա պատժոցն ար-
ձակիցին, իրաւամբք եւ ըստ պատշաճի գործ եւ
ստացուածս հոգալ : Այսպիսի ընկերութիւնք կացին
զառաջինն յԱմերիկէ, եւ արգ բազում ուրեք գոն.
եւ ի Բեղզիա տէրութիւնն ինքնին իւրովք ծախիք
ի նոյն գործ պարապէ : Անդոնի ընկերութիւնն
եւեթ, որպէս ոմանք ասեն, ի քսան ամաց ժամա-
նակի իրբեւ 297½ մարդկան եա պատսպարել ընչիւք
եւ կարեւոր պիտոյիւք, յորոց բազումք առանց այն-
պիսի օգնականութեան միւսանգամ յառաջին շա-
բիսն դառնային :

ՎԵՒՃԸՆ ԸՆՏՐԱԲԻ

Գ Լ ՈՒ Խ Վ

Պատրաստութիւն 1

Մ Ա Ս Ն Ա

Ե Ր Գ Ի Ր Ե Ի Մ Ա Ր Դ Ի Կ

ՀԱՏ . Ա . Երկիր առ հասարակ	13
Ա . Մեծութիւն աշխարհին, թիւ եւ անուանք աշխարհութեանց՝ որ ի նմա	13
Բ . Լեբնք, ծովք, նեղուցք, լիճք, գետք	23
Գ . Հանգամանք օդոյ	25
ՀԱՏ . Բ . Մարդիկ առ հասարակ	31
Ա . Այլեւայլ տոհմք ազգաց Եւրոպացւոց	32
Բ . Բարք գլխաւոր ազգաց Եւրոպոյ	37
Գ . Բաժանութիւն բնակչաց	52
Դ . Աճել եւ նուազել բնակչաց	56
Ա . Ամուսնութիւնք եւ ծնունդք	56
Բ . Մահք	59
Գ . Աճութիւն	65
ՀԱՏ . Գ . Ուրոյն ուրոյն տէրութիւնք Եւրոպոյ ըստ երկրին եւ ըստ բնակչացն	68
Ա . Բրիտանիա մեծ	68
Բ . Բելգիա	81
Գ . Գաղիա	83
Դ . Սպանիա	100
Ե . Լուսիտանիա	105
Իտալիա	110
Զ . Նեապոլիս եւ Սիկիլիա	113
Է . Սարդինիա	116
Ը . Հեղուեաիա	119
Թ . Աւստրիա	121
Գերմանիա	127
Ժ . Բուարիա	143
ԺԱ . Սարսոնիա	144

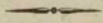
ժԲ . Վիւրակներերդ	145
ժԳ . Հանովեր	140
ժԴ . Պրուսիա	147
ժԵ . Հոլանդիա	151
ժԶ . Գանիա	154
ժԷ . Սուեզիա եւ Նորուեզիա	156
ժԸ . Ռուսիա	161
ՀԱՑ . Գ . Պատերէր ընդարձակութեան երկրի եւ թուոյ բնակչաց եւրոպական տէրութեանց	174

Մ Ա Ս Ն Բ

Հ Ա Ս Ա Բ Ա Կ Ա Ց Պ Է Ց Ք

ՀԱՑ . Ա . Նիւթ եւ հաստատութիւն հասարակաց պի- տոյից	182
Ա . Տիրոջ տունք, իշխանք իւրաքանչիւր տէրու- թեանց եւ ազգատոհմք թագաւորաց	189
Ա . Տունք որ տիրեն	182
Բ . իշխանք տէրութեանց եւրոպոյ	188
Գ . Ազգատոհմ թագաւորաց	190
Բ . Յաջորդութիւն, աւագութիւն սինց եւ առնուչ զառաջնորդութիւն իշխանութեան	201
Գ . Անուանք եւ նշանակք կամ կնիքք թագաւորաց	209
Դ . Կարգք ասպետաց	215
Ե . Պետական կարգք ժողովրդեան	220
Ա . Ազնուականք	223
Բ . Քաղաքացիք	233
Գ . Շինականք	235
ՀԱՑ . Բ . Հանգամանք առաջնորդութեան կամ սահմա- նադրութիւն	237
Ա . Բրիտանիա մեծ	238
Բ . Բելգիա	251
Գ . Գաղիա	253
Դ . Սպանիա	259
Ե . Լուսիտանիա	264

101	Իտալիա	268
101	Զ. Սիկիլիա եւ Նէապոլիս	269
101	Է. Սարդինիա	274
102	Ը. Հեղուեաթիա	277
102	Թ. Աւստրիա	279
103	Գերմանիա	285
104	Ժ. Բուարիա	292
	ԺԱ. Սաքսոնիա	293
104	ԺԲ. Վիբրանբերգ	294
	ԺԳ. Հանովեր	295
	ԺԴ. Պրուսիա	296
	ԺԵ. Հոլանդիա	297
	ԺԶ. Գանիա	299
104	ԺԷ. Սուեդիա եւ Նորուեգիա	301
	Ա. Սուեդիա	301
104	Բ. Նորուեգիա	304
104	ԺԸ. Ռուսիա	307
ՀԱՏ.	Գ. Տեսչութիւն	313
104	Ա. Տեսչութիւն մտից եւ ելից տէրութեան	322
	Բ. Տեսչութիւն զինուորութեան	337
104	Ա. Զօրք ցամաքի	338
104	Բ. Նաւամարտիկ զօրք	356
104	Գ. Տեսչութիւն քաղաքային անտեսութեան	361
104	Դ. Տեսչութիւն արդարութեան	371
104	Ա. Արդարութիւն եւ իրաւունք եւ զատաստան	372
104	Բ. Քաղաքային ոստիկանութիւն	407

Բ · ՀԱՇԻԻ ԵՐԱՄԵԸՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ
 Ի սկզբանէ Եւրոյի 1845 մինչև ց31 Դեկտեմբերի 1846:

Թիվը հաս.	Ընտանք Ընդհանրական եւ Ըզդատեր Ընկերացն	Ը.ու.քը յորս գրեցանն	Բամբն	
			Գլուխ գրամ.	Ըրծ.ֆ.
5	Արէլեան Պարոն Գրիգոր . . .	10 Եւրոի 1843	2	200
7	Ազարեան Պարոն Եովհաննէս . .	1 Դեկտեմբ. 1843	3	300
25	Աշուտրեան Բիրայէլ Աղա . . .	2 Նոյեմբ. 1845	1	100
21	Ալաւզերեան Երբաճամ Եփրայ	11 Եւրոի 1845	1	100
22	Ալաւզերեան Ընտան Գէլ . . .	11 Եւրոի 1845	1	100
3	Ապրեան Պարոն Երբաճամ . . .	10 Եւրոի 1843	2	200
4	Ապրեան Պարոն Եսեփան . . .	10 Եւրոի 1843	4	400
20	Բազլա Պարոն Բիւրախ . . .	1 Եւրո 1845	1	100
27	Գրիշեան Վիշէն Աղա . . .	1 Փետրուար 1846	1	100
16	Եղիսարեի Սուրբազար յարգոյ Հա- տարակաթիւն	8 Եւրո 1844	1	100
2	Էռասուֆեան Պետրոս Եփրայ . .	10 Եւրոի 1843	5	500
23	Չեմպերեան Պետրոս Աղա . . .	4 Եւրո 1845	1	100
24	Թրեմբերեան Եովհաննէս Աղա . .	24 Եւրո 1845	1	100
19	Լազարեի Պարոն Խաչատուր Ներ- գարծ . Խորհրդական եւ սենե- կապեա Կոյսեր Բուսայ . . .	30 Եւրո 1844	3	300
12	Կարապետեան Պարոն Եովհաննէս	14 Դեկտեմբ. 1843	1	100
8	Համան Պարոն Վիշէն	4 Դեկտեմբ. 1843	2	200
9	Ճեփաշիրեան Պարոն Գրիգոր	10 Դեկտեմբ. 1843	2	200
11	Մանասեան Պարոն Բուզանդ . .	11 Դեկտեմբ. 1843	1	100
15	Մ. Վ.	18 Եւրոի 1844	1	100
13	Նիկողայոսեան Պարոն Ղազարոս	20 Դեկտեմբ. 1843	1	100
14	Շանշեան Պարոն Նիկողայոս . .	8 Եւրո 1845	1	100
1	Ռաֆայէլ Ղարամեան Պարոն Ը- զերտանդր Ըսպեա	4 Եւրո 1843	5	500
18	Սամուել Վարու յարգոյ Հասա- րակաթիւն	31 Եւրո 1844	1	100
6	Սարգսեան Եսկոր Աղա	1 Դեկտեմբ. 1843	2	200
10	Սարգսեան Պարոն Բուսայ	11 Դեկտեմբ. 1843	1	100
26	Տեփրեան Սերոփել Աղա	11 Եւրո 1846	1	100
17	Տիւզեան Եսկոր Չեմպի	27 Եւրո 1844	2	200
			48	4800

Ե Լ Ք

Յառաջին հաշուէ Յայ	51 18		
Վասն Կազմից Ը. մատենին վասն ընկերաց . .	1 26		
„ Բազմարերի եւ սլլոց ինչ մանր ծախուց . .	2 19		
„ Դրոյմեայ Գիտակեան տերակեանց 18 թերթ, 500 օրինակ	304 6	359	9

Մ Ո Ւ Տ Ք

Շահ 1/4 վերագոյն գրեալ 4800 զլուոյ գրամոց մինչև ցայսօր	281 54		
Ի վաճառելոյ 22 օրինակաց Ը. մատենի Պակասի, զոր անցուցանեմք Գ. հաշիւն	13 12		
	64 3	359	9

Ըրծամթ Ֆիւր .			
51 18			
1 26			
2 19			
304 6	359	9	
281 54			
13 12			
64 3	359	9	

